

***Українська економічна думка
про чинники та пріоритети
економічного розвитку***

**Ukrainian economic thought about the factors
and priorities of economic development**

The monograph deals with the results of scientific research into the history of domestic economic thought in XIX – early XXI century in the context of business practices and the development of the world economic science. It reveals the evolution of theoretical views on the sources, socio-economic mechanisms and priorities of economic development under the influence of technological progress, environmental constraints, social and cultural determinants, ideological and political imperatives, and exogenous factors. The author presents a number of original concepts by Ukrainian scientists.

The book is addressed to economists, civil servants, teachers and students of economic specialties in higher educational institutions, and to all those interested in the history of economic ideas and theoretical justification of economic policy.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ "ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ"

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ПРО ЧИННИКИ ТА ПРІОРИТЕТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Монографія

За редакцією доктора економічних наук **В.В. НЕБРАТ**

Київ – 2014

УДК 330.8 (477) "18/19"
ББК 65.02 (4Укр)
У45

Автори:

д.е.н. Небрат В.В. (вступ, р. 1; п. 3.2; 3.3.1; р. 7, післямова), д.е.н. Супрун Н.А. (п. 3.1; 3.3.3; р. 8), к.е.н. Кудласевич О.М. (п. 4.1; 4.2), д.н.ду. Петроє О.М. (п. 4.3), к.е.н. Горін Н.О. (р. 5), к.е.н. Гордіца К.А. (р. 2), к.е.н. Сливка Т.О. (п. 3.3.2), к.е.н. Боднарчук Т.Л. (р. 6), к.е.н. Чистякова С.В. (р. 7)

Рецензенти:

чл.-кор. НАН України А.А.Гриценко (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України");
д-р екон. наук Г.М.Филюк (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);
д-р екон. наук В.В.Зимовець (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України");
д-р екон. наук О.В.Шубравська (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України").

Затверджено до друку Постановою Вченої ради
ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
від 3 липня 2014 р. № 67

У45 Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку :
монографія / [В.В.Небрат, Н.А.Супрун та ін.] ; за ред. док. екон. наук В.В.Небрат ;
ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 396 с.: табл., рис.

ISBN 978-966-02-7430-3

У монографії представлені наукові результати дослідження історії вітчизняної економічної думки XIX – початку XXI ст. у взаємозв'язку з господарською практикою та розвитком світової економічної науки. Розкрито еволюцію теоретичних поглядів на джерела, соціально-економічні механізми та пріоритети економічного розвитку під впливом технологічного прогресу, екологічних обмежень, соціокультурних детермінант, ідеологічних та політичних імперативів, екзогенних викликів. Представлено низку оригінальних концепцій українських вчених.

Книгу адресовано вченим-економістам, державним службовцям, викладачам, аспірантам і студентам економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, усім, хто цікавиться історією економічних ідей та теоретичним обґрунтуванням економічної політики.

УДК 330.8 (477) "18/19"
ББК 65.02 (4Укр)

ISBN 978-966-02-7430-3

© Національна академія наук України, 2014
© ДУ "Інститут економіки та прогнозування
НАН України", 2014

ВСТУП	11
РОЗДІЛ 1. Тракткування місця та функцій держави в системі економічного розвитку суспільства	17
1.1. Розроблення теоретичних основ державного регулювання економічного розвитку в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст.	18
1.2. Обґрунтування ролі держави та значення державного сектора в забезпеченні економічного зростання в добу планово-директивної економіки.....	43
1.3. Тракткування меж і напрямів державного втручання в процеси економічного розвитку в сучасній економічній літературі.....	65
Висновки до розділу 1	77
РОЗДІЛ 2. Ефективне використання природних та капітальних ресурсів як чинник економічного розвитку	82
2.1. Наукові підходи до проблеми ефективного використання природних ресурсів у вітчизняній науці кінця XIX – початку XX ст.	82
2.2. Еволюція наукових поглядів на ресурсне забезпечення економічного розвитку в адміністративно-плановій системі господарювання.....	97
2.3. Становлення екологічної парадигми природокористування на сучасному етапі економічного розвитку України.....	111
Висновки до розділу 2.....	122
РОЗДІЛ 3. Концепції інвестиційного забезпечення та структурної модернізації економіки	126
3.1. Інвестиційно-інноваційний потенціал корпоративного підприємництва в дослідженнях українських вчених XIX – початку XX ст.	126
3.2. Питання інвестиційного забезпечення структурної перебудови економіки в контексті стратегій економічного зростання.....	148

3.3. Концептуальні засади інвестиційного забезпечення економічного розвитку та структурних змін національного господарства.....	167
3.3.1. Зміна поглядів на джерела та механізми фінансового забезпечення економічного розвитку.....	167
3.3.2. Теоретичні основи структурних трансформацій національної економіки.....	172
3.3.3. Корпоративне управління як чинник активізації інвестиційного процесу.....	182
Висновки до розділу 3.....	190
РОЗДІЛ 4. Еволюція поглядів на соціальні чинники економічного розвитку	194
4.1. Становлення гуманістичної традиції в українській економічній думці.....	194
4.2. Тракткування ролі людського чинника суспільного виробництва в планово-адміністративній економіці.....	215
4.3. Соціальний капітал у системі чинників економічного розвитку.....	222
Висновки до розділу 4.....	234
РОЗДІЛ 5. Концепції технологічного прогресу як складової економічного зростання	237
5.1. Розроблення проблем технічного забезпечення економічного розвитку в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст.	237
5.2. Дослідження науково-технологічних чинників економічного зростання представниками радянської економічної науки.....	243
5.3. Становлення у вітчизняній науці соціально-технологічної парадигми економічного розвитку.....	259
Висновки до розділу 5.....	274
РОЗДІЛ 6. Концептуалізація міжнародних економічних відносин як чинника розвитку та якісних трансформацій економіки	276
6.1. Теоретичні засади зовнішньоекономічної політики у вітчизняній економічній думці XIX ст.	276
6.2. Розвиток теорій міжнародної господарської взаємодії у XX ст.	288
6.3. Проблематика економічного розвитку в контексті інтеграції України в систему світового господарства (кінець XX – початок XXI ст.).....	298
Висновки до розділу 6.....	305

РОЗДІЛ 7. Розвиток теорії економічного прогнозування в Україні.....	308
7.1. Становлення прогнозування як напрямку розвитку економічної науки наприкінці XIX – на початку XX ст.	308
7.2. Макроекономічні моделі в системі радянського планування та управління економікою.....	316
7.3. Формування сучасної наукової школи економічного прогнозування.....	331
Висновки до розділу 7.....	336
РОЗДІЛ 8. Становлення парадигми сталого розвитку.....	338
8.1. Зміна пріоритетів економічного розвитку (остання третина XX – початок XXI ст.).....	338
8.2. Корпоративна соціальна відповідальність як інституційний механізм реалізації стратегії сталого розвитку.....	355
Висновки до розділу 8.....	370
ПІСЛЯМОВА.....	374
ДОДАТКИ.....	385

INTRODUCTION.....	11
CHAPTER 1. Interpretation of place and functions of the state in the system of societal economic development.....	17
1.1. Elaboration of theoretical bases of state regulation of the economic development in the Ukrainian economic thought in the second half of XIX – beginning of XX century.....	18
1.2. Justification of the state's role and importance of the public sector in supporting economic growth in the period of central planning.....	43
1.3. Interpretation of limits and directions of state intervention in the processes of economic development in the modern economic literature.....	65
Conclusions to Chapter 1.....	77
CHAPTER 2. Efficient use of natural and capital resources as a factor of economic development.....	82
2.1. Scientific approaches to the problem of the efficient use of natural resources in the homeland science in late XIX – early XX century.....	82
2.2. The evolution of scientific views on resource support of economic development in the central-planning economic system.....	97
2.3. Development of the ecological paradigm of the use of nature resources at the present stage of economic development of Ukraine.....	111
Conclusions to Chapter 2.....	122
CHAPTER 3. Conceptions of investment provision and structural modernisation of economy.....	126
3.1. Investment-and-innovation potential of corporate entrepreneurship in researches of the Ukrainian scientists of XIX – beginning of XX century.....	126
3.2. The issue of investment support of economic restructuring in the context of the strategies for economic growth.....	148
3.3. Conceptual principles of the investment provision of economic development and structural changes of the national economy.....	167

	Contents
3.3.1. Changing views on the sources and mechanisms of the financial provision of economic development.....	167
3.3.2. The theoretical basis of the structural transformation of the national economy.....	172
3.3.3. Corporate management as a factor of the revival of investment Process.....	182
Conclusions to Chapter 3.....	190
CHAPTER 4. Evolution of views on the social factors for economic development.....	194
4.1. Emergence of humanistic tradition in Ukrainian economic thought.....	194
4.2. The interpretation of the role of human factor of social production in the planning-and-administrative economy.....	215
4.3. Social capital in the system of the factors of economic development.....	222
Conclusions to Chapter 4.....	234
CHAPTER 5. The concept of technological progress as a component of economic growth.....	237
5.1. Solution of the problems of technological support of economic development in Ukrainian economic thought in the second half of XIX - beginning of XX century.....	237
5.2. Research of the scientific-and-technological factors of economic growth by Soviet economists.....	243
5.3. Emergence of the social-technological paradigm of economic development in Ukrainian science.....	259
Conclusions to Chapter 5.....	274
CHAPTER 6. Conceptualization of international economic relations as a factor of development and qualitative transformations of the economy.....	276
6.1. The theoretic principles of foreign economic policy in the homeland economic thought of the XIX century.....	276
6.2. The development of theories of international economic cooperation in the XX century.....	288
6.3. The issue of economic development in the context of Ukraine's integration into the system of global economy (end of XX – beginning of XXI century).....	298
Conclusions to Chapter 6.....	305

CHAPTER 7. Development of the theory of economic forecasting in Ukraine.....	308
7.1. The emergence of forecasting as a guideline in the development of economic science development at the end of XIX – beginning of XX century.....	308
7.2. Macroeconomic models in the system of Soviet planning and economic management.....	316
7.3. The emergence of the modern scientific school of economic Forecasting.....	331
Conclusions to Chapter 7.....	336
CHAPTER 8. Emergence of the paradigm of sustainable development.....	338
8.1. Changing priorities of economic development (the last third of XX – beginning of XXI century).....	338
8.2. Corporate social responsibility as an institutional mechanism for implementing the strategy of sustainable development.....	355
Conclusions to Chapter 8.....	370
AFTERWORD.....	374
APPLICATIONS.....	385

Українська економічна думка як національно-культурний феномен має неосвоєний і досі незадіяний потенціал творчого використання своїх надбань, маловідомі пласти теоретичного знання, що потребують наукового осмислення з позицій сучасних геополітичних, соціальних та економічних реалій. Особливого значення сьогодні набувають концепції, окремі положення та новаторські ідеї, що тривалий час перебували поза межами наукового дискурсу з ідеологічних та політичних причин, бо "не вписувалися" в офіційний формат політико-економічних доктрин. Крім того, варто звернутися до джерел вітчизняної історії економічної думки, що представляють започаткування тих напрямів дослідження, які наразі є ключовими для вирішення актуальних проблем економічного та соціального розвитку українського суспільства.

Значущість і перспективність аналізу та узагальнення шляхів і методів модернізації господарства, механізмів забезпечення економічного зростання, динамічної взаємодії господарських, екологічних і соціальних аспектів суспільного відтворення визначається передусім складністю та суперечливістю процесу функціонування національної економіки в умовах вичерпання ресурсного потенціалу традиційних факторів виробництва, суттєвих інституційних бар'єрів для становлення інноваційної моделі економічного розвитку, посилення зовнішніх викликів. Проблематика визначення чинників та пріоритетів економічного розвитку актуалізована, з одного боку, загостренням внутрішніх інституційних і фінансово-економічних кризових явищ, а з іншого – посиленням глобального характеру суперечностей між прогресом технологічної цивілізації та відтворювальними можливостями навколишнього середовища. За таких умов фундаментальна для економічної теорії та практики проблема економічного розвитку потребує всебічного наукового розроблення, у тому числі з позицій історичного підходу.

Хронологічне розширення контексту розгляду відкриває можливість виявити зв'язок між зміною основних етапів суспільно-економічного розвитку та трактуванням його чинників і механізмів. Без урахування історичного досвіду господарювання та узагальнення теоретичних здобутків

вітчизняних вчених, у тому числі в царині формування наукових поглядів на джерела та механізми економічного зростання, без цілісного бачення еволюції моделі господарського розвитку вирішення актуальних завдань, що стоять перед національною економікою, буде зведено до локальних і малоефективних заходів, не спроможних зупинити тенденції деіндустріалізації економіки, втрати інтелектуального потенціалу, екологічної та демографічної кризи.

Як засвідчує вивчення вітчизняного досвіду суспільних трансформацій другої половини XIX ст. та кінця XX – початку XXI ст., ринкові перетворення, незалежно від їхньої успішності, ще не забезпечують економічного зростання і, тим більше, економічного розвитку. Понад те, за відсутності розвинутого громадянського суспільства та сильної правової держави ідеологема "переходу до ринку" в поєднанні з імітаційною моделлю запозичення практик ринкового господарювання та їхнього законодавчого забезпечення зумовлюють конфлікт із традиційними економічними інститутами, зводять бар'єри для господарського розвитку. Особливості формування та реалізації потенціалу соціально-економічного прогресу в контексті основних етапів розвитку продуктивних сил (послідовна зміна традиційної аграрної, індустріальної та постіндустріальної епох) і суспільно-політичних трансформацій (ринкові реформи; соціалістичні перетворення; роздержавлення, приватизація та олігархізація економіки) визначили специфіку та оригінальність концептуальних підходів до проблематики економічного розвитку у вітчизняній науці. Ринковий інструментарій господарювання й регулювання економічного розвитку ніколи не розглядався як найефективніший чи єдино можливий. У вирішенні завдань індустріалізації народного господарства, створення відповідної економічної інфраструктури, повоєнної відбудови економіки, впровадження досягнень науково-технічної революції, переходу до інноваційно-інформаційної моделі суспільного розвитку ключова роль відводилася державі та її фінансово-правовим механізмам.

Процес еволюції концепцій економічного розвитку в Україні як складової економічної думки та основи економічної політики на всіх історичних етапах був детермінований станом економіки, характером держави, запитами окремих соціальних груп і суспільства загалом щодо розподілу та перероз-

поділу ресурсів, ступенем усвідомлення суперечностей досягнення економічних і соціальних результатів, наслідками господарської діяльності для довкілля. Крім того, значний вплив на визначення ключових чинників і пріоритетів розвитку господарства мав його технологічний рівень, що в поєднанні з системою організаційно-економічних і соціально-політичних інститутів обумовлював певну модель господарювання.

Ідея цієї роботи полягає в тому, щоб на основі узагальнення та теоретичної реконструкції процесу еволюції моделі економічного зростання у вітчизняній економічній науці (кінець XIX – початок XXI ст.) розкрити джерела та науковий потенціал концепції сталого розвитку, яка базується на оцінці прогресу не за кількісними параметрами економічного зростання, а за показниками якості людського життя та стану довкілля. Метою дослідження є також виявлення найбільш плідних у теоретико-методологічному та практичному зрізах наукових підходів, що можуть бути застосовані як стратегічний пріоритет і чинник оптимізації національної моделі економічного розвитку суспільства з урахуванням новітніх тенденцій світової економіки. Ретроспективний аналіз еволюції теоретичних концепцій спрямований на розкриття змісту, історичних закономірностей, домінантних чинників зміни пріоритетів економічного розвитку.

Відповідно до визначеної мети було поставлено такі завдання:

– обґрунтування та розроблення методологічних підходів до аналізу еволюції концепцій економічного розвитку у вітчизняній економічній науці у взаємозв'язку зі зміною пріоритетів і механізмів економічного зростання на різних історичних етапах;

– виявлення теоретичних джерел становлення екологічної парадигми економічного розвитку в українській економічній думці другої половини XIX - початку XX ст.;

– аналіз концепції наздоганяючого розвитку як основи модернізаційних процесів в Україні, виявлення чинників формування сировинного сценарію технологічного розвитку, замкненої екстенсивної моделі економічного зростання на основі критичного аналізу та теоретичного синтезу наукових робіт вітчизняних учених;

– дослідження еволюції поглядів на місце державного сектора економіки та функції держави в системі економічного розвитку суспільства, пріоритети, джерела та механізми забезпечення економічного зростання в контексті урядової політики та господарських реформ;

– оцінка внеску вітчизняних економістів у теоретичне обґрунтування соціальних чинників економічного розвитку на різних етапах вітчизняної історії;

– узагальнення процесу становлення методології кон'юнктурних досліджень, формування теоретичних основ і практичного використання економіко-математичного прогнозування та моделювання у системі управління економікою;

– визначення впливу екзогенних чинників на зміну пріоритетів економічного розвитку;

– оцінка внеску українських науковців у розроблення державної стратегії економічного розвитку на основі забезпечення нової якості зростання.

Вирішення означених завдань, зокрема, розкриття змісту, історичних закономірностей та інституційних чинників еволюції моделі економічного розвитку у вітчизняній економічній науці, виявлення теоретичних витоків і наукового потенціалу концепції сталого розвитку та обґрунтування на цій основі можливостей і напрямів забезпечення нової якості економічного зростання, потребує комплексного застосування сучасної методології дослідження, зокрема, гносеологічних прийомів еволюційної економічної теорії, використання міждисциплінарного підходу, поєднання методів персоніфікованого та проблемного дослідження історії економічної думки, історичної реконструкції тощо.

Колективом авторів удосконалено методологічний інструментарій історико-економічних досліджень у частині розширення арсеналу спеціальних методів вивчення історії економічної думки (компаративний аналіз, історіографічний синтез, герменевтичний і структурно-порівняльний методи) та застосування інституційно-еволюційного підходу для виявлення ключових детермінант і цільових імперативів, періодизації та узагальнення процесу еволюції концепцій економічного розвитку, розкриття впливів інституційних детермінант на ефективність застосування теорії на практиці.

Оскільки це дослідження будується на виявленні історичної логіки розвитку науки (економічної теорії, а в її межах – теоретичних концепцій економічного розвитку), базовим концептом обрано традицію аналізу історії економічної науки, закладену Й.Шумпетером, згідно з якою вивчається внутрішня логіка розвитку і вдосконалення науки та здійснюється дослідження конкретно-історичного контексту формування різних концепцій у вітчизняній економічній думці. За шумпетеріанською традицією акцент робиться на порівняльному аналізі різних концептуальних підходів до проблематики економічного розвитку, а також аналізується становлення аналітичного інструментарію та наукового понятійного апарату. Водночас відображенням нелінійності процесу пізнання та теоретичної концептуалізації економічної еволюції суспільства в єдності її каузальної та телеологічної складових є розгляд альтернативних підходів у трактуванні рушіїв, закономірностей і домінуючих тенденцій господарського поступу.

Головними напрямками дослідження історії економічних ідей, результати якого представлені в монографії, є такі: визначення місця та функцій держави в системі економічного розвитку суспільства; концептуалізація ролі природних ресурсів та їхнього ефективного використання у забезпеченні господарського поступу; теоретичні основи інвестиційного забезпечення та структурної модернізації економіки; зміна наукових поглядів на соціальні аспекти економічного розвитку; концепції технологічного прогресу та інноваційного розвитку; трактування міжнародних економічних відносин як чинника якісних трансформацій національного господарства; розвиток теорії економічного прогнозування в Україні; зміна пріоритетів економічного розвитку в останній третині XX – на початку XXI ст. і формування інституційних механізмів реалізації стратегії сталого розвитку.

Розкриття еволюції наукового знання пропонується здійснювати шляхом аналізу первинних історичних джерел та їхнього нового прочитання. Інформаційною базою дослідження слугували наукові праці провідних вітчизняних учених-економістів XIX – початку XXI ст. із проблем теорії економічного зростання, обґрунтування державної економічної політики; офіційні статистичні дані вищих органів влади та управління України, історично-архівні матеріали міністерств і відомств й законодавчі документи уряду; міжнародні

документи; публікації в міжнародних виданнях, що відображають тематику та результати політичних і теоретичних дискусій за напрямом дослідження. Структура монографії підпорядкована завданню поєднання проблемного та хронологічного принципів викладу результатів історико-економічного дослідження, що є першою спробою критичного аналізу, наукового осмислення та теоретичного узагальнення процесу зміни поглядів на зміст, джерела, чинники та виміри економічного розвитку.

Колективом авторів послідовно розкрито процес еволюції концепцій економічного розвитку в українській науковій думці, що у міру переходу від індустріальної до інноваційно-інформаційної економіки характеризується ендогенізацією теоретичних моделей, переглядом пріоритетів у визначенні ключових джерел і результатів господарського поступу, утвердженням критеріїв сталості розвитку. У монографії аргументовано перспективність вивчення історії економічної науки як процесу історично та методологічно обумовлених способів одержання наукового знання для забезпечення ефективною економічною політикою держави, успішного функціонування господарської системи, розвитку суспільства та особистості.

державної незалежності України та формування національної економіки (кінець XX – початок XXI ст.).

1.1. Розроблення теоретичних основ державного регулювання економічного розвитку в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст.

Загальні методологічні підходи до трактування ролі держави у забезпеченні економічного розвитку в українській економічній думці закладені М.Балудянським, І.Вернадським, С.Десницьким, В.Каразіним – представниками класичного напряму політичної економії. Консолідуючою ідеєю їхньої наукової, просвітницької, суспільно-політичної та державної діяльності було визнання необхідності інституційного забезпечення та правового регулювання господарства на основі утвердження принципів економічної свободи¹. Разом з тим усталені традиції фіскалізму, сформована казенно-бюрократична система управління, відсутність ефективних механізмів реалізації економічних інтересів широких верств населення слугували бар'єрами господарського розвитку та обумовлювали поглиблення економічних і соціальних суперечностей. За таких умов у другій половині XIX ст. визначилися такі головні напрями наукового розроблення проблематики розвитку господарства в українській економічній думці:

- обґрунтування принципу пріоритетності народногосподарських потреб перед фіскальними;
- аргументація взаємозв'язку права та економіки; розроблення законодавчого забезпечення економічних відносин;
- дослідження історичних форм народного і державного господарства, виявлення закономірностей їх еволюції;
- вивчення зарубіжного досвіду економічних реформ та їхніх наслідків для господарства;
- аналіз взаємозалежності розвитку фінансової та виробничої сфер економіки;
- розроблення питань взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників господарського розвитку;

¹ Докл. див.: Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні: монографія / В.В.Небрат; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2013. – С. 116–165.

ТРАКТУВАННЯ МІСЦЯ ТА ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Результати економічного розвитку формуються як його джерелами, так і обраними моделями економічного зростання, які, своєю чергою, залежать від визначених пріоритетів і концептуальних засад процесу розвитку, набору інструментів і механізмів, що визначаються державою. Саме держава створює інституційні рамки для ефективного управління та вживає адміністративних заходів для підтримки економічного зростання. Рівень соціальної відповідальності держави визначає якість життя її громадян, що характеризується не лише доходами на душу населення, а й соціальною та екологічною захищеністю.

Українська економічна думка містить малодосліджені, але актуальні положення щодо ролі держави та її інституцій в економічному розвитку суспільства на різних етапах його технологічного прогресу та політичної історії. Аналіз еволюції поглядів на місце державного сектора економіки та функції держави в системі економічного розвитку суспільства; пріоритети, джерела та механізми забезпечення економічного зростання в контексті урядової політики та господарських реформ становить важливу складову обґрунтування сучасної парадигми економічного розвитку.

Цей розділ представляє результати історико-теоретичного узагальнення процесу обґрунтування ролі держави у господарському поступі; конкретних напрямів та інструментів економічної політики, спрямованих на забезпечення економічного зростання на різних етапах становлення й розвитку індустріального суспільства та формування елементів постіндустріального суспільства; трактування меж і напрямів державного втручання у господарські процеси в трансформаційній економіці; наукового розроблення інституційних механізмів забезпечення сталого розвитку та економічного зростання на основі інноваційності. Теоретична концептуалізація місця та функцій держави в системі економічного розвитку суспільства розглядається у трьох періодах вітчизняної економічної історії – 1) добу ринкових і ранньоіндустріальних перетворень (друга половина XIX – початок XX ст.); 2) добу централізовано-планової системи господарювання (1920-ті – 1980-ті роки); 3) добу

– постановка питання про неекономічні чинники господарського розвитку та економічну роль держави.

Становлення системи наукових поглядів на державу, державне господарство та їхнє економічне призначення відбувалося на основі концептуальних джерел, що були вироблені загальноєвропейською інтелектуальною традицією, зокрема: теорія суспільного та фіскального договору; положення класичної політичної економії та німецької історичної школи щодо інститутів влади в системі економічного розвитку; маржиналістські підходи до оцінки ефективності урядової діяльності; історико-етичні засади визначення критеріїв суспільного розвитку. Трактання місця і ролі держави у забезпеченні господарського поступу, індустріальних перетворень вітчизняного господарства слугувало формуванню теоретичних основ економічної політики. Водночас на практиці уряд, приступаючи до ринкових перетворень і заохочуючи зростання фабричного виробництва, як зауважив М.Туган-Барановський, "керувався, головно, так званими "державними" міркуваннями – тобто прагненням збільшити платіжні сили населення для поповнення державного казначейства"².

В останній третині XIX ст. у політичних і наукових колах очевидною стала необхідність перегляду всієї державної ідеології, формування принципово іншого підходу до податкової політики й політики урядових видатків. Зростання продуктивних сил розглядалося як єдино можлива опора політичної могутності, а перетворення у сфері державних фінансів і, зокрема, системи оподаткування, мали відкрити додаткові джерела зміцнення держави. Реформи в кредитно-грошовій і фінансовій сфері служили основою розвитку підприємництва, розширення внутрішнього ринку, збільшення оборотів зовнішньої торгівлі, технічної модернізації промисловості, зміни характеру соціальних відносин. Таким чином урядова політика, зокрема перетворення в системі державного управління та фінансів відповідно до умов і запитів ринкових перетворень господарського середовища, мала забезпечувати умови і стимули розвитку промислового виробництва, зростання продуктивних сил на основі технологічних та організаційно-економічних нововведень, сприяти збільшенню зовнішньоторговельного обороту та, зрештою, зміцненню геополітичних позицій держави (рис. 1.1).

² Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX в. / М.Туган-Барановский. – М. : Кооперативное изд-во "Московский рабочий", 1922. – С. 424.

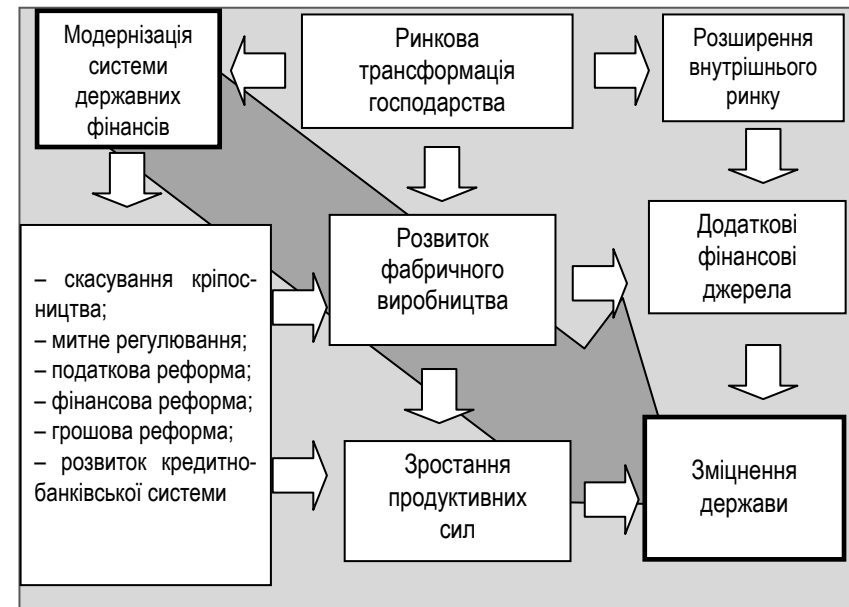

Рис. 1.1. Зміна підходів до економічної політики держави на основі модернізаційної концепції державних фінансів

Джерело: складено автором.

Значний поступ у розвитку економічної теорії та справжній прорив до початку реалізації здобутків науки на практиці здійснила Київська школа політичної економії. Представники цієї школи формували в суспільній свідомості розуміння проблеми економічного розвитку на основі утвердження ринкових інститутів, консенсусу державницької політики та ліберальної економічної ідеології. Обґрунтування пріоритету загальнодержавних інтересів перед приватногосподарськими було загальною домінантою ринкової модернізації економіки, що дістала теоретичне обґрунтування та практичне втілення в науковій та громадській діяльності М.Бунге, А.Антоновича, Д.Піхна та інших учених-економістів Київської школи.

Найбільш комплексне і глибоке розроблення в українській економічній думці доби індустріально-ринкових перетворень отримали інституційні аспекти розвитку господарства. Зокрема, вагомий внесок у розроблення теоретичних основ формування господарської системи ринкового типу зробив засновник Київської наукової школи М.Бунге. Теоретичним підґрунтям його самобутніх реформаторських ідей були здобутки англійського класичного лібералізму, німецької історичної школи та західноєвропейського соціалізму.

реформізму³. У так званий київський період науково-педагогічної та державної діяльності видатного вченого-реформатора (1850–1880) ним сформульовані головні ідеї, принципи, напрями майбутніх реформ. У систематизованому вигляді ці положення викладені у відомій аналітичній записці М.Бунге, адресованій Олександрові ІІ⁴. Подальша діяльність вченого на посадах товариша міністра фінансів (1880), міністра фінансів (1881–1885), голови комітету міністрів Російської імперії (1887–1889) була спрямована на реалізацію програми ринкових перетворень. Перші ж заходи – зниження викупних платежів колишніх поміщицьких селян (1881 р.); клопотання про скасування податку на землю (1882 р.); остаточний викуп селянських наділів (1883 р.) – мали на меті "дефеодалізацію" системи державних фінансів.

Ринкове спрямування реформ оподаткування передбачало зміну всієї системи державних доходів, але насамперед – заміну податку на землю на податок на прибутковий оборот. Поступово протягом 1883–1885 рр. у ході податкової реформи було вжито низку заходів: збільшено податок на земельну й майнову власність, запроваджено оподаткування ярмарків, укладено новий табель оцінки нерухомості, підвищено патентний збір із винокурень і трактирів, запроваджено оподаткування торгово-промислової діяльності. Таким чином, реформи 1880-х років відкрили простір для розвитку промисловості й торгівлі, забезпечували зменшення податкового тягаря на основний продуктивний клас – селянство, сприяли формуванню ринкової моделі економічного розвитку. Ринкова орієнтація перетворень у сфері оподаткування стала певним відображенням і практичним втіленням еволюції наукових поглядів на податки та економічну роль держави загалом. Усе більш панівною ставала "думка про те, що держава повинна багато чого робити сама і стати на чолі народногосподарської діяльності"⁵, тобто, фактично йшлося не тільки про державне господарство як таке, а й про регулюючу економічну роль держави.

Історія російського фінансового законодавства у взаємозв'язку з проблематикою розвитку господарства стала предметом ґрунтовного дослідження професора Київського університету В.Незабитовського. Його пра-

ці "Учение публицистов о межгосударственном владении" (К., 1862), "О новейших проектах международного устава" (К., 1874), "О податной системе в Московском государстве, со времени установления единодержавия до введения подушного оклада Петром Великим" (К., 1884), "Очерк системы казенных доходов в России со времени императора Петра Великого до кончины императрицы Екатерины II" (К., 1884) стали історико-теоретичним осмисленням еволюції державних фінансів у правничому та загальнополітичному аспектах. Зберігають актуальність узагальнення В.Незабитовського щодо таких фіскальних заходів та їхніх наслідків для економічного розвитку: передача у вільну торгівлю низки товарів із накладанням додаткового мита; заходи держави щодо залучення валюти в країну; розвиток торговельної інфраструктури і разом з тим обмеження зарубіжної торгівлі на користь вітчизняної; створення торговельного флоту і забезпечення політичних умов збільшення вивозу вітчизняної продукції. Вчений розкрив значення урядового заступництва щодо національної промисловості та можливості стимулюючої фіскальної політики для розвитку народного господарства.

В.Незабитовський обґрунтував, що техніко-економічна відсталість і наздоганяюча модель господарського розвитку Російської імперії обумовили економічну політику, яка характеризується спробами форсувати економічне зростання через посилення податкового тиску на селянство і стимулювання промислового розвитку. Раціональна політика держави, на думку В.Незабитовського, потребує застосування наукових законів і вироблених загальних принципів до конкретних умов місця й часу задля отримання оптимальних результатів. Вчений наголошував, що, на відміну від теорії державного господарства, економічна політика не може бути абстрактною, не містить універсальних положень і загальних рецептів. При тому вона завжди є вираженням економічних інтересів панівної соціальної групи, а держава, повноваження і ресурси владної піраміди, органи фінансового управління, відповідно, слугують засобами реалізації таких інтересів.

У вітчизняній науковій літературі, зокрема, у працях К.Воблого та С.Іловайського, на межі ХІХ–ХХ ст. обґрунтовано існування публічного сектора економіки, що, на відміну від ринкового, не передбачає дії механізму конкуренції чи ринкового ціноутворення⁶. Відтак, було порушено проблему

³ Докл. див.: Небрат В. Теоретичні погляди М.Х.Бунге у контексті розвитку світової економічної думки / В.Небрат // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – Серія : Економіка. – 2006. – № 84. – С. 56–58.

⁴ Бунге Н.Х. О финансовом положении России / Н.Х.Бунге ; Публикация А.П.Погребинского // Исторический архив. – 1960. – № 2. – С. 132–143.

⁵ Ананьич Н.И. Материалы лекционных курсов Н.Х.Бунге 60–80-х годов ХІХ в. / Н.И.Ананьич // Археографич. ежегодник за 1877 год. – М. : Наука, 1978. – С. 310.

⁶ Воблый К.Г. Начальный курс политической экономии. История, теория и финансы / К.Г.Воблый. – К. : Голос, 1918. – 252, IV с. ; Иловайский С.И. Краткий учебник финансового права / С.И.Иловайский. – Одесса : Типогр. шт. войск Одесского военного округа, 1893. – 297 с.

суспільних благ та розподілу витрат на їх виробництво між членами публічного союзу, ролі суспільного сектора в забезпеченні розвитку господарства. Можна стверджувати, що в українській економічній думці сформувалися підходи до розмежування "держави, що виробляє" та "держави, що регулює". Так відомий вчений-економіст, юрист, фахівець у галузі фінансового права С.Іловайський визначив загальну тенденцію еволюції державних фінансів, яка полягала в тому, що "фінансовий розвиток йшов у напрямі від переважання фіскального начала до підпорядкування його цілям управління – від "фіскалізму" до "управління". Таким чином в одному й тому ж практичному заході можуть комбінуватися цілі фінансові й адміністративні, й обособлення їх можливе лише теоретично, шляхом абстракції. Це стосується не лише сфери приватногосподарської діяльності примусових союзів, наприклад державних лісів, залізниць, різноманітних муніципальних підприємств, але й сфери публічно-господарських доходів – податків, які можуть поєднувати в собі мету фінансову з завданнями політики економічної (митні тарифи, деякі акцизи, спеціальне обкладання акціонерних компаній, картелів, універсальних магазинів) і соціальної (деякі форми загального прибуткового, загальномайнового, спадкового податків, обкладання "незаробленого" приросту цінності) і навіть з цілями сприяння фізичному і духовному добробуту населення (наприклад, високе обкладання міцних напоїв)"⁷.

Новаторський підхід до теорії і практики фінансово-правового регулювання господарства запропонував український вчений-економіст і фінансист, професор Новоросійського університету І.Патлаєвський. У своєму "Курсі фінансового права" (Одеса, 1885) вчений обґрунтував положення про регуляторну функцію держави, що реалізується через розподіл витрат бюджету, надання урядових замовлень і гарантій тощо⁸.

На поєднанні етичних та економічних засад у державній регуляторній діяльності наголошував професор Харківського університету К.Гаттенбергер. Урядові заходи та засади доброзвичайності, на думку вченого, слугують головними чинниками, що впливають на економічну діяльність, і потребують окремого вивчення⁹. Так само як і ряд інших українських вчених зі світовим ім'ям – М.Туган-Барановський, М.Бунге, П.Мігулін – К.Гаттенбергер виступав за поєднання в економіці ринкових засад із державним регулюванням госпо-

дарських процесів, насамперед фінансово-економічними засобами. Отже, у контексті пошуку меж і форм державного втручання в економіку була порушена проблема регулятивного потенціалу податків.

Видатний вчений-фінансист, фахівець у галузі історії та теорії податків М.Алексєєнко визначив нові можливості прогресивного оподаткування, які, крім потреб фіску, є вагомим аргументом на його користь: прогресивне обкладання може застосовуватись як "громадські ліки" у справі соціальної нерівності. Звісно, корисний ефект запровадження будь-якого податку залежить від скерування державних витрат. Вчений стверджував: "Несприятливі економічні наслідки справляння податків можуть пом'якшуватись, врівноважуватись і навіть переважуватись позитивними наслідками державних витрат"¹⁰.

Дослідження В.Незабитовського, Д.Піхна, І.Тарасова, С.Іловайського, М.Алексєєнка, М.Туган-Барановського та інших українських вчених містили обґрунтування регуляторного потенціалу державних фінансів. У публікаціях на сторінках провідних наукових видань, як-от "Экономический указатель", "Труды Императорского Вольного экономического общества", "Экономист", розглядалися основні аспекти економічної політики уряду, зокрема: операції державного банку, проведення грошової реформи, державне підприємництво, регулювання діяльності акціонерних товариств, тарифна політика, розвиток комерційного кредиту, подолання бюджетного дефіциту, управління державним боргом тощо. Центральне місце посідали питання фінансового та інституційного забезпечення економічного розвитку. Таким чином, можна стверджувати про започаткування розроблення теорії економічної політики в дослідженнях українських учених-економістів другої половини ХІХ ст.

Виявлена тенденція до зростання державних потреб обумовила дослідження в царині наслідків фінансової політики та обґрунтування принципового положення про те, що джерела фінансових ресурсів унаслідок оподаткування мають "не виснажуватися, а збільшуватися"¹¹. На практиці це означало необхідність прогнозування наслідків податкової політики; розроблення системи заходів щодо оптимізації структури податків і величини податкового навантаження; врахування економічного, соціального, територіального аспектів оподаткування. Поступово формувалися теоретичні уявлення про цілісність державного господарства, ефективне функціонування якого дося-

⁷ Іловайский С.И. Краткий учебник финансового права. – С. 15.

⁸ Патлаевский И.И. Курс науки финансового права / И.И.Патлаевский. – Одесса, 1885. – С. 8–17.

⁹ Гаттенбергер К.К. Реально-психологическая политическая экономия. Из трудов К.К.Гаттенбергера. К столетию Харьковского университета / К.К.Гаттенбергер. – Харьков : Типография Зильберберг, 1905. – С. 43.

¹⁰ Алексєєнко М.М. Подходный налог и условия его применения / М.М.Алексєєнко. – Харьков, 1885. – С. 28.

¹¹ Іловайский С.И. Краткий учебник финансового права. – С. 41.

гається через розвиток його територіально-адміністративних одиниць та окремих регіонів, що фактично заклало основи для розвитку теорії регіональної економіки, теорії міжбюджетних відносин і концепцій фінансового забезпечення економічного розвитку¹².

В українській економічній думці на основі визнання можливостей держави щодо ефективного регулювання господарських процесів набули поширення ідеї державного соціалізму та соціал-реформізму. Зокрема, М.Бунге, хоча досить скептично ставився до концепції гармонії інтересів у суспільстві, яку виклали у своїх працях Ф.Бастіа, Н.Сеніор та Г.Кері, проте, з іншого боку, різко критикував К.Маркса за його категоричні висновки щодо долі капіталізму. М.Бунге вважав, що проблеми, порушені К.Марксом, "свідчать лише про існування хворобливих явищ у суспільному організмі, а не про непридатність самого організму та про необхідність його перебудови"¹³. Вирішення цих проблем учений-реформатор пов'язував з діяльністю уряду, розширенням його втручання у перебіг соціальних процесів, зокрема – розвитком регуляторної функції державних фінансів. Отже, можна стверджувати, що М.Бунге по суті відкрив нову сторінку в економічній теорії та політиці, запропонувавши замість протекціонізму як гасла утвердження капіталістичних відносин регулювання ринку.

Послідовником історико-етичної школи і прихильником державного соціалізму як вчення про широке втручання держави в економічне життя задля досягнення "вищого щастя найбільшій кількості людей" за науковим світоглядом і політичними переконаннями був І.Янжул. Своє бачення взаємозв'язку між урядовою політикою і економічним розвитком, народною освітою і продуктивністю виробництва вчений виклав у численних публікаціях, зокрема статтях "Вопрос о государственном вмешательстве в область промышленности" (1895), "Экономическая оценка народного образования" (1896), "Новый путь к социальной реформе" (1899) та збірці "Между делом: очерки по вопросам народного образования, экономической политики и общественной мысли" (1904). У праці "В поисках лучшего будущего. Социальные этюды" (1893) відкидаючи шлях насильства і будь-яких революційних потрясінь, вчений наполягав на пріоритетному значенні принципів соціального партнерства та еволюційних начал у розвитку держави і суспільства.

Спираючись на аналіз вітчизняних тенденцій розвитку та історичний досвід західноєвропейських країн, він наголошував, що досягнення суспільного ідеалу, побудова соціально-орієнтованої держави можливі лише на основі поступового реформування політичних, правових, економічних і суспільних інститутів. При цьому провідну роль у процесі реалізації цих перетворень він надавав державі, а одним із ключових інструментів вважав податкову політику.

У компаративному дослідженні В.Твердохлебова "Обложение городских недвижимостей на Западе. Ч. I. Государственное обложение" (Одеса, 1903) була розкрита роль податкової системи у забезпеченні економічного зростання в контексті вирішення завдань подолання економічної відсталості країни та зменшення соціальної напруги в суспільстві. Зокрема вчений показав, що відносно низький рівень промислового оподаткування, який існував у Російській імперії до початку ХХ ст., забезпечив сприятливі умови для становлення промислового капіталізму, технічної модернізації виробництва, акумуляції значних капіталів. Разом з тим недоотримання доходів бюджету через систему прямого оподаткування обумовило високий рівень податкового навантаження на споживачів через непряме оподаткування, що призвело до істотного обмеження внутрішнього ринку, загострення суперечностей між виробництвом і споживанням, посилення диспропорцій суспільного відтворення¹⁴. Фінансова реформа, з теоретичним обґрунтуванням якої виступив В. Твердохлебов, мала розв'язати проблему дисбалансу та обмеженості внутрішнього ринку, відкрити простір і збільшити потенціал економічного розвитку.

На утвердження соціальних начал у фінансній політиці звернув увагу Й.Кулішер у ґрунтовному історико-фінансовому дослідженні "Коммунальное обложение в Германии в его историческом развитии" (1914). Розглянувши основні етапи і тенденції в розвитку міських фінансів, автор звертає увагу на появу та укорінення "нових видів комунального обкладення, що мають на меті не тільки фінансні, а й соціальні завдання. Серед таких, – наголошує Й.Кулішер, – найбільше значення має податок на приріст цінності нерухомості"¹⁵. Таким чином у ході концептуалізації фінансової та регуляторної функцій оподаткування відбувалося формування наукових засад податкової політики

¹² Докл. див.: Небрат В.В. Еволюція теорії місцевих фінансів у вітчизняній економічній науці / В.В.Небрат // Розвиток фінансових методів державного управління національної економікою : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонДУУ. – 2010. – Т. XI. – С. 250–261.

¹³ Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы / Н.Х.Бунге. – СПб., 1895. – С. 152.

¹⁴ Твердохлебов В.Н. Обложение городских недвижимостей на Западе. – Ч. I : Государственное обложение / В.Н.Твердохлебов. – Одеса, 1906. – С. 46–48.

¹⁵ Кулишер И.М. Коммунальное обложение в Германии в его историческом развитии. Опыт изучения основных течений в развитии городских финансов. / И.М.Кулишер. – СПб, 1914. – С. 465.

у добу ринкових перетворень вітчизняного господарського середовища, розроблення напрямів інституційного забезпечення економічного розвитку, посилення соціального спрямування урядової політики.

Теоретичне обґрунтування напрямів і меж державної економічної політики в добу промислового перевороту та інтенсивного розвитку залізничного будівництва запропонував Г.Цехановецький. Учений розглядав роль держави в аспекті забезпечення швидких і ефективних структурних змін у народному господарстві. Критично оцінюючи крайні варіанти урядової залізничної політики – абсолютне невтручання або повне одержавлення залізничної справи – вчений у своїй фундаментальній праці "Железные дороги и государство. Опыт исследования о важнейших предметах экономии и политики железных дорог" (М., 1869) аргументував необхідність довгострокової стратегії, спрямованої на комплексний розвиток перспективних галузей економіки в тісному зв'язку з їхнім ресурсним і транспортним забезпеченням. Таким чином було запропоновано системний підхід до економічного розвитку як сфери державного регулювання та обґрунтовано доцільність, напрями і інструменти відповідної політики. Державна фінансова підтримка пріоритетних галузей, державне підприємство та урядовий контроль розглядалися як головні важелі модернізації країни. Пропозиції вченого щодо оптимізації урядової залізничної політики мали докладне політико-економічне обґрунтування.

Моделі соціальної поведінки та економічного розвитку вчений розглядав у контексті історичного підходу, який, як стверджував Г.Цехановецький у праці "Значение А.Смита в политэкономии" (К., 1859), особливо необхідний для вироблення урядової економічної політики, "оскільки в суспільстві жодне явище не існує ізольовано в якийсь певний момент, а уособлює результат минулого та передумову майбутнього". Потреби індустріалізації економіки та зрушення в її галузевій структурі, на думку Г.Цехановецького, актуалізують втручання держави в господарські процеси, оскільки бурхливий розвиток нових сфер суспільного господарства вимагає урядового заступництва і громадського контролю, посередництва державних інституцій. Потреба в урядовому втручанні, як вказував учений, є особливо важливою у сфері розподілу. Саме розподіл він вважав суспільною стороною господарства, на відміну від технічної сторони – виробництва, та особистої – споживання. Це положення найбільш повно аргументоване у його статті "Краткий обзор политической экономии" (М., 1866), яка містить також ви-

значення політичної економії як науки про закони розвитку народного господарства.

Значною мірою під впливом німецької історичної школи, на основі еволюційного та історико-етичного підходів до трактування економічних явищ утверджувався соціальний напрям політичної економії, представники якого – Г.Цехановецький, О.Миклашевський, В.Левитський, Л.Федорович, В.Железнов, К.Воблий, М.Туган-Барановський – приділяли значну увагу аналізу позаекономічних чинників суспільного розвитку. Д.Піхно сформулював положення по роль четвертого фактора виробництва: "Продуктивність трьох основних факторів – природи, праці і капіталу, – зазначав учений, – виявляється надто різною залежно від культурно-історичних умов народного господарства або, інакше кажучи, від культурно-історичних сил народу"¹⁶. Вчений наголошував, що народ не лише нагромаджує речовий капітал, а й створює духовні блага і сили, які переходять із покоління в покоління, оточують людину й можуть або сприяти зміцненню господарства, або стримувати його розвиток. У своїх "Основаниях политической экономии" (К., 1890, 1899) він розкрив суперечливий вплив інституційних чинників суспільно-економічного розвитку, культурно-історичних сил народу, що реалізуються в процесі активної суспільно-економічної діяльності. Д.Піхно визначив основні складові четвертого фактора виробництва: "Найважливіші з цих сил, що постійно впливають на господарську діяльність як окремих осіб, так і всього народу, такі: норів і звичаї, мораль, освіченість, енергія, дух запозятливості, законодавство, державний і суспільний устрій життя"¹⁷.

Методологічною базою розгляду питання про економічну роль держави у наукових дослідженнях Д.Піхна слугує поділ господарств на три види – приватне, громадське, народне. Господарська діяльність як процес досягнення корисних результатів шляхом витрачання людських сил поєднує різні види господарств у цілісний господарський організм – економічну систему. Соціальний аспект аналізу господарського організму полягає в тому, що прагнення людини до задоволення своїх потреб реалізується через множини спеціальних завдань, виконання яких передбачає відносини між конкретною особою і суспільством, потребує утворення різноманітних громадських союзів.

¹⁶ Піхно Д.И. Влияние некоторых экономических условий на сельское хозяйство : речь в собрании членов Киевского общества сельского хозяйства по случаю его двадцатипятилетия 14 февраля 1901 г. / Д.И.Пихно. – К., 1901. – 22 с.

¹⁷ Піхно Д.И. Основания политической экономии / Д.И.Пихно. – 2-е изд. – Вып. 1–2. – К., 1899. – 260 с.

Іншим продуктивним напрямом економічних досліджень було визначення доцільності напрямів і меж урядового втручання у сферу підприємницької діяльності, що активно розвивалася у пореформений період. На думку М.Цитовича, держава повинна забезпечити загальні умови господарювання – захист прав власників і працівників; не втручатися в механізм розподілу і використання засобів підприємницької діяльності, обмежуючись стягненням необхідних податків. Тим самим будуть створені необхідні передумови і стимули економічного розвитку на основі підприємницької ініціативи. Такий підхід суголосний традиції класичної школи в українській економічній думці.

Водночас у працях українських економістів набуло розвитку трактування значення держави в економічному житті суспільства та соціальному розвитку, що базувалося на концептуальній основі, запропонованій німецькою історичною школою. Зокрема Д.Піхно, високо оцінюючи роль держави, не ставив під сумнів необхідність її втручання в економічне життя, наголошуючи, що йтиметься лише про доцільні межі такого втручання. Загальний висновок ученого щодо проблеми державного підприємництва та державної фінансової підтримки пріоритетних галузей в добу промислового перевороту полягав у тому, що держава повинна спрямувати "свої зусилля і турботи на створення загальних сприятливих для народного господарства умов і на виховання і зміцнення продуктивних сил народу загальними позитивними заходами, що служать усім галузям промисловості". Отже, вчений не лише бачив об'єктивну необхідність активного державного втручання в сферу господарювання, але визначав роль держави як забезпечення інституційних умов економічного розвитку без надання особливих преференцій певним галузям і виробництвам.

Д.Піхно слушно передбачав загрозу формування утриманських, паразитичних інтересів серед промислової та фінансової буржуазії та негативні наслідки політики фаворитизму для соціального та економічного розвитку країни. У другому виданні свого підручника "Основи політичної економії" (1899) на основі ґрунтовного аналізу процесів монополізації вчений висунув пропозицію щодо необхідності регламентації діяльності монополій державою, аби пом'якшити негативні наслідки їхнього функціонування. Разом з тим, економічний прогрес вчений пов'язував із становленням великого капіталістичного господарства, ґрунтованого на технічному прогресі і значних інвестиціях.

У результаті ґрунтовної теоретичної розробки проблем еволюції держави та державного господарства у другій половині XIX ст. було сформульо-

ване принципове положення щодо кола завдань, які бере на себе держава залежно від рівня суспільного розвитку. Перша категорія завдань, притаманних будь-якій державі – забезпечення правопорядку, створення законодавчих норм, організація попереджувальних і репресивних заходів із метою його підтримання (суд, поліція тощо), а з іншого боку – захист політичної незалежності й територіальної цілісності (збройні сили, дипломатичні відносини). Натомість друга категорія завдань передбачає певний досягнутий рівень культурного розвитку і є комплексом заходів, спрямованих на забезпечення добробуту населення.

Поява великої промисловості, свобода конкуренції, загострення соціальних відносин обумовлюють виникнення нових урядових потреб, що вимагало зміни структури державних витрат. Уже на середину XIX ст. в економічній науці на основі концепції природного права та суспільного договору сформувався головні теоретичні засади трактування інституту фінансових потреб держави. Таким чином, було сформульовано положення про економічну роль держави та окреслені межі її господарської діяльності. Взаємозв'язок і взаємообумовленість природи та характеру держави з державними потребами і витратами у трактуванні українських економістів XIX ст. представлено на рис. 1.2.

Упродовж періоду ринкових реформ погляди вітчизняних учених пройшли певну еволюцію під впливом розвитку нових течій та напрямів політичної економії та динамічної зміни самих форм господарства. На особливу увагу заслуговує трактування господарської діяльності держави з позицій пріоритетності інтересів суспільства над індивідуальною вигодою, вищість соціальних критеріїв суспільного прогресу над суто економічними. Головним завданням економічної науки та державної діяльності, ґрунтованої на ній, за визначенням Г.Симоненка, проголошувалося "...забезпечення народного добробуту, аж ніяк не збагачення окремих осіб, які можуть досягати такого збагачення способами напевно шкідливими для загального блага, отже, і для всього народного господарства. З погляду останнього, подібні способи повинні бути визнані неекономічними, збитковими, бо, забезпечуючи вигоду окремих небагатьох осіб, вони підривають водночас добробут більшості народонаселення"¹⁸.

¹⁸ Симоненко Г.Ф. Политическая экономия в ее новейших направлениях. Обзор и критическая оценка учений главных представителей современной экономической науки, особенно новоисторической школы / Г.Ф.Симоненко. – Варшава, 1900. – С. 21.

Рис. 1.2. Взаємозв'язок розвитку держави, державного господарства, державних потреб і державних витрат

Джерело: складено автором за працями вчених-фінансистів та юристів другої половини XIX ст. К.Воблого, Г.Сидоренка, І.Тарасова, С.Іловайського, І.Янжула.

Науковий інтерес до проблематики державних витрат був обумовлений їхнім стрімким зростанням у поєднанні зі зміною суспільної ролі державних фінансів і протиборством інтересів, що оприявнювалося у процесі розподілу бюджетних коштів. Значною мірою це пов'язано з реалізацією програми розвитку держави, ідеологом розробки якої був міністр фінансів С.Вітте. У праці "Національна економіка і Фрідріх Ліст" (1889) він виклав зміст урядової стратегії, спрямованої на індустріалізацію країни, активну зовнішню торгівлю, будівництво потужного торгового флоту, модернізацію сільського

господарства, посилення регулюючої ролі держави у внутрішній і зовнішній торгівлі, розвиток державного підприємництва та посилення ролі Державного банку. Його активна політика щодо розвитку промисловості вимагала значного збільшення державних витрат. "Історія доводить, – наголошував С.Вітте, – що встановлення в країні більш-менш розвиненої мануфактурної промисловості, створення сучасного флоту, розвиток торгівлі не можуть бути досягнуті інакше, як за допомогою державного сприяння. Без протекціоністської системи ще жодна країна не переходила із землеробського стану в стан значного розвитку мануфактурної промисловості, національного флоту і торгівлі"¹⁹.

Ретроспективі витрат державного бюджету присвячена праця українського вченого-економіста, фахівця з історії фінансів П.Кованька "Державні витрати Росії за предметами призначення 1903–1911 рр.". Розгляд результатів казенних операцій привів автора до висновку про непристосованість російської казни до ведення державних підприємств²⁰. Величезні суми, що надходять у казну, виявляються фіктивними, оскільки майже повністю поглинаються видатками на ведення цих самих казенних підприємств. Цілковито безнадійними називає дослідник казенні гірничі заводи, по-хижацьки експлуатованими – ліси, невміло організованими – казенні залізниці. Щодо витрат на державну оборону, то автор констатував абсолютне скорочення й зменшення відносної частки витрат, які безпосередньо стосуються завдань оборони, натомість зростання видатків інтендантсько-господарського характеру.

Критичний аналіз політики уряду, що проводилася під гаслами ліберальної економічної доктрини, вказує на згубний вплив низки перетворень на господарський побут і стан державних фінансів. Як наголошували вчені-економісти, витрати, здійснені для розбудови мережі залізниць, могли бути більш ефективними за умови випуску внутрішніх облігацій, без нарощування зовнішнього боргу; раціональна митна політика могла б заощадити кошти, необхідні для відродження виробництва і промислів, які занепали внаслідок засилля закордонних виробів. Отже, урядові заходи, які не узгоджувалися з народними потребами, а слідували інтересам окремих груп, у тому числі – закордонних ділків і банкірів, спричинили надмірний тягар держав-

¹⁹ Вітте С.Ю. По поводу национализма. Национальная экономика и Фридрих Лист / С.Ю.Витте. – СПб, 1912. – С. 53.

²⁰ Кованько П.Л. Государственные расходы России по предметам назначения за 1903–1911 гг. Финансово-статистический очерк с 15 диаграммами / П.Л.Кованько. – К.: Типография Импер. ун-та св. Владимира, 1911. – С. 24.

них витрат, їхню нераціональну структуру та необхідність увесь час вдаватися до закордонних позик для покриття зростаючих потреб у коштах. Економічна політика, спрямована на реалізацію запитів верхівки фінансового капіталу, суперечила потребам господарського розвитку, практика державних витрат не відповідала теорії.

На основі вивчення української економічної літератури другої половини XIX ст. і викладених вище положень можна конкретизувати внесок українських учених у розроблення теорії державного управління економічним розвитком (табл. 1.1).

Спираючись на історичний досвід здійснення урядової фінансової політики та західно-європейську практику, комісія українських вчених з реформи системи фінансів у складі С.Веселовського, В.Желєзнова, М.Соболева, І.Поплавського у спеціальному виданні наукового товариства ім. О.Чупрова "Вопросы финансовой реформы России" (1915) обґрунтовувала необхідність здійснення поряд із структурно-функціональними та адміністративно-правовими заходами радикальних демократичних перетворень, які спроможні забезпечити ефективну протидію розгортанню процесів підпорядкування фінансів держави груповим інтересам великого капіталу, зрощеного з державною бюрократією.

Як вказував М.Соболев, "державна і всі інші публічно-правові організації не є сторонньою силою, яка діє поза життям, поза інтересами людей і поза їхнім впливом. Навпаки, як свідчить історія, державна є тільки знаряддям в руках людей для досягнення тих цілей, які для них бажані. Кожна держава має свою організацію, має встановлені установи, через які вона виявляє свою владу. Але ці установи складаються з людей і, залежно від того, у руках яких саме людей знаходиться державна влада, буде визначений той чи інший напрям державної політики. <...> Якщо в державі проявляють свій вплив різні групи суспільства, державна політика стане результатом зіткнень і компромісів цих груп"²¹. Отже, теоретична думка прийшла до усвідомлення ролі внутрішніх пружин, які керують визначенням курсу економічної політики, механізмами державного управління фінансами. Було сформульоване завдання з'ясування причин виникнення заходів економічної політики, тобто розкриття взаємодії політичної та економічної сфер через інструменти державних фінансів.

²¹ Соболев М.Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли / М.Н.Соболев. – Харьков : Тип. "Утро" Я.Фишганга и М.Шепшелевича, 1916. – С. 4.

Таблиця 1.1

Розроблення теорії державного управління економічним розвитком у дослідженнях українських учених

Положення	Хто розробляв
Обґрунтування ролі держави в інституційному забезпеченні розвитку господарства	М.Балудянський, І.Вернадський, С.Десницький, В.Каразін
Ідея управління економічним розвитком	М.Бунге
Виокремлення та розроблення теорії економічної політики як складової економічної науки	М.Бунге, К.Воблий, В.Желєзнов, В.Левитський, О.Миклашевський, В.Незабитовський, Д.Піхно, Г.Цехановецький
Обґрунтування масштабів державної власності та аналіз суспільної ефективності державного підприємництва	К.Гаттенбергер, П.Кованько
Теоретичні основи та практичні заходи грошово-кредитного забезпечення розвитку господарства	А.Антонович, О.Анциферов, М.Бунге, Й.Кулішер, П.Мігулін, О.Миклашевський, В.Твердохлебов, М.Туган-Барановський, Л.Федорович
Теорія оподаткування та фіскальної політики	М.Алексєєнко, М.Бунге, В.Твердохлебов, І.Патлаєвський, М.Цитович
Обґрунтування залізничної політики держави як засобу модернізації країни	Д.Піхно, Г.Цехановецький
Розроблення напрямів та інструментів державного регулювання підприємницької діяльності та урядової підтримки пріоритетних галузей у добу промислового перевороту	М.Цитович, П.Мігулін, Г.Цехановецький, Д.Піхно
Митне регулювання як засіб реалізації промислової політики уряду	М.Соболев, Г.Цехановецький
Теоретичні основи антимонопольної політики	А.Антонович, Д.Піхно, М.Довнар-Запольський, Л.Федорович, М.Соболев, П.Фомін
Обґрунтування ролі публічного сектора в забезпеченні розвитку господарства	К.Воблий, С.Іловайський, І.Патлаєвський
Теорія виробництва суспільних благ та розподілу витрат на їх виробництво	М.Алексєєнко
Механізми стимулювання державою інвестиційного процесу	А.Антонович, М.Бернацький, М.Бунге, Й.Кулішер, М.Соболев, М.Туган-Барановський
Аналіз динаміки та структури державних витрат у контексті їхнього впливу на розвиток господарства	П.Кованько, Г.Сидоренко, М.Соболев
Теоретичне обґрунтування економічних реформ	М.Бунге, В.Твердохлебов, М.Туган-Барановський, І.Янжул, Л.Яснопольський

Джерело: складено автором.

Іншим важливим завданням науки про державне господарство висувалася необхідність визначення критерію, за яким має проводитись оцінка ефективності економічної політики і, зокрема, здійснених державних витрат. У працях К.Воблого, П.Кованька, О.Миклашевського, М.Соболева, І.Янжула

обґрунтовувалася правомірність і доцільність використання господарського критерію – сприяння економічної політики підвищенню продуктивності народного господарства, розвитку продуктивних сил суспільства. Таким чином у межах розроблення теорії державних потреб і витрат було визначено їхню підпорядкованість цілям економічного розвитку.

Водночас певне висвітлення та належну оцінку в економічній літературі отримала діяльність уряду зі сприяння збагаченню вузького кола осіб за рахунок нещадної експлуатації фінансових, природних і людських ресурсів країни всупереч інтересам довгострокового сталого розвитку. Зокрема, про перетворення державного бюджету на орган, що обслуговує купку фінансових магнатів, писали М.Бунге, Д.Піхно, П.Мігулін, П.Кованько²². Таку фінансову політику можна охарактеризувати як *квазіпротекціонізм*, тому що йшлося не стільки про фінансове заохочення створення власної промисловості як основи розвитку економіки та забезпечення конкурентоспроможності на зовнішніх ринках, не про захист національних інтересів від зовнішніх конкурентів, скільки про "каналізацію" державних ресурсів і бюджетних коштів, вибіркову підтримку підприємців, а точніше, фінансово-промислових ділків, наближених до урядових кіл.

Урядова політика підтримки великого капіталу сформувала інститут тіньового розподілу державних коштів: "У жодній країні світу державний бюджет не поглинає такої величезної частки народного доходу, і ніде в руках трудової маси не залишається така незначна частка її трудового продукту, як у Росії"²³. Наведена характеристика загальної тенденції до перерозподілу національного доходу через державний бюджет належить М.Туган-Барановському, який вказував на скорочення споживчого попиту та розбалансування внутрішнього ринку внаслідок урядової фіскальної політики як один із дестабілізуючих чинників економіки.

Під прикриттям реалізації урядових проектів промислової та структурно-технологічної модернізації витрати бюджету на народне господарство на-

бували перетворених форм – надання усіляких заохочувальних премій і субсидій, фінансова допомога залізничним концесіонерам і засновникам акціонерних товариств тощо. В умовах промислового піднесення 1890-х років бюджетні кошти й далі спрямовувалися на підтримку великого капіталу, що слугувало додатковим чинником посилення кризових явищ в економіці. Відтак, можна стверджувати, що бюджетна політика щодо динаміки та структури державних витрат з урахуванням ринкової кон'юнктури була невиправданою, підпорядковувалася не принципам стабілізації економічного розвитку засобами бюджетного регулювання, а інтересам максимального збагачення промислово-фінансових кіл та фінансової олігархії за рахунок казни в умовах сприятливих ринкових умов.

Уряд, розпочавши організаційно-правову перебудову бюджетної справи, не зміг змінити принципових основ формування й використання державних фінансових ресурсів, які визначаються характером держави та впливом потужних груп інтересів. Оцінюючи стан гласності в бюджетному процесі, Л.Яснопольський дійшов такого висновку: "Не можна заперечувати того, що визнати цей принцип (гласності – *V.H.*) для керівників державної та фінансової політики того часу означало б поставити й самих себе, й увесь політичний лад того часу в становище неможливе. Гласність сумісна лише з політикою докорінних реформ, що йдуть до свого логічного кінця, інакше вона перетворюється в самозаперечення"²⁴. Таким чином було порушене питання про безпосередній вплив політичної системи та законодавства на стан фінансів, ефективність урядової політики і перспективи економічного розвитку.

Аналіз політичних чинників бюджетного процесу здійснив І.Янжул у роботі "Як англійці критикують свої державні видатки: Ліверпульська асоціація фінансових реформ" (1880). Західноєвропейський досвід, вказував автор, свідчить про переваги виборних законодавчих органів, що діють на засадах представницької демократії і забезпечують можливості оприлюднення та втілення прогресивних проектів, залучення думки компетентних, але далеких від влади фахівців до обґрунтування та розроблення реформ²⁵.

Трактатування проблеми взаємозв'язку політичних і фінансових інститутів, зокрема конституції та бюджету, у вітчизняній науковій літературі

²² Бунге Н.Х. О финансовом положении России. – С. 133; Піхно Д.И. Основания политической экономии. – С. 125; Мігулін П.П. Возрождение России / П.П.Мігулін. – Харьков, 1910. – С. 313; Кованько П.Л. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х.Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х.Бунге как министра финансов (1881–1887 гг.) / П.Л.Кованько. – К.: Типография Импер. ун-та Св. Владимира, 1901. – С. 446.

²³ Туган-Барановский М.И. Иностранные капиталы / М.И.Туган-Барановский // История народного хозяйства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 39–40. – К.: Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2007. – С. 360–361.

²⁴ Яснопольский Л.Н. Очерки русского бюджетного права / Л.Н.Яснопольский. – М.: Изд-во В.П.Рябушинского, 1912. – С. 201–202.

²⁵ Янжул И.И. Как англичане критикуют свои государственные расходы / И.И.Янжул. – СПб, 1908. – С. 4.

виявило причини обмеженості та непослідовності економічних реформ. На початку ХХ ст. серед прогресивних науковців і державних діячів набували популярності ідеї переходу держави до конституційного режиму, утвердження демократичних форм правління, народного представництва в обговоренні та ухваленні бюджетного розпису. Зокрема, за участі українських вчених А.Жиліна, А.Камінки, Б.Кистяківського вийшла друком низка праць, присвячених питанням впливу конституційного політичного ладу на господарське життя²⁶.

Докладне висвітлення теорії бюджетного права народного представництва та історії впливу парламентаризму на національні системи державних фінансів здійснив відомий фахівець у галузі фінансового законодавства О.Алексєєв. У його праці "Міністерська влада в конституційній державі: її основи, роль і сучасний стан" (1911) йшлося про принципи організації та законодавчого забезпечення державного управління. У процесі розроблення теорії бюджетного права народного представництва вченим було порушено проблему інституційних чинників ефективності системи державного управління та фінансів щодо забезпечення економічного розвитку²⁷. Історико-теоретичний аналіз державних фінансів у їхньому взаємозв'язку з розвитком інших, насамперед політичних інститутів, дослідження процесів становлення державного бюджету та бюджетно-фіскальної політики відкриває витоки тих інституційних деформацій, які становлять механізм гальмування економічного розвитку сучасної України. Йдеться насамперед про історичну рису, що визначила подальший розвиток інституту бюджету, коли сваволя у прийнятті розпису державних доходів і витрат доповнюється не обов'язковістю його виконання.

Загалом, як засвідчив аналіз досліджень другої половини ХІХ – початку ХХ ст., у процесі підготовки та проведення урядових реформ і розроблення теоретичних аспектів ринкових перетворень господарства в українській економічній думці сформувалася цілісна теорія економічної політики держави. Наукове обґрунтування заходів уряду у галузі оподаткування, бюджет-

ного процесу, політики державних витрат і урядових запозичень, митно-тарифного регулювання зовнішньої торгівлі, соціальної політики, вдосконалення законодавства та інституційних механізмів його дотримання відповідало суспільним запитам ринкової трансформації господарства та модернізації державного управління.

Основні здобутки, що характеризують рівень української політико-економічної думки другої половини ХІХ ст. у контексті еволюції економічної науки, внесок у розроблення теорії економічного розвитку та вирішення сучасних теоретико-прикладних проблем економічної політики, полягають у такому:

- визначення як загальної тенденції розвитку вітчизняного господарського законодавства та економічної політики держави пошук джерел додаткових доходів (В.Незабитовський, М.Туган-Барановський);
- розроблення принципів оподаткування, що синтезують вимоги економічної доцільності та соціальної справедливості (М.Алексєєнко, М.Бунге, Г.Сидоренко);
- обґрунтування специфіки публічного сектора економіки, який, на відміну від ринкового, не передбачає дії механізму конкуренції та ринкового ціноутворення, але забезпечує виробництво суспільних благ (С.Іловайський, К.Воблий, І.Тарасов);
- характеристика регуляторної функції державних фінансів (М.Бунге, К.Гаттенбергер, Д.Піхно, І.Патлаєвський);
- визначення ролі економічних інтересів груп у формуванні та реалізації економічної політики держави (П.Кованько, П.Мігулін, В.Твердохлебов, І.Янжул);
- розкриття взаємозв'язку та взаємообумовленості ринкової трансформації господарського середовища, модернізації системи державного управління, розвитку законодавства та демократичних інститутів (М.Бунге, І.Янжул, Л.Яснопольський);
- обґрунтування необхідності суспільного контролю над державою (О.Миклашевський, П.Мігулін, С.Іловайський).

Упродовж другої половини ХІХ ст. погляди вчених на роль держави в економіці пройшли певну еволюцію – від радикального економічного лібералізму до соціал-реформізму, що підтверджує, з одного боку, розвиток української економічної думки в загальному руслі світової економічної науки, а з іншого – зміну історичних умов економічного розвитку, яка обумовила актуалізацію державного втручання в економічне та соціальне життя, що

²⁶ Еллинек Г. Конституции, их изменения и преобразования: разрешенный автором перевод с немецкого / Г.Еллинек ; пер. под ред. и со вступ. ст. Б.А.Кистяковского. – СПб : Изд. юрид. кн. скл. "Право", 1907. – 118 с. ; Жилин А.А. Ответственность министров: Очерки из теории, истории и практики этого института в конституционных странах / А.А.Жилин. – К. : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, акц. АО и изд. дела Н.Т.Корчак-Новицкого, 1908. – 360 с.

²⁷ Алексеев А.А. Министерская власть в конституционном государстве / А.А.Алексеев. – Харьков, 1910. – 313 с. ; Алексеев А.А. Бюджетное право народного представительства / А.А.Алексеев. – Харьков : Тип. Т-ва Потребительных Обществ Юга России, 1918. – 488 с.

знайшло відображення в дослідженнях вітчизняних економістів. Разом з тим політика уряду й діяльність державного апарату відставала від розвитку економічних ідей. Причиною гальмування модернізації в галузі державного управління була інерція застарілих політичних структур і недостатній потенціал нових економічних інститутів для забезпечення системних змін. Відбулося зрощення традиційних неформальних інститутів і новітніх організаційних господарських утворень, яке було спроможне забезпечити швидкі темпи економічного зростання, технічну модернізацію виробництва, надприбутки для фінансової олігархії, але не могло дати стабільного соціально-економічного розвитку на основі власних джерел нагромадження капіталу.

Промислова політика уряду, спрямована на розвиток нових галузей і створення прогресивних підприємств, заохочення технологічних та організаційних нововведень, на практиці призвела до формування державного капіталізму з домінуванням бюрократично-олігархічної системи перерозподілу бюджетних коштів. Модернізаційні перетворення в організаційно-адміністративній та політико-правовій сферах лише осучаснювали історично сформований механізм використання державних фінансів, але не були спроможні переорієнтувати його на потреби суспільного розвитку. Закладена в умовах самодержавства та казенно-бюрократичної системи влади традиція безгосподарності та казнокрадства зміцніла у добу промислового перевороту й збагатилася новітніми формами злочинного використання коштів державної казни у приватних інтересах. В умовах нерозвинених демократичних інститутів та невизначеності правових норм, усталеної традиції їх довільного трактування та вибіркового застосування, напрацьовані механізми фінансово-господарської взаємодії не підпорядковувалися загальнодержавним пріоритетам і потребам соціально-економічного розвитку. Натомість вони слугували реалізації групових інтересів, підпорядковуючи собі всі ланки економічної та політичної системи суспільства.

На межі XIX–XX ст. одним із ключових моментів суспільної трансформації став комплексний і багаторівневий процес одержавлення економіки. Організаційно-технологічна модернізація та ринкові реформи забезпечили становлення великої машинної промисловості на основі формування капіталістичних засад господарювання, яким іманентні диспропорційність і нерівномірність розвитку. Водночас глибинні причини кризових явищ, що лежать в основі інвестиційно-технологічного механізму, розкритого в працях

М.Туган-Барановського²⁸, доповнювалися і посилювалися урядовою діяльністю (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Механізм впливу процесів етатизації на економічний розвиток на межі XIX–XX ст.

Джерело: складено автором.

²⁸ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Михайло Туган-Барановський ; наук. редактор, автор передмови і вступ. статті С.Злупко. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 614–620 ; Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал / М.І.Туган-Барановський. – К. : КНЕУ, 2004. – С. 74–77.

У дослідженнях 1890–1910-х років, присвячених аналізу господарського становища та розвитку капіталістичних відносин в Україні, знайшли відображення процеси загострення суперечностей економічного відтворення та модифікації інституційної структури суспільства. Вказувалося на те, що з одного боку, розвиток промислового капіталізму збільшував продуктивні сили країни, створював нову структуру суспільства, нові потреби та іншу модель економічного зростання, а з іншого – через збереження залишків кріпосництва і феодалного ладу, реакційного характеру політичного режиму, відбувався занепад села, розорення дрібного селянського господарства, деградація та підрив основ економіки як цілісного комплексу, спроможного до самовідтворення. Ці два процеси діяли один на одного, загострюючи суперечність між старими і новими формами, поглиблюючи прірву між потребами динамічного розвитку капіталістичної промисловості та обмеженими продуктивними, фіскальними та платоспроможними споживчими можливостями селянства.

Новаторство розроблення в українській економічній літературі початку ХХ ст. проблематики економічної ролі держави та значення державних фінансів для забезпечення умов господарського розвитку полягало у виявленні деструктивних впливів і контраверсійних наслідків структурної та промислової політики уряду в умовах посилення відкритості національного господарства та загальної фінансової та економічної нестабільності.

За умов традиційного для Російської імперії домінування держави в системі економічних відносин, процеси індустріалізації обумовили формування специфічної моделі ринкової економіки. Руйнівна дія економічних криз (1900–1903; 1908–1909), згубні наслідки російсько-японської війни (1904–1905) вимагали подальшого активного втручання держави в господарські процеси. Етатизація економіки в поєднанні з інтенсивною монополізацією промисловості та банківської сфери обмежували дію ринкових механізмів, насамперед вільної конкуренції. Відтак, сформувалася система економічних відносин, яка базувалася на ринкових принципах, але поєднувала конкретні історичні форми приватномонополістичного та державно-монополістичного регулювання, що виключали панування "духу підприємливості на всіх поверхах" і обмежували всезагальність взаємовигідного обміну благами на засадах добровільності і суперництва як головні характеристики розвиненого ринкового господарства²⁹.

У контексті розгортання процесів етатизації економіки на початку ХХ ст. важливим теоретичним і практичним здобутком розробленої у працях С.Іловайського, Й.Кулішера, П.Мігуліна, В.Твердохлебова, М.Туган-Барановського, І.Янжула концепції державного втручання в економіку став науковий аналіз таких негативних економічних тенденцій:

- обмеження дії ринкових механізмів внаслідок розгортання процесів монополізації та розширення державного втручання в економіку;
- формування інституційних каналів перерозподілу державного бюджету в інтересах окремих олігархічних груп;
- негативний вплив держави на макроекономічну рівновагу через стимулювання процесів форсованого, а відтак, незбалансованого розвитку окремих виробництв ціною занепаду інших;
- розширення боргового фінансування державних витрат шляхом внутрішніх і зовнішніх урядових запозичень та посиленої грошової емісії.

Узагальнюючи процес розвитку наукового знання в галузі економічної політики держави у період формування системи державного капіталізму, розвитку монополістичних явищ і руйнування ринкових економічних механізмів, одержавлення економіки в роки Першої світової війни та політичних змагань 1917–1918 рр., можна виокремити головні напрями і проблематику досліджень українських вчених, що характеризують їхній внесок у концептуалізацію ролі держави в господарському розвитку та розкриття суперечностей інституційної взаємодії різних секторів економіки (табл.1.2).

Таблиця 1.2

Нові напрями дослідження ролі держави в економічному розвитку, започатковані у вітчизняній економічній літературі на межі ХІХ–ХХ ст.

Напрями дослідження	Хто досліджував
Інституційна взаємодія фінансового та реального секторів економіки	І.Тарасов, П.Мігулін, К.Воблий
Канали дестабілізаційного впливу держави на економіку та фінансову систему	П.Кованько, М.Туган-Барановський, О.Миклашевський
Тіньовий розподіл і перерозподіл державного бюджету	К.Воблий, М.Туган-Барановський, Л.Яснопольський
Роль держави у розвитку корпоративного сектора економіки	Д.Піхно, І.Тарасов, А.Камінка, Л.Петражицький, П.Цитович
Феномен інституційної довіри як чинник фінансово-економічної стабільності	В.Твердохлебов, М.Туган-Барановський
Фінансове забезпечення потреб мілітаризації економіки: співвідношення оподаткування, позик та емісії	М.Туган-Барановський, П.Кованько, В.Твердохлебов

²⁹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : у 3 т. – Т. 2 : Ігри обміну / Ф.Бродель. – К. : Основи, 1997. – С. 347–348.

Закінчення табл. 1.2

Напрями дослідження	Хто досліджував
Підпорядкування держави інтересам великого капіталу, узалежнення політичної влади від економічної	О.Миклашевський, М.Бернацький, М.Боголепов
Зародження процесів фінансизації суспільного життя	П.Мігулін, В.Твердохлебов, М.Туган-Барановський
Механізми представницької демократії як інструмент вдосконалення бюджетного процесу та орієнтації економічної політики на потреби господарського розвитку	О.Алексєєв, С.Веселовський, С.Іловайський, І.Поплавський, І.Янжул, Л.Яснопольський

Джерело: складено автором.

Процес становлення нових підходів до трактування держави та економічного розвитку у вітчизняній науці і практиці зайняв тривалий час. Друге десятиліття ХХ ст. – це період радикальних суспільних змін, краху традиційних цінностей, ломки соціальних устоїв, коли пошук господарських і політичних рішень, як правило, був далеким від настанов академічної науки. Проте усвідомлення ролі держави в забезпеченні суспільно-економічних перетворень обумовило неперервність наукового пошуку і поступу.

1.2. Обґрунтування ролі держави та значення державного сектора в забезпеченні економічного зростання в добу планово-директивної економіки

Після поразки українських державотворчих сил розпочався новий – радянський – період вітчизняної історії. Він позначений кардинальною зміною політичної системи, але може розглядатися як продовження процесів руйнування ринкового середовища та заміщення відповідних економічних інститутів централізовано-розподільчими механізмами. Під дією суспільно-політичних чинників у вітчизняній економічній думці відбулася остаточна відмова від економічної доктрини, що спиралася на ідеологію ринкової трансформації господарства, модернізацію системи державного управління, розширення демократичних і конституційних начал. Почався процес становлення нових підходів до формування механізмів акумуляції та використання економічних ресурсів, ієрархічної системи керівництва виробництвом і розвитком господарства.

На першому, перехідному, етапі розвитку економічної думки в Україні після встановлення радянської влади, що тривав упродовж 1920-х – середини 1930-х років, на тлі гострої політичної боротьби розгорнулася полеміка

щодо майбутньої моделі економічного розвитку країни. Вона відбивала загальний стан економічної думки, якій була притаманна різноплановість не лише в постановці та вирішенні питань, а перш за все у методологічному аспекті. Сформувався два протилежні напрями, представники яких порізнному розуміли сутність суспільно-економічних процесів, що відбувались у країні, й по-різному бачили шляхи їх розвитку.

Прихильники *еволюційної моделі*, які переважно були фаховими вченими-економістами, виступали за збереження ринкових відносин при широкому залученні держави до вирішення господарських та соціальних проблем; обґрунтовували можливість і доцільність формування змішаної економіки з прогнозним плануванням і багатоукладною структурою. Перспективи наукового розроблення та реалізації планів суспільно-економічного розвитку вони пов'язували з діяльністю створених у 1918 р. Української Академії наук, Інституту вивчення економічної кон'юнктури, Демографічного інституту, Товариства економістів (1920)³⁰. Вчені "дореволюційної школи" мали міцний теоретичний підмурок своїх наукових ідей, деякі з них, як М.Туган-Барановський, Є.Слуцький, здобули світову славу. Представниками цього напрямку були також О.Алексєєв, Д.Багалій, К.Воблій, В.Желєзнов, В.Косинський, Г.Кривченко, В.Левитський, Р.Орженцький, М.Птуха, М.Соболев, П.Фомін, Л.Яснопольський. На початку 1920-х років їхніми зусиллями успішно досліджувалися питання ролі ринку та ринкових сил у розвитку господарства, соціально-економічного потенціалу та організаційних форм кооперації, проблеми економічної кон'юнктури, районування, оптимізації витрат виробництва тощо. Однак, в процесі утвердження радянської влади нормальний науковий процес почав гальмуватися, а дослідження об'єктивних законів господарського розвитку – згортатися.

За *революційну модель* кардинальних політико-економічних перетворень у руслі воєнного комунізму (повна націоналізація, згортання товарно-грошових відносин, запровадження прямого розподілу ресурсів і продукції, жорсткий централізм в управлінні народним господарством, директивне планування на основі телеологічного принципу) виступали прихильники марксизму, які активно займалися "соціалістичним будівництвом" на практиці. До цього напрямку належали професійні революціонери С.Косіор, В.Чубар, Х.Раковський, В.Затонський, Д.Мануїльський, М.Скрипник, Е.Кві-

³⁰ Птуха М.В. П'ять років існування соціально-економічного Відділу Української Академії наук (1919–1923). – К., 1924.

рінг, Г.Петровський, О.Шліхтер та багато інших³¹. У підсумку на державному рівні перемогла саме ця течія.

У другій половині 1920-х років на новій ідеологічній основі тривало розроблення теорії економічної політики. П.Фомін, узагальнюючи результати розвитку економічної науки в Україні за десять років, зазначав, що "наука в Україні, зокрема наука про господарство, не перебувала в стані безпліддя й бездіяльності і, якщо не можна похвалитися закінченою системою певних досягнень, то принаймні є постановка питання, перші гіпотези, перші евристичні ідеї (дуже часто у нових галузях), які так енергійно стимулюють бадьорість наукової роботи"³². Так, на сторінках періодичних українських наукових видань "Вопросы экономики", "Хозяйство Украины" висвітлювалися дискусійні питання розвитку економічної теорії та господарської практики – предмет і метод економічної політики як наукової дисципліни (Л.Крижов); спрямування та ефективність банківської, цінової, індустріально-інвестиційної політики держави (Д.Богорад, П.Фомін, С.Ратнер, О.Новська, Л.Яснопольський); державна політика щодо організації та підтримки кооперативів (А.Нурінов); кон'юнктура як предмет економічної теорії та вплив держави на економічну кон'юнктуру (М.Єфімов, А.Ландесман); планування розвитку народного господарства та культурного будівництва як ключовий засіб реалізації економічної політики держави (В.Введенський, В.Соловейчик); принципи фінансового забезпечення єдності та плановірності розвитку народного господарства (Д.Богорад, Я.Диманштейн, М.Соболев, О.Новська, М.Шафір); територіальні аспекти бюджетної політики та питання районування промисловості (В.Акуленко, М.Волобуєв, В.Доброгаєв, П.Сиволап); зовнішньоекономічна політика радянської держави в контексті завдань індустріалізації.

На об'єктивності законів господарського розвитку, що діють у всіх суспільно-економічних формаціях, наполягали Д.Наумов та П.Лященко. Натомість І.Дашковський, М.Кривецький, М.Соболев, П.Фомін дотримувалися позиції щодо обмеженості політичної економії як науки рамками капіталістичного суспільства. Так, М.Соболев писав, що лише стихійні процеси господарського життя становлять об'єкт політичної економії, стосовно ж вивчення мети, яку ставить людина в організованому суспільстві, "і способів її

³¹ Лортикян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования / Э.Л.Лортикян. – Харьков, 1995. – 192 с.

³² Фомин П.И. Наука о хозяйстве на Украине за 10 лет: Итоги и перспективы / П.И.Фомин // Хозяйство Украины. – 1927. – № 11–12. – С. 37.

здійснення, то вони становлять галузь науки економічної політики"³³. Таким чином закріплювалася провідна роль у господарському розвитку державного управління.

У період перших п'ятирічок теоретичне обґрунтування економічної політики характеризується такими положеннями: по-перше, розмежування за цілями, методами, інструментами, результатами і критеріями успішності економічної політики про капіталізм та соціалізм як принципово відмінних; по-друге, трактування економічної політики радянської держави як головного важеля перетворення суспільних відносин, а теорії економічної політики – як прикладної дисципліни, завдання якої – сконструювати систему ефективних економічних заходів держави; по-третє, обґрунтування необхідності розроблення спеціальної теорії економічної політики відповідно до завдань держави на кожному конкретному історичному етапі соціальних перетворень, наприклад, теорії перехідної економіки. Таким чином, вже у 1920-х роках аргументоване положення про необхідність і доцільність розроблення теоретичних основ політики держави у транзитивній економіці.

Вироблення напрямів і механізмів реалізації економічної політики було спрямоване, перш за все, на соціалістичне перевлаштування суспільства, а питання реконструкції народного господарства, створення технічної бази подальшого економічного розвитку розглядалися як суміжні, підпорядковані завданням забезпечення матеріально-технічної бази нового політичного ладу, створення передумов для зростання конкурентоспроможності соціалістичної системи господарства. Про це свідчать публікації у провідних наукових та партійних виданнях Е.Квірінга, М.Ковалевського³⁴ та інших. Пріоритетним завданням економічної політики було визначено створення державної важкої промисловості як економічної основи утвердження державної власності, централізованого управління економікою та забезпечення матеріально-технічної бази подальшого економічного розвитку на прогресивній технологічній основі.

Важливою складовою теорії економічної політики було розроблення, крім завдань і напрямів економічного розвитку, механізмів суспільної мобілізації, що пов'язані із залученням громадської активності, творчої ініціативи господарських організацій, суспільної взаємодії, посиленням відповіда-

³³ Соболев М.Н. Экономическая политика, её методы и критерии / М.Н.Соболев // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6.

³⁴ Квириг Е. Социальная структура промышленности СССР / Е.Квириг // Плановое хозяйство, 1928. – № 3 ; Ковалевский М. Методология плана реконструкции / М.Ковалевский // Плановое хозяйство. – 1928. – № 4.

льності кожної виробничої ланки та кожного працівника, що сьогодні трактується в категоріях "соціального залучення". Зокрема, п'ятирічки позиціонувалися як державно-політичний і економічний замисел (проект) величезного масштабу, який не обмежується діяльністю Держплану, ВРНГ та апарату Наркоматів, а консолідує суспільство, вимагає залучення та ефективного використання всіх ресурсів, насамперед, людських.

Тракткування місця держави у економічному розвитку суспільства та напрямів регулюючого впливу на процеси структурно-технологічних та соціально-економічних перетворень відповідало сутності так званого "соціалістичного будівництва" як комплексу заходів, спрямованих на створення, з одного боку, індустріальної економіки (побудову матеріально-технічної бази комунізму), а з іншого – централізовано-планової системи управління господарством (загальнонародна власність, планомірність, централізований розподіл ресурсів). Формування радянської системи управління економікою означало утвердження адміністративних методів керівництва на основі жорсткого централізму. Разом з тим розробляючи завдання та методи побудови перспективних народногосподарських планів, українські науковці вже наприкінці 1920-х років побачили загрозу невідповідності можливостей централізованого всеохопного планування та директивного управління масштабам і зростаючим потребам розвитку економіки. Співробітник Комісії Держплану УРСР В.Введенський зазначав: "Всезростаючі труднощі планового керівництва народним господарством і культурним будівництвом радянської країни збільшуються прямо пропорційно розширенню господарського і культурного будівництва, що відповідає зростанню народного добробуту та збільшенню запитів широких робітничо-селянських мас"³⁵.

З початком індустріалізації активізувалися дослідження проблематики соціалістичного відтворення, формування основних економічних пропорцій, джерел нагромадження, розподілу капіталовкладень між галузями, їх ефективності. Частина вчених-економістів критично оцінювали офіційну стратегію форсованої індустріалізації, обґрунтування її темпів і джерел. Посилився інтерес до питань збалансованого зростання, було започатковано розроблення відповідної теорії, зокрема запропонована модель економічного зростання Г.Фельдмана.

Теоретики-аграрники на чолі з О.Чаяновим виступили з ідеєю некапіталістичної еволюції селянського господарства та доводили ефективність

одноосібного селянського господарства, доцільність збереження приватного дрібнотоварного сектора економіки поряд із державним. Економісти до-революційної школи пророкували, що повне заміщення ринкових відносин державним розподілом і контролем, заміна ринкових цін як регулятора розподілу штучною системою натурального, або трудового обміну стануть гальмом ефективного розвитку господарства. Такі виступи слугували підставою для політичних звинувачень і репресій.

Адміністративне регулювання було визнане головним методом у плановому керівництві соціалістичним господарством. Об'єктивними чинниками зміни ролі держави та методів державного управління економічним розвитком стали такі: потреби форсованої індустріалізації економіки; умови економічної ізоляції та обмеженість торговельних і грошово-кредитних міжнародних відносин; милітаризація економіки, що потребувало жорсткої централізації управління та концентрації ресурсів на ключових напрямках. Економічні принципи та політичні установки єдиного господарського плану склалися у відповідну державну систему організаційних і фінансово-економічних заходів, що була спрямована на розвиток базових галузей промисловості. Ця система реалізовувалася на двох рівнях: по-перше, міжгалузевому (програма розвитку енергетики, розрахована на десять – п'ятнадцять років; по-друге, галузевому (програми перспективних робіт і наукових досліджень у рамках окремих галузей промисловості). Розроблення плану ГОЕЛРО та подальших планів партії щодо індустріалізації не передбачали фінансової та ресурсної автономії окремих регіонів. Така практика породила особливий напрям досліджень та гостру полеміку у пресі з питань фінансово-економічних відносин між центром і республіками.

Українські економісти порушили питання про фінансово-економічні взаємини між Україною та Росією. Цикл статей із конструктивним і критичним аналізом запропонованого варіанту індустріалізації опублікував у економічних часописах В.Акуленко. Вчений розробляв важливе з теоретичної та практичної точки зору питання про дотримання ринкової рівноваги в умовах державного перерозподілу національного доходу та економічних причин товарного дефіциту і зростання цін при соціалізмі³⁶. Негативний вплив на розвиток економіки України процесу централізації фінансової системи та перерозподілу через неї прибуткових ресурсів України на загальносоюзні

³⁵ Введенский В. Основные народно-хозяйственные задачи Украины в ближайшее пятилетие / В.Введенский // Хозяйство Украины. – 1927. – № 6. – С. 6.

³⁶ Акуленко В. Направления, темпы, равновесие / В.Акуленко // Плановое хозяйство. – 1929. – № 2. – С. 135–156; № 4. – С. 50–75; Акуленко В. О марксизме, индустриализации и безграмотности / В.Акуленко // Хозяйство Украины. – 1929. – № 9. – С. 62–70.

потреби показав у своїй статті В.Доброгаєв. Проаналізувавши фінансовий баланс України в період 1923/1924–1926/1927 рр. він дійшов висновку, що значна частина прибутку України витрачається поза її інтересами³⁷. Більшість учених розглядали питання щодо територіального розподілу державних і місцевих доходів як окремий випадок більш загального питання про межі втручання державного апарату в умовах поширення державної економічної діяльності та державного регулювання цін.

Наголошуючи на зростанні ролі держави як економічного суб'єкта, який здійснює перерозподіл фінансових і матеріальних ресурсів, отримує можливість регулювати народногосподарський розвиток, економісти вказували на необхідність встановлення правильних фінансових взаємин між СРСР та союзними республіками. Зокрема, В.Доброгаєв у низці статей на основі територіального аналізу розподілу та використання державних бюджетних коштів пропонував розширити повноваження республіканських фінансових органів при дотриманні принципу бездефіцитності республіканських бюджетів³⁸. Питання планування та фінансування господарського розвитку України в складі народногосподарського комплексу СРСР стали предметом дискусії на сторінках провідних економічних видань.

Більшість учених розглядали Україну як єдине економічне ціле, але разом з тим вважали, що завдання її господарського розвитку мають підпорядковуватися загальносоюзним стратегічним пріоритетам і перспективним планам, вирішуватися в контексті економічного значення України в процесі загальносоюзного соціалістичного будівництва. В.Акуленко здійснив критичний аналіз запропонованого варіанту індустріалізації, що базувався на посиленому використанні фінансових і природних ресурсів України в інтересах Союзу РСР³⁹. Окрім того, вчений виступив із обґрунтуванням необхідності збалансованого нагромадження та використання ресурсів, у тому числі фінансових, як основи економічного зростання в умовах напруженого господарського розвитку кінця 1920-х років. "Відсутність належних резервів, обумовлене підвищеними темпами капіталовкладень, приводить шляхом низки криз і перебоїв до уповільнення можливих темпів зростання всього народного господарства", – писав В.Акуленко, наголошуючи на необхіднос-

ті вибору оптимального шляху розвитку, а не прискореного зростання, максимальних темпів індустріалізації за будь-яку ціну⁴⁰. Таким чином, обґрунтовувалася політика створення "кон'юнктурних резервів" як основи безкризового стабільного розвитку в умовах динамічного зростання суспільного виробництва та структурної перебудови, обумовленої індустріальними перетвореннями народного господарства.

У статті "До проблеми української економіки", опублікованій у 1928 р. на сторінках журналу "Більшовик України", М.Волобуєв виступив проти вилучення фінансових ресурсів за межі України, пропонував зберегти за нею право реального контролю за діяльністю союзних органів. Учений обґрунтував висновок, що українська економіка становить самодостатню єдність і спроможна "увійти до складу світової господарської системи безпосередньо, а не через російську економіку"⁴¹. Це положення не втратило актуальності й у сучасний період, коли вирішується питання європейської інтеграції України.

Наприкінці 1920-х років одержавлення економіки, що не відповідало реальному рівню усупільнення виробництва, набуло завершених форм. У процесі форсованого проведення індустріальних перетворень на практиці було вироблено варіант альтернативної модернізації, що забезпечував швидкі структурно-технологічні зміни в економіці без розвитку ринкової конкуренції та вільного переливу капіталів. Радянська модель економічного розвитку передбачала повну заміну механізмів ринкової саморегуляції, капіталоутворення та конкуренції системою централізованого директивного управління. Упродовж 1930-х років ця модель була успішно застосована на практиці та отримала теоретичну інтерпретацію як "система соціалістичного господарства".

Розпочався період повної ізоляції вітчизняної економічної думки від розвитку світової науки, розриву з історичною спадщиною, формування за політичним замовленням так званої теорії соціалістичного господарства. У цей час в умовах ідеологічного протистояння видатних вчених було піддано репресіям, а перспективні напрями досліджень затавровано політичними ярликами – "волобуєвщина", "кондратьєвщина", "чаяновщина". Водночас бракувало серйозних політекономічних досліджень і теоретичних напрацювань для реалізації планів господарського розвитку та системних суспільно-

³⁷ Доброгаєв В. Проблемы финансового баланса Украины / В.Доброгаєв // Хозяйство Украины. – 1927. – № 2. – С. 88–90.

³⁸ Доброгаєв В. Финансовые взаимоотношения Союза и союзных республик / В.Доброгаєв // Хозяйство Украины. – 1926. – № 5–6. – С. 47; Доброгаєв В. О территориальном анализе государственного хозяйства / В.Доброгаєв // Хозяйство Украины. – 1928. – № 6. – С. 118–125.

³⁹ Акуленко В. О марксизме, индустриализации и безграмотности. – С. 69–81.

⁴⁰ Акуленко В. Проблема резервов (к постановке вопроса) / В.Акуленко // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10. – С. 45.

⁴¹ Волобуєв М.С. До проблеми української економіки / М.С.Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 2–3. – С. 72.

економічних перетворень. Для виконання цих завдань у 1936 р. було створено Інститут економіки АН УРСР як бойовий підрозділ радянської академічної науки. Проте умови наукової роботи були вкрай важкі – перший директор інституту О.Асаткін розстріляний за політичним звинуваченням, його наступник В.Теплицький був заарештований у 1938 р. і реабілітований лише по війні⁴². Перед вченими-економістами ставилися практичні завдання розроблення шляхів підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, оптимізації народногосподарських пропорцій тощо.

У наступне десятиліття відбулося остаточне оформлення адміністративно-командної економічної системи, характерними рисами якої були такі: фінансова централізація, утвердження системи директивного планування та управління народним господарством; створення моделі "мобілізаційної економіки", що базується на виокремленні "ударних напрямів" і відповідній алокації ресурсів. Теорія економічного розвитку в одержавленій економіці зводилася до наукового обґрунтування інвестиційної, структурної, промислової, грошової, зовнішньоторговельної, фінансової політики, яка спрямовувалася на підтримку визначених стратегічних галузей народного господарства. Водночас імперативи політичного та економічного протистояння з міжнародним капіталістичним оточенням обумовили зосередження уваги на питаннях збільшення обсягу виробництва, кількісного зростання економіки, забезпечення високого рівня її самодостатності. Державна політика створення потужних промислових гігантів на основі передових досягнень науки і техніки, випереджаючого розвитку енергетичної бази, розбудови виробничої інфраструктури забезпечила, з одного боку, формування індустріальної конкурентоспроможної економіки, а з іншого – остаточне закріплення ресурсозатратної, мобілізаційної, автаркічної моделі її розвитку.

Взаємний вплив політичних чинників, наукових досліджень, заходів економічної політики та змін в економічному середовищі протягом періоду становлення та закріплення адміністративно-командної системи господарювання визначався домінуючою роллю політики над економікою, що визнавалася офіційно й була закріплена юридично. Наука виконувала світоглядно-виховну, ідеологічну роль із впровадження стратегічних завдань економічного розвитку та головних шляхів їхньої реалізації в суспільну свідомість та господарську практику. Виявлення закономірностей соціалістичного господарювання підмінялося обґрунтуванням переваг економіки, що

⁴² Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України / Л.Я.Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2004. – С. 397.

базується на державній власності, директивному плануванні і централізованому розподілі ресурсів і доходів.

Суспільно-політичні та економічні трансформації першої половини ХХ ст. закріпили у вітчизняному господарстві домінуючу роль держави, наздоганяючий характер і традиційний ресурсозатратний механізм економічного розвитку. Жорстка централізація управління та концентрація ресурсів на ключових напрямках слугували засобами ефективного вирішення завдань індустріалізації народного господарства, економічного змагання між політичними системами, забезпечення паритету в гонці озброєнь. На основі практики директивного планування та централізованого розподілу ресурсів посилювався мобілізаційний характер економічного розвитку. Адміністративне регулювання було визнане головним методом у плановому керівництві народним господарством. Інституційно-функціональна система управління економікою, фінансові механізми та організаційні форми координації господарської взаємодії визначалися політичними завданнями та стратегічними орієнтирами економічної політики.

Вирішення завдань мобілізації всіх господарських і фінансових ресурсів обумовило переорієнтацію наукових досліджень із розробки методологічних питань на практичні проблеми, що вирішувалися адміністративним шляхом. Разом з тим аналізуючи переваги планомирного розміщення та фінансування промисловості, вітчизняні вчені-економісти наголошували на потребах економічного розвитку, що вимагають активного використання всіх важелів централізованого управління, посилення ініціативи та відповідальності економічних суб'єктів⁴³. У другій половині 1940-х років значне місце в дослідженнях Інституту економіки АН УРСР займала розробка актуальних проблем повоєнного відновлення народного господарства. На досягнення окремих галузей народного господарства, в тому числі за рахунок концентрації та централізованого розподілу ресурсів, акцентували увагу науковці Інституту економіки АН УРСР К.Воблій, Д.Гак, І.Романенко, М.Середенко, П.Хромов, З.Шульга, Л.Яснопольський та інші. У публікаціях вчених-економістів наголошувалося на тому, що високі темпи розвитку промисловості України в радянську добу, зміна структури економіки, зокрема, випереджаюче зростання енергетичної, металообробної, машинобудів-

⁴³ Воблій К.Г. Розвиток народного господарства УРСР / К.Г.Воблій // Народне господарство радянської України (до 25-ліття Великої Жовтневої Соціалістичної Револуції); Академія наук УРСР; Інститут економіки; за ред. К.Г.Воблого. – К.: Вид-во АН УРСР, 1943. – С. 3–6.

ної, хімічної галузей – це закономірний результат планового управління та фінансової централізації⁴⁴.

Загалом в економічній літературі 1930–1950-х років розроблення ефективних організаційно-економічних механізмів управління усупільненим сектором економіки проводилося за такими головними напрямками: розроблення принципів і методології планування; обґрунтування нормативів, цін і пропорцій розвитку суспільного господарства; розміщення продуктивних сил та економічне районування територій; фінансово-кредитні важелі управління економікою; оптимізація державного управління підприємствами; використання товарно-грошових відносин як інструменту державної економічної політики. Значний внесок у розроблення теорії економічного розвитку в частині обґрунтування ефективних методів акумуляції коштів, забезпечення технологічних і структурних змін у межах мобілізаційної моделі розвитку зробили українські вчені-економісти В.Введенський, К.Воблий, П.Кованько, Й.Кулішер, М.Мітіліно, В.Мишкіс, П.Першин, В.Твердохлебов, П.Хромов, Л.Яснопольський та інші.

Контраверсійні тенденції розвитку теоретичних концепцій у межах обґрунтування закономірностей економічної динаміки планово-централізованого господарства виявляються в тому, що частина вчених розробляла шляхи підвищення ефективності використання важелів централізованого державного управління, а інші – наголошували на необхідності врахування внутрішніх чинників розвитку господарського середовища. Теорії економічної кон'юнктури (М.Кондратьєв), доходу держави від емісії (Є.Слуцький), регуляторної грошової політики держави (Л.Юровський), "органічного" планування економічного розвитку, що виходили за межі офіційної економічної доктрини адміністративно-командної системи, зберігають свою актуальність і практичну цінність для оптимізації державної політики економічного розвитку.

Історично сформована вітчизняна модель економічного розвитку вичерпала свої можливості в середині ХХ ст. – на рубежі переходу від пізнього індустріалізму до постіндустріального суспільства. Вона не могла забезпечити достатньої мобільності, гнучкості структури виробництва, не встигала реагувати на швидкі зміни стандартів споживання, нові запити суспільства та виклики зовнішньоекономічного середовища. У 1950-х роках в управлінні промисловістю і сільським господарством відбувся остаточний перехід до командних методів, а в плануванні – до тотального директивного плануван-

⁴⁴ Народне господарство Радянської України / за ред. К.Г.Воблого, М.М.Середенка ; АН УРСР ; Інститут економіки. – К. : Вид-во АН УРСР, 1945. – 222 с.

ня. Наслідком стало розгортання негативних тенденцій і кризових явищ у практиці господарювання, що, своєю чергою, обумовило актуалізацію позитивного аспекту економічних досліджень.

Період 1950–1960-х років у вітчизняній історії позначений загостренням суперечностей економічного розвитку та спробами їхнього вирішення шляхом реформування системи управління народним господарством і фінансового забезпечення підприємств. Природно, що перетворення у господарській, політичній, соціально-культурній сферах, загальна обстановка та суспільні настрої, що дістали виразну назву "відлига", позначилися на стані та спрямуванні економічних досліджень. Невідповідність між суспільними очікуваннями і реальним станом речей радикалізувала наукову думку, хоча її розвиток обмежувався жорстко детермінованим ідеологічними та політичними рамками. Це призвело до внутрішньої суперечності, яка дістала відкрите вираження в науковій полеміці, у проведенні теоретичних дискусій⁴⁵. Розпочався третій етап розвитку радянської економічної науки, коли, на відміну від попередніх (перший – обґрунтування та визначення шляхів становлення та моделі функціонування радянської економіки; другий – концептуалізація в межах "теорії соціалістичного господарства" системи централізовано-планового управління економікою), відбувалося відродження наукових досліджень, спрямованих на модернізацію економіки, підготовку господарських реформ.

У науковій літературі цього періоду було порушено питання про причини гальмування розвитку народного господарства, розроблялася проблематика вдосконалення методів управління діяльністю підприємств, зокрема, з одного боку, посилення контролю за виконанням прийнятих рішень, а з іншого – розширення матеріального стимулювання та впровадження прогресивних форм організації праці. Практичні потреби забезпечення економічного зростання в умовах розгортання науково-технічної революції та протистояння між соціалістичним і капіталістичним табором вимагали розроблення нової економічної стратегії та посилення її наукового обґрунтування. Одним із ключових питань, яке перебувало в центрі наукових дискусій, було питання про причини і характер товарно-грошових відносин при соціалізмі. На підставі уявлень про обмежений характер товарного виробництва, дію закону вартості в соціалістичній економіці "в перетвореному

⁴⁵ Докл. див. : Небрат В.В. Позитивний і нормативний аспекти фінансової науки в економічних дискусіях 1950–1960-х років / В.В.Небрат // Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк. – 2012. – № 4 (229). – С. 8–12.

вигляді", формувалися погляди на економічні функції держави та регуляторні механізми розвитку народного господарства.

Успішні проекти модернізації господарства і суспільства на всіх історичних етапах й у всіх своїх модифікаціях передбачали провідну роль держави і державних фінансів у ініціюванні, забезпеченні і здійсненні цих проектів. Разом з тим у процесі інституційних перетворень розвиток економічної теорії слугує чинником і науковою основою реформ – системних перетворень, ініційованих державою. З огляду на актуальні проблеми інституційного забезпечення сучасного реформування національного господарства, низьку ефективність заходів щодо модернізації системи державного управління, невизначеність моделі економічного розвитку України, видається важливим і своєчасним звернення до історичного досвіду теоретичного обґрунтування та наукової концептуалізації проведення в СРСР економічних реформ 1950-х – 1960-х років. Взаємний вплив політичних чинників, наукових досліджень, заходів економічної політики та змін у господарській практиці потребує системного історико-економічного узагальнення в контексті визначення ролі держави у забезпеченні економічного зростання та соціального розвитку. Разом з тим важливо виявити теоретичну новизну та практичну ефективність наукових підходів до трактування місця держави в економічному розвитку суспільства, що сформувалися в межах централізовано-планової доктрини управління народним господарством.

Практичні завдання вдосконалення системи економічних відносин і підвищення ефективності суспільного виробництва обумовили необхідність активізації політико-економічних досліджень. У цей період в Україні розпочалася розробка багатьох актуальних теоретичних питань, зокрема таких: проблеми госпрозрахунку (Л.Горелік, О.Агафонов, С.Чубенко, Г.Макарова); фінансового забезпечення соціалістичного відтворення (П.Верба, М.Герасименко, П.Городній, Й.Вишневецький та ін.); методології політичної економії (П.Кривень, О.Рибалкін, С.Савчук, Н.Климко, З.Шульга та ін.). За умов суспільних перемін 1953–1963 рр., які характеризувалися не тільки "відлигою" у сфері політики та культури, а й новаторською постановкою теоретичних проблем економіки, було порушено питання про "внутрішній рушій" розвитку продуктивних сил при соціалізмі. Зокрема, здійснювалася спроба глибше проаналізувати такі вихідні економічні категорії, як власність, поділ праці, спосіб виробництва, з тим, щоб виявити їхню специфіку та потенціал у забезпеченні економічного зростання. Визначна роль у розробці методологічних аспектів аналізу товарно-грошових відносин, розкритті діалектичної взаємодії процесів усупільнення та відособлення, поєднання рівності та нерівності

в планово-централізованій економіці належить одеській економічній школі на чолі з А.Покританом⁴⁶. Спираючись на теорію суспільного відтворення К.Маркса, представники цієї школи досліджували специфіку товарно-грошових відносин за умов домінування суспільної власності та механізми реалізації економічних інтересів у плановій централізованій економіці.

Коли на початку 1950-х років розгорнулася широка наукова дискусія з питань власності, більшість її учасників виходили із єдиного загального принципу – розгляд власності як самостійної окремо взятої категорії. Натомість вчені одеської школи категорично виступили проти такого методологічного підходу, розглядаючи власність у системі всіх виробничих відносин, детермінованих досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил. Проте позиція українських вчених не змогла подолати загальної обмеженості теоретичних висновків дискусій 1950-х років, що полягала, серед іншого, у визнанні як головної причини збереження товарно-грошових відносин при соціалізмі різного рівня усупільнення виробництва у державному та колгоспно-кооперативному секторі. Звуження сфери дії товарних відносин взаємозв'язком між державною промисловістю і колгоспним виробництвом та обслуговуванням споживчого ринку обумовило хибне трактування перспектив розвитку соціалістичного господарства.

Теоретична неспроможність цієї концепції стала очевидною на межі 1950–1960-х років, коли з'ясувалося, що в умовах розгортання науково-технічної революції та посилення міжнародної конкуренції система планово-адміністративного централізованого управління народним господарством, яка була орієнтована на прямий розподіл ресурсів і систему примусу та адміністративних важелів управління, не є ефективною, що прямо вказувало на необхідність реформ. Спроби теоретичного осмислення негативних явищ в економіці у цей період велися в таких напрямках:

- аналіз взаємозв'язку планових і ринкових начал в економіці на основі їхнього протиставлення;
- пошук механізмів підвищення ефективності економіки та протидії затратним тенденціям розвитку;
- обґрунтування напрямів і методів оптимізації народногосподарського планування на основі здійснення принципу централізованого планового керівництва народним господарством, проведення єдиної фінансової та кредитної політики та дотримання єдності головних правових та організаційних норм у фінансово-господарській діяльності;

⁴⁶ Болдырев И.А. Имена. К истории возникновения одесской экономической школы / И.А.Болдырев // Экономическая теория. – 2011. – № 2. – С. 75–87.

- аналіз механізмів державного регулювання процесу ціноутворення;
- критика обліково-розподільного трактування товарно-грошових відносин і розроблення напрямів реалізації потенціалу, закладеного в природі інститутів грошового обігу та товарного виробництва;
- дослідження взаємовідносин між державними фінансами, фінансами союзних республік, економічних адміністративних районів, галузей народного господарства та окремих підприємств.

Початок дискусії з проблем доцільності та меж використання ринкових важелів у стимулюванні ефективності суспільного виробництва, децентралізації розпорядження ресурсами економічного розвитку поклала стаття українського вченого О.Лібермана "План, прибуток, премія", опублікована у вересні 1962 р. в центральній партійній газеті "Правда". Стаття мала значний суспільний резонанс, оскільки містила виклад концепції докорінної економічної реформи. Йшлося про запровадження ринкових заходів регулювання у межах системи планового управління народним господарством. О.Ліберман пропонував як ключові напрями реформи розширення господарської самостійності підприємств; підвищення їхньої економічної заінтересованості в ефективній роботі при збереженні стратегічних функцій централізованого планування⁴⁷. Головними заходами, спрямованими на зміну інституційного механізму фінансового забезпечення економічного зростання, мали стати такі: 1) визнати прибуток не чисто рахунковою величиною, а найбільш важливим показником економічної ефективності роботи підприємства; 2) запровадити платність використання економічних ресурсів (наприклад, за основні фонди підприємств); 3) ввести три фонди економічного стимулювання виробництва товарів і оплати праці працівників "за допомогою ціни, прибутку, премій і кредиту"⁴⁸.

У більшості радянських економістів ці ідеї не знайшли підтримки, проте в обмеженому вигляді окремі положення, запропоновані О.Ліберманом, були використані в ході розроблення і проведення господарської реформи 1965 р. Дискусія початку 1960-х років з питань господарського механізму сприяла утвердженню точки зору, що товарно-грошові відносини органічно властиві соціалізму. В літературі знову були порушені питання співвідношення плану й ринку, обґрунтування ідеї поєднання в господарському механізмі планових начал і товарно-грошових відносин. Значний внесок у розробку цих проблем зробили О.Агафонов, П.Верба, В.Корнієнко, О.Ліберман, Я.Лінійчук, І.Лукінов,

Ю.Пахомов, Д.Тимошевський, А.Чухно, І.Ястремський та інші українські вчені-економісти. Виступивши за широке використання товарно-грошових відносин в управлінні економікою, вони висловлювали ідеї щодо скорочення кількості натуральних показників управління й планування народного господарства та заміни їх вартісними, про обмеження кола показників, що затверджуються централізовано, тощо.

Суттєвий вплив на формування концепції механізмів економічного зростання у централізованій плановій економіці мала наукова дискусія, присвячена визначенню так званого регулятора соціалістичного виробництва. Головне протистояння між представниками різних поглядів на це питання полягало у визнанні в ролі такого регулятора закону планомірності або ж закону вартості. Так як виробничі відносини визначаються характером власності, розподілом важелів влади та обслуговуються опосередковуючими механізмами товарно-грошових відносин, співвідношення централізовано-плановірих начал та законів ринку має ключове значення. У 1960-х роках більшість учених зважали на те, що соціалістичне виробництво є планомірно організованим, і вважали закон планомірності його визначальним законом. Натомість в українській економічній літературі, зокрема у працях О.Агафопова, К.Василенка, В.Кононенка, Я.Лінійчука, Д.Тимошевського, І.Ястремського, домінуючим було дослідження напрямів впливу на виробництво в адміністративно-плановій економіці закону вартості.

Було обґрунтовано висновок про те, що правильне використання закону вартості забезпечить прискорення розвитку продуктивних сил, стимулюючи підприємства до вдосконалення технічної бази та покращення організації виробництва, а окремих працівників до підвищення продуктивності праці⁴⁹. Теоретичним підсумком дискусії про роль і співвідношення економічних законів стало переведення питання в площину розробки ефективних фінансових механізмів, що поєднують планові та вартісні регулятори суспільного виробництва. Було засуджено практику вирішення складних проблем економічного розвитку методами адміністрування, недооцінку об'єктивного економічного механізму господарського управління, визнано необхідність використання і централізовано-розподільчих, і ринково-вартісних важелів прискорення розвитку продуктивних сил. Проведення господарської реформи посилило роль вартісних показників і регуляторів в економіці, поставивши питання фінансової самоокупності та господарської самостійності підприємств у практичну площину. Відтак, передбачалося вдосконалення

⁴⁷ Економічна наука в Харківському університеті / В.В.Глуценко, В.В.Александров, Д.П.Богиня [та ін.]. – Харків : ХНУ, 2005. – С. 128.

⁴⁸ Ліберман Е.Г. План, прибыль и премия / Е.Г.Либерман // Правда. – 1962. – 9 сентября.

⁴⁹ Агафонов А.К. Товарное производство и закон стоимости при социализме / А.К.Агафонов. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 105.

використання механізму дії закону вартості у напрямі посилення його впливу на процес розвитку продуктивних сил через колективні та особисті матеріальні інтереси.

У 1966 р. у ході дискусії про оптимальне планування було сформульовано загальний принцип системного аналізу діючих у планово-адміністративній економіці об'єктивних економічних законів, визначено особливу роль закону вартості у досягненні пропорційного розподілу та економії сукупного робочого часу⁵⁰. Цей принцип отримав подальший розвиток у працях провідних учених, зокрема щодо розроблення інституційних механізмів забезпечення оптимального функціонування економіки.

Разом з тим в економічній літературі закріпилося положення про несамостійну, підпорядковану роль закону вартості та грошово-фінансових відносин у планово-централізованій економіці. Були офіційно засуджені статті В.Корнієнка та Ю.Пахомова⁵¹, в яких автори, за визначенням Л.Горкіної, "заперечували ідентичність державної та загальнонародної власності, сумісність товарно-грошових і безпосередньо суспільних відносин, пропонували поглибити уявлення про товарне виробництво та його категорії при соціалізмі, визнати робочу силу товаром тощо"⁵². Розроблення теоретичних аспектів процесу денатуралізації відносин між державою та колгоспами, використання товарно-грошових відносин і фінансових важелів у розвитку аграрного виробництва отримало висвітлення у працях І.Лукінова, Б.Дратвера, В.Зимовця та інших учених. Хоча здійснення централізованого безпосереднього керівництва народним господарством обумовлювало його директивний, адміністративний характер, у працях вчених-економістів України цього періоду дедалі більше наголошувалося на ролі таких інструментів розвитку економіки як господарський розрахунок, гроші, ціна, собівартість, прибуток, торгівля, кредит, фінанси. При цьому розроблялися конкретні шляхи і методи використання грошово-кредитних і фінансових важелів у господарському будівництві.

У ході наукових пошуків фахівцям прийшлося долати традиційні уявлення про несумісність таких двох протилежних тенденцій: з одного боку, розширення госпрозрахункової самостійності підприємств (об'єднань), а з іншого – посилення ролі держави в управлінні процесом соціалістичного

розширеного відтворення. Так, І.Ястремський у своїх публікаціях обґрунтував положення про соціально-економічну природу, специфіку та необхідність товарно-грошових відносин у централізовано-адміністративній економіці, визначив господарський розрахунок як форму і спосіб використання ринкових за своєю природою інститутів у плановому народному господарстві⁵³. Таким чином, утвердження господарського розрахунку та розширення економічної самостійності господарюючих суб'єктів отримали теоретичне трактування, що не суперечило базовим принципам організації централізованої економіки. Визначення ролі вартісних показників і фінансових інструментів у механізмі господарювання було істотним кроком у розробленні наукових основ державної політики економічного зростання.

Узагальнюючи процес і результати теоретичного обґрунтування господарських реформ 1950-х – 1960-х років як засобу подолання кризових явищ в економіці та пошуку організаційно-господарських і фінансових механізмів стійкого економічного зростання, можна зробити такі висновки:

1. *Характерними рисами вітчизняної моделі економічного розвитку*, як вона склалася на середину ХХ ст., були такі: домінуюча роль держави, наздоганяючий характер, ресурсозатратний механізм забезпечення.

2. Як свідчить історичний аналіз наукових пошуків і практичних заходів держави в період 1950-х – 1960-х років господарські реформи розглядалися як *спосіб осучаснення та вдосконалення чинної моделі економічного розвитку*. В процесі їхнього проведення відбувалася перебудова механізмів фінансового та організаційного забезпечення функціонування господарства, робилися спроби реорганізації системи управління економікою.

3. *Змістом* цієї перебудови було розширення господарської самостійності підприємств, створення умов для активізації ініціативи та посилення відповідальності господарських суб'єктів з метою підвищення ефективності виробництва.

4. *Загальними передумовами* формування курсу на модернізацію системи управління економікою слугували розгортання науково-технічної революції, посилення міжнародної конкуренції та загострення соціально-економічних суперечностей централізовано-планової системи господарювання.

5. *Чинниками* суспільної трансформації слугували, по-перше, негативні тенденції, обумовлені вичерпанням потенціалу ресурсозатратного, екстен-

⁵⁰ Дискуссия об оптимальном планировании. Москва. 1966. [Материаль]. – М. : Экономика, 1968. – С. 173.

⁵¹ Пахомов Ю. Економічна реформа і методологічні проблеми політичної економії / Ю.Пахомов, В.Корнієнко // Економіка Радянської України. – 1966. – № 9. – С. 28–35.

⁵² Горкіна Л.П. На шляхах відродження: економічна наука в другій половині ХХ ст. / Л.П.Горкіна, М.Г.Чумаченко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 6. – С. 20.

⁵³ Тимошевський Д.П., Ястремський І.С. Товарно-грошові відносини та їх особливості при соціалізмі / Д.П.Тимошевський, І.С.Ястремський // Товарно-грошові відносини та економічна реформа / [за ред. Я.У.Лінійчука]. – Львів : Львів. ун-т, 1967. – С. 7–44.

сивного, мобілізаційного типу економічного зростання; по-друге, позитивні теоретичні здобутки вітчизняної економічної науки, зокрема, обґрунтування шляхів і форм вдосконалення управління народним господарством та оптимізації функціонування економіки; по-третє, загальнодемократична атмосфера, сприятлива для прогресивних змін та соціальних експериментів, обумовлена так званою "відлигою".

6. *Основними здобутками вітчизняних учених* у розробленні теорії економічного зростання в частині концептуалізації провідної ролі держави в забезпеченні модернізації механізмів управління та функціонування економіки можна вважати:

- виявлення інституційних бар'єрів та механізмів гальмування економічного розвитку в системі планового централізованого управління народним господарством;

- розроблення теорії господарського розрахунку як моделі використання грошово-кредитних і фінансових важелів економічного розвитку в межах адміністративно-командної системи господарювання;

- обґрунтування змісту та ролі господарського механізму в системі реалізації економічних законів і забезпеченні розвитку господарства через суспільні, колективні та особисті економічні інтереси.

Унаслідок певної демократизації суспільного життя та об'єктивізації економічної науки наприкінці 1960-х років декларативний підхід, що нерідко набував характеру апологетики соціалістичного ладу, дедалі більше поступався позитивним дослідженням реальних організаційно-економічних відносин та науковим пошуком шляхів оптимізації механізму господарського управління. Разом з тим спроби подолати причини погіршення стану справ у радянській економіці давали однозначну відповідь, яка "не вписувалася" в офіційні постулати заполітизованої економічної науки, – адміністративно-командна система не сумісна з ринковими елементами, вона не сприймає, відчужує їх. Цілісність соціалістичної економіки як усталеної господарської системи, що складається з комплементарних елементів, забезпечує ефективно досягнення цілей, заради яких вона створювалася, і спроможна до самовідтворення, означала неможливість заміни окремих елементів без порушення загальної архітектоники, складність перебудови господарського механізму та структурно-технологічної модернізації.

Упродовж 1970-х років механізм централізованого забезпечення суспільного відтворення все більше виявляв системні вади, обумовлені об'єктивним відставанням процесів планування, розподілу і перерозподілу ресурсів від стрімкого розвитку і зміни структури суспільних потреб. У цей період зросла

роль Інституту економіки АН УРСР як провідного центру наукових досліджень. Ускладнення соціально-економічних процесів в умовах загострення внутрішніх суперечностей командно-адміністративної економіки та посилення зовнішніх викликів, обумовлених розгортанням науково-технічного прогресу, міжнародної конкуренції та протистояння суспільно-економічних систем, обумовили переорієнтацію наукових розробок із переважно вузькогалузевої прикладної тематики на комплексні системні дослідження теоретичних основ суспільного відтворення, методологічних проблем політичної економії. В центрі уваги опинилися питання забезпечення економічного зростання, формування соціально-економічного механізму інтенсифікації виробництва і підвищення його ефективності на основі науково-технічного прогресу, пошук шляхів вдосконалення конкретних організаційних форм господарювання з метою оптимізації економічного розвитку.

Посилення комплексного характеру наукових досліджень виявилось не лише у їхній орієнтації на практичне застосування, поєднанні фундаментальних теоретичних розробок з конкретними дослідженнями за принципом прямого і зворотного зв'язку, а й у порушенні проблематики соціальних аспектів економічного розвитку, синтезі організаційно-виробничих, фінансових та регуляторно-управлінських зрізів у розробленні питань, пов'язаних із вдосконаленням господарського механізму. Принцип комплексності, прийнятий за основу організації наукових досліджень, трактувався в широкому сенсі, з урахуванням ефекту опосередкованості, коли "...деякі напрями теоретичного чи історичного характеру безпосередньо впливають на пов'язані з ними блоки економічного знання, а вже через них – на практику"⁵⁴. Разом з тим вузькість методологічних підходів, що виводили можливість підвищення ефективності виробництва, добробуту населення і економічного зростання з досягнутого рівня усупільнення виробництва, становили певний бар'єр для подальшого розроблення теоретичних основ економічного розвитку.

Активізація наукових досліджень стала відповіддю на загострення кризових явищ в економіці. Були поставлені під сумнів основні догмати марксистської економічної ідеології та стереотипи радянської практики господарювання. У 1987 р. у журналі "Економічні науки" вийшла стаття В.Черняка "Про подолання догматизму в розробці й викладанні політичної економії соціалізму", в якій було виокремлено цілу низку економічних положень, що

⁵⁴ Інститут економіки АН УРСР. Достижения за 50 лет (1936–1986) / И.И.Лукинов, С.М.Ямпольский, А.М.Онищенко и др. / отв. ред. И.И.Лукинов ; АН УССР ; Ин-т экономики. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 8.

набули догматичного характеру⁵⁵. До широкомасштабної дискусії з питань виходу з кризового стану радянської економічної науки та подолання догматизму в методології політичної економії долучилися І.Лукінов, І.Ястремський, Ю.Пахомов, А.Чухно, А.Покритан та інші відомі вчені. Розроблення теорії економічних суперечностей у контексті виявлення закономірностей соціально-економічного розвитку актуалізувало дослідження проблематики структури та пропорцій народного господарства, в тому числі – розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів як інструменту структурної політики держави⁵⁶.

Актуальним завданням економічної теорії залишалося обґрунтування напрямів удосконалення господарського механізму. В Україні питання сутності господарського механізму, його місця в структурі виробничих відносин та ролі в забезпеченні економічного розвитку досліджували О.Беляєв, О.Короїд, Т.Ковальчук, В.Корніснко, Ю.Пахомов, А.Покритан, В.Черняк, А.Чухно, В.Ворона, І.Лукінов, О.Зайцев, Є.Панченко та багато інших. Більшість учених схилилася до того, що в умовах соціалістичної економіки господарський механізм за своїм сутнісним змістом є державним. Водночас як система господарських зв'язків, економічних відносин і відповідних організаційних форм господарський механізм забезпечує розвиток економіки⁵⁷.

В.Черняк наголошував, що за допомогою господарського механізму здійснюється державне управління економічним розвитком. Зберігає теоретичну значимість і практичну актуальність обґрунтоване вченим положення, що господарський механізм як механізм погодження інтересів є багатоваріантним, а вибір варіанту, який найадекватніше відповідає потребам цього етапу економічного розвитку, залежить від суб'єктивного фактора⁵⁸. Важливим у теоретичному плані було обґрунтування методологічних питань вдосконалення господарського механізму, що пов'язані "по-перше, з удосконаленням відносин власності, по-друге, розв'язанням проблеми участі трудя-

щих в управлінні підприємствами, по-третє, з активним використанням товарно-грошових відносин і розвитком господарського розрахунку"⁵⁹.

Теоретичні дослідження 1970–1980-х років були спрямовані, з одного боку, на виявлення та аналіз чинників і механізмів економічного зростання, а з іншого – на пошук шляхів підвищення ефективності та інтенсифікації суспільного виробництва, що було обумовлено постановкою науково-практичного завдання забезпечення стійких темпів збалансованого розвитку економіки.

У сучасних дослідженнях, присвячених проблематиці закономірностей економічного розвитку, тенденцій та рухів інституційної динаміки, постулюється ідея щодо "спільного коріння" процесів формування та загибелі адміністративно-командної економіки⁶⁰. Йдеться про те, що ключові чинники, які забезпечили ривок і успішність радянського проекту модернізації, зокрема, – централізація планування й управління, концентрація ресурсів на визначених напрямках структурно-технологічного "прориву", монополізація виробництва й розподілу, встановлення пропорцій суспільного відтворення у "ручному режимі" – спричинили зростання негативних тенденцій, нагромадження суперечностей, гальмування техніко-організаційних нововведень і науково-технічного прогресу, економічний застій і розпад всієї суспільно-політичної системи.

Концепція централізовано-директивного регулювання народного господарства, що базувалася на положенні про ключову роль держави в забезпеченні економічного зростання, слугувала теоретичною основою модернізаційного проекту у рамках індустріальної парадигми економічного розвитку. Проте наприкінці 1980-х років економічне зростання у межах адміністративно-планової економіки за ресурсозатратною моделлю та наздоганяючим сценарієм повністю вичерпало свої можливості. Держава не змогла забезпечити поєднання розвитку виробництва та його збалансованості, надати економічному зростанню стійкого та ендогенного характеру, узгодити соціальні та господарські параметри суспільного відтворення, створити механізми подолання руйнівного впливу виробництва на довкілля.

⁵⁵ Черняк В.К. О преодолении догматизма в разработке и преподавании политической экономии социализма / В.К.Черняк // Экономические науки. – 1987. – № 4. – С. 92–99.

⁵⁶ Багрий П.И. Динамика и структура общественного производства: Вопросы методологии и анализа / П.И.Багрий. – К.: Вища школа, 1976. – 319 с.; Герасимчук М.С. Удосконалення пропорцій відтворення основних фондів / М.С.Герасимчук // Економіка Радянської України. – 1980. – № 3. – С. 3–10.

⁵⁷ Хозяйственный механизм и его совершенствование на современном этапе / А.А.Чухно, П.Г.Соломянюк и др. / отв. ред. А.А.Чухно. – К., 1979. – С. 102.

⁵⁸ Черняк В.К. Структура экономического развития / В.К.Черняк. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 187–190.

⁵⁹ Черняк В.К. Актуальні проблеми вдосконалення господарського механізму / В.К.Черняк // Економіка Радянської України. – 1985. – № 1. – С. 45.

⁶⁰ Роль держави у довгостроковому економічному зростанні / за ред. Б.Є.Кваснюка. – К.: Ін-т екон. прогнозів.; Х.: Форт, 2003. – С. 161–164; Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. А.А.Гриценко. – К.: Форт, 2008. – С. 170–178; Нуреев Р.М. Россия: особенности институционального развития / Р.М.Нуреев. – М.: Норма, 2009. – С. 86–89.

1.3. Трактуння меж і напрямів державного втручання в процеси економічного розвитку в сучасній економічній літературі

Проблеми формування національної економіки та вироблення державної стратегії економічних перетворень є центральними в українській економічній літературі 1990–2000-х років. Перегляд і критичне переосмислення ролі держави у забезпеченні господарського поступу у період розбудови національної економіки в умовах державної незалежності України обумовили часткову переорієнтацію досліджень у напрямі посилення позитивного аналізу на відміну від нормативного підходу до розроблення економічної теорії, що домінував у радянську добу, коли розвиток науки підпорядковувався ідеологічним імперативам. Ця тенденція пов'язана, по-перше, з необхідністю вирішення нагальних завдань формування національного господарства і механізмів інституційного та ресурсного забезпечення економічного розвитку; по-друге, з відкриттям світового інтелектуального простору та долученням до надбань сучасної західної економічної науки як теоретико-методологічної основи досліджень. Відтак, теоретичний аналіз базових економічних категорій та закономірностей суттєво доповнився розробленням проблемних аспектів, пов'язаних із специфікою взаємодії держави, суспільства та економіки в умовах системної трансформації. Основу історико-теоретичних узагальнень щодо концептуальної спрямованості та практичної значущості сучасного розроблення проблематики ролі держави у трансформаційній економіці, обґрунтування напрямів, механізмів та інструментарію державної регуляторної політики становить вивчення праць провідних українських вчених-економістів.

Термін "трансформаційна економіка", за визначенням Б.Кваснюка, означає перехід від однієї соціально-економічної системи до іншої і характеризує суспільство, що поєднує елементи старої командно-адміністративної системи та нової ринкової економіки, яка формується. Це переломний стан, коли відбуваються глибокі економічні, соціальні та політичні перетворення⁶¹. В українській економічній літературі на межі ХХ–ХХІ ст. отримало розвиток положення про особливий характер перехідної економіки, що відрізняє її як від планової, так і від розвиненої ринкової. Була порушена проблематика нестійкості перехідної економіки та альтернативного, багатоваріантного характеру її розвитку. Одним із найбільш дискусійних питань, яке залишається невирі-

шеним дотепер, є питання про соціально-економічну модель перехідної економіки. Більшість дослідників схиляються до думки, що універсальної, ідеальної моделі постсоціалістичної трансформації не існує.

Таким чином дослідження перехідної економіки України тематично охоплюють питання інституційного забезпечення трансформації економічного середовища; проблему невідповідності формальних і неформальних інститутів, що обумовлює ситуацію інституційної невизначеності та обмежує можливості ефективної взаємодії економічних контрагентів; обґрунтування шляхів і вироблення дієвих інструментів протидії феномену "приватизації держави" олігархічними формуваннями⁶²; теоретичні аспекти конфлікту інтересів у сфері державних фінансів і надання суспільних благ. Увага науковців концентрувалася на актуальних питаннях економічної політики, модернізації економічної системи, досягнення макроекономічної стабілізації та вироблення нової моделі забезпечення економічного розвитку. Теоретичне осмислення та концептуалізація сутності та ролі держави у сучасній економіці є одним із найважливіших, ключових напрямів економічної науки.

На початковому етапі трансформаційних перетворень українського суспільства (середина 1990-х років) влада, слідуючи неоліберальній ідеології, дотримувалася принципу мінімізації ролі держави в економічній сфері. Згубність такого шляху виявилася в розгортанні кризових явищ, інфляції, тінізації та бартеризації господарських відносин, формуванні утриманської моделі поведінки економічних суб'єктів. Спроби застосування ринкових регуляторів у контексті політики лібералізації не спрацювали ні в плані поточної стабілізації, ні, тим більше, в довгостроковому періоді. Зростання довгострокового характеру, що пов'язане зі структурною перебудовою та реалізацією фонду нагромадження, було унеможливлене несформованістю ринку капіталу, різким скороченням ресурсів нагромадження та інвестування. У науковій літературі як реальні засоби подолання структурної та інвестиційної кризи розглядалися фінансові важелі регуляторної політики і, зокрема, бюджетні кошти. Крім того, в якості ефективних інструментів державного (в тому числі і прямого) регулювання пропонувалося широке використання державних довгострокових програм із необхідним фінансовим та іншим забезпеченням, державні замовлення, управління державними підприємствами, антимонопольне регулювання, централізоване регулювання цін тощо.

З початком трансформаційних перетворень вітчизняної економіки розроблення проблем перехідної економіки відбувалось одночасно з пошуком нових

⁶² Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В.М.Геєць ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. НАН України. – К., 2009. – С. 53.

⁶¹ Роль держави у довгостроковому економічному зростанні. – С. 18.

методологічних засад досліджень. Оскільки головним вектором системної перебудови економіки стала лібералізація та роздержавлення, то це мало свої наслідки у сфері теорії та практики фінансів. На початковому етапі системної трансформації економіки та суспільства посттоталітарних країн провідні західні фінансові інститути (насамперед Міжнародний валютний фонд, Світовий банк і Європейський банк реконструкції та розвитку) запропонували урядам країн з перехідною економікою пакет заходів, відомий у літературі як "Вашингтонський консенсус" або "Стандартна модель".

Основними елементами цієї програми реформування були такі: по-перше, заходи щодо дерегуляції економіки повинні запустити ринковий механізм економічного зростання; по-друге, очікувалося, що залучені іноземні інвестиції суттєво сприятимуть приватизації та забезпеченню підприємств кваліфікованим менеджментом і сучасною технологією; по-третє, передбачалось відносно швидке становлення сектора малих і середніх підприємств, які залучать звільнену з державних підприємств робочу силу, хоча б частково вирішать проблему товарного дефіциту на внутрішньому ринку і дадуть поштовх для формування середнього класу; по-четверте, низькі доходи в поєднанні з девальвованою валютою забезпечать національним підприємствам конкурентні переваги не тільки на внутрішніх, але й на світових ринках⁶³. Хоча допомога міжнародних фінансових організацій і була поставлена у відповідність до застосування пропонованих рецептів, проте в різних країнах з перехідною економікою стандартна модель використовувалась диференційовано і різною мірою. Реальний економічний розвиток виявився далеким від прогнозів і не відповідав програмі МВФ і Світового банку. Передбачувана фахівцями рецесія перехідного періоду виявилася набагато глибшою і тривалішою.

Як показує аналіз української економічної літератури, вітчизняні вчені вже наприкінці 1980-х років запропонували та аргументували новаторські ідеї щодо здійснення переходу Української РСР до ринку, відповідної адаптації фінансово-кредитної сфери. Так, у 1990 р. авторський колектив Інституту економіки АН УРСР (В.Геєць, В.Дем'яненко, І.Волощук, В.Носков) розробив і оприлюднив п'ятнадцять необхідних і достатніх умов переходу країни до ринку. За своїм ідейним змістом і досі актуальними є такі формулювання п'ятої умови: "Необхідно також провести "ревізію" витрачання бюджетних коштів і уживати заходи щодо скорочення всіх статей витрат бюджетів, особ-

ливо щодо тих, які можуть бути віднесені до загальнодержавних – управління, фінансування держкапвкладень, безвідплатної допомоги тощо. Одночасно слід реформувати фінансову і банківську системи країни і республіки шляхом налагодження стійкості грошового обігу"⁶⁴.

Незважаючи на широку палітру поглядів і практичних рекомендацій, реальне реформування економіки, в тому числі фінансово-кредитної сфери, відбувалося вкрай складно і суперечливо. Замість розвитку системи вільного підприємництва в країні фактично розпочався процес формування номенклатурно-олігархічного капіталізму, який супроводжувався обвалом вітчизняного виробництва, гіперінфляцією та зубожінням більшості населення⁶⁵. Це були наслідки взятого курсу на лібералізацію за умов невизначеності моделі економічного розвитку, відсутності системи та ефективних механізмів фінансового регулювання економіки.

Українськими вченими всупереч офіційному курсу на мінімізацію ролі держави в економічній сфері було обґрунтоване положення про необхідність активної регулюючої діяльності держави, зокрема щодо структурної, інвестиційної та інноваційної політики. Така позиція ґрунтується на глибокому розумінні особливої місії держави у трансформаційній економіці та усвідомленні історичної траєкторії розвитку вітчизняного господарства. Як слушно зазначав Б.Кваснюк, "у постсоціалістичній країні сама держава виступає ініціатором реформ і трансформаційні перетворення не можуть бути здійснені без її активної участі. Сучасна модель ринкової економіки неможлива без держави як економічного суб'єкта. Роль держави в перехідній економіці обумовлена самим станом перехідності, тобто нерозвиненістю ринкового механізму регулювання та його інститутів, відсутністю чіткої специфікації прав власності, небезпекою становлення "дикого ринку", криміналізації економічних відносин"⁶⁶.

Історична траєкторія еволюції вітчизняного господарства полягає у сформованій упродовж тривалого періоду моделі господарювання, що спирається на провідну роль держави в ініціюванні та забезпеченні модернізаційних проектів і реформ. За таких умов, коли фінансова централізація та жорстке директивне управління, що були основою радянської економіки,

⁶⁴ Геєць В. Економіка Української ССР на пути к рынку / [Геєць В., Дем'яненко В., Волощук І., Носков В.] // Економіка Советской Украины. – 1990. – № 11. – С. 22.

⁶⁵ Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс [Л.П.Горкіна, С.О.Біла, В.В.Небрат та ін.]; за ред. д-ра екон. наук Л.П.Горкіної; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. НАН України. – К., 2010. – С. 342–343.

⁶⁶ Роль держави у довгостроковому економічному зростанні. – С. 19.

⁶³ Бодров В.Г. Теорії економічних трансформацій та досвід ринкових перетворень у Східній Європі (1991–2001 рр.) / В.Г.Бодров // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 35–36. – К. : Інститут економіки НАН України, 2003. – С. 7.

привели до атрофії господарської ініціативи та відповідальності, не варто було сподіватися на чудотворну дію "визволення ринкових сил". Головною причиною низької результативності ринкових реформ визнавалося "послаблення цілеспрямовуючої, мобілізуючої, координуючої, регулюючої та контрольної функцій держави (як виразника загальнонаціональних інтересів) в управлінні ходом відтворювального процесу при стихійному, безсистемному реформуванні відносин власності, поспішному некомплексному впровадженні ринкових важелів саморегулювання без врахування складності, масштабності та глибини деформацій соціально-економічного розвитку і відсутності належних передумов для ефективного ринкового саморегулювання: збалансованої галузевої структури, конкурентного середовища, розвинених інтеграційних зв'язків, досконалої ринкової інфраструктури, упорядкованого грошового обігу"⁶⁷. На підставі дослідження актуальних питань становлення ринкової економіки в Україні та її державного регулювання було аргументовано висновок про те, що "в ході проведення економічних реформ не забезпечене впровадження скільки-небудь дійових механізмів як ринкового, так і державного регулювання економіки в їх сполученні, внаслідок чого в значній мірі втрачена керованість економіки як головна причина її глибокої і досить тривалої кризи"⁶⁸.

Економічні дослідження початку 1990-х років були підпорядковані, здебільшого, вирішенню актуальних практичних завдань. Зокрема, представники академічної науки в короткий термін розробили і надали уряду декілька варіантів концепцій (стратегій) економічного розвитку України, в тому числі і фінансового сектора. Так, авторський колектив Інституту економіки АН України (І.Лукинов, О.Алимов, Ю.Бажал, Л.Безчасний, Д.Богиня, В.Гесць, В.Голіков, М.Герасимчук, В.Кононенко, Б.Пасхавер, С.Пирожков, І.Прокопа, А.Ревенко, В.Точилін та ін.) підготував три наукові доповіді для урядових структур щодо стану та стратегії соціально-економічного розвитку України. Водночас саме реформа валютно-фінансової і кредитної системи була визнана в них першим із двох вирішальних напрямів економічної реформи. Так, у першій науковій доповіді (1992 р.) зазначалося, що "вона включає в себе введення конвертованої валюти при активному здійсненні комплексу антиінфляційних заходів – подолання бюджетного дефіциту, безконтрольної емісії грошей,

⁶⁷ Шаблиста Л.М. Формування системи макроекономічного регулювання / Л.М.Шаблиста // Ринок та державне регулювання у перехідній економіці України : зб. наук. праць. – АН України ; Ін-т економіки ; редкол. В.І.Кононенко (відп. ред.). – К., 1994. – С. 13–14.

⁶⁸ Ринок та державне регулювання у перехідній економіці України : зб. наук. праць. – С. 130.

економічно невиправданої внутрішньої і зовнішньої заборгованості, щоб мати стійкий курс карбованця або гривні"⁶⁹.

Аналіз фінансових ресурсів, які мали слугувати базою системних трансформаційних перетворень, виявив негативні тенденції. Надто високий відсоток фінансових ресурсів щодо ВВП у 1990–1993 рр., як зазначав О.Василик, свідчив про те, що фінансова система виконувала надмірну перерозподільну функцію, а ринкові реформи ще не пішли ні в реальному секторі економіки, ні в фінансовому⁷⁰. Вчені доводили, що збереження тенденції, за якої держава забирала у своє розпорядження більшу частку фінансових ресурсів, сприятиме перетворенню бюджетної системи з інструменту економічного регулювання на спрощену фіскально-розподільчу структуру.

Становлення теорії перехідної економіки відбувалося в контексті формування національної економічної системи, сутнісними характеристиками якої є, з одного боку, здатність до самовідтворення, а з іншого, – заінтегрованість внутрішніх і зовнішніх економічних зв'язків. Були визначені важливі аспекти творення національної економіки, а саме: врахування генетичного характеру економічних процесів; історична спадкоємність національних господарських форм; роль соціальних чинників економічного розвитку. Ці положення певною мірою суперечили усталеним спрощеним підходам до трактування механізмів і чинників господарської еволюції. Характеризуючи специфічні умови розвитку економічної науки в перші роки незалежності України, І.Лукинов зазначав, що "поряд із системним аналізом причин небувалої господарського спаду і стагнації вченим доводиться фундаментально досліджувати глибинні, вкрай суперечливі і складні процеси перехідного періоду ринкових трансформацій. Проходять вони в умовах затяжної соціально-економічної, банківсько-кредитної і фінансової, а також законодавчо-правової кризи, дефіциту бюджету і платіжного балансу, деформації організаційно-управлінської системи"⁷¹.

Загальною метою фінансової політики держави є забезпечення економічного і соціального розвитку країни, хоча розуміння головних джерел і чинників цього розвитку, як зрештою і трактування самого розвитку, на різних

⁶⁹ Концепція стратегії економічного розвитку України / І.Лукинов (керівник), О.Алимов [та ін.] ; АН України ; Ін-т економіки. – К., 1992. – С. 6.

⁷⁰ Василик О.Д. Розвиток фінансової системи України та її роль в стабілізації економіки / О.Д.Василик // Проблеми і перспективи розвитку фінансової системи України : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 26–27 черв. 1997 р.). – К., 1998. – С. 47.

⁷¹ Лукинов І.І. Экономическая мысль и политика в кризисных ситуациях / І.І.Лукинов. Вибрані праці : у 2 кн. – Кн. 1. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – С. 631.

етапах еволюції господарства істотно відрізнялись⁷². Для перехідної економіки України головними напрямками державної політики, що підпорядковані стратегічним цілям економічного розвитку, були визначені такі:

- забезпечення перебудови економічної системи шляхом реалізації потенціалу державних фінансів як інститутів суспільної трансформації;
- макроекономічна стабілізація;
- забезпечення надходжень до державного бюджету через активізацію чинних і створення додаткових механізмів акумуляції фінансових ресурсів;
- створення сприятливих умов для зростання інвестицій, технологічних нововведень, позитивних структурних змін в економіці, збільшення економічної активності населення;
- забезпечення соціальної компенсації за умов трансформаційного спаду економіки.

У наукових дослідженнях 1990–2000 рр. йшло розроблення відповідної проблематики, але фокусування уваги вчених на тих чи інших питаннях, на нашу думку, не зовсім відповідало ступеню їхньої значимості для вирішення стратегічних завдань. Зокрема, недостатньо уваги приділялося фундаментальним проблемам забезпечення інституційної перебудови механізму функціонування економіки. Роль держави у трансформаційній економіці та системи державних фінансів як засобу спрямування і управління трансформаційними процесами була недооцінена. На це в той час звертали увагу І.Лукінов, Е.Лортикян, А.Покритан, В.Черняк, А.Чухно. Зокрема І.Лукінов прямо вказував на те, що під виглядом ринкових реформ в Україні відбувається руйнування функціонуючої господарської системи, але не створюється нічого нового, більш конкурентоспроможного; держава самоусунулася від регулювання економічного життя, позбавила себе важелів впливу навіть державними підприємствами⁷³. Разом з тим уся вітчизняна історія зародження і формування ринкових відносин свідчить про активну роль держави в їхньому розвитку, тому модель переходу до ринкової економіки в незалежній Україні також повинна передбачати державне регулювання трансформаційних процесів.

Спираючись на світовий і вітчизняний досвід кардинальних змін економічної системи засобами "шокової терапії", Е.Лортикян зазначав, що всі

⁷² Докл. див. напр.: Зимовець В.В. Державна фінансова політика економічного розвитку / В.В.Зимовець; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – С. 24–27; Роль держави у довгостроковому економічному зростанні. – С. 70–72.

⁷³ Лукінов І.І. Методи та засоби державного регулювання економіки перехідного періоду / І.І.Лукінов // Економіка України. – 1999. – № 5. – С. 8–11.

подібні спроби закінчувалися провалом. Прагнення швидкого і безпосереднього переходу до ринку шляхом лібералізації цін вчений порівнював із політикою "скасування" товарно-грошових відносин і запровадження безпосереднього розподілу продукції, яка проводилася радянським урядом у період воєнного комунізму. Такі дії, як відомо, ведуть до руйнування не лише фінансової системи, а й економічних механізмів суспільного відтворення, що становлять матеріальну основу життя суспільства. "Перехід до ринкової економіки означає не одномоментний стрибок, – вказував Е.Лортикян, – а поступовий, еволюційний процес глибоких перетворень існуючої економічної системи при регулюючій діяльності держави і обов'язково має передбачати етапність цих перетворень. <...> Проведення ринкових реформ має бути не "шоковою" ліквідацією існуючої економічної системи, а трансформацією інститутів, пристосуванням їх до нових умов. При цьому важливо зберегти все позитивне. Особливо це стосується інститутів державного регулювання економічних процесів і соціальних інститутів, які складаються впродовж тривалої еволюції"⁷⁴.

Теоретичне обґрунтування пріоритетів і механізмів економічного розвитку на межі 1990–2000-х років у працях провідних українських науковців (О.Алимов, Л.Безчасний, П.Єщенко, Б.Кваснюк, І.Лукінов) здійснювалося в контексті посилення тенденцій розбалансування та деіндустріалізації економіки, втрати інтелектуального потенціалу, екологічної та демографічної кризи, які, зрештою, ведуть не лише до втрати конкурентоспроможності й економічного суверенітету держави, але загрожують остаточним зубожінням і деградацією нації. Успішність реалізації модернізаційної стратегії пов'язувалася з можливостями консолідації ресурсів економічного розвитку. Ключова роль у стимулюванні окремих галузей виробництва, проведенні наукових досліджень, створенні та впровадженні нової техніки та технологій відводилася державному бюджету та державним замовленням.

У науковій літературі наголошувалося на тому, що приватне підприємництво в Україні ще формується і не набуло якості ефективного власника, тому державні підприємства і корпорації мають стати ефективним інструментом проведення соціально-економічної стратегії, а державні інвестиції забезпечити технологічну та структурну модернізацію економіки⁷⁵. Іншим

⁷⁴ Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины / Э.Л.Лортикян. – Харьков: Консум, 2004. – С. 329.

⁷⁵ Економіка України: підсумки перетворень та перспективи зростання / за ред. В.М.Гейця. – Х.: Форт, 2000. – 432 с.; Національні заощадження та економічне зростання / за ред. Б.Є.Кваснюка. – К.: МП "Леся", 2000. – 304 с.; Держава та економічне зростання (концепція

варіантом є протилежна модель – коли держава гарантує мінімум соціальних послуг, перерозподіл ресурсів на користь лише найвразливіших груп населення. Тоді скорочення податкових відрахувань може зняти з держави підвищене соціальне навантаження і вивільнити ресурси для економічного розвитку. Однак реалізація такої моделі субсидіарної держави можлива лише за умов сталого економічного зростання, сформованого середнього класу, який становить не менше половини населення, та наявності соціально консолідованої бізнес-еліти, орієнтованої на забезпечення стабільності, довгострокового піднесення та конкурентоспроможності національної економіки. Таких передумов для формування інноваційної моделі економічного розвитку переважно ринковими механізмами і підприємницькими силами в Україні зараз немає.

Водночас упродовж останніх десяти років сформувалися інституційні бар'єри широкомасштабної модернізації національної економіки у межах нинішньої моделі розвитку, що передбачає провідну роль держави. Це обумовлено тим, що пріоритети урядового менеджменту, механізми державного управління (в тому числі адміністративне, правове, фінансово-бюджетне та грошово-кредитне регулювання), наявний інструментарій економічної політики не націлені на забезпечення якісних перетворень – інноваційного розвитку, оновлення структури виробництва, подолання глибокого технологічного руйнування промисловості. Таким чином поєднання ідеології "сильної держави" з декларуванням стратегії системної модернізації на практиці виявляється, насамперед, у посиленні фінансового тиску, що зменшує інвестиційно-інноваційний потенціал національного господарства, у зміцненні механізмів перерозподілу державних доходів на користь олігархічних угруповань, і, зрештою, – нарощуванні потенціалу конфронтації суспільства.

Реалізація модернізаційних проектів, керованих державою, може бути успішною тільки за умови синергії бізнесу та влади в інтересах суспільного розвитку, що забезпечується публічністю державного управління, прозорістю та підконтрольністю урядової діяльності, зміцненням громадянського суспільства та правової держави. Тому завдання модернізації економіки вимагає глибоких політичних змін, які повинні створити інституційні умови соціального розвитку загалом і формування інноваційного типу економіки зокрема. Держава як суб'єкт макроекономічного впливу має забезпечити чіткі й прозорі "правила гри" в економіці, максимальний доступ ринкових

суб'єктів господарювання до інформації, створити оптимальні інституційні умови для успішного розвитку підприємництва, сприяти стабільності національної економіки та її конкурентоспроможності. Актуальне завдання модернізації стратегії реформ передбачає системну інституційну зміну взаємовідносин влада – бізнес – суспільство. Наукове супроводження реформування фінансово-бюджетної сфери та розроблення регуляторної політики держави дедалі більше орієнтується на завдання забезпечення інституційних чинників і політичних умов їх реалізації.

Вимоги національної безпеки диктують необхідність стримування фінансових спекуляцій та розбалансування реального і фінансового секторів економіки, протидії "каналізації" бюджетних коштів фінансово-олігархічними структурами та компрадорському спрямуванню бізнесу. Разом з тим українські реалії змушують поставити під сумнів оптимізаційні можливості держави як арбітра та економічного суб'єкта. Вочевидь для забезпечення економічного розвитку необхідно посилення соціального контролю суспільства над економікою та державою, доповнення реформ бюджетної, податкової та кредитно-грошової систем розвитком громадянського суспільства, яке має урівноважувати силу державного апарату та контролювати його діяльність. Аналіз теоретичних досліджень у галузі трансформаційної економіки та досвіду суспільних перетворень дає підстави для висновку, що підвищення ролі держави у забезпеченні економічного розвитку передбачає, з одного боку, консолідацію суспільства на основі самоідентифікації, розвитку громадянських інститутів, а з іншого – створення демократичних механізмів контролю над державою та зміцнення інституційної довіри, що становить основу економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності національного господарства⁷⁶.

Теоретичний дискурс з проблематики державної політики економічного розвитку на середину 2000-х років забезпечив формування усталеної позиції більшості українських вчених щодо змісту, показників і пріоритетності завдань економічного розвитку перед економічним зростанням. Економічний розвиток набув трактування як поєднання економічного зростання, підвищення якості життя, інституційних перетворень, інноваційно-інвестиційної модернізації, структурно-технологічного онов-

державного регулювання відтворювальних процесів в економіці України) / за ред. Б.С.Кваснюка. – К. : Ін-т економ. прогнозув., 2001. – 84 с.

⁷⁶ Тарасевич В. Ідеологічні доктрини: цивілізаційні аспекти і національний колорит / В.Тарасевич // Економіка України. – 2011. – № 3. – С. 4–13.

лення, антикризового регулювання, інтеграції у світову економіку на конкурентних засадах⁷⁷.

Перспективним є комплексний підхід до трактування *інституційної місії держави* у сприянні економічному розвитку, коли поряд із вирішенням таких завдань, як формування сприятливого інвестиційного клімату та розширення можливостей внутрішнього нагромадження капіталу; обмеження монополізму та підтримка конкурентного середовища в національній економіці; стимулювання інновацій, ресурсозаощадження та підвищення технологічної конкурентоспроможності виробництва, приділяється увага проблемі подолання антиринкової ідеології та світогляду; відновлення підприємницького менталітету та формування відповідних інститутів приватної власності, корпоративної відповідальності, бізнес-етики тощо.

На основі інституційного підходу можна виокремити два взаємопов'язаних аспекти оцінки *ефективності держави*: з одного боку, її спроможність забезпечити чи сприяти досягненню повної зайнятості ресурсів, їх ефективної алокації; з іншого – ефективність держави у забезпеченні суспільного добробуту (виробництво суспільних благ, рівень і якість життя, стан довкілля, розвиток людського потенціалу тощо).

Під *інституційними чинниками економічного розвитку* слід розуміти не лише трансформацію системи державного управління, зміни законодавства, норм і правил соціальної взаємодії та ділової комунікації, а й інші детермінанти, що прямо чи опосередковано впливають на господарське середовище. До таких зараховуємо: цінності та пріоритети суспільства; відповідальність держави (в особі органів державної влади), суспільства (громадських спілок та політичних організацій), господарських суб'єктів; забезпечення демократії (прямої та представницької): підзвітність, підконтрольність, публічність державної влади, зворотній зв'язок між суспільством і органами влади, залучення громадян до державного управління.

Ці чинники пов'язані з *інституційними умовами економічного розвитку*, серед яких ключовими є такі: *правове забезпечення* економічного розвитку (захист прав власності, прозорі та єдині "правила гри" для економічних суб'єктів); так зване *"належне врядування"* – забезпечення ефективності виконавчої влади; *конституційно-правова модернізація* ("перезавантаження" судової системи, прокуратури, адміністративних і контролюючих органів); структурно-функціональне *розмежування гілок влади*; підвищення

рівня *інституційної довіри* громадян, економічної активності, соціальної згуртованості. Таким чином, перспективним є розроблення теоретичних засад економічного розвитку в суміжних зонах економічних, соціологічних і політологічних досліджень.

Сучасні виклики, що постали перед українським суспільством і державою у зв'язку з ескалацією соціально-політичного протистояння та спадною динамікою виробництва, актуалізують проблематику дослідження змісту та шляхів реформування економічної системи у контексті визначення орієнтирів розвитку національної економіки та проведення системоутворюючих інституційних змін. Ключового значення за сучасних умов набуває фундаментальне положення, сформульоване провідними українськими вченими, що шлях до господарського поступу відкривають інституціональні зміни, а всякий національний модернізаційний проект означає глибокі реформи як економіки, так і самої держави⁷⁸. Відтак, одним із ключових завдань є розроблення теоретико-методологічних засад, принципів і критеріїв, що становлять основу системної модернізації як передумови досягнення соціальної згоди, забезпечення політичної та економічної стабільності, підвищення конкурентоспроможності національної економіки та суспільного добробуту.

Для виходу з глибокої суспільно-політичної та економічної кризи, в якій опинилися українське суспільство і держава, необхідно визначитися з ключовими положеннями щодо розподілу повноважень центральних і місцевих органів влади, фінансової бази місцевого самоврядування, узгодження інтересів і ресурсних можливостей регіонів тощо. Подолання суспільно-політичного протистояння та "зниження градусу" дискусій щодо зміни конституції та державного устрою України, переведення їх у конструктивне русло соціального діалогу передбачає чітке розмежування питань реформування системи державного управління і фінансово-економічної модернізації національного господарства. Шлях до розв'язання проблеми лежить через уточнення та концептуалізацію теоретичних підходів до забезпечення інституційних умов економічного розвитку, а саме: розроблення проблематики масштабів і ефективності державного сектора, напрямів економічної демократизації, забезпечення публічності державної влади, оптимального розподілу повноважень, визначення змісту та форм реалізації бюджетного федералізму як основи фінансової самостійності, відповідальності, ефективності місцевого самоврядування.

⁷⁷ Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – К. : Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. – 1008 с.

⁷⁸ Роль держави у довгостроковому економічному зростанні. – С. 197.

Гостра полеміка щодо пошуку механізмів децентралізації влади обумовлена конфліктом інтересів місцевих еліт, центральної влади і суспільства, що вимагає визначення ціннісних імперативів, основних принципів і пріоритетів фінансово-економічної модернізації з урахуванням попередньої траєкторії розвитку державності, форм організації господарювання, стереотипів суспільної свідомості, домінуючих економічних інтересів та соціальних запитів. Історично визначена специфіка України у формуванні фінансової системи та розвитку регіональної економіки, підпорядкування державного апарату інтересам впливових політичних і бізнесових груп посилюють необхідність комплексного вивчення питань міжбюджетних відносин у контексті інституційного та фінансового забезпечення економічного розвитку.

Згідно з теорією фіскального федералізму, репрезентованої в сучасній економічній науці працями Р.Масгрейва, К.Шоупа, М.Олсона, У.Оутса, П.Рассела та інших відомих західних учених-економістів, основоположними в організації міжбюджетних відносин є принцип фіскальної еквівалентності, що забезпечує справедливість, і принцип фіскальної солідарності, що досягається міжбюджетним перерозподілом фінансових ресурсів. Основою ефективності фінансової системи є мистецтво компромісу місцевих, регіональних і загальнодержавних інтересів заради досягнення національної безпеки, економічного розвитку і суспільного добробуту.

Визначення цілей, завдань, шляхів і механізмів фінансово-економічної модернізації має спиратися на чітке усвідомлення пріоритетності соціальних цілей щодо економічних, суспільних – щодо групових, державних – щодо регіональних. Важливим завданням є забезпечення економічного розвитку та соціальної консолідації шляхом подолання корупції, що виявляється у зрощенні та злочинному використанні політичних, правових і фінансових механізмів. Разом з тим економічна демократизація як основа прогресивних змін передбачає чітке дотримання принципів побудови ефективної господарської системи, законодавчо зафіксований розподіл повноважень і відповідальності органів загальнодержавної, регіональної та місцевої влади.

Висновки до розділу 1

У результаті історико-теоретичного узагальнення процесу формування в українській економічній думці наукових основ урядової промислової, фіскально-бюджетної та структурної політики, трактування місця і ролі держави у сприянні індустріальним перетворенням господарства, визначено, що

в другій половині XIX ст. сформувалася теоретична модель економічного розвитку, що передбачала поєднання провідної ролі держави в інституційному та фінансовому забезпеченні структурних, технологічних, організаційних перетворень вітчизняного господарського середовища та ринкових механізмів його функціонування.

Ключовою ідеєю в дослідженнях українських учених-економістів доби індустріальних та ринкових перетворень вітчизняного господарського середовища був синтез ідеології лібералізму та розвитку законодавчого регулювання суспільного життя. У процесі підготовки та здійснення економічних реформ було закладено основи теоретичного обґрунтування та практичного розроблення інституційного забезпечення економічного розвитку. Провідну роль у формуванні в суспільній свідомості розуміння чинників економічного розвитку та народного добробуту на основі утвердження ринкових інститутів, консенсусу державницької політики та ліберальної економічної ідеології мала науково-педагогічна, державна та громадська діяльність представників Київської наукової школи та етико-історичного напрямку політичної економії (А.Антонович, М.Бунге, К.Воблий, В.Желєзнов, В.Левитський, О.Миклашевський, В.Незабитовський, І.Патлаєвський, Д.Піхно, М.Туган-Барановський, Л.Федорович, Г.Цехановецький, М.Цитович, І.Янжул та інші).

Особливості наукового дискурсу на межі XIX–XX ст. були обумовлені розгортанням процесів етатизації економіки, посиленням кризових явищ у сфері фінансів, необхідністю мобілізації ресурсів для забезпечення інтенсивного розвитку промисловості. Важливими теоретичними і практичними здобутками розробленої в працях М.Боголепова, П.Кованька, Й.Кулішера, М.Соболева, В.Твердохлебова, М.Туган-Барановського концепції державного регулювання економічного розвитку, стали такі положення: 1) фінансова централізація в поєднанні з монополізацією промисловості і банківської сфери обмежує дію ринкових механізмів і зменшує потенціал економічного розвитку; 2) ліберальна політика уряду в умовах посилення відкритості національного господарства та загальної фінансової та економічної нестабільності призводить до формування системи технологічної та інвестиційної залежності від іноземного капіталу; 3) інституційна недостатність державних фінансів та їхнє підпорядкування корпоративним інтересам фінансово-бюрократичної олігархії є загальною передумовою кризових явищ у фінансовій сфері, розширення боргового фінансування державних витрат шляхом внутрішніх і зовнішніх урядових запозичень та посиленої грошової емісії; 4) здійснення заходів державного регулювання в країні з нерозвиненою

ринковою економікою ускладнюється конфліктом інтересів владних еліт; 5) головною причиною гальмування системної модернізації господарства є інерція анахронічних політичних структур і недостатній потенціал нових економічних інститутів для забезпечення системних змін.

Зміна характеру і завдань держави у 1920–1930-х роках стала передумовою і об'єктивною підставою перегляду трактування її економічної ролі та місця в забезпеченні розвитку суспільного господарства. Домінування нормативного підходу у дослідженнях було обумовлене характером економічних інститутів, які базувалися на державній власності, централізованому плануванні та управлінні народним господарством. На розвиток теоретичних основ економічної політики держави у радянський період вітчизняної історії впливали контраверсивні чинники: з одного боку, теоретичний фундамент і методологічні основи світової економічної науки були закладені в умовах утвердження та розвитку національних ринкових економік, у межах класичної парадигми економічної науки, а з іншого – розвиток економічної думки в Україні був детермінований кардинальними соціальними, економічними та політичними перетвореннями, що відбувалися у суспільстві та за своїм характером означали знищення ринкових інститутів і насадження принципів централізму та державної монополії у системі формування та розпорядження фінансово-економічними ресурсами. Результатом наукової полеміки та політичної боротьби 1920–1930-х років стало утвердження мобілізаційної концепції економічного розвитку, а важливим здобутком цього етапу – усвідомлення суспільної ролі державних фінансів як інструменту трансформації інституційної структури економічної системи (праці Й.Кулішера, Л.Яснопольського, М.Мітіліно, В.Твердохлебова).

У межах обґрунтування закономірностей економічної динаміки планово-центрального господарства у розвитку теоретичних концепцій виявлено контраверсивні тенденції (частина вчених розробляла шляхи підвищення ефективності використання важелів централізованого державного управління, інші – наголошували на необхідності врахування внутрішніх чинників розвитку господарського середовища). Теоретичні концепції економічної кон'юнктури (М.Кондратьєв), доходу держави від емісії (Є.Слуцький), регуляторної грошової політики держави (Л.Юровський), принципів і методики народногосподарського планування на основі "генетичного" підходу (Д.Богорад, В.Введенський, В.Соловейчик), фінансової децентралізації (В.Акуленко, М.Волобуєв, В.Доброгаєв), економічного районування та оптимізації індустріально-інвестиційної політики держави (Д.Богорад, П.Фомін, Л.Яснополь-

ський), що виходили за межі офіційної економічної доктрини адміністративно-командної системи, зберігають свою актуальність і практичну цінність для оптимізації державної політики економічного розвитку. Українські вчені-економісти В.Введенський, К.Воблий, П.Кованько, Й.Кулішер, М.Мітіліно, В.Мишкіс, П.Першин, П.Хромов, Л.Яснопольський та ін. зробили внесок у розроблення теорії економічного розвитку в частині обґрунтування ефективних методів акумуляції коштів, забезпечення технологічних і структурних змін у межах мобілізаційної моделі розвитку.

Основними здобутками розвитку вітчизняної теорії економічного розвитку щодо визначення ролі держави в забезпеченні модернізації механізмів управління та функціонування економіки у ході реформ 1950–1960-х років можна вважати: по-перше, виявлення інституційних бар'єрів та механізмів гальмування економічного розвитку в системі планового централізованого управління народним господарством; по-друге, розроблення теорії господарського розрахунку як моделі використання грошово-кредитних і фінансових важелів економічного розвитку в межах адміністративно-командної системи господарювання. Зокрема, у працях О.Агафонова, П.Верби, В.Власенка, А.Покритана, С.Огородника, О.Зайцева, О.Лібермана та ін. започатковано розроблення актуальних проблем забезпечення суспільного відтворення, співвідношення між централізованими та децентралізованими державними фінансами. У працях О.Василика, М.Герасимчука, А.Даниленка, М.Олексієнка, Д.Полозенка, І.Ястремського обґрунтовано принципи плановості, цілеспрямованості, забезпеченості й поворотності як основи надання підприємствам бюджетних і кредитних ресурсів, що сприяло оптимізації поєднання внутрішніх і зовнішніх джерел формування основних фондів підприємств, зміцненню госпрозрахункових відносин, посиленню фінансового контролю за господарською діяльністю. Разом з тим механізм централізованого фінансового забезпечення суспільного відтворення виявив низку системних вад, обумовлених об'єктивним відставанням процесів планування, розподілу і перерозподілу фінансів від стрімкого розвитку і зміни структури суспільних потреб.

Теоретичне обґрунтування пріоритетів і механізмів економічного розвитку на межі 1990–2000-х років у працях провідних українських науковців (О.Алимов, Л.Безчасний, В.Геєць, П.Єщенко, Б.Кваснюк, І.Лукінов та ін.) здійснювалося в контексті посилення тенденцій розбалансування та деіндустріалізації економіки, втрати інтелектуального потенціалу, екологічної та демографічної кризи, що, зрештою, зумовлює не лише втрату конкурентоспроможності й економічного суверенітету держави, але загрожує остаточним зубожінням і деградацією нації. У цей період сформувалися

початкові наукові підходи до сталості як характеристики соціально-економічної динаміки, що базувалися на усвідомленні важливості таких моментів: поєднання економічної, екологічної та соціальної складових; самопідтримуючий характер розвитку, що забезпечується внутрішніми, а не зовнішніми рушіями; утвердження стратегії випереджувачого, а не наздоганяючого розвитку; перегляд пріоритетів у визначенні чинників зростання і його результатів.

Здобутками теорії економічного розвитку перехідної економіки стали такі положення: розроблення методологічних основ фінансової політики держави (А.Даниленко); трактування сутності податку та державних витрат із ринкових позицій (А.Соколовська, В.Суторміна, В.Федосов), визнання ключового значення відповідності економічних, політичних, правових і соціальних перетворень (А.Гальчинський, В.Геєць, А.Гриценко), обґрунтування методів та механізмів впливу бюджетно-податкової політики на економічний розвиток (М.Герасимчук, В.Зимовець, Б.Кваснюк, І.Луніна, Л.Шабліста).

Новими детермінантами розроблення проблематики економічного розвитку стали процеси, пов'язані з оприявленням глибинних суперечностей інституційної структури українського суспільства, конфліктом економічних інтересів і соціокультурних цінностей, протистоянням влади і суспільства. Це обумовило посилення уваги до вивчення інституційних змін як передумови та основи економічного розвитку (А.Гриценко, А.Даниленко, В.Зимовець, І.Малий та інші). Зокрема, щодо теоретичного узагальнення трактування меж і напрямів державного втручання в процеси економічного розвитку в сучасній економічній літературі започатковано інституційні підходи до проблеми ефективності держави.

ЕФЕКТИВНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ ТА КАПІТАЛЬНИХ РЕСУРСІВ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

2.1. Наукові підходи до проблеми ефективного використання природних ресурсів у вітчизняній науці кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ефективне використання природних ресурсів завжди було і в сучасну еру інформатизації також залишається одним із головних чинників економічного розвитку і важливою проблемою економічної науки. Зокрема, досвід постановки й вирішення цієї проблеми вітчизняними вченими кінця ХІХ – початку ХХ ст. має цінність і для сучасних дослідників як набутий у подібних до теперішніх умовах кризового стану аграрного виробництва та ринкового реформування економіки.

Концептуальну основу дослідження поглядів українських вчених на роль природних і матеріальних ресурсів в економічному розвитку становить комплексний підхід, заснований на поєднанні елементів актуальних концепцій економічного розвитку, зокрема *неокласичної концепції*, що наголошує на конструктивній ролі вільних ринків, необхідності лібералізації економіки та її зовнішній відкритості, приватизації власності, інституціональній перебудові тощо; *теорії ендогенного зростання*, що ґрунтується на визнанні переважної ролі внутрішніх факторів і джерел економічного розвитку та посиленні регулюючої ролі держави в господарських процесах; а також *концепції сталого розвитку*, яка робить акцент на необхідності гармонізації відносин між людиною й природою та збереження продуктивності навколишнього природного середовища для господарської діяльності як теперішнього, так і майбутніх поколінь.

Разом із тим застосування в історико-економічному дослідженні сучасних теоретико-методологічних підходів та концептуальних положень вимагає врахування специфіки історичних періодів еволюції української економічної думки. При цьому оцінка реального наукового внеску кожного економіста здійснюється як з точки зору його відповідності історичним умовам сус-

пільного розвитку та досягненням передової економічної науки того часу, так і з точки зору його наближення до сучасних наукових підходів, що здійснюється шляхом раціонального компромісу між принципами абсолютизму й релятивізму, запропонованого відомим дослідником і методологом історії економічної думки М.Блаугом⁷⁹. Подібний методологічний плюралізм, на нашу думку, є вельми доречним при дослідженні наукової спадщини вітчизняних вчених дореволюційної доби, в тому числі не лише представників найбільш еkleктичного "соціального" напрямку, але й економістів Київської реально-психологічної школи. Для останніх, за спостереженням німецького дослідника Й.Цвайнерта, характерним був методологічний конфлікт, який полягав у поєднанні релятивізму німецької історичної школи з політичним лібералізмом, заснованим на вірі у "природний порядок"⁸⁰. Дослідження проведено в руслі ринкової парадигми економічного розвитку із застосуванням цивілізаційного, міждисциплінарного та системного підходів.

Узагальнення базових теоретичних положень, що містяться у працях вітчизняних учених-економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., дає підстави стверджувати, що в українському науковому дискурсі стосовно визначення ролі матеріальних природних ресурсів в економічному розвитку виразно виокремлюються три основні контраверсійні підходи: класичний, марксистський та неокласичний.

Класичний підхід, відомий з часів А.Сміта, визнавав землю з усіма її особливостями (родючість, кліматичні умови, рельєф місцевості, географічне положення тощо) одним із найголовніших засобів господарського розвитку. В останні десятиліття ХІХ ст. цю точку зору в основному поділяли такі відомі українські вчені, як І.Янжул, представники Київської школи М.Бунге, Д.Піхно, А.Антонович. Вони визнавали, що за всіх технічних, технологічних, інституціональних та інших змін, що відбулись у розвитку цивілізацій, земля як джерело доходу і народного багатства залишається важливим чинником економічної еволюції. Саме природа, зауважував М.Бунге, як самостійна продуктивна сила надає в розпорядження людини первинні засоби для задоволення потреб⁸¹. Водночас наголошувалося, що земля

є найбільш консервативним, традиційним фактором виробництва, тоді як фактори праці й капіталу, які класична економічна наука розглядала поряд із землею, розвиваються більш динамічно, відіграючи в економічному розвитку дедалі важливішу роль⁸².

Однак масовій суспільній думці, що склалася в умовах аграрної відсталості Російської імперії, більше імпонувала навіть не класична, а докласична – двофакторна – модель суспільного виробництва, відображена у відомому вислові англійського економіста ХVІІ ст. В.Петті: "праця є батьком, а земля – матір'ю багатства"⁸³. Саме в цьому ідеологічному руслі сформувався традиційний погляд на землю як на "земельне забезпечення" селянства, тобто як на основу натурального господарства, орієнтованого насамперед на задоволення внутрішніх потреб. Цей погляд, властивий докапіталістичній общинній свідомості, залишався панівним у російських адміністративних колах до кінця ХІХ ст.

В уряді превалювала думка, що надільні землі мають державне значення: селянство розглядалось як особливий суспільний стан, а надана йому земля – як спеціальний фонд, призначений для забезпечення державної політики збереження селянства як землеробського класу. Мова йшла про безпеку розвитку капіталізму і "куркульства" у селянському середовищі та про необхідність уповільнити майнову диференціацію селянства і затримати його вплив до міст. Відповідно, перевага надавалась не приватній власності на землю, а общинній формі землеволодіння, яка обмежувала майнові права селянина: виокремити свою ділянку зі складу общинних земель можна було лише за згоди на це не менш як двох третин общинників, що було дуже рідкісним явищем. На підтримку цієї політики у 1893 р. був ухвалений закон про недоторканність общини, який забороняв державі втручатись у справи общин та змінювати общинні порядки⁸⁴.

Між тим назрілі завдання економічного розвитку вимагали позбутися подібних стереотипів і розвивати в селянському економічному середовищі підприємницькі засади. Прикладом поступового усвідомлення необхідності

⁷⁹ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе : пер. с англ. / М.Блауг. – М. : Дело ЛТД, 1994. – С. 1–3.

⁸⁰ Цвайнерт Йоахим. История экономической мысли в России, 1805–1905 : монография / Государственный ун-т – Высшая школа экономики / Йоахим Цвайнерт ; [пер. с нем. Л.И.Цеделин]. – 2-е изд. – М. : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2008. – С. 259–260.

⁸¹ Бунге Н.Х. Основания политической экономии / Н.Х.Бунге. – К. : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1870. – С. 20–21.

⁸² Янжул И.И. Социальный вопрос и единый налог. Открытое письмо Генри Джорджа к папе Льву ХІІІ / И.И.Янжул // В поисках лучшего будущего. Социальные этюды. – СПб. : Изд. Н.П.Карбасникова, 1893. – С. 292–294.

⁸³ Слуцкий Е.Е. Сэр Вильям Петти. Краткий очерк его экономических воззрений с приложением нескольких важнейших отрывков из его призываний / Е.Е.Слуцкий. – К., 1914. – С. 10.

⁸⁴ Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета "О некоторых мерах к предупреждению отчуждения крестьянских надельных земель" / Полное Собрание Законов Российской империи. – Собр. 3. – Т. ХІІІ. – СПб., 1897. – № 10151.

таких змін є еволюція поглядів на "селянське питання" міністра фінансів 1892–1903 рр. С.Витте. У перші роки роботи на цій посаді він поділяв думку про необхідність збереження у селі патріархально-попечительських основ, але згодом зрозумів, що саме вони є головною причиною важкого економічного стану села і низької платоспроможності селян, яка, в свою чергу, підриває державний бюджет і внутрішній ринок промисловості. Одним з основних положень його аграрної програми стало твердження, що головним гальмом розвитку селянського господарства є майнова і громадська неповноправність селян, значною мірою пов'язана з існуванням общини – депресивного чинника, що сковує селянську підприємливість і перешкоджає раціоналізації господарства⁸⁵.

В умовах наростання в аграрній сфері негативних процесів, які на рубежі XIX–XX ст. вилились у системну соціально-економічну кризу і селянську революцію 1905 р., у російській суспільно-економічній думці відбувається поширення альтернативного "офіційному" (традиційно-класичному) *марксистського* погляду на економічний розвиток та роль у ньому природних матеріальних ресурсів. Відповідно до нього джерелом суспільного багатства визнавалась лише праця; факторам землі й капіталу відводилась другорядна, допоміжна роль "засобів виробництва"; праця ж відігравала і провідну роль в економічному розвитку суспільства. Головним осередком прибічників цього підходу, пов'язаного з моністично-трудовою трактовкою основних економічних явищ, стала московська школа економістів, очолювана професором О.Чупровим, який вважав, що "сприяння сил природи й капіталу є лише умовами більшої або меншої продуктивності праці, єдиного творця господарських благ"⁸⁶. Подібні думки висловлював і М.Туган-Барановський, відомий своїми соціалістичними переконаннями: він розглядав "зовнішню природу" як "основний предмет праці"⁸⁷.

По суті, це також було поверненням до традиційної двофакторної моделі суспільного виробництва, з тією різницею, що праці в ній надавався жорсткий пріоритет. Такий підхід культивував загалом зневажливе, споживачьке ставлення до природних ресурсів, дискредитував приватну земельну власність, як таку, що не може бути виправдана витратами праці, і сприяв

поширенню в політичних і громадських колах імперії ідей колективного (общинного) землекористування та націоналізації землі. Численні аграрні проекти, що з'явилися на початку XX ст. у вітчизняних органах друку, переважно передбачали вирішення аграрного питання шляхом повного або часткового примусового відчуження (з відповідною компенсацією або без неї) поміщицьких земель з наступним їх перерозподілом на користь "трудового селянства". При цьому всі соціалістичні партії, зберігаючи народницькі уявлення про общину як основу "особливого російського шляху розвитку", висловлювалися за той чи інший варіант усупільнення всієї землі в межах країни при збереженні колективного землекористування⁸⁸.

В українській економічній думці ідея націоналізації землі знайшла лише часткове втілення в доволі поміркованому проекті М.Туган-Барановського, згідно з пропозиціями якого селянська земля у межах "трудової норми" мусила залишитися в руках її володарів, усі ж інші площі приватного землеволодіння мали експропрюватися за певну винагороду державою і утворити "національний земельний фонд для передачі його в користування трудовим землеробам"⁸⁹. Певна ідеалізація переваг та перспектив розвитку "трудового" селянського господарства порівняно з "капіталістичним" поміщицьким була властива також В.Косинському, В.Левитському та деяким іншим представникам соціального напрямку економічної думки, погляди яких зазнали неонародницького впливу московської школи О.Чупрова. Їм були притаманні уявлення про більшу продуктивність селянського господарства порівняно з поміщицьким і переконання в тому, що велике землеволодіння загалом не сприяє розвитку продуктивних сил і перешкоджає поширенню демократичних засад державного управління. Проте до переваг дрібного "трудового" землеробства, порівняно з великим "капіталістичним", вони відносили саме ті його риси, які свідчили скоріше про його архаїчну, неринкову (і тому "не експлуаторську") сутність: зручність використання сил членів родини землероба, високу інтенсивність праці на власній землі, меншу залежність від ринку через значну частку внутрішнього споживання виробленого

⁸⁸ Свод аграрных программ. Отчуждение земли, поземельное устройство, община, переселение и расселение, аренда, крестьянский банк, поземельный налог, усовершенствование хозяйства, государственная помощь, конечные цели, литература. – СПб.: Изд. Л.А.Велихова, 1907. – IV, 110 с.

⁸⁹ Туган-Барановский М.И. Национализация земли. Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы / М.И.Туган-Барановский. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Изд. ред. журн. "Мир Божий", 1906. – С. 170.

⁸⁵ Витте С.Ю. Записка по крестьянскому делу / С.Ю.Витте. – СПб.: Тип. В.Ф.Киришбаума, 1904. – С. 95.

⁸⁶ Чупров А.И. Политическая экономия. Лекции / А.И.Чупров [Студенческое изд. под ред. проф. А.И.Чупрова]. – М.: Тип. В.Гатцук, 1892. – С. 77.

⁸⁷ Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии / М.И.Туган-Барановский. – СПб.: Тип. АО "Слово", 1909. – С. 136.

в господарстві продукту тощо⁹⁰. Подібна ідеалізація "трудоного" селянського господарства та перспектив його розвитку зумовила підтримку цими вченими пропозицій наділення селян додатковими земельними ділянками, отриманими за рахунок часткового відчуження поміщицьких земель⁹¹.

Усі інші вчені, загалом поділяючи думку про необхідність розширення площ селянського землеволодіння, були переконані в необґрунтованості та недоцільності ліквідації права приватної власності на землю. Зокрема М.Бунге зазначав, що несправедливість первинного придбання землі (якщо вона мала місце) з плином часу втрачає своє значення, оскільки власник вкладає в землю свою працю, свій капітал, сплачує податки, – отже, не можна сказати, що земля і дохід від неї є для власника чимось даровим і мусять належати всьому людству, бо це означало б, що власник не має права ні на працю, ні на заощадження, зароблені цією працею і витрачені на обробку землі і підвищення її продуктивності⁹². М.Цытович вбачав причини існування і виправдання земельної власності не в тому, чи є земля продуктом праці, а в тому, що власність на землю є необхідною передумовою і стимулом для збільшення продуктивності ґрунту, від якого вирає все суспільство⁹³.

Наведене висловлювання М.Цытовича є одним зі свідчень поширення в українській науці кінця ХІХ – початку ХХ ст. *неокласичного підходу* до аналізу природних ресурсів як чинника економічного розвитку. Започаткований у працях А.Маршалла та розвинений школою його послідовників, цей підхід розглядав природні ресурси (фактор землі в широкому розумінні) і землю зокрема (сільськогосподарський ресурс) як рівноправний, поряд із працею та капіталом, чинника господарського й соціального розвитку. При цьому увага акцентувалася на проблемі підвищення ефективності використання всіх видів ресурсів, що відкривало перспективи не лише екстенсивного, а й насамперед інтенсивного зростання економіки в цілому та її аграрного сектора зокрема.

Аспект ефективності вирізняв не лише теоретичні, але й науково-практичні підходи українських економістів цього періоду, зокрема К.Воблого, В.Желєзна, П.Мігуліна, І.Миклашевського, до проблеми визначення перспектив і пріоритетних напрямів освоєння вітчизняного природно-ресур-

сного потенціалу. Ці підходи, як показав їх порівняльний аналіз, об'єднувала низка спільних характерних рис.

По-перше, в умовах відсутності української державності природні ресурси українських територій традиційно розглядались як складова загального природно-ресурсного потенціалу Російської імперії⁹⁴, відповідним чином наукові висновки й рекомендації щодо його використання і вдосконалення ресурсної політики формулювались у рамках загальнодержавних програм економічного розвитку. Зокрема, П.Мігулін вважав необхідними "поліпшення водного шляху з Балтійського в Чорне море за допомогою каналів та шлюзування річок", "розчистку північних тундр", зрошення Закаспійської області" та інші заходи⁹⁵. Розглядаючи способи ведення сільського господарства, він зазначав, що для великих економік Київської та Харківської губерній є характерною вдосконалена, "іноді цілком інтенсивна" система господарювання, тоді як у Новоросії, в Сибіру та інших "багатоземельних місцях" селянське господарство ведеться за "екстенсивною" системою; у більшості ж регіонів центральної Росії, констатував учений, воно ведеться "цілком недоцільно, безнадійно, збитково", фактично взагалі "без будь-якої розумної системи"⁹⁶.

По-друге, обґрунтовувалася необхідність раціонального поєднання у державній ресурсній політиці заходів не тільки екстенсивного (розробка нових родовищ корисних копалин, збільшення їхнього видобутку, освоєння нових територій, збільшення площ сільськогосподарських угідь), але й насамперед інтенсивного (заохочення у гірничодобувних та сільськогосподарських галузях приватної ініціативи, поширення приватної форми власності, стимулювання інвестиційних процесів і технологічних інновацій, сприяння розвитку дрібного й середнього підприємництва) типів економічного розвитку. Так, на відміну від М.Бунге та Д.Піхна, які в останні десятиліття ХІХ ст., з огляду на величезні неосвоєні природні багатства азійських територій Російської імперії, ще не бачили особливої загрози у вичерпаності природних багатств, сподіваючись, що "перш ніж будуть вичерпані старі запаси, наука відкриє нові джерела для задоволення людських потреб"⁹⁷, В.Желєзнов наголошував на загальній обмеженості господарських благ,

⁹⁰ Левитский В.Ф. Аграрный вопрос в России, с точки зрения основных течений в развитии современного народного хозяйства / В.Ф.Левитский. – Харьков, 1906. – С. 42.

⁹¹ Косинский В.А. К аграрному вопросу. Вып. 1: Крестьянское и помещичье хозяйство / В.А.Косинский. – Одесса, 1906. – С. 532.

⁹² Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – С. 54.

⁹³ Цытович Н.М. Принудительное отчуждение и аграрный вопрос / Н.М.Цытович. – К., 1907. – С. 38.

⁹⁴ Антонович А.Я. Курс политической экономии: Лекции, чит. в ун-те Св. Владимира / А.Я.Антонович. – К., 1886. – С. 125–139.

⁹⁵ Мигулин П.П. Возрождение России. Экономические этюды и новые проекты / П.П.Мигулин. – Харьков: Тип. "Печатник", 1910. – С. 55–57.

⁹⁶ Мигулин П.П. Аграрный вопрос / П.П.Мигулин. – Харьков: Тип. "Печатное дело", 1906. – С. 5–6.

⁹⁷ Піхно Д.І. Основания политической экономии: пособие к лекциям. – С. 46.

зауважуючи, що дари природи завжди є меншими за людські потреби, а творча діяльність людини полягає лише в користуванні ними. Шляхи подолання цієї суперечності він бачив у всебічному розвитку технічної освіти та науки і вдосконаленні на цій основі як машинного промислового виробництва, так і сільського господарства⁹⁸.

По-третє, питання збільшення обсягів та підвищення економічної ефективності використання всіх видів ресурсів аналізувались комплексно у поєднанні з питаннями раціонального природокористування та збереження наявних відновлюваних ресурсів (насамперед сільськогосподарських ґрунтів, лісових насаджень, водно-річкового простору) та природного середовища в цілому на тривалу перспективу. Найбільше занепокоєння викликав у дослідників стан лісового господарства, а саме швидке й хижацьке винищення лісів, зумовлене розвитком міст і промисловості⁹⁹. Так, І.Миклашевський зауважував, що ліс призначений не тільки приносити дохід своєму власнику, але й забезпечувати майбутні покоління запасом палива, матеріалів для будівництва й ремісництва, а також запобігати таким природним лихам, як шкідлива зміна клімату, обміління рік, занесення родючих полів піском, гірські й снігові обвали, повені тощо. Та обставина, що ведення лісового господарства не дозволяє досягти такої швидкості обороту капіталу, як в обробній промисловості, часто спонукає власників лісу форсовано його вирубувати, обертаючи на рухомий капітал. З огляду ж на те, що для відновлення лісу потрібні десятиліття, зауважував учений, усі цивілізовані держави обмежують право власності на лісові землі, намагаючись зберегти водночас і лісові площі, і постійний запас деревини, а в особливо небезпечних для народного добробуту випадках не зупиняються і перед експропріацією таких земель¹⁰⁰.

Питання ефективності використання в економіці природних і матеріальних ресурсів набули непересічного значення в контексті наукових та політичних дискусій, що виникли наприкінці ХІХ ст. з приводу оцінки природних передумов та перспектив капіталістичного розвитку вітчизняного господарства, зокрема при обговоренні популярної ідеї "наздоганяльного" розвитку. На особливу увагу заслуговує досвід постановки й вирішення цих питань у працях представників Київської реально-психологічної школи – М.Бунге,

⁹⁸ Железнов В.Я. Очерки политической экономии / В.Я.Железнов. – 8-е изд., без перем. – М., 1918. – С. 105–107; 133–136.

⁹⁹ Там само. – С. 118–119.

¹⁰⁰ Миклашевский И.Н. Собственность поземельная / И.Н.Миклашевский // Энциклопедический Словарь. Изд. Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. – Т. 60. – СПб., 1902. – С. 664–665.

А.Антоновича, Д.Піхна, М.Цитовича, О.Білімовича, які відрізнялися такими важливими особливостями.

По-перше, методології Київської школи було властиве поєднання поміркованого політичного лібералізму з переважно індуктивним методом аналізу економічних явищ та релятивізмом німецької історичної школи. Загальний вектор економічного розвитку вчені спрямовували у бік регульованої ринкової економіки змішаного типу, визнаючи, подібно М.Бунге, що державне та суспільне господарство поступово обіймає дедалі більшу кількість предметів і більш широке коло діяльності, однак це ще не означає, що цим утискається сфера дій вільної людської особистості та знищується приватний інтерес, суперництво та особиста власність¹⁰¹. Д.Піхно також вважав, що приватне й суспільне господарства є хоч і принципово різними, але не протилежними, а солідарними сферами, які об'єднані однією спільною метою, взаємно підтримують одна одну і органічно пов'язані між собою у здійсненні своєї діяльності¹⁰². Поряд із тим вони вважали, що закономірності економічного розвитку не повинні розглядатися без урахування залежності від конкретних умов місця й часу, в тому числі наявності природних ресурсів, їхніх видів, обсягів, географічного розташування, ступеня розробленості та перспектив ефективного використання в економіці. Зокрема, А.Антонович поділяв думку німецького дослідника А.Гакстгаузена, що "до Росії не може бути застосований сільськогосподарський масштаб, який звикли використовувати під час оцінки стану й розвитку сільського господарства в Західній Європі"¹⁰³.

По-друге, наукова позиція київських економістів завжди відрізнялась активним протистоянням впливу "трудових" марксистсько-народницьких ідей російської лівої інтелігенції, поширюваних у працях послідовників школи О.Чупрова; поглядам останнього на заміну ручної праці машинним виробництвом як на один із найбільш негативних соціальних наслідків капіталізму, а на селянську общину як наріжний камінь усієї суспільної будівлі вони протиставили докази більшої продуктивності капіталістичного господарства порівняно з традиційним та прогностичні розрахунки щодо неминучого зниження продуктивності основних галузей суспільного виробництва за умов його соціалістичної організації. Зокрема, М.Цитович ставив під сумнів сподівання соціалістів, що планомірна організація виробництва допоможе уникати невідповідності між попитом і пропозицією на ринку. Навряд чи можна очікувати,

¹⁰¹ Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – С. 349–350.

¹⁰² Піхно Д.И. Основания политической экономии : пособие к лекциям. – С. 5.

¹⁰³ Антонович А.Я. Курс политической экономии: Лекции, чит. в ун-те Св. Владимира. – С. 129.

застерігав він, що ті плани, які суспільна влада соціалістичної держави буде складати для господарства цілої країни, не міститимуть помилок і прорахунків, що супроводжуватимуться або надмірними витратами продуктивних сил, або недостатнім задоволенням попиту¹⁰⁴. Натомість вчений прогнозував значне зниження продуктивності виробництва при соціалізмі внаслідок відсутності особистого інтересу. Існуючий стан виробничої техніки у найважливіших галузях промисловості, наголошував він, вимагає, щоб засоби виробництва перебували у приватному володінні, і щоб керівники підприємств були особисто зацікавлені у результатах виробництва. У першу чергу це стосується сільського господарства, яке найсильніше потребує індивідуалізації засобів відповідно до умов місця й часу через необхідність враховувати якість ґрунту, кліматичні та погодні умови тощо; у разі ж виконання сільськогосподарських робіт особисто не зацікавленими особами, як це буде у соціалістичній державі, продуктивність праці у цій галузі надто знизиться¹⁰⁵.

По-третє, вивчення та врахування в наукових дослідженнях київських вчених регіональних особливостей економічного та соціального розвитку українських територій, пов'язаних з історично обумовленим поширенням подвірної форми селянського землеволодіння та слабкістю общинних традицій землекористування, зміцнило їхнє переконання у безплідності й шкідливості будь-якого обґрунтування подальших спроб штучної консервації селянської общини як основи некапіталістичного шляху розвитку. Так, О.Білімович висловлював думку, що селянська община, яка постала з родових зв'язків і була потрібна для первісної боротьби з природою, перетворилась на гальмо економічного прогресу в сільському господарстві, оскільки систематично давить особисту ініціативу, "і чим більше потреба в інтенсифікації землеробства, тим сильніше відчувається стримуючий гніт колективної земельної власності"¹⁰⁶. Д.Піхно наголошував на тому, що тільки звільнення від общинних пут і забезпечення права приватної власності може стимулювати перехід землеробів від виснажливої експлуатації ґрунту до господарства, яке потребує від господаря вкладання у землю значних витрат капіталу і праці¹⁰⁷.

Точку зору київських учених у цьому питанні поділяли й більшість представників соціального напрямку української економічної думки. Зокрема,

В.Крайнський зазначав, що община, затримана у своєму розвитку, відразу стикається з проблемою малоземелля, не маючи змоги, як суспільна організація, забезпечити продуктами свого виробництва нові покоління своїх членів; право общинників на землю є фікцією, землі виснажуються, переділи не досягають своєї мети і, зрештою, настає період хронічних неврожаїв і голоду, який був колись характерний і для західноєвропейських общин. Головну причину такого стану речей вчений вбачав насамперед у незабезпеченості майнових прав общинників, що спонукає їх дотримуватися мінімального, а не максимального рівня господарської культури в общині, щоби втратити під час переділу якомога менше¹⁰⁸. На користь такого висновку свідчив і зазначений ученим факт, що в західних губерніях Російської імперії, зокрема Київській, Полтавській, Подільській, незважаючи на такий само низький рівень сільськогосподарської культури і таке саме черезсмузжя, не спостерігалось згаданих вище хронічних неврожаїв і голоду завдяки традиційному переважанню у цих місцевостях подвірного землеволодіння, єдиною суттєвою відмінністю якого була недоторканість прав господарів на їхні присадибні й польові ділянки¹⁰⁹.

Поряд із тим, розроблена урядом С.Вітте на основі довільної інтерпретації та адаптації до російських умов німецької концепції "національної системи" Ф.Ліста програма "наздоганяючої індустріалізації", запропонована на протигагу народницьким ідеям безперспективності капіталізму в Росії та необхідності підтримки аграрного сектора й дрібних промислів, не набула поширення в українському науковому дискурсі. Українські дослідники загалом виступали за припинення ідеологічно забарвлених дискусій щодо "особливого російського шляху розвитку" і ведення наукового пошуку в напрямі вирішення конкретного питання про форми господарювання, найбільш придатні для підвищення продуктивності як промисловості, так і сільського господарства. При цьому режимом найкращого сприяння ефективному використанню природних і матеріальних ресурсів у вітчизняній економіці вони вважали саме ринкове капіталістичне господарство, засноване на особистому інтересі та приватній власності на засоби виробництва. З цього приводу О.Миклашевський зазначав, що Росія тільки-но ступила на цей шлях ломки станових, общинно-замкнених форм життя, пройдений передовими європейськими країнами у ХІХ ст., коли "індивідуалістична система,

¹⁰⁴ Цытович Н.М. Политическая реформа и социальный переворот / Н.М.Цытович. – К., 1906. – С. 25.

¹⁰⁵ Там само. – С. 14.

¹⁰⁶ Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России / А.Д.Билимович. – К. : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1907. – С. 6.

¹⁰⁷ Пихно Д.И. Главнейшие нужды сельского хозяйства / Д.И.Пихно. – К., 1902. – С. 6.

¹⁰⁸ Краинский В.В. Община и кооперация. Очерки по истории крестьянского хозяйства в Западной Европе и России / В.В.Краинский. – СПб., 1907. – С. 28–32.

¹⁰⁹ Там само. – С. 124.

вільна приватна власність і боротьба інтересів поширились усім світом, ламаючи всі старі форми життя і власності", що було, на переконання вченого, абсолютно необхідним, оскільки "через індивідуалізм, який завжди був началом звільнення особистості, людство повинно було пройти"¹¹⁰.

Пов'язуючи перспективи розвитку вітчизняної економіки в цілому та її аграрного сектора зокрема з ринковою капіталістичною системою господарювання, більшість українських економістів, таких як Д.Піхно, О.Білімович, М.Цитович, О.Миклашевський, С.Булгаков та ін., підтримали головні принципи прогресивної аграрної реформи П.Століпіна, що стимулювала поширення у вітчизняному сільськогосподарському виробництві підприємницьких засад, прискорила капіталізацію селянського господарства як матеріальну передумову його технологічного оновлення, сприяла формуванню повноцінного ринку земельних ресурсів і поступовому перерозподілу землі на користь ефективніших власників. Головні напрями вирішення проблем ефективного використання природних ресурсів в аграрній сфері, насамперед земель сільськогосподарського призначення, вчені бачили у ліквідації общинного землеволодіння, запровадженні повної приватної власності селян на земельні ділянки, створенні на цій основі приватних селянських господарств підприємницького типу та забезпеченні їх усебічного культурного розвитку. Зокрема, Д.Піхно наголошував на необхідності підтримки і збільшення прошарку заможних селян, яких вважав позитивним прикладом для всієї селянської маси на шляху підвищення культури землеробства і розвитку селянської освіти й самоврядування¹¹¹.

Формою власності на землю, що найкращим чином вирішує "аграрне питання", вітчизняні дослідники вважали повну індивідуальну земельну власність, позбавлену будь-яких обмежень щодо її вільного розділення, відчуження, продажу тощо¹¹². М.Цитович систематично спростовував поширений серед інтелігенції погляд на приватну земельну власність, як на інститут, що виник лише завдяки насильству і забезпечується лише пануванням заможних класів, і доводив, що приватна власність на землю забезпечує вищу продуктивність землі і найшвидше зростання цієї продуктивності, ніж будь-яка форма колективної земельної власності. Серед численних аргументів, викладених вченим на користь приватної земельної власності, го-

ловними були: технологічні особливості сільськогосподарської галузі, що вимагають одноосібного господарювання як такого, що найкраще забезпечує особисту зацікавленість та особисту відповідальність; зацікавленість власника землі, як і суспільства в цілому, у збереженні продуктивних сил ґрунту на тривалу перспективу, внаслідок чого він не вдається, на відміну від тимчасового володаря, до хижацьких методів експлуатації, які виснажують землю; свобода у розпорядженні власністю, що зрештою забезпечує перехід землі до тих рук, які вміють ефективніше її використовувати; особиста прихильність власника до "своєї" землі, пов'язана з намірами передати її у спадок своїм нащадкам, що забезпечує стабільне економічне становище землероба, наближує його до природи і поєднує його інтереси з інтересами державного порядку¹¹³.

Розвиваючи ідею вільного конкурентного розвитку та ринкової взаємодії аграрних підприємств різних розмірів і форм власності, вчені-економісти Київської школи підтримували заходи державної політики, спрямовані на розширення дрібного селянського землеволодіння при одночасному збереженні ефективніших та високорозвинених великих поміщицьких господарств, що функціонували на капіталістичній основі. Зокрема О.Білімович відзначав, що великі й середні землевласники є дуже цінним суспільним класом, який виступає провідником сільськогосподарського прогресу й культури серед дрібних землеробів, захищає інтереси сільського господарства від зазіхань торгово-промислової буржуазії і забезпечує заробітки навколишнім селянам; зрештою, великі розміри господарств є вигіднішими в кліматичних умовах деяких місцевостей країни¹¹⁴. М.Цитович також вважав, що великі приватні господарства продуктивніші, ніж дрібні селянські, і тому перехід значної частини їх земель до рук селян призведе до зниження загальної продуктивності сільського господарства; до того ж отриманий селянами додатковий наділ може знищити стимули до інтенсифікації засобів обробітку землі, а доходи селян можуть зменшитися через втрату ними заробітків у поміщицьких господарствах. Останнє було особливо актуальним для південно-західних губерній (Київської, Подільської, Волинської), де у великих маєтках переважало інтенсивне господарство, яке надавало

¹¹⁰ Миклашевський А.Н. История политической экономии: Философские, исторические и теоретические начала экономии XIX века / А.Н.Миклашевский. – Юрьев, 1909. – С. 230.

¹¹¹ Піхно Д.И. По поводу полемики о дешевом хлебе (Ответ гг. Чупрову и Посникову) / Д.И.Пихно. – К., 1897. – С. 78.

¹¹² Булгаков С.Н. Капитализм и земледелие / С.Н.Булгаков. – СПб., 1900. – Т. 2. – С. 276.

¹¹³ Цытович Н.М. Экономические основания частной земельной собственности / Н.М.Цытович. – К. : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1918. – С. 13–47.

¹¹⁴ Билюмович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России. – С. 39–40.

селянам непогані заробітки, через що вони самі були зацікавлені у збереженні великого землеволодіння¹¹⁵.

О.Миклашевський, подібно до більшості економістів соціального напрямку, віддавав перевагу малим селянським господарствам, однак при цьому підкреслював, що успішно конкурувати з великими приватними господарствами, які краще організовані та продуктивніші порівняно з селянськими і мають бути збережені, бо ще не виконали своєї історичної місії, зможуть лише життєспроможні господарства, які навчаться існувати без будь-якої опіки, в умовах приватної власності й вільної мобілізації землі¹¹⁶. У цьому контексті заслуговує на увагу точка зору М.Соболева, який вважав, що кожний вид землеволодіння є доцільним у тих галузях сільськогосподарського виробництва, де він має перевагу над іншими. Загалом же вчений поділяв думку німецького економіста Г.Аугагена, який на підставі емпіричних спостережень стверджував, що "технічний прогрес у землеробстві походить не від великих господарств, а від спроможних господарств будь-яких розмірів"¹¹⁷. Таким чином, перед вітчизняним сільським господарством відкривалися перспективи подальшого розвитку двома паралельними шляхами – "прусським", який віддавав перевагу великим поміщицьким підприємствам, і "американським", який передбачав пріоритетний розвиток дрібного фермерського господарства, що дозволяло врахувати згадані вище особливості соціально-економічного розвитку різних регіонів країни, зумовлені історичними традиціями їх заселення і господарювання.

Подібний підхід, заснований на порівняльному аналізі ефективності розвитку підприємств різних форм власності, виявився плідним і при вирішенні такого складного й болючого для України та Росії питання, як розподіл земельної власності. Обґрунтовуючи необхідність використання цього підходу, І.Миклашевський, зокрема, зазначав, що земля слугує людині, по-перше, як місцезнаходження і місце проживання; по-друге, для ведення лісового та сільського господарства; по-третє, для видобування з її надр корисних копалин і мінералів; по-четверте, як резервуар для різного роду вод, потрібних і для безпосереднього споживання, і для виробництва й пересування товарів, а також для зрошення; по-п'яте, для прокладання доріг та будівництва споруд. Відповідно до вказаних цілей, вважав він, ін-

ститут приватної земельної власності має різне народногосподарське значення, і його зміст при застосуванні до різних видів земельного майна відчутно різниться, а в деяких випадках суттєво обмежується і замінюється різними формами суспільного володіння¹¹⁸.

Особливу увагу дослідників привертала міська земельна власність, насамперед через те, що рента з міських земель здебільшого є доходом, отримуваним землевласниками за місце розташування. І.Миклашевський вважав прямим наслідком цього надзвичайно високий рівень земельної ренти, особливо у великих містах: встановлення монопольних цін власниками міських земель, що розташовані поблизу центрів торгівлі або мають якісь інші зручності, призводило до значного дорожчання життя міського населення та зростання витрат виробництва. Нерівномірна дорожчеча міських земельних ділянок зумовила і своєрідний характер зростання міст – не лише в ширину, але й вгору, що, з одного боку, збільшувало витрати на їх утримання, а з іншого – посилювало гігієнічно небезпечну скупченість населення. Крім того, зазначав вчений, за відносно великої кількості вільних капіталів у містах подальший приплив населення часто викликав так звані "будівельні гарячки" та спекуляції легкодоступними кредитами під заставу житлових будівель і земельних ділянок, що вносило розлад у розвиток не тільки міського, а й усього народного господарства. З огляду на те, що розвиток обробної промисловості й транспорту стимулював подальше зростання чисельності міських мешканців, одним з найнегативніших наслідків існування приватної власності на землю у містах стали квартирні кризи, які важким тягарем лягали на робітниче населення. Поряд із тим І.Миклашевський визнавав, що усунення цих шкідливих явищ шляхом передання прав на міську земельну власність до рук міських громад є з практичної точки зору надзвичайно складним завданням, особливо у містах з дрібною земельною власністю, і тому схилився до думки поміркованіших економістів, які пропонували пом'якшувати негативний вплив міської приватної земельної власності за допомогою таких заходів, як втручання держави в орендні відносини, реформа міського оподаткування, поширення товариств для облаштування дешевих квартир та зведення будинків на артільних засадах, покращення й здешевлення міських шляхів сполучення тощо¹¹⁹.

Підсумовуючи, можна зазначити, що погляди вітчизняних учених-економістів на роль природних ресурсів в економічному розвитку загалом

¹¹⁵ Цытович Н.М. Принудительное отчуждение и аграрный вопрос. – С. 12–13.

¹¹⁶ Миклашевский А.Н. Земельная реформа и организация труда / А.Н.Миклашевский. – Юрьев-Дерпт : Тип. К.Маттисена, 1906. – С. 99–100.

¹¹⁷ Соболев М.Н. Мобилизация земельной собственности и новое течение аграрной политики в Германии / М.Н.Соболев. – М. : Универ. тип., 1898. – С. 339.

¹¹⁸ Миклашевский И.Н. Собственность поземельная. – С. 662.

¹¹⁹ Там само. – С. 662–663.

еволюціонували відповідно до основних тенденцій розвитку світової економічної науки другої половини XIX – початку XX ст. Водночас варто звернути увагу на те, що вони містили й окремі елементи сучасних підходів до аналізу подібних питань, зокрема новітньої концепції сталого розвитку, що робить акцент на необхідності збереження продуктивності навколишнього природного середовища для господарської діяльності як теперішнього, так і майбутніх поколінь.

2.2. Еволюція наукових поглядів на ресурсне забезпечення економічного розвитку в адміністративно-плановій системі господарювання

Вирішення завдань ефективного використання природних і матеріальних ресурсів як одного з головних чинників економічного розвитку України потребує належного наукового забезпечення відповідних заходів державної економічної політики. При цьому важливо враховувати не лише позитивний, а й негативний історичний досвід вітчизняної економічної науки, зокрема досвід учених-економістів радянської доби щодо постановки й вирішення теоретичних питань економічної ролі природних ресурсів та науково-практичних проблем ресурсного забезпечення економічного розвитку суспільства.

Дослідження історичних підвалин кардинальної зміни загальної парадигми економічного розвитку та концепції його ресурсного забезпечення у вітчизняній науці XX ст. показало, що вони закладалися ще за інституційного зламу 1914–1919 рр. у Російській імперії та в Україні, яка входила до її складу. Першим проявом цього стало обґрунтування в державних регуляторних документах царського уряду послідовного розширення державного втручання в механізм алокації ресурсів, обумовлене необхідністю мобілізації продовольства, зброї, транспортних засобів, паливно-мастильних матеріалів, засобів зв'язку тощо на військові потреби.

На цей факт звертав увагу, зокрема, М.Кондратьєв, досліджуючи особливості регулювання вітчизняного ринку хліба під час Першої світової війни. Вже в серпні 1914 р., указував учений, командувачам військових округів було надано право введення твердих цін на хліб і заборони його вивозу, а з листопада 1916 р., згідно з постановою міністра землеробства "Про розверстку зернових хлібів і фуражу...", селяни були зобов'язані продавати хліб для постачання армії за твердими цінами; у разі ж відмови від такого

продажу хліб вилучався за ціною, нижчою від твердої на 15%¹²⁰. Примусовий перерозподіл економічних ресурсів здійснювався також через механізм державних ревізій, впроваджений у перші тижні війни в районах воєнних дій, а потім поширений і на інші території, який передбачав стягнення натурою з населення будь-яких предметів або майна для забезпечення державних потреб, зумовлених війною¹²¹.

Тенденція до збільшення ролі мобілізаційних механізмів у ресурсозабезпеченні економічної діяльності цілком очікувано посилилась в умовах революційних збурень та громадянської війни 1917–1920 рр. і набула найвищого вияву зі встановленням в Україні радянської влади, націоналізації землі, введенням продрозверстки та державної монополії на використання природних ресурсів, що знайшло відображення у відповідних урядових постановках¹²².

Аналіз економічних досліджень цього періоду показав, що провідні українські вчені-економісти дореволюційної школи, такі як В.Косинський, В.Левитський, М.Туган-Барановський, К.Воблий, Б.Бруцкус та інші, вкрай негативно ставилися до більшовицької програми директивно-планового економічного розвитку та впровадження моделі централізованого управління ресурсокористуванням як її невід'ємної складової. Особливо вони наголошували на небезпечних наслідках націоналізації землі та знищення великих культурних маєтків як центрів інтенсивного землеробства, що забезпечувало високу продуктивність і товарність цих господарств і слугувало запорукою продовольчої безпеки держави. На противагу цим заходам К.Воблий, зокрема, пропонував такі шляхи збільшення продуктивності сільського господарства як удосконалення сільськогосподарської техніки та технології виробництва, розвиток в аграрному секторі економіки кооперативних засад, зростання міст як потужних центрів інтенсифікації навколишніх господарств, поширення народної освіти та агрономічних знань серед селянства тощо¹²³.

На початку становлення радянської економічної науки, що припадає на період 20-х та першу половину 30-х років XX ст., поняття "економічний роз-

¹²⁰ Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н.Д.Кондратьев. – М. : Наука, 1991. – С. 200, 310–312.

¹²¹ Сборник важнейших законоположений и распоряжений, действующих с июля 1914 г. по 1 января 1916 г., вызванных обстоятельствами военного времени / сост. статским советником Джаковичем. – Пг. : Воен. тип. Императорской Академии Наук, 1916. – С. 163–164, 171–172.

¹²² Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. В 7 т. – Т. 1 : 1917–1941 рр. – К. : Держполітвидав, 1963. – С. 77–89.

¹²³ Воблий К.Г. К аграрному вопросу в России (мысли и цифры) / К.Г.Воблий. – К. : Типолитограф. "И.И. Чокочов", 1917. – С. 16–18.

воток" в опублікованих працях, доповідях та виступах вітчизняних учених-економістів, політиків та державних діячів було вкрай заполітизовано і фактично витіснено поняттям "соціалістичного розвитку". Прикладом такої підміни понять може слугувати, зокрема, трактовка радянським суспільствознавцем О.Адріановим "закону" розвитку перехідної економіки як розширеного відтворення її соціалістичного сектора¹²⁴.

Відповідно проблема використання природних і матеріальних ресурсів в економічному розвитку розглядалась у працях О.Александрова, В.Дубровіна, А.Небія, інших радянських політекономів тієї доби у безпосередньому зв'язку з проголошеними урядом стратегічними й поточними завданнями соціалістичного будівництва. Так, О.Александров ототожнював основний "закон" розвитку вітчизняного господарства з соціалістичною індустріалізацією, що передбачала, своєю чергою, соціалістичне перетворення трудового селянства на основі реалізації кооперативного способу руху дрібного виробника до соціалізму¹²⁵.

Найвиразніше відображення такий підхід знайшов у концепції провідного радянського економіста того періоду С.Струмиліна, яка обґрунтовувала планомірний централізований перерозподіл наявних продуктивних сил (включаючи і робочу силу, і матеріальні ресурси країни) для забезпечення їх безкризового розширеного відтворення з метою максимального задоволення потреб трудящих мас та повної соціалістичної реорганізації суспільства¹²⁶. Ключові положення цієї концепції, розвинені в працях інших дослідників, створили теоретичне підґрунтя для впровадження сталінської моделі мобілізаційної економіки і зміцнення державного механізму акумулювання та цільового використання ресурсів у ході вирішення завдань електрифікації, колективізації та індустріалізації народного господарства.

Суттєвих змін зазнали й теоретичні погляди українських вчених на місце і роль природних ресурсів в економічному розвитку. Ці зміни полягали насамперед у дедалі сильнішому превалюванні моністично-трудового марксистського підходу до цього питання над усіма іншими. Відповідні ідеологічні орієнтири задавали праці українських філософів-марксистів, зокрема академіка АН УРСР С.Семковського, який до продуктивних сил суспільства відносив "живі робочі сили людей" і засоби виробництва, поділяючи останні

на предмети праці ("безпосередня речовина природи" та сировина) та засоби праці (механічні знаряддя, виробничі й складські будівлі, шляхи сполучення, рілнічні землі тощо)¹²⁷.

У таку жорстку схему не вкладались навіть розроблені українськими вченими-економістами, академіками АН УРСР К.Воблим та Л.Яснопольським двофакторні концепції продуктивних сил, з яких, на вимогу часу, було виключено фактор капіталу.

К.Воблий поділяв продуктивні сили за їх значенням у народному господарстві на "примарні" (первинні) та "секундарні" (вторинні). До перших належить людська праця та сили природи як дві головні рушійні сили, що визначають напрям, характер та обсяг господарської діяльності. На їх основі виникають і розвиваються "секундарні" продуктивні сили як мінливі форми взаємодії праці та сил природи, що на практиці виступають галузями господарської діяльності – промисловість, сільське господарство, торгівля, шляхи сполучення тощо. Змінами у формах цієї взаємодії, що відбуваються під впливом науки й техніки, визначається ступінь розвитку продуктивних сил. Учений надавав важливе значення природним продуктивним силам, які, за його висловом, "далеко ще не вивчені, використовуються відносно невеликою мірою, але й у сучасному стані ясно визначають хід і спрямованість секундарних продуктивних сил"¹²⁸.

Розвитком положення К.Воблого про "примарні продуктивні сили" стала концепція Л.Яснопольського, який вважав, що "продуктивні сили будь-якої країни полягають у багатствах її мертвої й живої природи і в наданому їй тією ж природою людському матеріалі. Природні ресурси, протиставлені людським, і людські, протиставлені природним, – ось два основних, стихійних елементи загального поняття продуктивних сил"¹²⁹. При цьому вчений наголошував на необхідності охорони природних багатств від руйнівних сил самої природи і людини, що повинна доповнювати роботу з вивчення й використання продуктивних сил.

Концепції К.Воблого та Л.Яснопольського були піддані жорсткій критиці "офіційною" наукою. На противагу їм спочатку пропонувалася концепція філософа-марксиста В.Бойка, який відносив до структури продуктивних

¹²⁴ Адріанов О. Про закономірності переходового періоду / О.Адріанов. – Харків : Пролетар, 1932. – С. 45.

¹²⁵ Александров О.З. Третій вирішальний рік соціалістичного наступу / О.З.Александров. – Харків : Пролетар, 1931. – С. 20.

¹²⁶ Струмилін С.Г. Очерки советской экономики: Ресурсы и перспективы / С.Г.Струмилін. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Госиздат, 1930. – С. 405.

¹²⁷ Семковский С.Ю. Конспект лекций по историческому материализму / С.Ю.Семковский. – Харків : Госиздат Украины, 1925. – С. 37.

¹²⁸ Воблый К.Г. Производительные силы Украины / К.Г.Воблый // Техника, экономика и право. – К. : 1924. – С. 131.

¹²⁹ Яснопольский Л.Н. Естественные ресурсы УССР / Л.Н.Яснопольский // Пути народнохозяйственного развития УССР : материалы к построению пятилетнего плана. – Харків : Укр-госплан, 1928. – С. 1.

сил, поряд із робочою силою людини, природу як предмет праці та систему знарядь праці або техніки, наголошуючи при цьому, що природа як така, без участі праці, не може бути дієвим чинником розвитку суспільства¹³⁰. У подальшому в економічній науці остаточно запанувала думка, що природа й машини в системі продуктивних сил є лише допоміжними чинниками, тоді як головним чинником є людська праця.

Важливою складовою економічного аналізу вітчизняного природно-ресурсного потенціалу у 1920-ті роки стали праці К.Воблого, Л.Яснопольського, Я.Діманштейна, П.Фоміна, інших учених, присвячені питанням вивчення природних продуктивних сил та економічної географії України¹³¹. За результатами цих досліджень, які засвідчували унікальне багатство і розмаїття корисних копалин, земельних, водних та інших природних ресурсів Української РСР, що вже увійшла до складу СРСР, економістом і географом М.Волобуєвим була запропонована концепція її бюджетно-ресурсної автономії¹³². Вона висвітлювала реальні перспективи входження України до світової господарської системи як самостійної одиниці та неминучі втрати в умовах централізованої планово-розподільчої автаркії та перетворення на сировинний придаток центральної Росії. Однак внаслідок жорсткого засудження цієї концепції представниками влади та репресій, вчинених до її автора, вона не отримала розвитку в радянській науці, попри те, що в офіційних партійних документах приділялась особлива увага точному розмежуванню функцій союзних та республіканських органів влади "із забезпеченням останнім усіх прав, що гарантують їхню повну самостійність у справі національно-культурного розвитку і достатню самодіяльність у сфері господарського будівництва"¹³³.

Особливе значення для формування концептуальних засад економічного розвитку в перехідний період мали наукові погляди на аграрний розвиток і його ресурсне забезпечення. В умовах господарської багатокладності та політико-економічних дискусій 1920-х років вони еволюціонували у протистоянні двох основних концепцій.

Перша з цих концепцій, *кооперативно-дрібноселянська*, підтримувана М.Кондратьєвим, О.Чаяновим, О.Челінцевим, Л.Літошенком, іншими економістами "старої школи", пов'язувала розвиток сільського господарства з багатоманітністю форм землекористування, диференціацією селянських господарств, всебічного кооперування селянства, залучення у сільське господарство іноземного капіталу. Вчені ставили за мету піднесення трудового селянського господарства на ґрунті раціональної організації виробництва, його інтенсифікації за рахунок впровадження передових технологій, кооперування збуту й переробки сільськогосподарських продуктів тощо. Їх об'єднувало переконання, що ефективний аграрний сектор здатний забезпечити зростання всієї економіки, стати гарантією сталості всього народного господарства. Тож їхні програми орієнтувалися на першочергову підтримку міцних сімейних трудових господарств, наближених до фермерського типу, як таких, що здатні забезпечити швидке нарощування виробництва товарної продукції і стати основою економічного зростання в країні¹³⁴.

Як учні й послідовники М.Туган-Барановського, М.Кондратьєв і О.Чаянов усвідомлювали, що самі по собі трудові господарства, через натуральну форму їх організації, не спрямовані на економічну перспективу і розвиток в інтересах держави, і бачили шлях подолання економічної обмеженості цих форм у кооперації, яка не робить акценту на прибутку, але надає можливість забезпечити значне зростання продуктивності праці за умови її здійснення на принципах добровільності та послідовної зміни форм кооперування від нижчих (споживча і кредитна кооперація) до вищих (виробнича кооперація) на основі економічної доцільності. Розуміючи сутність сільськогосподарської кооперації як глибокого процесу вертикальної концентрації сільського господарства, О.Чаянов наголошував, що вона примушує дрібного виробника видозмінювати організаційний план свого господарства згідно з політикою кооперативного збуту й переробки, поліпшувати свою техніку і переходити до вдосконалених методів землеробства і скотарства, що забезпечують стандартність продукту та його відповідність вимогам світового ринку¹³⁵.

¹³⁰ Бойко В. Діалектика продуктивних сил і продукційних взаємин / В.Бойко. – Харків : Пролетарій, 1930. – С. 16.

¹³¹ Диманштейн Я.Б. Уголь, руда и железо в их взаимной связи / Я.Б.Диманштейн. – Харків : Госплан УССР, 1927. – 116+[4] с.; Фомин П.И. Украина. Экономическая характеристика / П.И.Фомин. – Харків : Госиздат УССР, 1923. – 247 с.

¹³² Волобуєв М.С. До проблеми української економіки / М.С.Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 2, 3.

¹³³ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : в 2-х т. – К. : Политиздат Украины, 1976. – Т. 1 : 1918–1941. – С. 274.

¹³⁴ Кондратьев Н.Д. Перспективы развития сельского хозяйства СССР / Н.Д.Кондратьев, Н.П.Огановский. – М. : Новая деревня, 1924. – 172 с.; Челинцев А. Теоретические основы организации крестьянского хозяйства / А.Челинцев. – Харків : Агрономия, 1919. – 178 с.; Литшенко Л.Н. Эволюция и прогресс крестьянского хозяйства / Л.Н.Литшенко. – М. : Русский книжник, 1923. – 45 (I) с.

¹³⁵ Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства / А.В.Чаянов / Крестьянское хозяйство : Избранные труды / редкол. сер.: Л.И.Абалкин (пред.) и др. – М. : Экономика, 1989. – С. 436–441.

Свою чергою, Л.Літошенко трактував кооперацію насамперед як "засіб самопомогі дрібних господарств", призначений для підняття рівня їхніх доходів та полегшення конкуренції з великими господарствами, і тому вважав її одним з могутніх знарядь "політики середніх класів". Зважаючи на це, він визначив місце кооперації, зокрема сільськогосподарської, в економічному розвитку. "Увесь сенс кооперативного руху полягає в тому, – писав вчений, – що він поступово відвойовує у великого капіталу ті галузі виробництва, обміну і розподілу, ... де він менш раціональний, менш вигідний, ніж дрібне кооперативне господарство. Дрібне господарство і кооперація завоюють на цій основі землеробське виробництво, усувають зайвих посередників з обміну, наближують продукт до споживача, взагалі відтісняють капітал з усіх тих позицій, які зайняті ним просто в силу відсутності конкуренції...", що й забезпечує, зрештою, економічний прогрес, який, на його думку, полягає в "природному розподілі праці великого і дрібного виробництва", в результаті чого "увесь господарський апарат суспільства працює дешевше і раціональніше, а члени суспільства за інших рівних умов одержують більшу суму "приємних і корисних речей"¹³⁶.

Друга концепція, *колективно-розподільча*, активно пропагована радянськими партійними й державними діячами, зокрема М.Скрипником, В.Чубарем, С.Косіором, О.Лозовим, обґрунтовувала створення в сільському господарстві великих колективних підприємств як єдиної можливої основи ліквідації бідності, підвищення рівня технічної бази аграрного виробництва та забезпечення ефективності державних капіталовкладень. Головними умовами підвищення продуктивності сільського господарства визначалися подальший розвиток у ньому процесів соціалістичного усупільнення та поступова механізація сільськогосподарського виробництва на базі соціалістичної індустріалізації¹³⁷.

Перехід сталінського уряду до заходів примусової колективізації, зумовлений необхідністю конфіскаційного перерозподілу ресурсів аграрної галузі на потреби прискореної індустріалізації, зрештою забезпечив "перемогу" офіційної концепції аграрного розвитку, підкріплену політичними репресіями по відношенню до її опонентів, що призвело до поступового перетворення радянської аграрної науки 1930–1940-х років на безальтернативну апологе-

тику державних програм тотальної колективізації, концентрації й централізації сільськогосподарського виробництва.

Політика "переливу" ресурсів від сільського господарства на користь промисловості, насамперед важкої, обґрунтовувалась у працях А.Віткупа, Е.Квірінга, О.Шліхтера, інших політиків і теоретиків марксизму відомою тезою про необхідність випереджального розвитку і підрозділу суспільного виробництва, що вважалось об'єктивною закономірністю будівництва соціалізму. Стратегічне значення прискореного зростання виробництва засобів виробництва пояснювалось також небезпідставною вимогою "досягти економічної незалежності в умовах ворожого оточення" шляхом здійснення державою докорінних структурних змін у всьому народному господарстві, підвищення продуктивності праці і досягнення високих стійких темпів у розвитку господарства¹³⁸. "Ми повинні, – зазначав О.Шліхтер, – домагатися розвитку промисловості за будь-яку ціну, позаяк інакше наша країна, залишаючись, як і раніше, країною аграрною, країною експорту сировини та імпорту машин, неминуче перетворилася б на придаток світової капіталістичної системи..."¹³⁹.

Між тим на практиці структурні зміни у бік підвищення частки фондомістких галузей означали різке збільшення обсягів використання промисловістю матеріальних і природних ресурсів без їхнього відповідного відновлення, яке могло відбуватися лише в галузях сільського господарства. Відтак, у науково-практичних дослідженнях, партійних та урядових документах 1930-х років, зокрема працях С.Струмліна, В.Чубара, Е.Квірінга, А.Пашкова, Д.Наумова, Ш.Турецького, поряд із визнанням наявності у країні багатого природно-ресурсного потенціалу як важливої передумови соціалістичного нагромадження і високих темпів розвитку народного господарства, постає проблема необхідності економії ресурсів, ефективності використання виробничих фондів, зниження матеріаломісткості та собівартості промислової продукції¹⁴⁰. Особливе значення в цей період надавалося втіленню в життя плану електрифікації країни, що вважалось найбільш дієвим способом забезпечення загального зростання продуктивності праці, зниження собівартості продукції та зростання нагромадження у промисловості,

¹³⁸ Квіринг Э.И. Очерки развития промышленности СССР, 1917–1927 / Э.И.Квириг. – М. : Госполитиздат, 1929. – С. 120.

¹³⁹ Шліхтер О.Г. 3 підсумків XIV з'їзду ВКП(б) / О.Г.Шліхтер / Вибрані твори. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 365.

¹⁴⁰ Турецкий Ш. Себестоимость и качественные показатели / Ш.Турецкий / На новом этапе социалистического строительства : в 2-х т. – М. : Планхозгиз, 1930. – Т. 1. – С. 109–137.

¹³⁶ Літошенко Л.М. Кооперація, соціалізм і капіталізм / Л.М.Літошенко / Сільськогосподарська кооперація: вибрані праці / [упоряд. Л.П.Горкіна ; за ред. д-ра екон. наук Л.П.Горкіної] ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – С. 754–757.

¹³⁷ Косіор С.В. Вибрані статті і промови / С.В.Косіор. – К. : Політвидав України, 1968. – С. 116–117.

а також піднесення сільського господарства та переведу його на соціалістичний шлях розвитку¹⁴¹.

Як один із найважливіших заходів державної економічної політики щодо підвищення ефективності капітальних вкладень розглядалось їхнє раціональне розміщення територією країни. Вже в ці роки було визначено низку принципів раціонального розміщення продуктивних сил: наближення виробництва до джерел сировини, палива й енергії; розміщення відповідних видів виробництва ближче до місць споживання продукції; вирівнювання розвитку продуктивних сил республіки та економічних районів; раціональне поєднання спеціалізації та комплексного розвитку господарства тощо¹⁴². Зокрема, значну увагу було приділено проблемі створення промислових комбінатів на базі Донбасу й Криворіжжя, навколо Дніпробуду, а також у переробній промисловості¹⁴³.

Проте, всупереч реальним запитам економічного життя, у теоретичних розробках не лише 30-х, але й 40–50-х років ХХ ст., присвячених питанням будівництва соціалізму, закони і завдання розвитку матеріальної бази соціалістичного господарства визначалися концептуальними пріоритетами, запровадженими в перші роки становлення радянської економічної науки. Головними серед них залишалися: соціалістична власність на засоби виробництва, відсутність ресурсної автономії республік та регіонів СРСР, плановий централізований розподіл і перерозподіл ресурсів між галузями, відомствами та підприємствами, випереджаючий розвиток промисловості, насамперед важкої, провідна роль соціалістичної держави як керівної та спрямовуючої сили всього економічного розвитку суспільства. Ці питання ставились і розв'язувались у статтях і виступах О.Шліхтера, К.Сухомліна, Д.Вірника, О.Рум'янцева, Н.Климка, В.Чуїстова, інших вітчизняних вчених-економістів, державних і партійних діячів¹⁴⁴.

При цьому політико-економічне трактування цими та іншими вітчизняними дослідниками ролі природних ресурсів у соціалістичному відтворенні

було суперечливим: природні ресурси, як такі, що не є результатом людської праці, не визнавались об'єктом суспільного багатства і не розглядались як економічна категорія; водночас наголошувалося на їхньому значенні як важливого фактора виробництва та необхідності їх планомірного використання, охорони і примноження. Примітно, що подібний підхід зберігався в радянській економічній літературі і в наступні десятиліття. Так, в одній з програмних колективних праць 1960-х років, присвяченій аналізу питань створення матеріально-технічної бази комунізму, українські науковці трактували природні ресурси як "предмети праці", стосовно яких прогнозували подальше розширення "влади людини над природою", і водночас вказували на важливість "глибокого вивчення і раціонального використання природних сировинних ресурсів"¹⁴⁵.

Поряд із тим у науково-практичних розробках 1950-х років, зокрема в працях М.Середенка, Л.Гореліка, В.Олександрової, Я.Шевченка проявляється виразна тенденція посилення уваги до проблем підвищення ефективності використання ресурсів шляхом збільшення продуктивності та зниження собівартості суспільного виробництва, його технічної та технологічної модернізації, впровадження новітніх методів господарювання та управління. Зокрема, одним із трьох найважливіших напрямів зниження собівартості продукції промисловості, поряд із підвищенням продуктивності праці на основі технічного прогресу та кращої організації виробництва й праці, а також скорочення витрат, пов'язаних з управлінням, постачанням та обслуговуванням виробництва, було визначено скорочення витрат сировини, палива, електроенергії та матеріалів на одиницю продукції¹⁴⁶.

Особливої актуальності цей комплекс питань набув у дослідженнях з проблем економіки сільського господарства, темпи розвитку якого виявили значне відставання на тлі форсованої повоєнної відбудови вітчизняної промисловості. В роки господарських реформ 1950–1960-х років, спрямованих на збільшення економічної самостійності підприємств та пошук ефективніших способів і методів господарювання, у наукових розвідках О.Онищенка, П.Першина, І.Романенка, А.Радченка, Л.Шепотько аналізуються проблеми підвищення рентабельності аграрних підприємств, зниження

¹⁴¹ Чубар В.Я. Вибрані статті і промови / В.Я.Чубар. – К. : Політвидав України, 1972. – С. 237, 314–316.

¹⁴² Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – С. 509–512.

¹⁴³ Квиринг Э.И. Очерки развития промышленности СССР, 1917–1927. – С. 191–192; Чубар В.Я. Вибрані статті і промови. – С. 371.

¹⁴⁴ Вірник Д. Соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва – економічна основа радянського суспільства / Д.Вірник. – К. : Держполітвидав УРСР, 1952. – 56 с. ; Чуїстов В.М. Питання відтворення основних виробничих фондів СРСР / В.М.Чуїстов; відп. ред. О.С.Короїд. – К. : АН УРСР, 1959. – 176 с.

¹⁴⁵ Створення матеріально-технічної бази комунізму // Україна в період розгорнутого будівництва комунізму: у 5 кн. / ред. кол.: С.М.Ямпольський (відп. ред.), П.І.Багрій, Й.А.Вишневецький, В.М.Чуїстов; Ін-т економіки АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 16; 156.

¹⁴⁶ Себестоимость продукции и резервы ее снижения в промышленности Украинской ССР / В.П.Александрова, Л.Э.Горелик, М.Н.Середенко, Н.М.Хотимченко; отв. ред. М.Н.Середенко. – К. : АН УССР, 1956. – С. 17.

собівартості сільськогосподарської продукції, використання в їхній діяльності засад госпрозрахунку, оптимізації планування обсягів виробництва та капітальних вкладень, розміщення й спеціалізації сільськогосподарського виробництва тощо¹⁴⁷.

У наступні роки наукові розробки здійснювалися вже в умовах згортання реформ та посилення планово-централістських тенденцій розподілу та використання економічних ресурсів, у тому числі в аграрному секторі економіки. Проте ці обставини практично не позначилися на загальній спрямованості досліджень, автори яких, серед іншого, послідовно приділяли увагу питанням розробки критеріїв та принципів виміру ефективності сільськогосподарського виробництва, обчислення й аналізу показників собівартості, чистого доходу та рентабельності у сільському господарстві, а також аналізу проблем та перспектив підвищення ефективності використання в цій галузі земельних та водних ресурсів¹⁴⁸.

Низку ґрунтовних праць 1960–1970-х років було присвячено проблемам вивчення наявних природних ресурсів України та визначення шляхів економічно найдоцільнішого їхнього використання в народному господарстві. Зокрема, в монографії П.Веденичева на широкому фактичному матеріалі надано характеристику динаміки землекористування, складу земельного фонду республіки, його розподілу за угіддями й землекористувачами; розроблено методи об'єктивного економічного аналізу й визначення рівня ефективності використання землі; розглянуто питання родючості землі, земельної ренти та земельного кадастру. На цих засадах вченим були сформульовані головні напрями вдосконалення землекористування, такі як збалансований розподіл земельних ресурсів між галузями економіки; максимальне залучення земель до інтенсивного господарського обігу за рахунок освоєння нових та перепрофілювання неефективно використовуваних

земельних площ; збереження й систематичне підвищення родючості ґрунтів засобами меліорації, боротьби з ерозією ґрунту, застосування добрив тощо; організація високопродуктивного використання землі шляхом раціональнішого розміщення та спеціалізації виробництва, науково обґрунтованого планування території та внутрішньої господарської структури колгоспів і радгоспів, інтенсифікації використання земельних угідь завдяки впровадженню прогресивних систем землеробства з урахуванням місцевих умов та ін.¹⁴⁹. У колективних виданнях науковців Інституту економіки АН УРСР, опублікованих за редакцією О.Храмова, було розглянуто процес розширеного відтворення мінерально-сировинної бази в умовах науково-технічного прогресу, надано економічну оцінку діючих та перспективи розробки нових родовищ корисних копалин у контексті вирішення проблем забезпеченості основних галузей промисловості сировинними ресурсами та ефективнішого використання природних багатств республіки у суспільному виробництві¹⁵⁰. Також досліджувалися питання розвитку і вдосконалення лісового господарства, раціонального використання лісових ресурсів і земель державного лісового фонду, підвищення продуктивності та якісного складу лісів, розширення робіт з лісовідновлення та догляду за лісом, охорони лісових багатств та комплексного використання лісової сировини у промисловості¹⁵¹.

В умовах наростання кризових явищ у планово-розподільчому механізмі ресурсопостачання у 1960–1980-ті роки пріоритетним напрямом українських економічних досліджень стає обґрунтування необхідності переходу вітчизняного господарства до інтенсивного типу економічного розвитку, який забезпечує зростання обсягів виробництва за рахунок збільшення продуктивності праці та підвищення ефективності використання природних і матеріальних ресурсів; тематика відповідного наукового дискурсу розширюється й поглиблюється як у галузевому, так і в регіональному аспектах. Провідні шляхи практичної реалізації завдань економії та раціонального використання різних видів ресурсів визначали у своїх працях І.Лукінов, М.Герасимчук, О.Алимов, А.Мар'єнко, Б.Пасхавер, І.Прокопа, багато інших

¹⁴⁷ Онищенко О. Собівартість сільськогосподарської продукції і шляхи її зниження / В.Голіков, О.Онищенко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 72 с. ; Продуктивність праці та резерви її підвищення в соціалістичному сільському господарстві / П.П.Пасічник, А.Я.Радченко, Г.С.Фтомов [та ін.] ; відп. ред. : О.С.Короїд, А.Я.Радченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 256 с. ; Шепотько Л.О. Економіко-статистичне вивчення інтенсивності і рентабельності сільськогосподарського виробництва / Л.О.Шепотько ; відп. ред. : М.В.Дараган, О.М.Онищенко. – К. : Наук. думка, 1967. – 172 с.

¹⁴⁸ Ефективність сільськогосподарського виробництва: Питання методології / Л.О.Шепотько, В.Ф.Кириченко, Г.І.Луц та ін. ; відп. ред. : Л.О.Шепотько, Б.Й.Пасхавер. – К. : Наук. думка, 1971. – 156 с. ; Экономические проблемы использования земельных и водных ресурсов в сельском хозяйстве / П.Ф.Веденичев, В.М.Трегобчук, Т.А.Козлова, Б.И.Пасхавер ; отв. ред. А.М.Онищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 200 с.

¹⁴⁹ Веденичев П.Ф. Земельные ресурсы Украинской ССР и их хозяйственное использование / П.Ф.Веденичев ; отв. ред. Л.И.Степанченко. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 70–71.

¹⁵⁰ Корисні копалини України – на службу комуністичному будівництву / О.О.Храмов, М.С.Герасимчук, Б.М.Золотілов та ін. ; відп. ред. О.О.Храмов. – К. : АН УРСР, 1962. – 271 с. ; Перспективы развития минерально-сырьевой базы промышленности УССР / А.А.Храмов, Н.С.Герасимчук, А.Я.Махрачев и др. ; отв. ред. А.А.Храмов. – К. : Наук. думка, 1966. – 252 с.

¹⁵¹ Лісові ресурси України, їх охорона і використання / С.А.Генсірук, В.С.Бондар ; відп. ред. акад. АН УРСР П.С.Погребняк. – К. : Наук. думка, 1973. – 528 с.

науковців¹⁵². Зокрема йшлося про необхідність впровадження у виробництво прогресивних ресурсозберігаючих та безвідходних технологій; розвитку галузей ремонту техніки та вторинної переробки сировини; посилення наголосу в господарській звітності підприємств на показниках собівартості продукції, фондодіддачі, фондо- та матеріаломісткості, рентабельності виробництва та визначення шляхів і методів їх поліпшення з метою підвищення ресурсної ефективності промислового виробництва¹⁵³. Економісти-аграрники присвятили чимало своїх розвідок аналізу питань оптимізації внутрішньої галузевої структури сільськогосподарських підприємств, підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції на основі розвитку міжгосподарської кооперації, вдосконалення методики обчислення й використання аграрного ресурсного потенціалу окремих господарств та регіонів, обґрунтування системи пріоритетів у розподілі матеріальних ресурсів аграрної галузі з метою вирівнювання умов виробництва та підвищення сталості сільськогосподарського виробництва тощо¹⁵⁴.

Дедалі більша увага в цей період приділялася питанням розробки і впровадження на підприємствах організаційних моделей та методів господарювання, спрямованих на економію матеріальних ресурсів на мікрорівні, – засад госпрозрахунку, бригадного підряду, кооперації, орендних відносин, нових форм стимулювання науково-технічного прогресу, розвитку раціоналізаторського руху тощо. Серед іншого, обґрунтовувалася практична необхідність таких заходів, як поширення госпрозрахункових відносин на всі структурні підрозділи підприємств, підвищення їхньої взаємної матеріальної відповідальності, організації нормування оборотних засобів

¹⁵² Эффективность социалистического землепользования / П.Ф.Веденичев, В.М.Трегобчук, Б.И.Пасхавер и др.; отв. ред. А.М.Онищенко. – К.: Наук. думка, 1975. – 288 с.; Хозяйственный механизм в условиях интенсификации социалистической экономики / И.Лукинов, И.Окали, В.Кононенко, Э.Главаты, Н.Герасимчук [и др.]; отв. ред.: И.Лукинов, И.Окали. – К.: Наук. думка, 1989. – 296 с.

¹⁵³ Герасимчук М.С. Проблемы снижения фондоемкости и материалоемкости промышленного производства / М.С.Герасимчук; відп. ред. О.О.Храмов. – К.: Наук. думка, 1974. – 176 с.; Кількісне вимірювання ефективності промислового виробництва / А.В.Мар'єнко, П.А.Нагірняк, Л.Г.Савченко; відп. ред. П.І.Багрій. – К.: Наук. думка, 1971. – 208 с.

¹⁵⁴ Онищенко О.М. Оптимізація галузевої структури сільськогосподарських підприємств / О.М.Онищенко. – К.: Урожай, 1972. – 216 с.; Прокопа І.В. Эффективность сельскохозяйственного производства в условиях развития межхозяйственной кооперации / И.В.Прокопа; отв. ред. Л.А.Шелетько. – К.: Наук. думка, 1980. – 164 с.; Аграрный ресурсный потенциал Украинской ССР / П.Ф.Веденичев, Б.И.Пасхавер, В.М.Трегобчук и др.; отв. ред. П.Ф.Веденичев. – К.: Наук. думка, 1988. – 312 с.

з метою виявлення й мобілізації внутрішніх резервів підвищення ефективності виробництва¹⁵⁵.

Важливим напрямом економічних досліджень 1970–1980-х років, що набув особливої актуальності після Чорнобильської катастрофи 1986 р., став аналіз екологічних аспектів господарювання. Зокрема, у працях М.Мелешкіна, В.Степанова, П.Веденічева, В.Трегобчука ставилися питання про вплив екологічних чинників на економічний розвиток суспільства та необхідність збереження навколишнього природного середовища на тривалу перспективу, розглядалися питання екології моря, впливу промислових відходів на довкілля, охорони природи в умовах інтенсифікації сільського господарства тощо¹⁵⁶.

Проведення цих досліджень на тлі загального занепаду соціалістичної системи господарювання у 1980-ті роки значною мірою сприяло перегляду низки базових теоретичних принципів радянської економічної науки, на які спиралася вітчизняна концепція ресурсного забезпечення економічного розвитку, таких як централізація, планомірність і навіть суспільна власність на засоби виробництва. Ґрунтовні положення щодо недосконалості цих принципів і їхньої практичної непридатності для вирішення складних завдань сталого економічного розвитку були висловлені в працях Ю.Пахомова, В.Черняка, А.Чухна, деяких інших науковців, якими фактично було розпочато формування в українській науці якісно нової теоретичної концепції розвитку економіки. Зокрема, В.Черняком було запропоновано важливе уточнення загального критерію оптимальності економічного розвитку, що зазвичай зводився до максимізації національного доходу при відносно менших поточних і капітальних витратах: він мусив, поряд із тим, залучати й екологічний аспект, урахувуючи стан навколишнього середовища. На думку вченого, якщо стан життєвого середовища людини погіршується, то зростання національного доходу не є таким результатом господарювання, який характеризує оптимальність економічного розвитку¹⁵⁷.

¹⁵⁵ Внутривзаводской хозрасчет и эффективность производства / И.Н.Кучерявий, Р.А.Колесниченко, Д.И.Гелло [и др.]; отв. ред. И.Н.Кучерявий. – К.: Наук. думка, 1974. – 208 с.; Развитие хозрасчетных отношений в отраслях промышленности / Л.А.Нежинская, А.Т.Великохатко, Э.И.Снежко; отв. ред. Н.Г.Чумаченко. – К.: Наук. думка, 1975. – 248 с.

¹⁵⁶ Мелешкин М.Т. Промышленные отходы и окружающая среда / М.Т.Мелешкин, В.Н.Степанов; отв. ред. М.Т.Мелешкин. – К.: Наук. думка, 1980. – 210 с.; Веденічев П.Ф. Интенсифікація сільського господарства і охорона природи / П.Ф.Веденічев, В.М.Трегобчук. – К.: Урожай, 1989. – 223 с.

¹⁵⁷ Черняк В.К. Структура экономического развития. – С. 196.

Отже, еволюція вітчизняної науки радянської доби переконливо доводить, що ігнорування об'єктивних потреб і закономірностей економічного розвитку та спроби підмінити їх штучними ідеологічними догмами й настановами зрештою призводять до економічного занепаду країни і необхідності повернення економічної теорії і практики до перевірених часом способів господарювання, які найкращим чином забезпечують вирішення проблеми ефективного використання всіх видів ресурсів як головного чинника економічного розвитку.

2.3. Становлення екологічної парадигми природокористування на сучасному етапі економічного розвитку України

Від початку 90-х років ХХ ст. в українській економічній літературі особливої актуальності набувають питання оцінки стану й перспектив розвитку природно-ресурсного потенціалу України як матеріальної передумови її економічної незалежності. Узагальнення концептуальних та оціночних положень стосовно аналізу кола зазначеної проблематики, що містяться в опублікованих працях, доповідях та виступах вітчизняних учених-економістів, зокрема А.Алимова, І.Лукінова, В.Гейця, В.Трегобчука, О.Онищенко, Л.Мельника, С.Дорогунцова, М.Хвесика, інших дослідників дозволяє констатувати, що оцінювання природно-ресурсного потенціалу здійснювалось у двох основних аспектах. Перший з них, *технологічний*, передбачав виявлення ступеня придатності ресурсів до того чи іншого виду господарської діяльності з урахуванням сучасної або перспективної технології їх використання. Другий аспект, *економічний*, здійснювався за допомогою двох груп економічних оцінок: тих, що характеризують економічні результати використання природних ресурсів (як у структурному, так і в регіональному розрізі), та тих, що визначають економічні наслідки дії на навколишнє природне середовище.

На цій комплексній методичній основі науковцями було визначено головні *особливості природно-ресурсного потенціалу України*, зумовлені її фізико-географічними та геологічними умовами, а саме:

- значні обсяги природних ресурсів, їхня різноманітність, нерівномірний розподіл на території країни;
- великі обсяги та високі біопродуктивні властивості земельних ресурсів, значна залученість земель у господарський обіг;

- різноманітність та відносно високий ступінь використання ресурсів мінерально-сировинної бази, виснаженість найбільш якісної частини запасів;
- відносно низький (в окремих регіонах недостатній) та нерівномірний рівень забезпеченості водними та лісовими ресурсами;
- значний потенціал розвитку й використання рекреаційних та фауністичних ресурсів¹⁵⁸.

Водночас, для характеристики сучасного ресурсно-сировинного потенціалу української економіки дослідниками було запропоновано використання відносних показників самозабезпеченості сировиною та енергоносіями, що дозволяло відобразити експортні можливості та імпорتنі потреби з урахуванням реальної структури виробництва та моделі споживання ним ресурсів. З огляду на те, що з 97 видів мінеральної сировини, котрі мають промислове значення, Україна має найвищі показники запасів графіту, первинного каоліну, ртуті, броду, самородної сірки, марганцевих, залізних і титанових руд, скляної та флюсової сировини, кухонної солі, будівельного каменя, мінеральних фарб та деяких інших ресурсів, і водночас відчуває гостру нестачу енергоносіїв, особливо нафти (8% від потреби) та природного газу (22%), до найбільш конкурентних видів економічної діяльності в нашій країні було віднесено насамперед будівельну галузь, виробництво чорних металів та виробів з них, хімічну промисловість і транспортні послуги, а також виробництво коксу, ядерного палива, неметалевих виробів, транспортного устаткування тощо¹⁵⁹.

Разом із тим вчені наголошували, що в Україні зберігається *екстенсивний тип розвитку економіки*, що призводить до нераціонального використання природних ресурсів і деградації навколишнього середовища, поглиблюються диспропорції між загальнодержавними та регіональними економічними інтересами, посилюється невідповідність між розміщенням природно-ресурсного та соціально-економічного потенціалу, зростає науково-технічна й технологічна відсталість. На цьому тлі було виокремлено такі нагальні *проблеми щодо використання й збереження природних ресурсів*, що постали в Україні у цей період і досі залишаються невирішеними:

¹⁵⁸ Екосередовище і сучасність : монографія у 8 т. – Т. 3: Економічна оцінка природного середовища / С.І.Дорогунцов, М.А.Хвесик, Л.М.Горбач, П.П.Пастушенко. – К.: Кондор, 2006. – 426 с.; Комплексна економічна оцінка природних ресурсів: монографія / М.А.Хвесик, С.О.Лизун, І.К.Бистряков, Ш.І.Ібатуллин, Я.В.Коваль; ред.: М.А.Хвесик; НАН України, Ін-т економіки природокористування та сталого розв. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 263 с.

¹⁵⁹ Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: в 3 т. – Т. 3: Конкурентоспроможність української економіки / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця, акад. НАН України В.П.Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є.Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. – С. 116–117.

– низька ефективність використання та охорони земельних ресурсів унаслідок високої розораності земель та деградації ґрунтів, незбалансованість співвідношення угідь у зональних системах землекористування, неефективність системи землекористування як основи розв'язання продовольчої проблеми;

– обмеженість обсягів фінансування геологорозвідувальних робіт; відсутність прогресивних технологій переробки відходів з метою виділення корисних мінеральних елементів та використання переробленої сировини;

– забруднення водних об'єктів шкідливими викидами та недостатньо очищеними промисловими й комунально-побутовими стічними водами, інтенсивне старіння основних фондів водозабезпечуючого і водоохоронного призначення, низька продуктивність очисних споруд, значна залученість водних ресурсів у виробничу сферу та висока водомісткість продукції;

– порушення збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання та екологічними вимогами, значне виснаження лісосировинної бази, погіршення природних комплексів, деградація рослинного покриву;

– зменшення поголів'я диких тварин та чисельності пернатих, зумовлене недостатнім фінансуванням робіт на збереження фауністичних ресурсів і збільшенням видачі ліцензій на відстріл тварин мисливськими господарствами;

– недостатньо ефективне використання рекреаційних ресурсів для задоволення потреб населення у повноцінному оздоровленні та лікуванні, застаріла інфраструктура та незадовільна якість послуг у цій сфері, низька питома вага рекреаційної сфери у зростанні національного доходу країни¹⁶⁰.

Спільною рисою досліджень цього періоду стало усвідомлення українськими науковцями необхідності *збалансованого суспільно-економічного розвитку* шляхом урахування можливостей природних комплексів витримувати антропогенне навантаження і забезпечувати нормальне функціонування біосфери та локальних екологічних систем, від чого значною мірою залежить їхня продуктивність, комфортність життєвого середовища, екологічний та економічний добробут населення кожного окремого регіону та країни в цілому¹⁶¹.

¹⁶⁰ Алимов О.М. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О.М.Алимов, А.І.Даниленко, В.М.Трегобчук, О.О.Веклич, В.В.Венгер; Об'єдн. ін-т ресурсної економіки. – К., 2005. – 540 с.; Природно-ресурсний аспект розвитку України / І.Д.Андрієвський, М.М.Коржнев, Р.В.Литвин, В.С.Міщенко [та ін.]; Проект "Прогр. сприяння сталому розв. в Україні". – К.: "KM Academia", 2001. – 109 с.

¹⁶¹ Туниця Т.Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст / Т.Ю.Туниця. – К.: Знання, 2006. – 300 с.

Результати ретроспективного аналізу еволюції в українській економічній науці кінця ХХ – початку ХХІ ст. концептуальних засад економічного розвитку в частині постановки й вирішення проблеми ефективного використання природних ресурсів як чинника економічного зростання яскраво засвідчують наявність стійкої тенденції послідовної екологізації загальної економічної парадигми природокористування. Ця тенденція знайшла вияв у трьох основних аспектах, що визначили головні напрями відповідних теоретичних та науково-практичних досліджень.

По-перше, відбувається подальше розширення міждисциплінарних еколого-економічних досліджень, зокрема, у працях О.Веклич, Л.Жарової, Л.Мельника, В.Трегобчука, О.Шапоренко, багатьох інших науковців. Їхні праці присвячено аналізу еколого-економічних суперечностей, розробленню методів оцінки екологічних втрат та шляхів вирішення екологічних проблем, визначенню базових принципів екологічного розвитку, функціонування екологічної економіки та управління природокористуванням, обґрунтуванню необхідності розробки і впровадження в Україні еколого-економічної моделі ринкових реформ тощо¹⁶².

По-друге, актуалізуються проблеми раціонального використання природних ресурсів у контексті практичної реалізації ідеї сталого економічного розвитку. В цьому руслі проводили свої розвідки Б.Буркинський, О.Воробйова, Б.Данилишин, М.Ємець, О.Попова, С.Харічков, інші дослідники, які спрямували свій науковий пошук у бік гармонізації життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі, збереження й відновлення природних ресурсів усіх регіонів країни на тривалу перспективу, розробки підходів і принципів організації продуктивних сил держави відповідно до нового геополітичного й економічного стану держави з урахуванням залежності їх розвитку від використання природної складової¹⁶³.

¹⁶² Веклич О.А. Эколого-экономические противоречия / О.А.Веклич; отв. ред. В.В.Куликов. – К.: Наук. думка, 1991. – 143 с.; Мельник Л.Г. Эколого-экономические основы ресурсосбережения: монографія / Л.Г.Мельник, С.А.Скоков, И.Н.Сотник. – Сумы: Університетська книга, 2006. – 229 с.; Екологічне підприємництво та екологізація підприємництва: теорія, організація, управління: монографія / Л.В.Жарова, Є.Ю.Какутич, Є.В.Хлобистов; Нац. акад. наук України; Рада по вивч. продукт. сил України; Н.-д. ін-т сталого розв. та природокористування. – Суми: Унів. кн., 2009. – 240 с.

¹⁶³ Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б.М.Данилишин, С.І.Дорогунцов, В.С.Міщенко, Я.В.Коваль, О.С.Новоторов, М.М.Паламарчук; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – К., 1999. – 716 с.; Попова О.Л. Сталий розвиток агросфери України: політика і механізми / О.Л.Попова; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2009. – 352 с.

По-третє, результати наукових досліджень таких українських економістів, як О.Амоша, А.Бодюк, С.Дорогунцов, А.Муховиков, Ю.Туниця, М.Хвесик та ін., створюють основу наукового забезпечення формування інституційної бази збалансованого природокористування в умовах ринкової економіки та визначення національних і регіональних пріоритетів екологічної політики України. Зокрема, вони широко використовуються в процесі розроблення державних програм енергозбереження та енергоефективності, стратегій державної екологічної політики та охорони навколишнього природного середовища як необхідного чинника економічної, екологічної, техногенної та енергетичної безпеки України¹⁶⁴.

Узагальнення основних теоретичних та науково-практичних положень, що містяться у працях названих та ряду інших дослідників, дає змогу констатувати, що в першому десятилітті XXI ст. в українській науці відбулося фактичне становлення *вітчизняної концепції сталого природокористування*. Її відповідним пунктом стало усвідомлення провідними вченими-економістами висловленої на рубежі тисячоліть в одній з праць І.Лукинова важливої думки, що функціонування сучасного суспільства повинно відповідати вимогам законів навколишнього середовища як основи нормальної життєдіяльності людини, і що забезпечити сталий соціально-економічний розвиток неможливо без істотного збільшення інвестицій у збереження й відтворення природно-ресурсного потенціалу, результативну охорону довкілля та науково обґрунтовану екологізацію ринкового господарства¹⁶⁵.

Вектор практичної реалізації цієї концепції в умовах економічного розвитку України визначали її ключові доміанти:

- мінімізація вилучення обмежених та невідновлюваних природних ресурсів на основі впровадження ресурсозберігаючих і безвідхідних технологій, систем переробки відходів і використання вторинної сировини;
- зменшення впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище шляхом технологічного переозброєння підприємств із оснащенням їх сучасним природоохоронним устаткуванням;
- впровадження засад екологічного менеджменту в системі управління виробництвом на мікро- і макрорівні;

- розроблення і впровадження інституційно-правових регуляторів та економічних механізмів стимулювання екологічної безпеки підприємництва;
- удосконалення фінансово-кредитного механізму реалізації природоохоронних та відновлюваних заходів;
- підвищення рівня екологічної освіти і культури суспільства.

Ці положення, сформульовані в названих дослідженнях українських учених, стали важливою складовою Національної парадигми сталого розвитку України, де, серед іншого, були визначені концептуальні засади сталого розвитку вітчизняного природно-ресурсного потенціалу з урахуванням земельних, водних, мінерально-сировинних, лісових ресурсів, соціальної складової й умов гарантування природно-техногенної й екологічної безпеки¹⁶⁶.

Одним з пріоритетних напрямів економічних досліджень останнього двадцятиріччя став пошук реальних шляхів *підвищення ефективності використання в економіці природних і матеріальних ресурсів*. Перспективи вирішення цієї проблеми вітчизняні дослідники пов'язували насамперед із розвитком в Україні ринкових засад господарювання та органічно їм притаманної системи стимулів до підвищення продуктивності виробництва і водночас до ресурсозаощадження.

Теоретико-методичний фундамент ринкової модернізації процесу природокористування та механізму його інституційно-правового регулювання становили праці загальноекономічного характеру, автори яких – Б.Данилишин, П.Коренюк, Л.Кушнір, П.Пастушенко – обґрунтовували погляд на природно-ресурсний потенціал як базис суспільного відтворення продуктивних сил України та матеріальну основу національної безпеки в умовах екологічної кризи та глобалізації ресурсного дефіциту¹⁶⁷. Вчені виступали за необхідність удосконалення ринкових важелів регулювання природокористування, поширення непрямих (економічних) методів впливу на довкілля, узгодження вітчизняного екологічного законодавства з ключовими міжнародними природоохоронними конвенціями, інституціоналізації природно-ресурсних відносин в процесі побудови системи вискоєфективного корпоративного природокористування за допомогою інноваційних форм управління природними ресурсами¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Національна парадигма сталого розвитку України / ред. : Б.Є.Патон ; НАН України, Ін-т економіки природокористування та сталого розв. НАН України. – К., 2012. – 71 с.

¹⁶⁷ Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку і трансформацій : моногр. – 704 с. ; Кушнір Л.Л. Ресурсне забезпечення сталого розвитку національної економіки України: теорія, практика, перспективи : монографія / Л.Л.Кушнір ; ВНЗ Укоопспілки "Полтав. ун-т економіки і торгівлі". – П. : ПУЕТ, 2013. – 419 с.

¹⁶⁸ Пастушенко П.П. Ефективність природокористування в умовах ринку та інтеграційних процесів: теорія, методологія : монографія / П.П.Пастушенко ; Рада по вивч. продукт. сил

¹⁶⁴ Амоша О.І. Людина та навколишнє середовище: економічні проблеми екологічної безпеки виробництва / О.І.Амоша ; НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – К. : Наук. думка, 2002. – 305 с. ; Хвесик М.А. Стратегічні імперативи раціонального природокористування в контексті соціально-економічного піднесення України : монографія / М.А.Хвесик ; НАН України, Рада по вивч. продукт. сил України. – Донецьк : Юго-Восток, 2008. – 508 с.

¹⁶⁵ Лукинов И.И. Региональные и международные аспекты экономической политики // И.И.Лукинов. Выбранные работы : у двох книгах. – Кн. 1. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – С. 653–655.

У цьому контексті здійснювалася розробка та визначалися напрями й механізми впровадження різноманітних *галузевих програм, спрямованих на підвищення ефективності всіх видів ресурсокористування*. Серед них чільне місце посідає аналіз у працях Є.Адоньєва, М.Данилюка, В.Ліра, В.Микитенко, А.Шидловського та інших дослідників проблем енергозаощадження, енергоефективності та енергетичної безпеки України в державному та регіональному аспектах. На думку вчених, ці проблеми мають вирішуватись шляхом скоординованих дій інституцій держави, бізнесу та суспільства, спрямованих на створення ефективного виробництва на засадах формування раціональної системи енергоспоживання, розвитку нетрадиційних і поновлюваних джерел енергії тощо¹⁶⁹. При цьому особливий наголос зроблено на необхідності, в контексті реалізації стратегії сталого розвитку, поступового зміщення пріоритетів інвестування енергетичної галузі з викопних видів палива, таких як вугілля й нафта, на відтворювальні джерела енергії та створення власної енергетичної бази, побудованої на екологічно чистій нетрадиційній тепло- та електроенергетиці, що використовує місцеві джерела енергії – вітрову, сонячну, геотермальну, енергію малих річок, біомаси та відходів виробництва і споживання, а також атомну та (в перспективі) енергію ядерного синтезу¹⁷⁰.

Низку праць таких дослідників, як С.Корецька, Г.Шевцова, Є.Кайлюк присвячено визначенню перспективних напрямів підвищення ступеня ресурсо- та енергозбереження в різних галузях української економіки. Зокрема, йшлося про вдосконалення планування та управління матеріально-технічними запасами та оцінювання ефективності їх використання на основі логістики з метою підвищення прибутковості та конкурентоспроможності машинобудів-

них підприємств за сучасних ринкових умов¹⁷¹; урахування впливу суспільно-політичних, інституційних та організаційно-економічних чинників на ресурсне забезпечення й ефективність хімічних виробництв¹⁷²; удосконалення менеджменту підприємств системи муніципальної енергетики, житлово-комунальні кластери та мережеву структуру управління багатоквартирними житловими будинками як основу підвищення ефективності використання ресурсів у житлово-комунальному комплексі¹⁷³.

Проблемам соціально-економічної ефективності використання та відтворення природно-ресурсного потенціалу лісових систем, формування організаційно-економічного базису планування лісокористування, збереження та невиснажливого використання лісових генетико-селекційних ресурсів, науковому прогнозуванню у сфері використання лісових ресурсів та розвитку національного лісового менеджменту приділили значну увагу Б.Колісник, Б.Пунько, М.Хвесик, О.Шубалий¹⁷⁴.

Основні напрями вдосконалення використання водоресурсного потенціалу та біоресурсів водойм України, розвитку рибного господарства та аквакультури визначено в працях С.Дорогунцова, М.Стасишена, В.Гринжєвського. Зокрема, обґрунтовано необхідність впровадження досконалих механізмів регулювання водних відносин відповідно до сучасних еколого-економічних, технічних та організаційно-управлінських вимог; головним стратегічним напрямом запобігання виснаженню та забрудненню водних ресурсів визнано впровадження безвідходних мало- та безводних технологій в усіх галузях виробництва¹⁷⁵.

України НАН України. – Донецьк : Юго-Восток, 2010. – 507 с. ; Інституціоналізація природно-ресурсних відносин : [колект. моногр.] / М.А.Хвесик, С.О.Лизун, І.К.Бистряков, Я.В.Коваль, Ш.І.Ібатуллин ; ред. : М.А.Хвесик ; Ін-т економіки природокористування та сталого розв. НАН України. – К., 2012. – 398 с.

¹⁶⁹ Лір В.Е. Енергетична політика сталого розвитку / В.Е.Лір ; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2012. – 288 с. ; Микитенко В.В. Енергоефективність промислового виробництва : моногр. / В.В.Микитенко ; Об'єдн. ін-т економіки НАН України. – К., 2004. – 281 с. ; Паливно-енергетичний комплекс України на порозі третього тисячоліття / А.К.Шидловський, М.П.Ковалко, І.М.Вишневський [та ін.] ; НАН України. П-во "Укренергозбереження". – К. : Укр. енциклопед. знання, 2001. – 400 с.

¹⁷⁰ Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України : в 3 т. – Т. 2 : Інноваційно-технологічний розвиток економіки / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця, акад. НАН України В.П.Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є.Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – С. 278–290.

¹⁷¹ Оцінка ефективності управління матеріально-технічними запасами на засадах логістики на машинобудівних підприємствах : монографія / С.О.Корецька, О.Г.Череп, Л.Г.Олейнікова ; Донец. держ. ун-т упр., Запоріз. нац. ун-т. – Миколаїв : Ємельянова Т.В., 2011. – 209 с.

¹⁷² Управління ресурсами підприємства: методичні підходи та досвід у хімічній промисловості : монографія / Г.З.Шевцова, Т.А.Петєшова, Н.В.Швець [та ін.] ; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2009. – 212 с.

¹⁷³ Вдосконалення менеджменту підприємств системи життєзабезпечення міст України : монографія / ред. Є.М.Кайлюк. – Харків : Форт, 2011. – 448 с.

¹⁷⁴ Комплексне використання лісоресурсного потенціалу: механізм стимулювання, інституціональне та інноваційне забезпечення : монографія / М.А.Хвесик, О.М.Шубалий, Н.М.Василик ; Ін-т економіки природокористування та сталого розв. НАН України. – К. : ДКС, 2011. – 497 с. ; Пунько Б.М. Економіко-екологічне відтворення (теорія, методологія, практика) : монографія / Б.М.Пунько. – Л. : НКФ "Укр. Технології", 2008. – 323 с. ; Колісник Б.І. Економіко-екологічна ефективність регіонального лісогосподарського комплексу (проблеми та шляхи підвищення) : монографія / Б.І.Колісник, О.М.Шубалий ; Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. НАН України. – Одеса : Фенікс, 2008. – 168 с.

¹⁷⁵ Гринжєвський М.В. Аквакультура України (організаційно-економічні аспекти) / М.В.Гринжєвський. – Л. : Вільна Україна, 1998. – 364 с. ; Водне господарство України:

У дослідженнях О.Воробійової, М.Дишлового, С.Харічкова, А.Краєвської, присвячених розробці організаційно-економічних засад сталого природокористування в рекреаційно-туристичній сфері, запропоновано модель двокomпонентної системи регуляторних інструментів і важелів з боку держави і ринку, доведено ефективність світового досвіду кластеризації та перспективність реалізації кластерної моделі природокористування в регіонах України, визначено практичні шляхи підвищення ефективності використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами за умов ринкової економіки¹⁷⁶.

Важливою особливістю розвитку української економічної думки в останні десятиліття стала кардинальна зміна концептуальних пріоритетів аналізу вітчизняними вченими проблем аграрного розвитку, зокрема ефективності використання земельних ресурсів України. Вона полягала головним чином у тому, що дослідження здійснювались у двох основних комплементарних аспектах, а саме: пошук шляхів ефективного функціонування агропромислового комплексу в умовах становлення ринкової економіки та визначення напрямів раціоналізації природокористування на основі сучасної моделі забезпечення сталого еколого-збалансованого розвитку вітчизняного АПК.

Відповідно до першого з них у працях І.Лукінова, О.Онищенко, Б.Пасхавера, П.Саблука, В.Юрчишина запропоновано нові методи вдосконалення економічних механізмів господарювання у напрямках досягнення сталих темпів аграрного виробництва, підвищення дієвості форм державної підтримки агросфери, зростання її ресурсної ефективності. Зокрема, обґрунтовано необхідність розроблення та вдосконалення нормативно-правової бази земельної реформи та відповідної державної політики; ринкового перетворення відносин власності в аграрній сфері Украї-

ни; створення повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення та розвитку їх оренди у сільському господарстві; формування в аграрному секторі економіки нової організаційної структури ринкового типу; стимулювання розвитку аграрного підприємництва та системи сільськогосподарської кооперації тощо¹⁷⁷.

Значна кількість наукових праць, зокрема таких авторів, як О.Вишневська, О.Павлов, О.Попова, Т.Степаненко, В.Трегобчук, О.Шубравська, присвячена питанням ефективності використання потенціалу земельних, кліматичних, водних та біологічних ресурсів у сільському господарстві в умовах сталого розвитку. З метою їх вирішення вченими розроблено концептуальну модель розвитку земельних відносин у контексті збалансованого використання, охорони та відтворення земельних ресурсів як складової просторового соціально-економічного розвитку; проаналізовано еколого-ландшафтний землеустрій як основу раціонального використання земельних ресурсів та засіб екологічно-безпечного стану земель; сформульовано методичні засади економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення і запропоновано комплекс взаємозалежних заходів, спрямованих на підвищення зацікавленості власників земельних ділянок і землекористувачів у збереженні та відтворенні родючості ґрунтів, здійсненні заходів із захисту земельних ресурсів від негативних наслідків господарської діяльності людини¹⁷⁸.

Особливо було наголошено на необхідності розроблення і впровадження системи заходів правового, організаційно-управлінського та еколого-

¹⁷⁷ Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання. – Т. 1 / ред. П.Т.Саблук; Ін-т аграр. економіки УААН. – К., 2001. – 831 с.; Сучасна аграрна політика України: Проблеми становлення / П.Т.Саблук, І.І.Лукінов, В.В.Юрчишин, О.М.Онищенко [та ін.] / за ред. П.Т.Саблука та В.В.Юрчишина. – К., 1996. – 664 с.; Юрчишин В.В. Сучасні аграрні перетворення в Україні / Володимир Васильович Юрчишин; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. НАНУ. – К., 2013. – 424 с.; Господарський механізм агропромислового комплексу кризового періоду / Б.Й.Пасхавер, О.М.Онищенко, Л.В.Молдаван [та ін.] / редколегія: Б.Й.Пасхавер (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2001. – 351 с.

¹⁷⁸ Вишневська О.М. Ресурсний потенціал аграрного сектора економіки України: соціально-економічні та екологічні аспекти: монографія / О.М.Вишневська; М-во аграр. політики та продовольства України, Миколаїв. держ. аграр. ун-т. – Миколаїв, 2011. – 486 с.; Відтворення та ефективне використання ресурсного потенціалу АПК (теоретичні і практичні аспекти) / В.М.Трегобчук, А.Е.Юзефович, Д.Ф.Крисанов, О.Л.Попова, В.П.Прадун; ред. В.М.Трегобчук; Ін-т економіки НАН України. – К., 2003. – 260 с.; Шубравська О.В. Сталий розвиток агропродовольчої системи України / О.В.Шубравська; Ін-т економіки НАН України. – К., 2002. – 203 с.; Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: монографія / О.І.Павлов, М.А.Хвесик, В.В.Юрчишин, С.О.Юшин, І.П.Арнаут; ред. О.І.Павлов; Одес. нац. акад. харч. технологій. – Одеса: Астропринт, 2012. – 760 с.

сучасний стан та перспективи розвитку / С.І.Дорогунцов, М.А.Хвесик, І.Л.Головинський [та ін.]; Рада по вивч. продукт. сил України НАН України. – К., 2002. – 55 с.; Стасишен М.С. Економічні проблеми розвитку рибного господарства України / М.С.Стасишен; ред. П.П.Борщевський; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – К., 1998. – 292 с.

¹⁷⁶ Проблеми природокористування та сталого розвитку в рекреаційно-туристичній сфері: монографія / О.А.Воробійова, І.М.Дишловий, С.К.Харічков; Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. НАН України. – О., 2009. – 374 с.; Дишловий І.М. Сучасні організаційні рішення регіонального розвитку рекреації та туризму: кластеризація та комплексні програми: монографія / І.М.Дишловий; НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. – Одеса, 2010. – 212 с.; Рекреаційні ресурси санаторно-курортних підприємств: сутність та перспективи використання: монографія / А.С.Краєвська, О.О.Мороз, Б.Є.Грабовецький; Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця: ВНТУ, 2013. – 183 с.

економічного характеру, спрямованих на охорону продуктивних земель та відтворення родючості ґрунтів. Насамперед йшлося про створення надійної і стабільної правової бази землекористування та управління земельними ресурсами, зокрема землеохоронного законодавства; прийняття державної програми охорони і підвищення продуктивності земель, яка передбачала б розвиток землеробства за його всебічної екологізації; здійснення землеохоронних заходів і забезпечення раціонального землекористування шляхом поступового вилучення з інтенсивного обробітку деградованих земель, крутосхилів та ерозійнонебезпечних ділянок; підвищення ефективності використання наявних орних земель шляхом зміни їх господарського призначення, рекультивациі та застосування технологій збільшення гумусності ґрунтів; впровадження економічних механізмів стимулювання землеохоронної діяльності суб'єктів господарювання, таких як сприятливий режим кредитування та оподаткування підприємств, що здійснюють землеохоронні заходи, надання державних субсидій на придбання й освоєння екологобезпечної техніки й технологій тощо¹⁷⁹.

В українській науковій літературі належна увага приділена також аналізу питань енергетичного (В.Гавриш), водоресурсного (П.Ковальчук) та матеріально-технічного (В.Прадун) забезпечення сільського господарства; запропоновано напрями його удосконалення, зокрема застосування альтернативних палив у агробізнесі країни¹⁸⁰. Актуальна монографія Г.Трипольської¹⁸¹ присвячена проблемі розвитку в Україні агробіоенергетичного ринку. Зокрема, з метою забезпечення його ефективнішого функціонування запропоновано механізми державного регулювання та напрями вдосконалення вітчизняної нормативно-правової бази; окреслено напрями та перспективи розвитку вітчизняної агробіоенергетики.

Отже, концептуальну основу сучасних українських досліджень з питань ресурсного забезпечення економічного розвитку становить синтез елементів

неокласичної концепції економічного розвитку, що наголошує на конструктивній ролі вільних ринків, необхідності лібералізації економіки, приватизації власності, інституціональній перебудові тощо; теорії ендogenous зростання, що віддає перевагу внутрішнім факторам і джерелам економічного розвитку та посиленню регулюючої ролі держави в господарських процесах; концепції сталого розвитку, що робить акцент на необхідності гармонізації відносин між людиною й природою та збереження продуктивності навколишнього природного середовища на тривалу перспективу. Такий комплексний підхід дозволяє науковцям розробити цілісну й збалансовану систему практичних заходів, реалізація яких у режимі прийняття управлінських рішень здатна суттєво підвищити ефективність використання природоресурсного потенціалу в економіці України.

Висновки до розділу 2

В українському науковому дискурсі другої половини XIX – початку XX ст. простежується виразна тенденція переважання неокласичного підходу до визначення ролі матеріальних природних ресурсів в економічному розвитку над традиційно-класичними та марксистсько-народницькими уявленнями. Більшість вітчизняних учених-економістів, зокрема М.Бунге, Д.Піхно, А.Антонович, І.Янжул, О.Білімович, М.Цитович, О.Миклашевський, розглядали природні матеріальні ресурси як рівноправний, поряд із працею та капіталом, чинник господарського й соціального розвитку, акцентуючи увагу на проблемі підвищення ефективності використання економічних ресурсів.

Представники Київської реально-психологічної школи політекономії пов'язували перспективи розвитку вітчизняної економіки в цілому та її аграрного сектора зокрема з капіталістичним устроєм і приватною формою власності на ресурси. Д.Піхно, О.Білімович, М.Цитович, інші вчені підтримали аграрну реформу П.Столипіна, яка стимулювала поширення в сільськогосподарському виробництві ринкових засад і сприяла практичному втіленню ідеї вільного конкурентного розвитку аграрних підприємств різних розмірів і форм власності, що відкривало перед вітчизняним сільським господарством перспективи розвитку двома паралельними шляхами – "прусським" та "американським" – і дозволяло врахувати історично зумовлені особливості регіонального розвитку українських територій.

Науково-практичним підходам дослідників початку XX ст., зокрема В.Желєзнава, П.Мігуліна, К.Воблого, до аналізу проблем освоєння вітчиз-

¹⁷⁹ Лукінов І.І. Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України // І.І.Лукінов. Вибрані праці : у двох книгах. – Кн. 2. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – С. 747–750.

¹⁸⁰ Гавриш В.І. Забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів у аграрному секторі економіки: теорія, методологія, практика : монографія / В.І.Гавриш ; Миколаїв. держ. аграр. ун-т. – Миколаїв, 2007. – 283 с. ; Ковальчук П.І. Системна оптимізація водокористування при зрошенні : монографія / П.І.Ковальчук, Н.В.Пендак, В.П.Ковальчук, М.М.Волошин ; Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. – Рівне, 2008. – 204 с. ; Прадун В.П. Сталий розвиток регіональних агропромислових комплексів : моногр. / В.П.Прадун ; ред. В.М.Трегобчук ; НАН України. Об'єдн. ін-т економіки. – К. : ОІЕ НАН України, 2005. – 254 с.

¹⁸¹ Трипольська Г.С. Агробіоенергетичний ринок України : монографія / Г.С.Трипольська ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2011. – 264 с.

няного природно-ресурсного потенціалу були властиві такі визначні риси, як обґрунтування необхідності раціонального поєднання у державній ресурсній політиці екстенсивних (розробка нових родовищ корисних копалин, збільшення їхнього видобутку, освоєння нових територій, збільшення площ сільсько-господарських угідь) та інтенсивних (поширення у гірничодобувних та сільськогосподарських галузях приватної власності та приватної ініціативи, стимулювання інвестиційних процесів і технологічних інновацій, сприяння розвитку дрібного й середнього підприємництва) заходів, а також комплексний підхід до вирішення питань підвищення економічної ефективності використання всіх видів ресурсів та питань раціонального природокористування і тривалого збереження природного середовища.

В економічній науці України 1920–1930-х років відбувається формування *мобілізаційної концепції ресурсного забезпечення* економічного розвитку (концепція С.Струмліна), що полягала в обґрунтуванні державної політики планомірного акумулювання та цільового використання ресурсів з метою вирішення завдань соціалістичного будівництва. Закріплені в цей період теоретичні постулати марксистської політекономії щодо законів і завдань розвитку матеріальної бази соціалістичного господарства, такі як соціалістична власність на засоби виробництва, плановий централізований розподіл ресурсів в економіці, випереджаючий розвиток промисловості, насамперед важкої, провідна роль соціалістичної держави як керівної та спрямовуючої сили економічного розвитку, зберігались у теоретичних працях 1940–1950-х років (Д.Вірник, О.Рум'янцев, В.Чуїстов) і надалі.

Наукове протистояння двох основних концепцій аграрного розвитку – *кооперативно-дрібноселянської* (О.Чаянов, О.Челінцев, Л.Літошенко, М.Кондратьєв), що передбачала багатоманітність форм землекористування, диференціацію селянських господарств та всебічний розвиток кооперування селянства, та *колективно-розподільчої* (М.Скрипник, В.Чубар, О.Шліхтер, О.Лозовий), що обґрунтувала створення в сільському господарстві великих колективних підприємств як єдиної можливої основи підвищення рівня технічної бази аграрного виробництва та забезпечення ефективності державних капіталовкладень – унаслідок державної політики "переливу" ресурсів аграрної галузі на потреби прискореної індустріалізації завершилось на початку 1930-х років примусовим переходом до безальтернативної апологетики в подальших дослідженнях заходів тотальної колективізації, концентрації й централізації сільськогосподарського виробництва.

Відповідно до нових запитів, обумовлених кризовими явищами в економіці, у вітчизняних дослідженнях 1960–1980-х років (О.Алимов, П.Веде-

нічев, М.Герасимчук, І.Лукинов, О.Онищенко та ін.) активізується пошук практичних шляхів підвищення економічної ефективності використання ресурсів у всіх галузях економіки, а саме: впровадження ресурсозберігаючих технологій; посилення показників собівартості, рентабельності, фондо- та матеріаломісткості; впровадження моделей та методів господарювання, спрямованих на економію матеріальних ресурсів – госпрозрахунку, бригадного підряду, кооперації, орендних відносин, нових форм стимулювання НТП, раціоналізаторства тощо.

На тлі збереження в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. переважно екстенсивного типу розвитку економіки в умовах екологічної кризи та глобалізації ресурсного дефіциту в економічній науці відбувається послідовна екологізація загальної парадигми природокористування, що знайшла вияв у розширенні міждисциплінарних еколого-економічних досліджень (О.Веклич, Л.Мельник, В.Трегобчук, О.Шапоренко), актуалізації проблеми раціонального використання природних ресурсів у контексті ідеї сталого економічного розвитку (Б.Буркинський, Б.Данилишин, О.Попова, С.Харічков) та науковому забезпеченні формування інституційної бази збалансованого природокористування як чинника економічної, екологічної, техногенної та енергетичної безпеки (С.Дорогунцов, А.Муховиков, М.Хвесик та ін.).

Ключовими домінантами вітчизняної *концепції сталого природокористування* стали: мінімізація вилучення невідновлюваних природних ресурсів провадження ресурсозберігаючих технологій, систем переробки відходів і використання вторинної сировини; зменшення впливу господарської діяльності на навколишнє середовище шляхом оснащення підприємств сучасним природоохоронним устаткуванням, впровадження засад екологічного менеджменту в системі управління виробництвом; розроблення і впровадження інституційно-правових регуляторів та економічних механізмів стимулювання екологічної безпеки підприємництва; удосконалення фінансово-кредитного механізму реалізації природоохоронних та відновлюваних заходів; підвищення рівня екологічної освіти і культури суспільства.

У контексті вирішення загальних питань ринкової модернізації економічного механізму природокористування, досліджених у працях Б.Данилишина, Л.Кушніра, П.Пастушенка та ін., здійснюється розроблення та визначаються напрями й механізми впровадження галузевих програм підвищення ефективності використання ресурсів, зокрема в енергетичній сфері (М.Данилюк, В.Лір, В.Микитенко), у системі лісо- й водокористування (В.Гринжєвський,

С.Дорогунцов, М.Хвесик, О.Шубалий), в рекреаційно-туристичному комплексі (О.Воробйова, М.Дишловий та ін.), інших галузях економіки.

Зміна концептуальних пріоритетів аналізу вітчизняними вченими проблем аграрного розвитку України полягала в проведенні досліджень у двох основних комплементарних аспектах, а саме: пошук шляхів ефективного функціонування АПК в умовах становлення ринкової економіки (І.Лукінов, О.Онищенко, Б.Пасхавер, П.Саблук, В.Юрчишин) та визначення напрямів раціоналізації природокористування в сільському господарстві на основі сучасної моделі забезпечення сталого еколого-збалансованого розвитку АПК (О.Вишневська, О.Павлов, О.Попова, Т.Степаненко, В.Трегобчук, О.Шубравська). Особлива увага приділена питанням удосконалення енергетичного (В.Гавриш), водоресурсного (П.Ковальчук) та матеріально-технічного (В.Прадун) забезпечення сільського господарства.

КОНЦЕПЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА СТРУКТУРНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Інвестиційно-інноваційний потенціал корпоративного підприємництва в дослідженнях українських вчених ХІХ – початку ХХ ст.

Вивчення вітчизняних наукових джерел ХІХ – початку ХХ ст. в контексті дослідження еволюції наукових поглядів на джерела та форми інвестиційного забезпечення економічного розвитку свідчить, що роль основної організаційної ланки інвестиційного забезпечення структурної модернізації економіки в науковій літературі була відведена корпоративним формам підприємництва, процес становлення яких став центральною темою наукових розвідок та дискусій. Проте, оскільки до середини ХІХ ст. розвиток корпоративних організацій не набув масового характеру, в теоретичних працях здебільшого відбувалося узагальнення емпіричних характеристик досвіду розвитку корпоративних відносин, основних тенденцій і характеристик цього процесу. Дослідження проблеми активізувалося у середині ХІХ ст., що було спричинено потребою наукового узагальнення практичних результатів процесу становлення нових для вітчизняної економіки корпоративних господарських форм та обґрунтування шляхів їхнього подальшого ефективного розвитку.

Серед найважливіших пріоритетів наукових досліджень, які вирізняють вітчизняну наукову думку цього періоду, слід назвати аналіз історичних умов та еволюційних витоків корпоративних відносин, що розглядалися в контексті особливостей формування підприємницького середовища. Разом з тим стрімкий розвиток корпоративних форм господарства у вітчизняній практиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. виявив необхідність створення особливих механізмів взаємодії учасників корпоративних відносин та представництва інтересів власників у корпорації. Наукове обґрунтування інституційних можливостей формування таких механізмів було актуалізоване і чисельними негативними проявами в акціонерній сфері: масовими банкрутствами, ажіотажним засновництвом, порушенням основних прав акціо-

нерів. Означені тенденції сформували суспільний запит до науки – дослідження ролі корпоративних організацій в економічному розвитку та обґрунтування найефективніших механізмів взаємодії учасників корпоративного процесу. Відтак, у науковій літературі з'явилася значна кількість наукових розвідок, спрямованих на аналіз зазначених проблем.

Саме до цього історичного періоду відносяться наукові праці, в яких було закладено концептуальні засади дослідження економічної сутності корпоративних відносин, детермінації правових норм і правил корпоративної поведінки та обґрунтування державної політики в цій галузі. Більш загально проблематика становлення корпоративного підприємництва у XIX – на початку XX ст. досліджувалися у контексті господарського розвитку та формування елементів управлінської культури як такої в працях економістів та правознавців – О.Градовського, О.Ісаєва, В.Краснокутського, К.Неволіна, М.Свешнікова, М.Хлебнікова¹⁸².

Спеціальні дослідження особливостей становлення корпоративного підприємництва у вітчизняних наукових джерелах розглядалися в різних теоретичних зрізах: унормування правил взаємодії корпоративних суб'єктів (правові дослідження); обґрунтування засад організації та управління корпораціями (розроблення норм організаційної та управлінської структури корпорацій); аналіз механізмів реалізації економічних інтересів та прав власності (економічні розвідки).

Серед найґрунтовніших правових досліджень з питань еволюції корпоративних відносин та економічних особливостей діяльності акціонерних компаній слід назвати праці П.Писемського, Г.Шершеневича, П.Цитовича¹⁸³, в яких вперше у вітчизняній науковій літературі представлено аналіз особливостей історичного розвитку корпоративних організацій та визначено їхні характерні ознаки: наявність сукупного капіталу, що поділяється на частки,

обмежена відповідальність учасників, можливість вільного відчуження права участі тощо.

Помітний внесок у розвиток наукових уявлень про еволюцію корпоративних відносин належить Г.Шершеневичу, в працях якого значна увага була приділена аналізу природи та економічного устрою корпоративних організацій в контексті їхнього історичного розвитку та порівняння різних цивілізаційних систем. У працях вченого вперше проаналізовано особливості процесу заснування та ліквідації акціонерного товариства, досліджено переваги та недоліки головних систем створення корпорацій: явочної, що знайшла застосування у більшості держав Західної Європи, і концесійної (дозвільної), що діяла в Російській імперії. У працях вченого вперше докладно проаналізовано механізми представництва інтересів акціонерів у корпорації, що свідчить про початок наукового розроблення засад корпоративного управління.

У контексті нашого дослідження особливу увагу привертають наукові розробки проблематики у працях П.Цитовича, оскільки більшість запропонованих вченим наукових положень були апробовані у законотворчому процесі, а пізніше і в практиці вітчизняних акціонерних компаній¹⁸⁴. На підставі аналізу відмінних підходів щодо організації системи управління у господарських товариствах і законодавстві вченим було виокремлено різні форми виявлення прав та представництва інтересів акціонерів (через загальні збори учасників, наглядову раду, контрольну комісію) та визначено основні функції згаданих органів.

Значний інтерес становлять наукові дослідження, присвячені аналізу організаційної та управлінської структури акціонерних підприємств у працях М.Бунге, А.Венедиктова, Е.Вредена, І.Горбачова, А.Горенберга, Г.Небольсіна, Д.Піхна¹⁸⁵. Дослідженню форм і механізмів корпоративного конт-

¹⁸² Градовский А. Начала русского государственного права / А.Градовский. – СПб., 1881. – 459 с.; Исаев А.А. Промышленные товарищества / А.А.Исаев. – М., 1879. – 421 с.; Краснокутский В.А. Торговые формы гражданско-правовых товариществ / В.А.Краснокутский. – М., 1912. – 28 с.; Неволин К. Образование управления в России от Иоанна III до Петра Великого / К.Неволин // Журнал Министерства народного просвещения. – 1844. – № 1, 2, 3; Свешников М. Основы и пределы самоуправления / М.Свешников. – СПб., 1892. – 568 с.; Хлебников Н.И. О влиянии общества на организацию государства в царский период русской истории / Н.И.Хлебников. – [Б.м.], 1869. – 384 с.

¹⁸³ Писемский П. Акционерные компании с точки зрения гражданского права / П.Писемский. – М., 1876. – 231 с.; Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. По изданию 1907 г. / Г.Ф.Шершеневич. – М.: Фирма "СПАРК". 1995. – 556 с.; Шершньова Зоя. Ідентифікація суб'єктивних чинників впровадження корпоративного управління в Україні / З.Шершньова // Вісник ТАНГ. – 2005. – № 2. – С. 172–180.

¹⁸⁴ П. Цитович у 1887–1890 рр. очолював урядову комісію з реформування акціонерного і біржового законодавства.

¹⁸⁵ Бунге Н. Акционерные земельные предприятия / Н.Х.Бунге // Журнал для акционеров. – 1860. – № 102; Бунге Н. Главное банковое и торговое общество в Санкт-Петербурге / Н.Х.Бунге // Журнал для акционеров. – СПб., 1859. – № 176; Бунге Н. Заметки об акционерных компаниях в истекшем году / Н.Х.Бунге // Век. – 1861. – № 8; Бунге Н. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого / Н.Х.Бунге // Отечественные записки. – 1850. – № 12; Венедиктов А.В. Слияние акционерных компаний / А.В.Венедиктов. – Петроград: Изд. Петрогр. политех. ин-та, 1914. – 381 с.; Вреден Э. Строй экономических предприятий: Исследование морфологии хозяйственных оборотов по поводу проекта нового положения об акционерных обществах / Э.Вреден. – СПб., 1873. – 291 с.; Горбачев И.К. Товарищества. Акционерные и паевые компании: закон и практика с сенатскими разъяснениями /

ролю та представництва інтересів акціонерів у корпоративних організаціях присвячено праці Е.Белінського, П.Гусаковського, С.Пахмана, Ф.Тернера¹⁸⁶, в яких представлений системний аналіз проблем організації (заснування та ліквідації) акціонерних компаній, розвитку форм господарських об'єднань, формування спеціальних органів управління корпорацією, визначено їхні функції та повноваження. Важливим теоретичним здобутком у сфері корпоративної теорії стали праці К.Гаттенбергера, Г.Колоножнікова¹⁸⁷, в яких досліджено процес взаємодії корпоративних організацій із фондовим ринком та розглянуті чинники ринкового зростання ціни корпоративних цінних паперів у зв'язку з формуванням механізмів корпоративного контролю.

Дослідження проблем корпоративної практики у згаданих працях ґрунтувалося на визначенні загальних характеристик і специфічних детермінант розвитку вітчизняного підприємницького середовища та з'ясуванні ролі корпоративних організацій у процесі економічного розвитку. Центральним об'єктом дослідження стали проблеми: виявлення економіко-правової сутності організаційної форми акціонерної компанії; специфіки побудови її внутрішньої управлінської структури; становлення акціонерного законодавства як інституційної основи ефективного розвитку корпоративного середовища та ін. Висвітленню цих аспектів представники української економічної думки приділяли першочергову увагу в процесі з'ясування економічної природи корпоративних відносин.

Серед економічних праць, присвячених дослідженню різних аспектів корпоративної еволюції, найґрунтовнішими стали спеціальні дослідження сут-

ності та тенденцій розвитку акціонерного підприємництва, особливостей організаційно-економічної природи акціонерних товариств, що визначили необхідність побудови системи інституційних механізмів реалізації інтересів та захисту прав акціонерів. Такими є праці А.Камінки, Л.Петражицького, І.Тарасова, С.Гольдельмана¹⁸⁸ та ін. Важливим елементом цих наукових досліджень був аналіз особливостей історичної еволюції корпоративних відносин у світовій та вітчизняній господарській практиці, оскільки акціонерні компанії з'явилися у вітчизняній господарській практиці як цілком сформована організаційна форма після кількох століть апробації їх у західному господарському обороті.

Досліджуючи еволюцію акціонерних відносин у вітчизняній практиці, вчені зробили висновок, що розвиток корпоративного руху відбувався під постійним впливом західноєвропейської ділової практики, її теоретичного узагальнення та законодавчого унормування. Відповідно, розвиток корпоративних організаційних форм у західноєвропейській діловій практиці розглядався ними як найвпливовіший чинник вітчизняної корпоративної еволюції, а історія становлення західноєвропейських форм корпоративізму – як відправний пункт дослідження еволюційної природи корпоративних відносин.

Оригінальним науковим підходом відзначений аналіз соціально-економічної природи корпоративного підприємництва у працях Л.Петражицького, який, будучи одним із представників Київської психологічної школи політекономії, за основу методології дослідження особливостей процесу нагромадження акціонерних капіталів обрав психологічний підхід. Процеси нагромадження акціонерних капіталів і біржової спекуляції досліджувалися науковцем у контексті з'ясування психологічних аспектів та особливостей суспільної поведінки. Акцентуючи увагу на домінантному значенні психологічних чинників у процесах акціонерної акумуляції капіталів, учений

¹⁸⁶ Белінский Е.В. Органы управления акционерными компаниями. Сравнительное обозрение законодательства / Е.В.Белінский. – Варшава, 1891. – 63 с.; Гусаковский П.Н. Вопросы акционерного права / П.Н.Гусаковский. – Пг., 1915 г. – 115 с.; Пахман С. О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства / С.Пахман. – Х. : Университетская типография, 1861. – 159 с.; Тернер Ф.Г. Акционерные общества / Ф.Г.Тернер // Сб. государственных знаний под ред. В.П.Безобразова. – № 2. – Спб., 1875. – С. 60–85; Тернер Ф.Г. Сравнительное обозрение акционерного законодательства / Ф.Г.Тернер. – Спб., 1871. – 273 с.

¹⁸⁷ Гаттенбергер К.К. Законодательство и биржевая спекуляция / К.К.Гаттенбергер. – Харьков : Университетская типограф., 1872. – 255 с.; Колоножников Г.М. Облигации торгово-промышленных акционерных товариществ : в 2 ч. – Ч. 1 / Г.М.Колоножников. – Томск, 1912. – 341, XL с.

¹⁸⁸ Каминка А.И. Акционерные компании : в 2 т. – Т. 1 / А.И.Каминка. – Спб., 1902; Петражицкий Л.И. Акции, биржевая игра и теория экономических кризисов. – Т. 1 / Л.И.Петражицкий. – Спб., 1911. – 307 с.; Петражицкий Л.И. Акционерная компания. Акционерные злоупотребления и роль акционерных компаний в народном хозяйстве : Экономическое исследование / Л.И.Петражицкий. – Спб., 1898. – 226 с.; Петражицкий Л.И. Предстоящая реформа акционерного законодательства / Л.И.Петражицкий // Русское экон. обозрение. – М., 1897. – № 1, 3, 5–8; Тарасов И.Т. Акционерные компании / И.Т.Тарасов // Сб. государственных знаний под ред. В.П.Безобразова. – Спб., 1878. – № 6. – С. 161–242; Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях: разсуждение, представленное для публичной защиты на степень доктора / И.Т.Тарасов. – К. : Университетская типография И. Завадзкого, 1878. – 706+50+VI с.; Гольдельман С.И. Акции підприємства в сучасному господарстві / С.И.Гольдельман. – Подєбради, 1925. – Гольдельман С.И. Економія і політика промисловості / С.И.Гольдельман. – Подєбради : Вид-во Тов-ва при УГА, 1923. – 210 с.

висунув тезу про необхідність свідомого регулювання та обмеження ажіотажних тенденцій суспільного попиту на ринку цінних паперів, які призводять до порушення загальноекономічної рівноваги та стають каталізатором кризових явищ в економіці. Важливим чинником еволюції корпоративних відносин Л.Петражицький називав перетворення інституту індивідуально-одноосібної свідомості економічних суб'єктів на корпоративно-суспільну, яка може бути реалізована лише у формі колективних організацій.

Дослідження особливостей формування корпоративних організаційних форм та створення системи їхнього регулювання, за вченим, є можливим лише за умови глибинного та системного аналізу психологічних явищ як підґрунтя цих процесів. Таким чином, аналіз сукупності економічних інтересів співвласників акціонерного капіталу і системи механізмів щодо їхньої реалізації передбачає виявлення та ранжування за ступенем впливу різних суспільно-психологічних чинників. Запропоновані Л.Петражицьким теоретико-методологічні підходи щодо вивчення процесів акціонерного нагромадження створили можливість для визначення різних за своєю природою чинників розгортання кризових явищ у розвитку фондового ринку та ринкового середовища загалом, справедливості яких була підтверджена подальшим розвитком корпоративного середовища.

Безперечно найбільш вагомим науковим доробком у дослідженнях проблем еволюції корпоративних відносин можна назвати фундаментальну працю українського вченого І.Тарасова "Учение об акционерных компаниях" (1878)¹⁸⁹. Праця стала підсумком наукового відрядження, під час якого І.Тарасов вивчав досвід європейського акціонерного підприємництва, зокрема практики діяльності кредитних товариств в Саксонії, акціонерних компаній в Гейдельберзі, Англії та Німеччині. Узагальнення результатів згаданого відрядження представлено також у роботі "Два года на западе с ученой целью"¹⁹⁰.

Праця І.Тарасова може слугувати ілюстрацією важливої характеристики розвитку вітчизняної науки дореволюційного періоду: наука розглядалася як необхідне теоретичне підґрунтя законодавчо-правового оформлення відповідних процесів, що вимагало від науковців ретельного дослідження господарської практики. Такі дослідження здійснювалися у найбільш розвинених з точки зору досліджуваного об'єкта сферах, досить часто в інших країнах.

Узагальнення наукового аналізу знаходило відображення не тільки у відповідних теоретичних концепціях, а й у практичних рекомендаціях уряду та законодавчим органам влади. Більшість законодавчих актів у сфері акціонерного права було створено на основі попереднього дослідження західної акціонерної практики та корпоративної теорії. Вітчизняні вчені М.Бунге, І.Тарасов, Л.Петражицький, П.Цитович та ін. не лише формували теоретичні підвалини для розвитку вітчизняного акціонерного права, а й були розробниками конкретних правових норм та експертами у сфері законотворення.

Дослідницький інтерес до праці І.Тарасова, з моменту виходу якої минуло понад сто тридцять років, ніколи не згасав у вітчизняному науковому середовищі, оскільки вона стала одним із перших та упродовж тривалого часу залишалася основним фундаментальним дослідженням проблем акціонерного підприємництва у вітчизняній економічній літературі. На початку ХХ ст. зазначена праця набула визнання не лише серед науковців, а й стала обов'язковим джерелом у навчальному процесі – була рекомендована студентам під час вивчення проблем акціонерного підприємництва та акціонерного законодавства. Як до найавторитетнішого джерела у сфері корпоративної теорії до названої праці у своїх дослідженнях зверталися відомі вчені минулого та сучасні дослідники. Змістовні теоретико-аналітичні матеріали, подані у цій праці, й надалі спонукають дослідників до аналізу наукових здобутків ученого.

Вихід у світ названої праці став помітною науковою подією, оскільки це була перша у вітчизняній науці спроба комплексного аналізу основних економіко-правових аспектів акціонерного підприємництва. Разом з тим наведені вченим положення були не просто результатом теоретичного аналізу проблем, а й давали відповідь на важливі та злободенні питання корпоративної практики. Актуальність посилювало й те, що її поява припала на період реформи вітчизняного акціонерного законодавства та активного розроблення його основних положень, тому праця викликала значний інтерес у тогочасних урядових колах. Її важливим теоретичним здобутком є те, що вперше у вітчизняній економічній науці зроблено розвідку історичної генези та здійснено комплексний аналіз правової та економічної природи акціонерного товариства. У монографії наведено багатий фактичний матеріал, що ілюструє основні етапи й тенденції розвитку акціонерного підприємництва. Розглядаються проблемні питання формування акціонерного капіталу, досліджується роль акціонерних компаній у господарстві країни. І.Тарасов обґрунтовує тезу про те, що організаційна форма акціонерного товариства є опти-

¹⁸⁹ Монографію "Учение об акционерных компаниях" було представлено вченим для публічного захисту дисертації на звання доктора наук. Захист дисертації відбувся в Імператорському Московському університеті 29 січня 1880 р.

¹⁹⁰ Тарасов И.Т. Два года на западе с ученой целью / И.Т.Тарасов. – К., 1879. – 133 с.

мальною для акумуляції великих капіталів і створення умов для мобілізації підприємницького потенціалу в країні. Вчений описує акціонерне товариство не лише як організаційну форму підприємства, а як етап еволюції суспільного господарювання, що, з одного боку, відповідає певному рівню розвитку продуктивних сил, а з іншого – відповідному рівню виробничих відносин.

Докладно аналізуються негативні й позитивні риси, які привносять у господарське та суспільне життя акціонерне підприємництво, та акцентується увага на тому, що зазначені характеристики корпорації вимагають створення певної системи корпоративного контролю. Вперше у вітчизняній науковій літературі І.Тарасов дає розгорнуту характеристику прав акціонерів та механізмів їхньої реалізації, що дозволяє назвати його одним із фундаторів вітчизняної корпоративної теорії, який заклав підвалини наукової розробки проблем корпоративного управління.

Значний інтерес для дослідження проблем еволюції корпоративного управління становлять праці С.Гольдельмана – доцента Київського комерційного інституту (до 1917 р.), пізніше – професора Українського Вільного університету (УВУ) у Празі та Української господарської академії (УГА) у Подєбрадах (Чехія), освітянських закладів які на початку ХХ ст. позиціонували себе як осередки української економічної науки в еміграції¹⁹¹. Науковим здобутком С.Гольдельмана є аналіз сутності акціонерного капіталу, організаційно-економічних особливостей створення акціонерних підприємств, аналіз засад корпоративного контролю, ієрархії органів управління корпорацією, взаємовідносин власників дрібних та великих пакетів акцій.

Засадничі принципи аналізу ролі корпорацій в економічному розвитку формувалися в контексті дослідження українськими вченими таких проблемних аспектів:

- визначення економічної природи інституту "корпорація" (акціонерне товариство);
- з'ясування основних конкурентних переваг та інституційних обмежень цього інституту;

- обґрунтування ролі корпоративних підприємств у процесах економічного нагромадження та відтворення;
- відокремлення функцій власності та управління;
- дослідження економічної ролі акціонерного капіталу;
- аналіз сутнісних характеристик цінних паперів як носіїв корпоративних прав;
- необхідність формування особливої системи корпоративного контролю;
- роль і повноваження різних органів управління корпорацією;
- ефективність механізмів захисту прав акціонерів;
- визначення прав учасників корпоративних відносин.

Одним із засадничих елементів дослідження проблеми в літературі минулих століть було виявлення й зіставлення ролі та значення суб'єктивних (зміни законодавства, державне втручання в економіку, еволюція приватної ініціативи) та об'єктивних (світовий досвід підприємництва, загальносвітові тенденції економічного розвитку) чинників, що впливали на становлення корпоративного підприємництва. Найперспективнішим напрямом подальшого розвитку корпоративної теорії та практики став висновок про корпорацію як організаційну форму, що водночас є органічною складовою ринкової системи та активним чинником її розвитку.

Одним із вихідних пунктів наукового аналізу корпорацій стало з'ясування соціально-економічної природи, особливостей структурної побудови та специфічних економічних характеристик організаційної форми акціонерного товариства. Аналіз наукової літератури свідчить про існування різних теоретичних підходів до визначення понять "корпорація" та "корпоративні відносини" у роботах українських учених. Сутність корпоративних відносин розглядалася в контексті з'ясування особливостей соціально-економічної природи та організаційної будови акціонерних компаній, що визначають специфіку процесу становлення вітчизняного підприємницького середовища. Слід відмітити панування в тогочасній науковій думці положення про запозичення інституту корпорації з західної практики до вітчизняної¹⁹². Так, А.Камінка стверджував, що організаційна форма акціонерної компанії була запозичена з західної господарської практики, відповідно її становлення та розвиток у вітчизняному господарстві відбувалися під впливом західноєвропейської ділової практики, законодавства та літератури. Таким чином, дослідження проблем еволюції корпоративних відносин вітчизняними науковцями були зосереджені на визначенні загальних закономірностей процесу у світовій та вітчизняній господарській практиці. До центральних

¹⁹¹ Гольдельман С.І. Акційні підприємства в сучасному господарстві / С.І.Гольдельман. – Подєбради, 1925 ; Гольдельман С.І. Економія і політика промисловості. – 210 с.; Названі праці стали результатом наукових досліджень проблематики акціонерного підприємництва семінару прикладної економіки Української господарської академії (Чехія), яким С.Гольдельман керував разом із видатним українським економістом В.Тимошенко в 1922–1926 рр.

¹⁹² Камінка А.И. Акционерные компании : в 2 т. – Т. 1. – С. 326.

питань належали, зокрема, з'ясування причин порівняно пізньої появи корпорацій у вітчизняній господарській практиці, розкриття рушійних сил розвитку корпорацій та їхня класифікація, виявлення найвпливовіших чинників їхнього розвитку.

Еволюція корпоративних відносин у світовій практиці розглядалася як історична передумова розвитку корпорацій у вітчизняному господарстві і була однією з важливих сфер дослідження у працях вітчизняних науковців А.Камінки, І.Тарасова, Г.Шершеневича та ін. Дослідження основних закономірностей історичного розвитку названих господарських одиниць у різні історичні періоди дозволило вченим (А.Камінка, Г.Шершеневич) узагальнити висновок, що з розвитком ринкових відносин зростаючі масштаби господарства об'єктивно обумовлювали відособленість власників (чи засновників) товариства від здійснення підприємницької діяльності та управління нею. Відповідно, виникала необхідність відмежування майна товариства та майна його учасників, що неминуче потягнуло за собою обмеження відповідальності кожного із них паєм у спільному майні. Із зростанням масштабів господарства змінювалася суть та функції управлінської діяльності. Якщо в найпростіших формах господарських об'єднань учасники управляли товариством самостійно, то в історично пізніших формах повноваження управління делегується окремій групі працівників. Зазнала зміни і сама система управління підприємницькими об'єднаннями, як і змінився рівень її залежності від волі співвласників: у найпростіших формах об'єднання (доіндустріальний період) для прийняття управлінських рішень необхідно було лише узгодити волю одних учасників з волею інших; у вищих формах (акціонерна компанія, повне товариство) управління передається окремій організаційній структурі всередині компанії.

Таким чином, аналіз еволюції основних характеристик корпорацій у різні історичні періоди об'єктивно дозволив дослідникам узагальнити висновок, що істотні риси корпоративних організацій у ході еволюції змінювали своє функціональне значення, виступаючи чинником модифікації та ускладнення економічної сутності, організаційної природи, функцій та завдань діяльності підприємницьких об'єднань.

Аналіз наукових поглядів вітчизняних учених на проблему еволюції корпоративних відносин свідчить, що розвиток колективних форм господарства розглядався як організаційна основа економічного розвитку загалом.

Саме в названих товариствах вперше впроваджуються елементи відокремленої пайової власності, які в наступні віки набули уречевлення у ви-

гляді цінних паперів (акцій). Поява на ринку згаданих економічних інструментів пайової власності, на думку Г.Шершеневича, мала важливе історичне значення, оскільки практика їхнього обігу стала основою розвитку фондової торгівлі¹⁹³.

Дослідження особливостей економічної сутності та організаційної структури акціонерних компаній в контексті їх еволюції дозволило вітчизняним науковцям узагальнити висновок, що в процесі історичного розвитку даної організаційної форми відбулася зміна акцентів оцінки ролі корпорацій як господарських об'єднань. Якщо на початкових етапах історичного розвитку згадана форма розцінювалася переважно як об'єднання осіб, в якому головною домінантою асоціації є особистий, а не майновий елемент, то в процесі становлення ринкового середовища корпорація перетворюється на позаособисте об'єднання (об'єднання капіталів).

Теоретичні концепції, в яких представлено аналіз сутності корпорації та форм реалізації інтересів різних корпоративних суб'єктів у її межах, ґрунтувалися насамперед на дослідженні соціально-економічних функцій акціонерної форми підприємництва. Аналізуючи особливості соціально-економічної природи корпоративної форми організації господарства, українські вчені виокремлювали такі її найістотніші характеристики, як: економічна можливість швидкої акумуляції значного за розмірами капіталу; можливість масового залучення до бізнесу широких верств населення; можливість розподілу прибутку серед акціонерів; централізація управління, що дозволяє приймати більш оперативні та консолідовані рішення щодо стратегії розвитку підприємства тощо.

Досліджуючи особливості економічного устрою акціонерного товариства, українські вчені підкреслювали, що названа організаційна форма є найзручнішою для акумуляції значних за розмірами капіталів для здійснення масштабних економічних проектів. У цьому контексті Д.Піхно акцентує увагу на тому, що акціонерні компанії сприяють можливості залучення до господарської діяльності приватних осіб, а разом з тим "мають серйозне значення соціальне і державне, оскільки ці компанії часто виконують з великим успіхом завдання, які без їхньої участі могли би бути виконані лише органами уряду і державною фінансовою силою"¹⁹⁴.

Важливою обставиною у такій характеристиці акціонерної концентрації є акумуляція коштів за рахунок відчужених капіталів інвесторів, тобто без

¹⁹³ Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. По изданию 1907 г. – С. 122.

¹⁹⁴ Піхно Д.И. Основания политической экономии : 2-е изд.. – С. 122.

залучення кредитних засобів та застави майна підприємців-засновників. Означена характеристика зменшує боргове навантаження підприємства та мінімізує ризики, пов'язані з необхідністю вчасного погашення боргових зобов'язань. Основна перевага акціонерної форми бізнесу, зазначає Л.Петражицький, полягає в тому, що вона є доцільною та найпридатнішою для тих підприємств, які "потребують величезних капіталів, пов'язаних із значним ризиком"¹⁹⁵. З огляду на те, що саме такі підприємства є рушіями економічного розвитку, українські науковці робили висновок про те, що корпоративне підприємництво є оптимальною організаційною формою для розвитку господарства та його інституційної структури.

Ф.Тернер, своє чергою, звертає увагу на іншу важливу характеристику, пов'язану з акціонерним нагромадженням, вказуючи, що "до появи акціонерних товариств усі промислові підприємства, що потребували затрат значних капіталів, могли бути створені або урядом, або небагатьма крупними банкірськими домами, на кшталт Ротшильдів, що здавана панували на європейських ринках і користувалися фактично монополіями правами"¹⁹⁶. Отже, у формі акціонерної компанії стала можливою не тільки значна акумуляція капіталів, а й створення умов для формування конкурентного підприємницького середовища на ринку. Відтак, відзначаючи акціонерне товариство як одну з найбільш конкурентоспроможних організаційних форм бізнесу, науковці однією з найважливіших переваг називають значення акціонерної форми підприємництва для розвитку конкуренції. Так, Ф.Тернер відмічаючи, що "об'єднання дрібних приватних капіталів у великі акціонерні товариства викликало корисне суперництво", робить висновок про те, що акціонерне підприємництво створює умови для обмеження монополізму¹⁹⁷.

З іншого боку, саме акціонерна компанія, як зауважують дослідники, є найбільш придатною формою бізнесу для концентрації капіталів, що стає чинником поширення монополістичних тенденцій. Як підкреслював Д.Піхно, "величезні і могутні акціонерні компанії іноді набувають такої виключної сили, яка стає небезпечною для народного господарства, <...> придушуючи найслабші підприємства та утворюючи фактичні монополії"¹⁹⁸. Водночас, об'єктивна можливість до нагромадження значних за розмірами капіталів у акціонерній формі стає підґрунтям їхнього монопольного становища не

лише в економічному середовищі, а й в суспільстві загалом, що виявляється в лобюванні власних інтересів на законодавчому та загальнодержавному рівні. Таким чином корпорації-монополісти стають впливовими чинниками "державного управління, здійснюючи тиск на уряд для досягнення цілей, які не узгоджуються з суспільним добробутом"¹⁹⁹.

Створивши умови для акумуляції капіталів, форма акціонерного товариства уможливила залучення до бізнесу широких верств населення. На думку Ф.Тернера, саме "акціонерні папери дали дрібним капіталістам можливість розміщувати свої капітали в підприємства, що дають значний дохід, із обмеженням ризику сумою витраченого капіталу та з наданням власнику акції певного впливу на управління підприємством"²⁰⁰. Разом з тим істотною ознакою акціонерної компанії, що може розглядатися як похідна характеристика процесу акціонерного нагромадження, є відособленість капіталу корпорації від майна її учасників. На думку І.Тарасова, така відособленість капіталу "служить основою кредиту, яким користуються акціонерні компанії", оскільки саме асоційований капітал товариства виступає економічним гарантом відповідних запозичень²⁰¹. Засадою гарантійної функції акціонерного капіталу є наперед визначений його розмір, який може змінюватися лише в процесі додаткових емісій пайових цінних паперів. Названі характеристики, за С.Гольдельманом, є значними економічними перевагами для розвитку акціонерної форми господарювання, оскільки вони "не обмежені маєтним станом його співучасників, у разі потреби воно може поновити випуск акцій для технічного удосконалення своїх закладів, для їх поширення, для закладення нових, взагалі для збільшення своєї продуктивної діяльності"²⁰².

За рахунок швидкого нагромадження значних капіталів акціонерна форма бізнесу є найбільш придатною для реалізації проектів техніко-технологічної модернізації підприємства, оскільки, як зазначає С.Гольдельман, дозволяє організувати виробничий процес "в технічно удосконаленіших формах, незалежно від видатків, які легко покриваються новим випуском акцій або банківським кредитом"²⁰³. Банківське кредитування, своєю чергою, уможливорюється тим, що акціонерне товариство є відкритою щодо публічного нагляду організаційною формою, яка надає кредиторам значно більші можливості для здійснення контролю. Крім того, креди-

¹⁹⁵ Петражицький Л.И. Акционерная компания. Акционерные злоупотребления и роль акционерных компаний в народном хозяйстве: Экономическое исследование. – С. 189.

¹⁹⁶ Тернер Ф.Г. Акционерные общества. – С. 63.

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ Піхно Д. Торгово-промышленные стачки. – С. 125.

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ Тернер Ф.Г. Акционерные общества. – С. 63.

²⁰¹ Тарасов И.Т. Акционерные компании. – С. 166.

²⁰² Гольдельман С.И. Економія і політика промисловості. – С. 135.

²⁰³ Там само. – С. 136.

тування "базується не на довірі до особи підприємця і не обмежується розмірами оборотного капіталу, як це буває в індивідуальному підприємстві, а відкривається в потрібному для справи розмірі"²⁰⁴. Контроль фінансовими установами-кредиторами полегшується тим, що акціонерна форма надає організаційну можливість для контролю у формі представництва довіреної особи банку, делегованої до участі у роботі органів управління товариством (наглядовою радою).

Водночас акціонерна форма підприємства може розвиватися "зважаючи виключно на технічні вимоги, цілком звільнена від особистої залежності підприємця, від його здібностей, енергії, переходу в спадщину й намірів нащадків, взагалі незалежно від випадкових особистих впливів і розрахунків"²⁰⁵. Означені характеристики є підґрунтям для зміцнення конкурентних позицій такої організаційної форми та зростання рівня ринкової вартості її капіталу, що робить цінні папери корпорації ще привабливішими для інвестування. З огляду на те, що ризик акціонерів обмежується часткою паю в капіталі компанії, акціонерні товариства є найбільш придатними організаційними формами для реалізації ризикованих справ, пов'язаних із проектами в інноваційних сферах та галузях. Водночас завдяки акціонерній концентрації уможливується прискорений технічний розвиток національного господарства в цілому, тобто, як зазначав Ф.Тернер, акціонерні компанії "безпосередньо сприяють зростанню продуктивності країни"²⁰⁶. Акціонерна форма підприємства розглядалася також як найбільш оптимальна форма залучення іноземних інвестицій (в тому числі, іноземних) посередництвом фондових операцій. Справедливість цієї тези була підтверджена історичним розвитком корпоративного середовища у вітчизняній практиці кінця XIX – початку XX ст., коли більшість акціонерних компаній створювалася за участю іноземних капіталів і за їх сприяння стала активним учасником біржового обігу на світових фондових ринках. Отже, як узагальнює Д.Піхно, саме сукупністю особливих економічних переваг корпорації "пояснюється як швидке поширення та успіх акціонерної форми підприємств, так і висока важливість послуг, наданих ними народному господарству і державному благоустрою"²⁰⁷.

Залучення інвестицій акціонерним товариством стає можливим, за С.Гольдельманом, насамперед завдяки такій характеристиці, як обмеже-

ність ризику акціонерів. Найбільше, чим ризикує акціонер, це те, що "його акція втратить частину своєї вартості, а в крайньому випадку повного банкрутства підприємства – вона втратить свою вартість цілком"²⁰⁸. На відміну від будь-яких інших господарських об'єднань акціонерна форма створює можливість для інвестування незначних за розмірами капіталів, оскільки акції "випускаються в одиницях невисокої вартості, тому ризик так само розпоршується, а перехід їх з рук в руки полегшується". Разом з тим перехід прав власності спрощується також і тим, що "акції звичайно бувають не іменні, а "на пред'явника", тому без усіляких перешкод і формальностей змінюють власника"²⁰⁹. Важливим у цьому контексті є методологічний висновок С.Гольдельмана, що незначні номінальні розміри вартості акцій сприяють розпорощенню ризику ще й тому, що більшість інвесторів рідко вкладають вільний до інвестування капітал в цінні папери одного підприємства, зазвичай інвестор "набуває акції різних підприємств, чим створюється можливість взаємного вирівнювання втрат на одних паперах прибутками других і ризик таким чином зводиться до мінімуму"²¹⁰.

Істотною економічною характеристикою акціонерного капіталу є його утворення з рівновеликих часток, що представлені акціями. У цій характеристиці, зазначає І.Тарасов, "втілюється основне завдання акціонерних компаній, що полягає у поєднанні відносно дрібних засобів в ті величезні капітали, які дали життя відповідно великим підприємствам"²¹¹. Вказуючи на обов'язковий поділ акціонерного капіталу на рівнозначні частки, І.Тарасов підкреслює важливе економічне значення цього процесу для формування однакових конкурентних умов для інвесторів – власників капіталів, що наділені різними економічними можливостями. Визначення різних номінальних сум для часток капіталу оцінюється вченим як "свавілля у визначенні контингенту учасників підприємства, в сенсі усунення від нього більшої чи меншої кількості дрібних капіталістів"²¹².

При цьому, як зазначає С.Гольдельман, окремі частки, об'єднані в асоційований капітал, є "надзвичайно рухливими", що є іманентною рисою акціонерного капіталу як такого, оскільки саме на "рухливості капіталу, на його мобільності базується господарство сучасних промислових країн"²¹³. Ця рух-

²⁰⁸ Гольдельман С.І. Економія і політика промисловості. – С. 136.

²⁰⁹ Там само. – С. 137.

²¹⁰ Там само.

²¹¹ Тарасов І.Т. Акционерные компании. – С. 166.

²¹² Там само. – С. 167.

²¹³ Гольдельман С.І. Економія і політика промисловості. – С. 134.

²⁰⁴ Там само.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Тернер Ф.Г. Акционерные общества. – С. 62.

²⁰⁷ Піхно Д.І. Основания политической экономии : 2-е изд. – С. 122.

лівість, на думку вченого, обумовлена тим, що акція як титул власності відокремлена від свого власника. Відтак, у формі акціонерного товариства фактично відбувається відокремлення та розмежування двох форм капіталу – уречевленої, що представлена реальними майновими засобами підприємства та фондової, що матеріалізується в акціях компанії. Цим протиставленням двох характеристик, які в особистій формі підприємства нероздільні, "досягається повна незалежність доволі продуктивних засобів, себто власне промислового підприємства, від особи і долі його власників, які щохвили можуть мінятися, нічим не відбиваючись на спокійній течії діяльності підприємства"²¹⁴. Таким чином акціонерне товариство розглядається як найбільш стійка в майновому відношенні форма підприємництва.

Крім того, акціонерні капітали виступили також найзручнішою формою залучення іноземних інвестицій посередництвом фондових операцій. Більшість акціонерних компаній, що діяли на українській території Російської імперії, було створено за участю іноземних капіталів. За сприяння іноземних інвесторів вітчизняні корпорації стали активним учасником біржового обігу на світових фондових ринках.

Разом з тим, науковці відзначали роль акціонерних компаній у формуванні конкурентного підприємницького середовища, оскільки "об'єднання дрібних приватних капіталів у великі акціонерні товариства викликало корисне суперництво" та створило умови для обмеження монополізму. До моменту появи акціонерних товариств "усі промислові підприємства, що потребували затрат значних капіталів, могли бути створені або урядом, або небагатьма крупними банкірськими домами, що здавна панували на європейських ринках і користувалися фактично монополіними правами"²¹⁵.

Важливе суспільне значення акціонерних форм підприємництва виявляється в нівелюванні соціально-економічних суперечностей за рахунок можливостей перерозподілу доходів між дрібними та великими власниками капіталів. І.Тарасов писав – "у боротьбі праці та капіталу, що порушує суспільний порядок і викликає побоювання за майбутнє, чи не найвизначніше місце може посісти акціонерна компанія, придатність якої для мирного вирішення суперечки почасти підтверджена вже практикою"²¹⁶.

Таким чином аналіз основних економічних та організаційних характеристик акціонерної компанії у працях вітчизняних вчених дозволив визначити

корпорацію як найбільш конкурентоспроможну форму підприємництва, що завдяки своїм економічним перевагам є найбільш адекватною запитам економічного розвитку.

Разом з тим, як зазначає Ф.Тернер, "якими б значними не були переваги акціонерної форми промислової діяльності, не підлягає сумніву, що ця діяльність має свої природні межі, окреслені самим характером акціонерних закладів"²¹⁷. Отже, аналіз соціально-економічних наслідків діяльності корпорації, на думку К.Воблого, свідчить, що відсутність достатніх теоретичних знань та практичного досвіду застосування форми акціонерного капіталу "відкриває можливості для найкричущих зловживань"²¹⁸.

Відтак, важливим спрямуванням наукових досліджень було виявлення соціально-економічної суті та причин негативних тенденцій розвитку корпоративних відносин, що дозволило вітчизняним вченим обґрунтувати необхідність наукового аналізу корпоративної форми підприємництва з метою визначення концептуальних засад створення системи контролю, що дозволить обмежити негативні наслідки економічної діяльності корпорацій, не впливаючи при цьому на їхні позитивні характеристики.

Досліджуючи особливі організаційно-економічні риси акціонерної форми підприємництва, вчені відзначали, що приватна за сутністю власність може реалізуватися лише у формі колективної взаємодії, що об'єктивно вимагає формування складної ієрархічної структури корпорації, яка представляє інтереси власників та виконує функції контролю. Неefективність здійснення управлінських функцій колективним органом розпорощених власників зумовлює необхідність формування специфічної організаційної структури, в якій функції управління та контролю делегуються виборним органам – правлінню, наглядовій раді, ревізійній комісії. Водночас це спричиняє, як зазначав Л.Петражицький, "необхідність особливого контролюючого апарату <...> підсилює дорожнечу акціонерного виробництва"²¹⁹. Основою непродуктивних витрат дослідники називають специфіку корпоративної організації, яка має складну ієрархічну структуру управління і вимушена витратити значні кошти на формування системи заходів щодо взаємодії з акціонерами (витрати на оприлюднення інформації, скликання загальних зборів, систему реєстрації). Разом з тим Д.Піхно акцентує увагу на тому, що "ведення справ

²¹⁷ Тернер Ф.Г. Акционерные общества. – С. 63.

²¹⁸ Воблый К. Начальный курс политической экономии. История, теория, финансы / К.Воблый. – К., 1918. – С. 129.

²¹⁹ Петражицкий Л.И. Акции, биржевая игра и теория экономических кризисов : у 3 т. – Т. 1. – С. 194.

²¹⁴ Там само. – С. 135.

²¹⁵ Тернер Ф.Г. Акционерные общества. – С. 63.

²¹⁶ Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях: Разсуждение, представленное для публичной защиты на степень доктора. – С. 170.

через найманий персонал, мало заінтересований в успіху, робить акціонерне господарство неспроможним до ощадливості, яка нерідко замінюється марнотратством²²⁰. Як наслідок, об'єктивно виникає конфлікт інтересів між акціонерами-власниками та управлінським персоналом.

Досліджуючи особливості внутрішньокорпоративної системи управління, С.Гольдельман відзначає, що розвиток акціонерної форми підприємництва призвів до "появи і зміцнення так званого "нового середнього класу" – найманої інтелігенції, службовців промисловості, величезної мільйонної маси директорів та іншого персоналу керуючого та обслуговуючого підприємства, які <...> є цілком або до певної міри безгосподарними"²²¹. Це зумовлює, з одного боку – неефективність управління такою групою осіб, а з іншого – втрату реальної можливості управління та контролю з боку власників та призводить до подальшого розмежування функцій власності й управління. Таке становище стає можливим, на думку вченого, не тільки завдяки значним масштабам акціонерного бізнесу, що ускладнює управлінський процес загалом, а, насамперед, пасивному ставленню більшості акціонерів до стану справ у компанії. Своє чергою згадані характеристики організації управління корпорації сприяють узурпації економічної влади, відтак, на думку К.Воблого, "організація управління акціонерних товариств призводить до необмеженого панування великих капіталістів"²²². Об'єктивно, наслідком домінантного положення стає нехтування очікуваннями малих груп акціонерів, що спричиняє поглиблення конфлікту інтересів у акціонерній компанії.

З іншого боку, особлива організаційна структура акціонерного товариства, підпорядкована "багатьом формальностям контролю та умовам публічності", на думку Д.Піхна визначає такі характеристики організаційної форми корпорацій, як "складність, дорожня і певна повільність управління, що неминучі при колегіальній організації правління і необхідність для найважливіших розпоряджень отримувати санкцію загальних зборів акціонерів"²²³. Ф.Тернер зазначає, що оскільки "розпорядники капіталу товариства не в змозі скористатися тією повною свободою діяльності, яка необхідна для успіху спекулятивних комбінацій", значно зменшуються можливості використання потенціалу фондового ринку для залучення інвестицій чи реалізації

цінних паперів компанії"²²⁴. Це призводить до зниження ефективності не лише управлінських процедур, а й усього процесу відтворення капіталу та його прибутковості. Крім того, Ф.Тернер вказує на те, що керівники компанії, які розпоряджаються не своїм, а акціонерним майном, "за умови чесного ведення справ, більше остерігатимуться ризику, пов'язаного із спекуляцією, ніж приватні особи, що діють за свій рахунок і не відповідають ні перед ким, і тому будуть завжди поставлені в не вигідні умови суперництва"²²⁵. Разом з тим названі характеристики обмежують можливості і для оперативного керування компанією і вимагають створення більш гнучкої організаційної структури для ефективного ведення справ товариства.

Однією із негативних характеристик, яка особливо виразно виявилася в ході прискореного розвитку акціонерної справи наприкінці XIX ст. стали біржова спекуляція та процес акціонерної "гарячки", результатом яких стали розорення значної кількості компаній та окремих учасників інвестиційного процесу. Наслідком таких негативних проявів розвитку акціонерної справи дослідники називали зниження довіри населення до корпоративного бізнесу. Л.Петражицький з цього приводу зазначає, що "сприятливий чи несприятливий настрій суспільної думки щодо певного ... акціонерного підприємства саме завдяки своєму масовому походженню значною мірою залежить не тільки від приватногосподарської успішності, а й від безпосереднього ставлення його до суспільного добробуту"²²⁶.

З іншого боку, розглядувана в контексті ажіотажного попиту та біржової спекуляції, акціонерна форма розцінювалася дослідниками як підґрунтя для поширення серед громадян завищених очікувань та споживацьких настроїв, орієнтованих на отримання ренти від біржової гри на фондовому ринку. Так, К.Воблий зазначає: "акціонерна форма підприємства розвиває дух спекуляції і гонитву за прибутком в суспільних колах, котрі не беруть участі в промисловій діяльності", що надає господарській діяльності "спекулятивного характеру"²²⁷. Теза про рентоорієнтовану поведінку учасників корпоративних відносин, представлена працями К.Воблого, Л.Петражицького, С.Гольдельмана, розглядалася вченими як одна з найбільших суспільних вад акціонерного товариства, що розвиває "нездорові" мотиви до інвестування, орієнтованого не на промислове вкладання капіталу, а скероване

²²⁰ Піхно Д.И. Основания политической экономии : 2-е изд. – С. 124.

²²¹ Гольдельман С.И. Экономика и политика промышленности. – С. 140.

²²² Воблый К. Начальный курс политической экономии. История, теория, финансы. – С. 129.

²²³ Піхно Д.И. Основания политической экономии : 2-е изд. – С. 124.

²²⁴ Тернер Ф.Г. Акционерные общества. – С. 64.

²²⁵ Там само.

²²⁶ Петражицкий Л.И. Акционерная компания. Акционерные злоупотребления и роль акционерных компаний в народном хозяйстве : Экономическое исследование. – С. 200.

²²⁷ Воблый К. Начальный курс политической экономии. История, теория, финансы. – С. 129.

лише на можливість швидкого збагачення економічних агентів за рахунок біржової спекуляції. Принагідно слід зазначити, що у світовій науковій літературі розроблення проблеми "рентоорієнтованої поведінки" розпочалося лише у 1970-х роках²²⁸, хоча навіть побіжне ознайомлення з науковими поглядами українських учених свідчать, що саме в їхніх працях було обґрунтовано піонерний погляд на цю проблематику.

Досліджуючи роль корпоративних організацій в процесі економічного розвитку, українські вчені вказували на те, що ця роль може бути успішною лише за умови створення ефективної системи корпоративного контролю, як боку суспільства, так і всередині корпорації. Зовнішній (державний, суспільний) контроль був традиційним для вітчизняного інституційного середовища і виявлявся вже на стадії заснування акціонерних товариств, що вимагало досить жорсткої процедури державної експертизи ефективності проекту діяльності майбутньої компанії. Водночас держава створила цілу систему преференцій щодо оптимізації діяльності корпорацій у суспільно важливих галузях. Указуючи на ефективність цих заходів для активізації промислового зростання країни загалом, науковці відзначали і важливість створення системи заходів загальнодержавного контролю за дотриманням інтересів як окремих корпорацій, так і всіх учасників корпоративних відносин.

Так, І.Тарасов акцентує увагу на тому, що крім посиленого нагляду за окремими акціонерними компаніями, котрі функціонують у суспільно важливих галузях економіки, державі належить "право і обов'язок здійснювати загальний нагляд за всіма акціонерними компаніями для захисту інтересу акціонерів та третіх осіб". Проте, вказуючи на необхідності такого нагляду, вчений підкреслює, що "цей контроль не повинен набувати характеру опіки", що гальмує розвиток підприємливості²²⁹. Цю тезу підтримувало більшість вітчизняних учених, які виступали з критикою надмірних законодавчих обмежень у корпоративній сфері, що стосувалася регламентації цін на акції, величини дивідендів, кількісного складу акціонерів, надмірного контролю за діяльністю органів управління акціонерних товариств, вказуючи, що згадані механізми державного контролю стримують розвиток приватної

ініціативи та обмежують можливості пристосовування акціонерного бізнесу до змін кон'юнктури ринку.

У цьому контексті викликають особливий інтерес наукові праці Л.Петражицького, в яких з позицій соціально-психологічного підходу здійснено аналіз проблем взаємодії учасників корпоративних відносин та значення впливу на корпорацію груп інтересів. Досліджуючи природу соціально-психологічних чинників розвитку підприємництва та фондового ринку, вчений зауважує, що "існує масовий психічний тиск, котрий скеровує акціонерну підприємливість на шлях корисний безпосередньо для суспільства та протидіючий заснуванню таких підприємств, що є суспільно шкідливими, а корисними лише для приватних кишень"²³⁰. Особливо виразно вплив груп інтересів на діяльність акціонерної компанії виявляється, на думку Л.Петражицького, на ринку цінних паперів. Учений зазначає, що "для успішної емісії акцій вельми важливим є не лише спрямування виключної народногосподарської критики цих акцій публікою, а й симпатія чи антипатія публіки до цих акцій, що базується на етичній народногосподарській критиці"²³¹. Така характеристика визначає необхідність врахування інтересів "публіки" загалом та окремих груп впливу, зокрема, у процесі вибору стратегії розвитку акціонерного товариства органами управління та побудови системи корпоративного контролю.

Основним засобом здійснення зовнішнього контролю більшість науковців називали *гласність та оприлюднення інформації про результати діяльності*, (що в подальшому історичному розвитку було визначено як один із фундаментальних принципів корпоративного управління). І.Тарасов з цього приводу писав: "Без широкого застосування засад гласності неможливий правильний контроль, немислимо запобігти тим кричущим зловживанням, які виявила акціонерна практика, звівши гласність до пустої формальності, що не має жодного практичного значення"²³². Можна стверджувати, що у даній тезі вчений декларує необхідність утвердження одного з найважливіших сучасних принципів корпоративного управління – відкритості та прозорості діяльності корпорації. М.Бунге, своєю чергою, зазначав, що для розвитку підприємницьких структур загалом та для тих, що засновані на

²²⁸ Формування концептуальних засад цієї теорії пов'язують з працями Г.Таллока [Tullock G. The Welfare Costs of Tariffs, Monopolies and Theft // Western Economic Journal (now Economic Inquiry). – № 5. – 1967] та Е.Крюгера [Krueger A. The Political Economy of the Rent-Seeking Society // American Economic Review, № 64. – 1974] (якій належить авторство терміну "rent seeking").

²²⁹ Тарасов І.Т. Учення об акціонерних компаніях: Разсуждение, представленное для публичной защиты на степень доктора. – С. 176.

²³⁰ Петражицкий Л.И. Акционерная компания. Акционерные злоупотребления и роль акционерных компаний в народном хозяйстве: Экономическое исследование. – С. 200.

²³¹ Там само.

²³² Тарасов І.Т. Учення об акціонерних компаніях: Разсуждение, представленное для публичной защиты на степень доктора. – С. 56.

акціонерних засад зокрема, надзвичайне значення має "гласність та відповідність між взятими та реалізованими зобов'язаннями"²³³.

Оприлюднення інформації визначає необхідність організації та оприлюднення звітності підприємств, правильна та відкрита звітність є "однією з найнадійніших гарантій як для акціонерів, так і для третіх осіб"²³⁴. Підґрунтям для утвердження норм прозорості та публічності діяльності корпорацій вчені називали необхідність законодавчого закріплення обов'язкового оприлюднення фінансової звітності.

Так, С.Пахман підкреслював, що "гласність і відповідальність повинні бути узаконені у значних розмірах як найнадійніші гарантії, що забезпечують інтереси акціонерів, публіки та народного господарства загалом з одного боку, проти необґрунтованих ініціатив... засновників, а, з іншого – проти недобросовісності та сваволі директорів"²³⁵. В.Белінський визнавав, що "найдієвішим засобом для виявлення всіх прихованих засновниками дій для наживи як збільшення ціни інвентарю, що купується для компанії, чи ажіотажу емісійних курсів акцій – необхідно визнати якомога більшу гласність та звітність"²³⁶. Важливо відмітити, що більшість положень щодо визначення основних правил публічності діяльності компаній та необхідності оприлюднення інформації було обґрунтовано у працях українських вчених і лише пізніше закріплено законодавчо. Визначаючи брак багатьох важливих правових норм, що забезпечують умови ефективного управління асоційованим акціонерним капіталом, Ф.Тернер зокрема вказував, що в інтересах акціонерів повинна бути не лише законодавчо закріплена вимога щодо "повної гласності і строгої звітності", а й визначені різні умови для найефективнішої реалізації таких вимог²³⁷. Таким чином важливим завданням акціонерного законодавства є насамперед обґрунтування та унормування реальних та дієвих механізмів відповідальності органів правління за достовірність наданої інформації. Можна стверджувати, що, попри відсутність основних засад корпоративної поведінки в нормативних актах, у науковій літературі форму-

валося уявлення про необхідність впровадження найважливіших принципів корпоративного управління.

Узагальнюючи дослідження основних теоретичних поглядів на природу корпоративних відносин та акціонерного капіталу слід зазначити, що загалом у наукових працях XIX – початку XX ст. було сформоване загальне концептуальне уявлення про корпорацію як провідну організаційну форму ринкового господарства, економічна природа та специфічна організаційна структура якої є найпридатнішою для створення організаційного базису економічного розвитку. У працях С.Гольдельмана, Л.Петражицького, А.Камінки, І.Тарасова, Г.Шершеневича було сформовано концептуальні засади корпоративної теорії, що своєю чергою можна розглядати як активний чинник розвитку вітчизняного підприємництва та економічного розвитку загалом.

3.2. Питання інвестиційного забезпечення структурної перебудови економіки в контексті стратегій економічного зростання

Після встановлення радянської влади та утворення Союзу РСР розгорнулася теоретична полеміка щодо шляхів становлення та моделі функціонування соціалістичної економіки. Одним із ключових питань було визначення механізмів акумулювання коштів на потреби радянської держави, забезпечення відновлення та модернізації господарства, збільшення виробництва. Почався тривалий процес формування нових науково-практичних підходів до взаємодії держави та економіки, концептуалізації нової ролі грошей, фінансів та кредиту в умовах остаточного заміщення ринкових механізмів розподілу доходів, нагромадження капіталу та інвестування централізовано-мобілізаційними.

Спробою теоретичного осмислення трансформації в нових суспільно-політичних умовах державного кредиту стала фундаментальна праця В.Твердохлебова "Державний кредит. Теорія і техніка" (1924). Важливим є обґрунтування положення про доцільність спрямування кредитів державою у пріоритетні галузі на пільгових умовах. Тобто йдеться про використання потенціалу державних фінансів і, зокрема, державного кредиту, для забезпечення економічного розвитку. Разом з тим учений застерігав щодо неприпустимості порушення економічних принципів кредиту та необхідності

²³³ Бунге Н. Акционерные земельные предприятия. – С. 45.

²³⁴ Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях : Разсуждение, представленное для публичной защиты на степень доктора. – С. 51.

²³⁵ Петражицкий Л.И. Акци, биржевая игра и теория экономических кризисов : у 5 т. – Т. 1. – С. 147.

²³⁶ Белинский Е.В. Органы управления акционерными компаниями. Сравнительное обозрение законодательства. – С. 16.

²³⁷ Тернер Ф.Г. Акционерные общества. – С. 66.

дотримання раціональних меж урядових запозичень²³⁸. Застереження невдовзі виявилось актуальним з огляду на розпочату у 1929 р. кампанію з примусового розміщення підписки на облігації внутрішньої позики, що не мала жодних рис ринкового фінансового інституту, а була спрямована на викачування і централізацію грошових коштів. Таким чином державні запозичення набули конфіскаційного характеру та стали складовою централізованого розподільчого фінансового механізму.

Питання розвитку кредитної системи у взаємозв'язку з процесами одержавлення економіки дістали висвітлення у працях Л.Яснопольського. Централізація банківської діяльності призвела до того, що хоча відбувалося зростання чисельності банків, однак ступінь відновлення їхніх операцій був значно нижчим. Результатом цього розриву стали нездорова конкуренція між банками, зменшення рентабельності кредитної справи, необхідність скорочення мережі банків²³⁹. Розширення діяльності банків та їхнього впливу на виробничу діяльність підприємств пов'язувалося з роллю фінансово-кредитних інститутів у соціалістичному господарюванні. Зокрема, М.Соболев наголошував, що кредитні плани мають зв'язати усі заявки на кредит від усіх галузей народного господарства з тими ресурсами, які були в банках²⁴⁰. Інші вчені-економісти вказували на державну "зарегульованість" банківської діяльності та економічного життя загалом. Так, Я.Діманштейн під час обговорення перспективного плану на засіданні президії Держплану у жовтні 1927 р. заявив: "Під впливом нашого регулювання у нас зникла кон'юнктура, зник ринок"²⁴¹. Проте в процесі подальших перетворень господарського середовища адміністративне втручання поглиблювалося. Наприкінці 1920-х років у деяких галузях народного господарства було запроваджено нові форми розрахунків і кредитування, що усували потребу в комерційному кредиті: внутрішньосистемні розрахунки, чековий обіг, пряме кредитування без урахування векселів. Це звужувало сферу дії ринкових фінансових інститутів, готувало ґрунт для переходу до прямого банківського кредитування.

Концепції інвестиційного забезпечення та структурної перебудови економіки періоду індустріалізації формувалися в умовах утвердження жорсткої централізації та планових начал в управлінні народним господарством, були детерміновані базовими положеннями щодо ключової ролі держави у здійсненні соціально-економічних та організаційно-технологічних перетворень. Під тиском партійного керівництва науковими дослідженнями, у межах концепції відмирання грошей та становлення безпосередньо суспільного характеру виробництва, ряд українських учених, зокрема Д.Боголепов, К.Воблий, М.Мітіліно, М.Соболев, писали, що фінансові відносини не мають історичної перспективи, бо радянське державне господарство поглине народне господарство, утворивши комуністичну форму суспільного господарства²⁴². К.Воблий наголошував, що у нових умовах не буде необхідності в примусовому відчуженні частини доходів громадян, які вони отримували від свого приватного господарства, оскільки таких господарств уже не буде. Усе виробництво буде єдиним плановим суспільним господарством, і весь продукт праці, отриманий у результаті такого колективного виробництва, становитиме багатство всього суспільства, яке підлягає розподілу між усіма його членами відповідно до їхніх потреб²⁴³. Таким чином утверджувалася *мобілізаційна доктрина інвестиційного забезпечення* соціалістичних перетворень і структурної перебудови економіки.

Найбільш радикальні прихильники витіснення залишків ринкових механізмів розподілу доходів та формування інвестиційних ресурсів наголошували, що трансформація господарського середовища в умовах радянської влади закономірно веде до встановлення єдиного джерела фінансування економіки – державного бюджету. Зокрема, І.Дашковський та П.Жигалко дотримувалися трактування економічного змісту державних фінансів як галузі суспільного виробництва, що забезпечує радянську державу фінансовими ресурсами²⁴⁴. Така позиція відповідала революційній моделі карди-

²⁴² Соболев М.Н. Очерки финансовой науки / М.Н.Соболев // Общедоступные беседы. – Симферополь : Пролетарий, 1925. – С. 10–11; Мітіліно М.І. Основи фінансової науки / М.І.Мітіліно. – Х. : Державне вид-во України, 1929. – С. 3 ; Боголепов Д. Краткий курс финансовой науки / Д.Боголепов. – Харьков : Пролетарий, 1925. – С. 29–30.

²⁴³ Львовичкін С.В. Фінансова думка України : в 3 т. – Т. 2. Енциклопедія / С.В.Львовичкін, В.М.Федосов, С.І.Юрій, П.І.Юхименко ; за наук. ред. В.М.Федосова. – К. : Кондор ; Тернопіль : Екон. думка, 2010. – С. 129.

²⁴⁴ Дашковський І. Конспектированный курс политической экономии. Общая часть / И.Дашковский // Из лекций, читанных на 1-м курсе Коммунистического университета имени Артема в 1922/23 учебном году. – Харьков : Госиздат Украины, 1923. – С. 192 ; Жигалко П.

²³⁸ Твердохлебов В.Н. Государственный кредит. Теория и техника / В.Н.Твердохлебов. – Л. : Academia, 1924. – С. 23.

²³⁹ Яснопольский Л.Н. Кредитные учреждения на Украине / Л.Н.Яснопольский // Научные записки Киевского института народного хозяйства. – 1925. – № 6. – С. 3–80.

²⁴⁰ Соболев М.Н. К вопросу о кредитных планах / М.Н.Соболев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 6. – С. 104.

²⁴¹ Дискуссия по хозяйственному плану на заседании Президиума Госплана 24 и 25 октября 1927 г. // Хозяйство Украины. – 1927. – № 11–12. – С. 144.

нальних політико-економічних перетворень, що дістала розвиток у ході обґрунтування телеологічного підходу до перспективного планування у працях С.Струмліна, Г.Крижановського, М.Бухаріна.

Водночас окремі вчені наголошували на неприпустимості силових методів акумулювання ресурсів та глибокості волюнтаризму у визначенні темпів і пропорцій економічного зростання. Прихильники генетичного підходу у плануванні (В.Базаров, В.Громан, М.Кондратьєв, Є.Преображенський та ін.) відстоювали принцип об'єктивізму – складання народногосподарських планів на основі ґрунтового аналізу існуючих можливостей, тенденцій та виявлених закономірностей розвитку. Цей підхід був методологічно близьким до еволюційної моделі економічного розвитку. Ряд українських учених-фінансистів виступили проти жорстких централізованих механізмів фінансового забезпечення структурних перетворень економіки. Так Й.Кулішер наголошував, що примусовий апарат залучення коштів для задоволення державних нужд і потреб має надзвичайну силу і користуватися ним потрібно дуже обережно²⁴⁵. Аналогічної позиції дотримувався В.Твердохлебов, який виступив проти зловживання державною владою, фіскальним апаратом на шкоду народному господарству. Так, у статті "Економічна межа фіскалізму" (1922) він дав характеристику фіскалізму як однобокого намагання держави реалізувати завдання збільшення доходів без урахування соціальних, культурних та економічних наслідків такої політики. Вчений висловив сміливу думку, що радянська влада у критичні моменти свого існування ігнорує соціально-економічні вимоги рівномірності та справедливості оподаткування, заради досягнення короткочасних цілей підриває господарський потенціал і платоспроможність населення. Відповіддю вченому стали політичні звинувачення у приналежності до "буржуазної професури".

На рубежі 1920–1930-х років кардинальні суспільно-економічні зміни сформували нові запити щодо оцінки економічною наукою джерел фінансування індустріалізації, темпів виконання заходів щодо її впровадження та визначення необхідного алгоритму структурних змін у народному господарстві. Теорія та практика структурної перебудови промисловості СРСР у період форсованої індустріалізації визначалися пріоритетами будівництва матеріально-технічної бази майбутнього, комуністичного, суспільства; необхідністю зміцнення обороноздатності в умовах ворожого, капіталістичного, оточення; пот-

Украинская промышленность в условиях новой экономической политики / П.Жигалко. – Одесса : Госиздат Украины, 1925. – С. 44.

²⁴⁵ Кулишер И.М. Очерки финансовой науки. Выпуск первый / И.М.Кулишер. – Петроград : Наука и школа. – 1919. – С. 156.

ребами подолання техніко-технологічної відсталості та забезпечення вищої, порівняно з іншими країнами, продуктивності праці.

Радянська система виробила власну систему акумулювання коштів на потреби модернізації господарства та збільшення виробництва. Необхідність забезпечення грандіозних завдань народногосподарського розвитку, зокрема індустріалізації, фінансовими ресурсами за умов відсутності механізмів капіталонагромадження вимагала жорстких методів мобілізації, концентрації на ключових напрямках та ефективного цільового використання централізованих фінансових коштів. Згідно з концепцією М.Олсона, все-вітньо відомого фахівця з проблем економічної політики та інституційних чинників розвитку економіки, Й.Сталін після консолідації влади наприкінці 1920-х років діяв як раціональний автократ із тривалим часовим горизонтом. Було винайдено засіб забезпечення найвищого рівня інвестування, що слугує основою доходів і податкових надходжень у майбутньому, – "конфіскувати майже всі природні й матеріальні виробничі ресурси і капітал у країні, а потім використати ці ресурси для виробництва такої структури продукції, в якій було набагато більше засобів виробництва, ніж це було б вироблено будь-яким іншим разом. Визначаючи, скільки ресурсів буде використано для виробництва споживчих товарів, і утримуючи їхню частку на набагато нижчому рівні, Й.Сталін дав Радянському Союзу надзвичайно високу норму нагромадження, водночас збільшуючи податкові надходження"²⁴⁶.

Оскільки централізовано-планова економіка передбачала максимальне охоплення виробництва державним сектором, то необхідний і достатній обсяг державних видатків мав бути значно більшим. Було сформульоване положення, що стало принципом формування та використання державних доходів у централізовано-плановій економіці – загальним критерієм обсягу державних видатків слугує найповніша мобілізація у загальнодержавний фонд ресурсів доходів підприємств, установ, організацій і населення, що перевищують їхні власні планові потреби і можливості задоволення цих потреб при заданому обсязі сукупного суспільного продукту за наявного його планового розподілу. Цей загальний критерій, що визначав обсяг державних доходів, разом з тим, мав важливе значення для вирішення питання про застосування тих чи інших форм і методів мобілізації коштів. Адже забезпечити максимальну концентрацію фінансових ресурсів у централізованих фондах можливо лише за

²⁴⁶ Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / Менкур Олсон ; пер. з англ. А.Іщенко. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – С. 92.

умови тотального використання широкого арсеналу фіскальних інструментів. Водночас, цей принцип вступав у певну суперечність із необхідністю забезпечення стимулів до зростання нагромаджень соціалістичних підприємств і організацій, сталості податкових надходжень.

Для досягнення цілей регулювання доходів і нагромаджень, вирішення завдань соціалістичного будівництва у сенсі зміцнення державних елементів і витіснення "несоціалістичних" запропоновані класиками економічної науки принципи рівномірності та всезагальності оподаткування категорично не підходили, тому радянські вчені-фінансисти виступили з критикою цих положень, а натомість обґрунтовували прямо протилежні за своїм змістом принципи. Зокрема, найбільшою перевагою централізовано-планової системи господарювання та її фінансового забезпечення через механізм формування державних доходів вважалася можливість чіткого розмежування форм, методів і ступеня вилучення доходів стосовно державних підприємств, населення, кооперативних організацій, окремих груп населення тощо. Викладені принципи стали підвалинами програми реформування державних фінансів у 1930 р., коли під час податкової реформи вносилися докорінні зміни в систему державних доходів.

Таким чином у межах так званої теорії соціалістичного господарства, відповідно до характеру і завдань держави, визначених пріоритетів фінансово-економічної політики оформилася мобілізаційна концепція державних фінансів як теоретична основа централізованого фінансового забезпечення розвитку народного господарства. Крім домінування нормативного підходу та ідеологічних настанов щодо пріоритету політики над економікою, вона характеризується постулюванням принципів класовості, єдності грошової, банківської та бюджетної політики на засадах фіскального централізму.

На другому етапі становлення та розвитку радянської економічної науки, що тривав упродовж другої половини 1930-х – середини 1950-х років, складалася досить цілісна господарська система тоталітарного суспільства, що отримало теоретичне відображення в економічній науці як "соціалістичний господарський устрій". Вивчення теоретичного розроблення проблематики регулюючого впливу держави на процеси структурно-технологічних і соціально-економічних перетворень упродовж цього періоду вітчизняної історії дозволяє виокремити такі провідні напрями досліджень у галузевому розрізі: 1) умови розвитку великої державної промисловості; 2) районування металургії та машинобудування; 3) розвиток електроенергетики; 4) проблеми хімізації народного господарства; 5) аграрне виробництво, механіза-

ція сільського господарства; 6) легка промисловість і забезпечення населення предметами першої необхідності (товари-ширпотреб).

Вирішення "гігантської, здавалося, неосяжної проблеми – подолання страшного відставання нашої країни в техніко-економічному відношенні від головних капіталістичних країн без допомоги ззовні"²⁴⁷ вимагало концентрації зусиль і ресурсів, у тому числі фінансових, на ключових ланках виробництва, галузях економіки, що спроможні забезпечити технологічний прорив і вихід на якісно новий рівень енергетики та промисловості. Тому в партійній і науковій літературі розроблялися положення, що в своїй єдності формували концепцію централізованого фінансового забезпечення розвитку народного господарства, побудови індустріального суспільства, утвердження соціалістичних виробничих відносин.

Важливим інструментом державного впливу на економічний розвиток визнавався кредит. Його особливий характер у планово-централізованій економіці визначався державною монополією у сфері банківської діяльності. Зміст кредитних відносин трактувався як планомірно здійснювана державою мобілізація тимчасово вільних коштів підприємств та організацій і надання цих коштів на основі принципу повернення іншим підприємствам та організаціям для господарського використання. Ключове значення надавалося не прибутковості кредитування, а забезпеченню ефективного використання грошових коштів, маневрування резервами з метою оптимального забезпечення підприємств фінансовими засобами та створення додаткових можливостей для розвитку народного господарства²⁴⁸. Суттєвою перевагою радянської системи кредиту стало запровадження поряд із терміновістю та обов'язковим поверненням загального принципу цільового призначення. Плановий характер кредитування через державну банківську систему забезпечував дотримання пріоритетів економічного розвитку, його збалансованість і надавав можливості контролю, що своєю чергою сприяло зміцненню господарського розрахунку та посиленню так званого соціалістичного нагромадження. Таким чином, нагромадження як основа розширеного суспільного відтворення та капіталовкладення як форма забезпечення віднов-

²⁴⁷ Рибалкін О.Я. Основне економічне завдання СРСР / О.Я.Рибалкін // Питання соціалістичного господарства (записки інституту) / Академія наук УРСР. Інститут економіки. – Книга перша – друга. – К. : Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 5.

²⁴⁸ Витебський М.Н. Финансы социалистической промышленности: учеб. пособие / М.Н.Витебский. – Харьков: Изд-во Харьков. гос. ун-та, 1962. – С. 5–10; Дьяченко В.П. К вопросу о сущности и функциях советских финансов / В.П.Дьяченко; под ред. В.П.Дьяченко // Вопросы теории финансов. – М.: Госфиниздат, 1957. – С. 55–73.

лення основних фондів та розширення виробництва в централізовано-плановій економіці відбувалися за прямої участі державних фінансів.

Третій період в історії радянської економічної науки (друга половина 1950-х – кінець 1980-х років) ознаменований відродженням наукових досліджень, спрямованих на модернізацію економіки, обґрунтування і підготовку господарських реформ, впровадження нових економічних методів управління народним господарством при збереженні догматичних підходів, характерних для індустріальної економіки й тоталітарної ідеології, трактування законів економічного розвитку в межах "політичної економії соціалізму". Вироблення шляхів і механізмів реалізації державної промислової, структурної, технологічної політики забезпечувалося науковими дослідженнями за такими провідними напрямками: 1) фінансові ресурси індустріальних перетворень (позики, податки, ціни, оплата праці); 2) залучення технічних досягнень Заходу; 3) розвиток кооперації; 4) плани, пропорції, темпи, рівновага; 5) управління науково-технічним прогресом.

У період проведення реформи управління народним господарством (1957 р.) особлива увага приділялася проблемам фінансового планування, регулювання фінансових ресурсів, перерозподілу частини прибутку та надлишків оборотних коштів підприємств, забезпечення виконання фінансових планів і створення фінансових резервів. Важливе значення надавалося кредитним важелям розвитку промисловості та сільського господарства, ролі фінансів у підвищенні економічної ефективності виробництва та рентабельності підприємств. Фінансово-кредитні інструменти розглядалися як потужний арсенал засобів прискорення темпів технічного прогресу. Так, у працях відомого представника української радянської економічної науки П.Верби досліджувалися фінансові аспекти забезпечення режиму економії та інтенсифікації виробництва, ролі кредиту в розвитку промисловості, підвищення ефективності виробництва та якості продукції. Констатуючи той факт, що головним каналом фінансування потреб розширеного суспільного відтворення є розподіл коштів державного бюджету, вчений наголошував на необхідності ширшого використання власних ресурсів підприємств і позикових коштів. Система централізованого планування бюджетних асигнувань на капіталовкладення, на думку П.Верби, слугувала гальмом технічного прогресу²⁴⁹. Вирішенню цієї проблеми мало сприяти запровадження на

²⁴⁹ Верба П.И. Роль кредита в развитии промышленности совнархозов. На материалах Украинской ССР / П.И.Верба. – Харьков : Харьков. книжн. изд-во, 1961. – С. 124–131.

підприємствах фондів освоєння нової техніки, створення нових джерел для забезпечення економічного розвитку.

Питання сутності та ролі фінансів у суспільному відтворенні, їхніх функцій, взаємовідносин між державними фінансами, фінансами союзних республік, економічних адміністративних районів, галузей народного господарства та окремих підприємств набули не лише теоретичного, а й практичного значення у контексті сприяння стійкому збалансованому економічному зростанню. У ході розроблення теоретичних основ реформи було визнано залежність між рівнем централізації фінансово-господарського управління та ефективністю економіки. Ступінь централізації господарського життя має особливе значення для суспільного розвитку і впливає на темпи економічного зростання та характер відтворення такими каналами:

- мобілізація ресурсів і розподіл нагромаджень в економіці з метою забезпечення першочергового задоволення найважливіших державних потреб;
- економічна зацікавленість (рівень мотивованості) безпосередніх виробників, що визначається характером участі підприємств як основної господарської ланки усупільненого виробництва у процесах виробництва і розподілу, їхньою економічною самостійністю та відповідальністю;
- перетворення на додаткові інвестиції не заощаджень, а частини необхідного продукту сільськогосподарських і частини дрібних промислових підприємств, індивідуальних господарств населення;
- укорінення командно-бюрократичних методів управління економікою як прямий наслідок жорсткої централізації, що веде до збільшення невідповідності між структурою та динамікою потреб (у тому числі виробничих) і територіально-галузевим адміністративним розподілом обмежених ресурсів.

Українські вчені, зважаючи на роль інвестиційних ресурсів для забезпечення науково-технічного прогресу та економічного розвитку загалом, наголошували на необхідності скасування практики лімітування надання кредитів, розробляли шляхи підвищення їхньої економічної ефективності, аргументували взаємозв'язок розвитку кредитування з оптимізацією структури витрат виробництва²⁵⁰. Разом з тим болючі питання, пов'язані з укоріненням адміністративно-бюрократичних механізмів та їхнім негативним впливом на економіку, а саме: 1) формуванням затратної структури економіки, її несприйнятливості до НТП; 2) зниженням продуктивності праці та темпів зро-

²⁵⁰ Юрій С.І. Фінансова думка України : у 3 т. / автори-упорядники : С.І.Юрій, С.В.Львовичкін, В.М.Федосов, П.І.Юхименко ; авт. передм. П.М.Леоненко ; за наук. ред. В.М.Федосова. – К. : Кондор ; Тернопіль : Економічна думка, 2010. – Хрестоматія. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 581–589.

стання національного доходу; 3) заміною економічної мотивації до підвищення ефективності виробництва адміністративними важелями управління, – залишалися поза межами наукових досліджень.

На початку 1960-х років у науковій літературі утверджується думка, що найбільші можливості для активного впровадження у виробництво нової техніки, динамічного розвитку підприємств надає кредит. Це положення суголосне відомій концепції фінансового забезпечення економічного розвитку Й.Шумпетера, згідно з якою тільки позичкові кошти спроможні забезпечити якісні зміни в технологіях і вихід виробництва на новий технологічний рівень. Аналізуючи порівняльні переваги соціалізму та капіталізму та їхні перспективи, вчений вказував на загрозу "зникнення інвестиційної можливості", що призводить до "постійної кризи, яку перериватимуть періоди слабого поживлення економічної активності чи випадкові сприятливі події".

У ході підготовки господарської реформи 1965 р. в економічній літературі та партійно-державних документах стверджувалися досить прогресивні для того часу концептуальні ідеї, як-от: гармонійне поєднання економічних та адміністративних методів управління (за превалювання перших над другими), оптимальне поєднання його галузевого і територіального принципів, а також централізованого планового керівництва економікою та оперативного-господарської самостійності підприємств, зміцнення господарського розрахунку тощо. Саме таке прогресивне трактування концепції реформи відповідало прагненням і уявленням ініціаторів перебудови про її суть і мету.

Загальною передумовою зміцнення позитивного напрямку економічних досліджень вітчизняних вчених у останній третині ХХ ст. була необхідність посилення практичної функції політичної економії, що вимагало підвищення рівня її розвитку як теоретичної системи знань. Активізацію наукових пошуків у галузі теорії економічного розвитку в цей період обумовили такі чинники:

- ескалація політичного, ідеологічного та економічного протистояння країн з протилежними соціально-політичними системами;
- посилення кризових явищ у радянській економіці;
- загострення суперечностей і диспропорцій, обумовлених мобілізаційною моделлю господарського розвитку;
- невідповідність консервативної структури економіки викликам науково-технічного прогресу та об'єктивній тенденції посилення динамізму економічного розвитку.

Питання джерел і механізмів фінансування економічного розвитку набули ключового значення у другій половині 1960-х років. На перший план висувалися економічні методи управління за допомогою таких інструментів, як госпрозрахунок, ціна і кредит, а роль адміністративних методів зменшувалася. Українські вчені розробляли шляхи та напрями вдосконалення фінансового механізму, розглядаючи його як "одну з найбільш дієвих і динамічних частин економічних відносин соціалістичного господарства"²⁵¹. У роки проведення господарської реформи, коли помітно зростає роль економічних методів управління, значно посилилась увага до активізації фінансових важелів управління народним господарством. Аналізуючи нові явища у формуванні грошових ресурсів народного господарства та їх використанні, вчені вказували на тісний взаємозв'язок фінансово-господарської діяльності підприємств з державним бюджетом. Успіхи у реформуванні економіки цілком обґрунтовано ставилися в залежність від ефективності фінансової політики. Відтак ключові питання державних фінансів, передусім визначення їхньої сутності, специфіки, місця і ролі в системі економічних категорій соціалізму стали центром наукових досліджень і теоретичних дискусій.

Відомий український учений-фінансист С.Огородник вказував на те, що ефективна роль фінансів у процесі суспільного відтворення здійснюється не безпосередньо, а через економічний механізм розподілу та перерозподілу національного доходу. Якщо дія такого механізму розподілу і контролю повністю відповідатиме вимогам економічних законів, а економічна політика держави підпорядковуватиметься цим вимогам, то вплив фінансів на суспільне відтворення буде найефективнішим, що загалом забезпечує економічну і фінансову стійкість держави. У монографіях "Бюджет радянської держави" (1956), "Національний дохід і його розподіл в СРСР" (1958), "Виробництво і розподіл" (1965) С.Огородник аргументував свою позицію щодо ролі державних фінансів і фінансової політики держави у забезпеченні економічного розвитку. Він уперше в українській фінансовій літературі дав узагальнену характеристику економічної ефективності, розглядаючи її як сукупність економічних форм, які використовує держава в процесі розподілу і перерозподілу сукупного суспільного продукту й національного доходу з метою утворення фондів грошових ресурсів, які необхідні для задоволення суспільних потреб".

²⁵¹ Василик О.Д. Об усилении воздействия финансового механизма на повышение качества продукции / О.Д.Василик // Финансовое планирование и финансовая работа в промышленности ; отв. за вып. Г.Г.Кутня. – К., 1976. – С. 17.

У ході наукової полеміки з питань сутності державних фінансів було в окремих рисах характеру фінансів соціалістичної держави – те, що фінансові ресурси, зосереджені в безпосередньому розпорядженні держави, тобто ті, що утворюють її централізовані фонди, здебільшого використовуються продуктивно, спрямовуються на розвиток виробництва та підготовку кадрів тощо. Робився наголос на тому, що охоплення сфери розподільчих відносин державними фінансами у планово-центральної економіці значно більше, ніж у країнах з ринковою економікою. Було визначено якісну відмінність у тому, що соціалістична держава брала безпосередню участь у первинному розподілі доходів. Це зокрема відбувалося такими шляхами: 1) з виручки від реалізації продукції державних підприємств планові форми формувалися фонди заробітної плати для розподілу за працюючими між зайнятими на цих підприємствах працівниками; 2) шляхом спеціальних нарахунків у відсотках до фонду заробітної плати утворювався фонд соціального страхування робітників і службовців; 3) держава отримувала від державного виробничого сектора чистий дохід, головними формами якого були прибутки державних підприємств і податок з обороту; 4) через державні машинно-тракторні станції і при проведенні заготівельних операцій держава брала участь у первинному розподілі частини нової вартості, створеної у колгоспно-кооперативному виробництві. Таким чином у питаннях значення централізованих фондів для інвестиційного забезпечення та структурних перетворень господарства в економічній літературі встановилася більш-менш єдина позиція вчених.

У цей період зросла роль Інституту економіки АН УРСР як провідного центру наукових досліджень. Ускладнення соціально-економічних процесів в умовах загострення внутрішніх суперечностей командно-адміністративної економіки та посилення зовнішніх викликів, обумовлених розгортанням науково-технічного прогресу, міжнародної конкуренції та протистояння суспільно-економічних систем стали причиною переорієнтації наукових розробок із переважно вузькогалузевої прикладної тематики на комплексні системні дослідження теоретичних основ суспільного відтворення, методологічних проблем політичної економії. В центрі уваги опинилися питання забезпечення економічного зростання, формування соціально-економічного механізму інтенсифікації виробництва і підвищення його ефективності на основі науково-технічного прогресу, пошук шляхів удосконалення конкретних організаційних форм господарювання з метою оптимізації економічного розвитку.

Ключову роль у забезпеченні глибокого і комплексного наукового розроблення проблематики державної фінансово-економічної політики мало створення в структурі Інституту економіки АН УРСР відділу фінансів і кредиту (1967). Вперше в системі республіканської Академії наук був сформований спеціалізований підрозділ для проведення наукових досліджень з питань оптимізації бюджетного та кредитного фінансування економіки. Впродовж 1967–1978 рр. відділ очолював А.Даниленко, який започаткував новий науковий напрям – фінансово-кредитне регулювання економіки. Праці вченого, завдяки новаторству постановки та вирішення ключових науково-практичних проблем бюджетно-податкової політики, кредитного забезпечення економічного розвитку, здобули широке визнання у наукових колах і слугували підґрунтям практичної діяльності щодо вдосконалення фінансових важелів розвитку економіки. Під керівництвом А.Даниленка у цей період була підготовлена низка ґрунтовних наукових видань з проблем бюджетної політики і фінансово-кредитного регулювання економіки²⁵².

Магістральним вектором удосконалення господарського механізму стало впровадження форм і методів госпрозрахункового управління виробничими і промисловими об'єднаннями. Розвиток засад госпрозрахунку ставив на порядок денний питання про співвідношення централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, перебудову відносин підприємств із бюджетом, розвиток кредитного фінансування тощо. Ключовими напрямками фінансово-організаційного забезпечення економічного розвитку були визначені такі:

- посилення економічного стимулювання науково-технічного прогресу;
- впровадження практики утворення і використання заохочувальних фондів підприємств;
- оптимізація розподілу функцій управління між окремими ланками та рівнями економічної структури.

²⁵² Вопросы совершенствования взаимоотношений предприятий с государственным бюджетом : [сборник] / науч. ред. А.И.Даниленко. – К., 1970 ; Даниленко А.И. Прибыль и премия в условиях хозяйственной реформы на предприятиях лёгкой промышленности УССР / А.И.Даниленко, Т.М.Левтринский, С.Ф.Обозный – К.: УкрНИИТИ, 1969 ; Совершенствование финансово-кредитных рычагов повышения эффективности общественного производства : тем. сборник / науч. ред. А.И.Даниленко. – К., 1977 ; Удосконалення господарського розрахунку в промисловості / [редкол. : А.І.Даниленко (голов. ред.) та ін.]. – К.: Знання, 1973 ; Финансово-кредитные проблемы социалистической промышленности / А.И.Даниленко, И.В.Шемшученко, Л.Н.Николаева. – К.: Наук. думка, 1977 ; Фінансово-кредитні проблеми госпрозрахунку : [тем. збірник] / Наук. ред. А.І.Даниленко. – К., 1972 ; Формирование, распределение и использование прибыли в социалистической промышленности / А.И.Даниленко. А.И.Касевина, С.В.Онышко [и др.] / отв. ред. Н.Г.Чумаченко, А.И.Даниленко. – К.: Наук. думка. 1974.

У контексті розроблення питань інтенсифікації економічного розвитку та підвищення ефективності суспільного виробництва порушувалися проблеми вдосконалення структури джерел фінансування промисловості та покращення використання капітальних вкладень. У зв'язку з впровадженням госпрозрахункових відносин у галузевих комплексах і початком експерименту щодо застосування в промисловості дольового методу розподілу прибутку, в середині 1970-х років одним із аспектів досліджень стало вивчення шляхів удосконалення фінансово-кредитних відносин на основі розмежування інвестиційних функцій госпрозрахункових ланок, а також розвитку принципів госпрозрахунку в галузях.

У теоретичних розробках українських науковців при цьому наголошувалося на єдності фінансової політики держави, яка використовує всі методи і важелі для підвищення ефективності діяльності підприємств і розвитку економіки загалом. Д.Полозенко, зокрема, зазначав: "Надання соціалістичним підприємствам бюджетних ресурсів, як і кредитних, здійснюється на принципах плановості, цілеспрямованості, забезпеченості й поворотності. При цьому необхідно також ураховувати додержання підприємствами основних принципів господарського розрахунку, які сприяють встановленню нормальних взаємовідносин з установами Держбанку, а також добиватися оптимального поєднання джерел фінансування капітальних вкладень"²⁵³.

Питанням оптимізації фінансового забезпечення діяльності промислових підприємств і підвищення ефективності використання бюджетних коштів присвятив свої дослідження відомий учений-економіст і фінансист М.Олексієнко. Магістральним шляхом зниження затрат суспільної праці на виробництво продукції вчений вважав посилення зацікавленості підприємств у пошуку та мобілізації додаткових резервів, підвищення відповідальності всіх учасників фінансових відносин та розвиток фінансової науки як теоретичної основи вдосконалення фінансового механізму²⁵⁴.

Одним із головних важелів, за допомогою яких держава впливала на процес формування основних фондів підприємств, слугувала організація фінансування капітального будівництва. Співвідношення централізованих і нецентралізованих джерел інвестицій на різних етапах техніко-економічних і соціальних перетворень було різним і залежало від тих конкрет-

них історичних умов, за яких відбувалися становлення та розвиток народного господарства СРСР. Однак, як зазначав А.Даниленко, на всіх етапах централізовані капітальні вкладення відігравали першочергову роль у розвитку народного господарства²⁵⁵. За умов відсутності приватної власності та фактичного підпорядкування фінансово-господарської діяльності підприємств централізованим органам управління, головним джерелом розширеного відтворення основних фондів був національний доход країни, що акумулювався та розподілявся через державний бюджет. Амортизаційні відрахування з вартості основних фондів слугували джерелом фінансування капітальних вкладень у частині забезпечення простого відтворення основних фондів підприємств.

В умовах розгортання науково-технічної революції та посилення зовнішніх викликів щодо конкурентоспроможності економічної системи за критерієм її сприйнятливості до технологічних інновацій та можливості забезпечити інституційні умови економічного зростання на основі технологічних та організаційних нововведень постало питання про фінансово-економічні важелі прискорення розвитку техніко-виробничого потенціалу і науково-технічного прогресу. Технологічні імперативи, обумовлені як ендегенними, так і екзогенними чинниками, стали додатковим стимулом посилення централізації в акумулюванні та розподілі фінансових ресурсів.

У радянській економічній теорії та господарській практиці на підставі мобілізаційної політико-економічної доктрини утвердився принциповий підхід, згідно з яким вищому рівню технологічного розвитку має відповідати вищий рівень усупільнення виробництва²⁵⁶. Тобто вважалося, що сфера дії ринкових інститутів має звужуватися під дією законів планомірного розвитку централізованого висококонцентрованого виробництва. Крім того, державні фінанси стали розглядатися як засіб ресурсного забезпечення технологічного прориву, що цілком відповідає сучасним підходам до трактування ролі державних фінансів у забезпеченні переходу до інноваційного розвитку²⁵⁷. Таким чином політика держави, спрямована на розширення

²⁵⁵ Даниленко А.І. Управління процесами формування і використання виробничих фондів / А.І.Даниленко. – К., 1974. – С. 10.

²⁵⁶ Агафонов О.К. Соціально-економічна природа товарно-грошових відносин при соціалізмі / О.К.Агафонов, О.Т.Великохатко, В.Ф.Кифорак. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 104–119.

²⁵⁷ Соціогуманітарний аспект інноваційно-технологічного розвитку економіки України / за ред. Л.І.Федулової. – К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2007. – С. 440–449; Моделі ендегенного зростання економіки України / за ред. М.І.Скрипниченко. – К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2007. – С. 305–310.

²⁵³ Юрій С.І. Фінансова думка України: у 3 т. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 631.

²⁵⁴ Олексієнко М.М. Грошові нагромадження промисловості і резерви їх зростання / М.М.Олексієнко. – Львів.: Вид-во Львів ун-ту, 1972. – 191 с.; Олексієнко М.М. Платежі промислових підприємств у бюджет і ефективність виробництва / М.М.Олексієнко, В.В.Іванов // Економіка Радянської України. – 1972. – № 5. – С. 62–67.

економічної самостійності підприємств, дієве використання закону вартості та, відповідно, вартісних показників і фінансових інструментів у практиці господарювання, супроводжувалася посиленням ролі державних фінансів у забезпеченні науково-технічного прогресу та структурних змін економіки.

В українській економічній літературі другої половини 1970-х років проблематика організаційного та фінансового забезпечення науково-технічного прогресу представлена працями Є.Бершеди, С.Галузи, М.Герасимчука, А.Даниленка, І.Зайцева, М.Чумаченка, С.Ямпольського та інших учених. На необхідності суспільних змін в умовах перетворення науки на безпосередню продуктивну силу, коли шляхи підвищення ефективності виробництва пов'язані з реформуванням системи техніко-економічних і фінансово-економічних відносин, наголошував Л.Безчасний²⁵⁸. Актуальні аспекти теорії управління науково-технічним прогресом у контексті вдосконалення економічної системи суспільства, зокрема розвитку механізмів мотивації та реалізації економічних інтересів, знайшли відображення в дослідженнях І. Ястремського, Ю. Пахомова, П. Багрія, В. Голікова. Праці названих учених стали важливим етапом на шляху поступового подолання радянських стереотипів економічної теорії, забезпечили постановку питань та аргументацію вихідних положень подальшого розвитку економічних досліджень у руслі об'єктивізації науки.

Розроблення теорії економічних суперечностей у контексті виявлення закономірностей соціально-економічного розвитку актуалізувало дослідження проблематики структури та пропорцій народного господарства, в тому числі – розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів як інструменту структурної політики²⁵⁹. Теоретичні дослідження 1970–1980-х років спрямовані, з одного боку, на виявлення та аналіз ресурсів і факторів економічного зростання, а з іншого, – на пошук шляхів підвищення ефективності та інтенсифікації суспільного виробництва, що було обумовлено постановкою науково-практичного завдання забезпечення стійких темпів збалансованого розвитку економіки.

Українські вчені брали активну участь у розв'язанні низки комплексних проблем: удосконаленні системи забезпечення ресурсами процесу форму-

вання основних фондів і обігових коштів, обґрунтуванні напрямів оптимізації системи розподілу прибутку, удосконаленні взаємовідносин підприємств (об'єднань) з державним бюджетом щодо плати за виробничі фонди та фіксованих платежів. Зокрема, свою увагу на цих проблемах зосередили такі українські фахівці, як П.Верба, С.Галуза, М.Герасимчук, А.Даниленко, В.Кононенко, С.Огородник, М.Олексієнко, С.Ямпольський та ін. Однак їх реформаторські ідеї (особливо радикального спрямування) не сприймалися вищим партійно-державним керівництвом, а отже і не впроваджувалися в життя повною мірою. Питання вдосконалення державного бюджету як основи фінансового забезпечення економічного розвитку дістали теоретичне розроблення в працях О.Василика, М.Глуценка та інших українських учених-фінансистів. Особлива увага на межі 1970–1980-х років надавалася питанням бюджетного регулювання, зокрема, виявлення фінансових резервів на всіх рівнях бюджетної системи, збалансування бюджетів, забезпечення відповідності фінансових планів заходам, передбаченим планом економічного і соціального розвитку.

Економічна реформа, розпочата у 1987 р., повинна була забезпечити перехід від адміністративних до економічних методів управління на всіх рівнях народного господарства. Основою цих перетворень мали слугувати активізація кредиту, розширення сфери дії господарського розрахунку, утвердження інституту самофінансування, пошук форм і методів економічного стимулювання, що означало розширення сфери дії ринкових фінансових інститутів. Проте на практиці створити дієву систему економічної мотивації та матеріальної заінтересованості на всіх рівнях господарювання в межах централізовано-розподільчих фінансових відносин не вдалося. За умов домінування влади-власності та відповідної інституційної структури, протидії економічній демократизації з боку партійно-господарського бюрократичного апарату і відтворення централізовано-розподільчих фінансових відносин, кардинальних перетворень кредитно-фінансового механізму не відбулося.

Українські економісти прямо пов'язували прискорення темпів економічного і соціального розвитку з темпами приросту доходів і нагромадження, збалансуванням обсягів і структури ресурсного потенціалу та потреб, а отже з рівнем досконалості господарського механізму, співвідношенням методів планового управління і регулювання. Оскільки система управління економікою була далекою від досконалості, вчені пропонували перегляд на всіх рівнях ієрархії управління. "Централізований розподіл матеріальних

²⁵⁸ Бесчастный Л.К. Социалистический процесс производства / Л.К.Бесчастный. – К. : Наук. думка, 1979. – 182 с.

²⁵⁹ Багрий П.И. Динамика и структура общественного производства: Вопросы методологии и анализа / П.И.Багрий. – К. : Вища школа, 1976. – 319 с. ; Герасимчук М.С. Удосконалення пропорцій відтворення основних фондів / М.С.Герасимчук // Економіка Радянської України. – 1980. – № 3. – С. 3–10.

ресурсів через Держпостач, а фондів оплати праці та інвестиційних фондів через союзний бюджет, – вказував І.Лукінов, – призводив до ущемлення національних інтересів, адміністративного і фінансового обмеження зростання зарплати та інших доходів населення, а також вкладень до найбільш прогресивних сфер і структур господарської діяльності соціально спрямованості”²⁶⁰. Разом з тим, з огляду на факт певної дестабілізації господарських процесів, ставка робилася, як і раніше, на методи централізованого планового управління.

Реформування системи фінансового забезпечення діяльності підприємств та економічного розвитку загалом відбувалося в межах пануючої концепції єдиного народногосподарського комплексу країни, що передбачала у функціональному плані створення єдиної системи централізованого державного директивного планування і союзно-республіканської форми управління народним господарством, реалізацію таким чином принципу демократичного централізму в економіці²⁶¹. Тому розширення господарської самостійності підприємств і зміна структури джерел фінансових ресурсів не призвели до відродження ринкових інститутів, а означали модернізацію діючої централізовано-розподільчої системи управління.

Загалом протягом 1950-х – 1980-х років під час підготовки та проведення економічних реформ, в умовах загострення конкуренції в наукових дослідженнях, обумовленої становленням і протистоянням статусних інтересів, неофіційних ієрархій і мереж, заангажованістю академічних структур, спрямування теоретичних досліджень і практичних рекомендацій слугувало чинником позитивних інституційних перетворень і, водночас, сприяло оформленню неформальних науково-дослідних конвенцій, які зміцнювали теоретико-методологічні бар’єри економічного розвитку. В цей період характерними рисами наукових розробок у царині державної структурної та технологічної політики були такі:

- послідовне дотримання положення щодо провідної ролі держави в забезпеченні економічного зростання;
- пріоритет політичних завдань перед економічними, економічних перед соціальними;
- підпорядкування виробництва завданням забезпечення обороноздатності, конкурентоспроможності радянської соціально-політичної системи;

– аргументування переваг державної власності та планового управління економікою як основи науково-технічного та технологічного прогресу;

– обґрунтування провідної ролі державного сектора в забезпеченні модернізації галузевої структури народного господарства та підвищенні рівня розвитку та ефективності економіки;

– очікування щодо поглиблення загальної кризи капіталізму та краху світової капіталістичної системи, що пов’язувалося з посиленням нестабільності економічного розвитку, загостренням глобальної конкуренції та міхімперіалістичних суперечностей, успіхами соціалістичної системи господарства; акцент на використанні внутрішніх ресурсів, самодостатньому замкнутому виробничому циклі.

Разом з тим українськими вченими запропоновано та аргументовано новаторські та перспективні теоретичні положення щодо використання фінансово-кредитних важелів управління економікою для підвищення ефективності суспільного виробництва (А.Даниленко); вдосконалення державного бюджету як основи фінансового забезпечення економічного розвитку (О.Василик, М.Глуценко); оптимізації взаємовідносин підприємств (об’єднань) з державним бюджетом щодо плати за виробничі фонди та фіксованих платежів (П.Верб, С.Галуза, М.Герасимчук, А.Даниленко, В.Кононенко, С.Огородник, М.Олексієнко, С.Ямпольський).

Головними здобутками теорії господарського розвитку в частині обґрунтування напрямів та інструментів структурної політики держави стали такі положення:

– розроблення шляхів і засобів найшвидшого освоєння останніх досягнень НТР, вироблення конкретних рекомендацій щодо забезпечення ефективності радянської економіки на підставі критичного зіставлення двох моделей економічного розвитку – екстенсивного, характерного для СРСР, й інтенсивного, властивого розвиненим країнам Заходу;

– аргументування необхідності перегляду порядку планування, що утвердився з перших п’ятирічок, при якому розвиток важкої промисловості завжди забезпечувався коштом легкої промисловості і сфери послуг;

– визначення, з урахуванням історико-економічного досвіду господарських реформ, можливостей (високий мобілізаційний потенціал, централізація управління, концентрація ресурсів на ключових напрямках) і обмежень (традиційне мислення панівної радянської еліти, жорстка ієрархічна структура управління економікою, відсутність економічних стимулів і системи мотива-

²⁶⁰ Лукінов І.І. Реформи в Україні: потрібні реалістичні підходи // І.І.Лукінов. Вибрані праці : у 2 кн. – Кн. 1. – К. : ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2007. – С. 126.

²⁶¹ Герасимчук Н.С. Развитие УССР в едином народнохозяйственном комплексе страны / Н.С.Герасимчук. – К., 1975. – С. 4.

ції для безпосередніх виробників) формування державою ефективного механізму економічного розвитку;

– визнання гальмуючої дії політичних інститутів та адміністративно-організаційних механізмів на економічний розвиток в умовах бюрократизації управління народним господарством, несприйняття централізованої одержавленої господарської системи до технологічних та організаційних нововведень;

– теоретичне обґрунтування інституційних новацій держави як форми реалізації діалектичної єдності генетичної (заданої історичним процесом розвитку господарства) та структурної (сформованої в ході соціально-економічних перетворень і реалізації економічної політики) основ способу виробництва.

Загалом концептуальне забезпечення структурної перебудови економіки упродовж 1920–1980-х років здійснювалося в контексті загальної стратегії економічного зростання, націленості на досягнення переваги продуктивності праці, загальних обсягах виробництва та паритету у гонці озброєнь. У теорії остаточно сформувалася централізовано-мобілізаційна модель інвестиційного забезпечення господарського розвитку, що базується на акумулюванні та розподілі коштів через бюджет, а не через механізми вільного капіталоутворення та фондового ринку.

3.3. Концептуальні засади інвестиційного забезпечення економічного розвитку та структурних змін національного господарства

3.3.1. Зміна поглядів на джерела та механізми фінансового забезпечення економічного розвитку

На початку 1990-х років напрацювання українських вчених щодо бюджетно-податкового механізму регулювання та форм взаємодії державних фінансів і фінансів підприємств, які розроблялися для оптимізації господарського механізму індустріально-мобілізаційної економіки, вимагали перегляду з позицій становлення якісно відмінної моделі економічного розвитку. Формування ринкових відносин в Україні передбачало створення нових фінансово-кредитних механізмів забезпечення економічної діяльності та взаємодії суб'єктів національного господарства.

Незалежною Україною була прийнята і стала реалізовуватися, правда, з певним коригуванням, програма створення державних фінансових інститутів і трансформація фінансово-кредитного сектора на основі ліберальної ідеології. Перетворення були спрямовані на реальне розмежування фінансової і кредитної сфери, фінансів підприємницьких структур (в основі своїй все ще державних підприємств) і державного бюджету, децентралізацію державних фінансів та структурне розмежування державного та місцевих бюджетів. Головним завданням реформування визначалося створення суверенної фінансово-кредитної системи ринкового типу. Разом з тим провідні фахівці в галузі економічної теорії і державних фінансів наголошували на тому, що за специфічних умов, що склалися в Україні, доцільним і необхідним є поєднання методів макроекономічного монетарного (грошово-кредитного) та фіскального (бюджетно-податкового) регулювання, які характерні для суто ринкових непрямих механізмів впливу на економіку, з методами прямого державного регулювання²⁶². Це пояснювалося недостатнім розвитком і недієвістю ринкового саморегулювання в складних умовах фінансової нестабільності, гіперінфляції, незавершеності формування національної фінансово-грошової системи тощо.

На межі XX–XXI ст. в Україні відкрилися можливості творчого розвитку теоретичної бази фінансових досліджень та вироблення нових методологічних засад наукового пошуку шляхом подолання ідеологічних штампів та викривлень, широкого залучення та осмислення здобутків світової економічної думки, відродження національних інтелектуальних традицій. Вагомий внесок у цей процес зробили В.Андрущенко, С.Огородник, В.Опарін, В.Суторміна, С.Юрій та інші вчені-фінансисти. У цей період відновлена традиція вивчення недержавних фінансів, а корпоративні фінанси стали самостійним напрямом дослідження.

У контексті розроблення теорії фінансів перехідної економіки було започатковано наукове осмислення ролі держави не лише в сфері фіскальної політики, а й у царині інституційного супроводження та регулювання фінансового ринку. Вихідним стало положення, що ринковий механізм фінансового забезпечення економічного розвитку передбачає рух капіталу між секторами: від виробників споживчих товарів до виробників інвестиційних товарів, а фінансовий ринок регулює взаємозв'язок споживання, заощаджень та інвести-

²⁶² Кононенко В.І. Поєднання ринкового та державного регулювання / В.І.Кононенко // Ринок та державне регулювання у перехідній економіці України : зб. наук. праць ; АН України. Ін-т економіки ; редкол. : В.І.Кононенко (відп. ред.). – К., 1994. – С. 5.

цій. Визнання того, що найважливішим суб'єктом ринку є інвестор, а головним інвестиційним інститутом – фондовий ринок, змінило усталені підходи до проблематики управління економічним розвитком і ролі державних фінансів у його забезпеченні. Розроблення проблематики розвитку та державного регулювання фінансового ринку в Україні базувалося на трактуванні заощаджень та інвестицій як головних парних категорій фінансового ринку²⁶³.

Водночас необхідність державного втручання, його організаційних, правових і фінансових механізмів обумовила постановку питання про "перехід від суто адміністративних за своїх змістом заходів у сфері лібералізації та дерегуляції економіки до встановлення нового економічного порядку, який би враховував загальні закономірності ринкового розвитку і особливості країни, поєднував цінності економічної лібералізації з інтересами суспільства"²⁶⁴. Державні фінанси традиційно становлять основу фінансової системи, тому саме на них покладалися головні завдання щодо вирішення як трансформаційних, так і соціальних завдань перехідного періоду.

Засвоєння та творче використання кращих здобутків західної економічної та фінансової науки, розроблення власної методологічної і теоретичної бази фінансових досліджень слугувало надійним базисом науково-практичних рекомендацій щодо фінансових методів забезпечення економічного зростання та соціально-економічного розвитку. Цей напрям наукових досліджень знайшов втілення і подальший розвиток у новаторських розробках і фундаментальних працях представників академічної науки. У працях Б.Кваснюка, І.Луїнова, Е.Лортикяна, А.Чухна та інших провідних українських вчених було визначено фундаментальні положення щодо інвестиційного забезпечення структурної трансформації економіки, зокрема аргументовано: 1) роль держави та державних фінансів у перебудові економіки на засадах інноваційності; 2) необхідність формування системи фінансового регулювання ринкових відносин; 3) збереження та відтворення вітчизняної моделі економічного розвитку, що базується на акумуляції та спрямуванні фінансових ресурсів через бюджет, а не через механізм фондового ринку.

Інвестиційне виснаження України першої половини 1990-х років пов'язувалося з гіперінфляцією, яка завдала руйнівної дії механізмам відтворення основного капіталу, коли його індексація не проводилася, а амортизаційні відрахування скоротилися до мінімуму. Подальша політика вилу-

чення у підприємств частини амортизаційних відрахувань до державного бюджету призвела до укорінення практики "проїдання" основного капіталу²⁶⁵. Як вказував М.Герасимчук, такий стан "є одним із проявів загальної економічної кризи в країні, корінною причиною якої є зволікання з проведенням справжніх ринкових реформ і відсутність ефективного поєднання ринкового й державного регулювання економіки"²⁶⁶.

Разом з тим істотним недоліком урядової політики у бюджетно-фінансовій сфері було визначено згубну практику штучного підтримування збиткових підприємств за рахунок вилучення коштів з успішних підприємств. У результаті такої практики, доводили вчені, коли держава забирає прибуток через складну й неефективну податкову систему і покриває збитки, списує борги, частка перших підприємств неухильно збільшується, а других – відповідно зменшується, бо в тих і в інших згасає підприємливість, конкуренція, мотивація до підвищення ефективності господарювання, в тому числі інвестиційної та інноваційної діяльності. Таким чином, було розкрито механізм формування *утриманської моделі поведінки суб'єктів господарювання* та зв'язок між оподаткуванням, інвестиціями й обсягом виробництва.

Як зазначала І.Луїна, впродовж 1990-х років склалася система вибіркової державної підтримки підприємств у таких формах: заходи митного захисту та інші заходи з регулювання зовнішньоторговельної діяльності; привілеї в отриманні державних замовлень; користування державними землями та будівлями без сплати оренди; вигоди від обов'язкової закупівлі держструктурами продукції підприємства; надання виняткового права на випуск продукції або надання послуг²⁶⁷. Податково-бюджетна політика держави у перехідній економіці України, з одного боку, відтворювала окремі риси вітчизняної моделі економічного розвитку (підміна ринкових важелів і механізмів регулювання державним управлінням), а з іншого – формувала нову інституційну структуру олігархічно-бюрократичного капіталізму, ключовим вектором розвитку якої є приватизація або, за висловом О.Гаврилишина, "захоплення" самої держави²⁶⁸.

²⁶⁵ Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О.М.Алимов, А.І.Даниленко, В.М.Трегобчук та ін. – К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. – С. 128.

²⁶⁶ Джерела інвестицій та їх економічне регулювання / М.Герасимчук, І.Галиця, О.Задорожна та ін.; відп. ред. д.е.н. М.Герасимчук; НАН України; Ін-т економіки. – К., 1999. – С. 11, 154.

²⁶⁷ Луїна І.О. Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин: монографія / І.О.Луїна. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 198–199.

²⁶⁸ Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / О.Гаврилишин; [пер. з англ. А.Іщенко]. – К.: Видав. дім "Киево-Могилянська академія", 2007. – С. 53–55, 61.

²⁶³ Суторміна В.М. Фінанси зарубіжних корпорацій: підручник / В.М.Суторміна. – К.: КНЕУ, 2004. – 435.

²⁶⁴ Роль держави у довгостроковому економічному зростанні / за ред. Б.Є.Кваснюка. – К.: Ін-т екон. прогноз. ; Х.: Форт, 2003. – С. 29.

Аналіз процесів у реальному секторі та фінансовій сфері української економіки вказує на те, що стратегія проведення державної політики повинна спиратися на ґрунтовну теоретичну базу. Проте слід визнати, що з початку 2000-х років як у теорії, так і на практиці настав період остаточної концептуально-ідеологічної невизначеності, що призводить до слабкості держави, падіння економіки, незворотних змін у суспільстві. Відсутність теоретичної моделі економічного розвитку обумовлює множинність і контраверсійність пріоритетів, неузгодженість напрямів і, як наслідок, низьку ефективність податково-бюджетної політики держави. Водночас на основі дослідження економічних умов інвестиційної діяльності ученими-економістами було зроблено висновок про те, що інвестиційно-підприємницька ситуація в Україні не відповідає стандартам ринкової економіки: "З одного боку, жорстке централізоване управління вже відсутнє, але зберігається державний монополізм у сфері виробництва, з іншого – вже певною мірою діють притаманні ринковій економіці механізми ціноутворення під впливом попиту та пропозиції, але дуже не розвинена ринкова інфраструктура"²⁶⁹. Ця суперечність слугувала потужним гальмом економічного розвитку в умовах трансформаційної економіки, спричиняючи спад виробництва, падіння життєвого рівня громадян, технологічний застій і розвиток компрадорського капіталу.

Ефективна реалізація та нарощування інвестиційного потенціалу української економіки, на думку фахівців Інституту економіки НАН України, потребували комплексу заходів держави, формування концепції інвестиційної політики, визначення перспективних напрямів стратегічного інвестування. Фінансові аспекти інвестиційної стратегії держави визначалися такими принциповими положеннями:

- забезпечення випереджаючого збільшення інвестицій у реальний сектор економіки порівняно з темпами зростання ВВП;
- відновлення стимулів до нагромадження капіталу;
- стимулювання інвестиційної діяльності економічних суб'єктів;
- спрямування ресурсів кредитно-фінансової сфери на здійснення інвестицій у реальний сектор економіки;
- узгодження грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики із завданнями інвестиційної стратегії;
- сприяння широкому залученню іноземних інвестицій до процесу структурної перебудови економіки²⁷⁰.

Провідні українські вчені наголошують на згубності відмежування фінансової політики держави від політики економічного розвитку, необхідності підпорядкування фінансово-кредитних і фіскально-бюджетних механізмів забезпеченню сприятливого інвестиційного клімату, стійкості національної фінансової системи, спрямованості на вирішення стратегічних соціально-економічних завдань²⁷¹. Серед причин неефективності інвестиційного забезпечення економіки, що оприявнилися впродовж двадцятиріччя державної незалежності України, фахівці називають такі:

- обмеженість доступних довгострокових дешевих кредитних ресурсів;
- незадовільний рівень фінансування реального сектора економіки через вітчизняний ринок облігацій та цінних паперів;
- відсутність ефективних державних інструментів контролю та запобігання виведенню капіталу з реального сектора і національної фінансової системи.

В економічній літературі аргументовано думку, що невиважена політика приватизації та дотримання соціальних пріоритетів бюджетної політики за втрати важелів ефективного державного регулювання реальним сектором економіки призвели до практичної втрати цілих галузей, подальшої деформації структури економіки та зростання її імпортозалежності²⁷². Разом з тим сучасні аналітичні розробки з питань фінансового забезпечення інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання містять обґрунтування національних пріоритетів (гуманітарного, загальноекономічних, галузевих), для узгодження та реалізації яких пропонується консолідація інвестиційних ресурсів та зміцнення фінансових інститутів держави. Такий вектор подальшого розвитку відповідає не лише об'єктивним історико-економічним закономірностям, а й запитам українського суспільства.

3.3.2. Теоретичні основи структурних трансформацій національної економіки

Від початку 1990-х років низька ефективність економіки за існуючої галузевої структури та необхідність її зміни актуалізує теоретичні підходи до структурної економічної політики. Ефективна структурна політика є запорукою економічного зростання. Особливого значення заходи сучасної струк-

²⁷¹ Зимовець В.В. Державна фінансова політика економічного розвитку / В.В.Зимовець ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2010. – С. 9–11.

²⁷² Даниленко А.І. Моделі економічного розвитку і фінансова політика / А.І.Даниленко // Вісник інституту економіки та прогнозування. – 2013. – С. 5–10.

²⁶⁹ Джерела інвестицій та їх економічне регулювання. – С. 113.

²⁷⁰ Там само. – С. 117.

турної політики набувають у контексті економічної і національної безпеки держави. Безпека як економічна категорія передбачає підтримку економіки на тому рівні розвитку, який забезпечував би нормальну життєдіяльність населення, зокрема його зайнятість, можливості подальшого економічного зростання, підтримання у робочому стані всіх систем, необхідних для успішного розвитку і створення гідних умов життя населення²⁷³. Досягнення підвищення рівня життя населення, сталого економічного розвитку та економічної стабільності і незалежності можливе шляхом обов'язкового вибору пріоритетних напрямів розвитку та секторів економіки, визначення ринкової ніші в світовій економіці на основі конкурентних переваг, формування потужних підприємств, здатних конкурувати зі світовими ТНК та, як наслідок, розбудови конкурентоспроможної економіки.

Дослідження провідних вітчизняних учених (Д.Богиня, В.Геєць, С.Єрохін, П.Єщенко, Я.Жаліло, Б.Кваснюк, Л.Федулова, Л.Шинкарук та ін.) свідчать про критичну необхідність перебудови національної економіки на інноваційних засадах, відходу від моделі однобічної експортної орієнтації (експорт продукції низького рівня обробки – метал, продукція харчової промисловості та сільського господарства), істотного посилення внутрішнього попиту (насамперед у сферах високих технологій) та диверсифікації самої експортної структури в бік значного збільшення частки високотехнологічних виробів та послуг.

На основі компаративного аналізу наукових підходів до вивчення змін галузевої структури економіки та динаміки національного виробництва на межі ХХ–ХХІ ст. можна виокремити такі періоди економічних досліджень, а саме:

1) 1990-ті роки – обґрунтування механізмів та заходів подолання інфляції, пошук шляхів виходу з кризи, дослідження проблем структурної перебудови економіки на основі реформування відносин власності;

2) 2000–2010 рр. – пошук вирішення проблеми переходу до стійкого економічного зростання, дослідження його чинників, обґрунтування необхідності структурної перебудови економіки на основі НТП та переходу до ендогенної моделі економічного розвитку;

3) з 2010 р. до сьогодні – аналіз наслідків світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., перебудова галузевої структури промислового сектора в напрямі розвитку високотехнологічних виробництв.

Таким чином, актуальні проблеми, які з'являлися в процесі економічного розвитку та структурних змін в економіці, знаходили своє відображення

в науковій економічній літературі. Спільним для всіх періодів досліджень є визнання необхідності технологічного оновлення та інноваційного розвитку.

До основних теоретичних підходів реформування галузевої структури економіки України належать:

– *традиційні*, які обґрунтовують необхідність технологічного оновлення, модернізації традиційних галузей виробництва з наданням переваг пріоритетного розвитку певним галузям, наприклад агропромислового комплексу та машинобудуванню. Представниками таких підходів є Д.Богиня, Г.Волинський, І.Лукінов та ін.

– *інноваційні*, які обґрунтовують необхідність застосування в процесі перебудови галузевої структури виробництва принципово нових видів машин, технологій, матеріалів, а також пріоритетний розвиток для вдосконалення існуючих виробництв наукомісткої та конкурентоспроможної на світовому ринку продукції важкого машинобудування, літакобудування, зварювальної техніки, виробництва синтетичних матеріалів, ракетобудування. Представниками таких підходів є В.Геєць, С.Єрохін, П.Єщенко, А.Арсеєнко та ін.

– *ендогенного розвитку*, які обґрунтовують необхідність побудови ендогенно орієнтованої моделі економічного розвитку, яка передбачає якомога повніший ступінь ефективного використання внутрішніх ресурсів і факторів розвитку, активізацію інноваційної складової розвитку та розширення внутрішнього ринку інвестиційних та споживчих товарів. Представниками таких підходів є В.Геєць, М.Скрипниченко та ін.

– *секторальні*, які обґрунтовують структурну перебудову економіки шляхом зміни співвідношення між державним і недержавним секторами. Представниками таких підходів є Я.Жаліло, Ю.Збітнев та інші вчені.

Тривалий час структурні зрушення в промисловості України відбувалися стихійно, за рахунок вимушених змін у цінових співвідношеннях та під впливом неузгоджених та суперечливих макроекономічних регуляторів. Це сприяло поглибленню промислової кризи, різкому зростанню частки галузей проміжного продукту і суттєвому зменшенню частки галузей, що виробляють кінцевий продукт²⁷⁴. Унаслідок цього виникла необхідність зміни галузевої структури промислового виробництва в напрямі створення завершених технологічних циклів, що забезпечить задоволення внутрішнього попиту споживчими товарами та зменшить необхідність їх імпорту. Такий підхід обґрунтовували Д.Богиня, Г.Волинський²⁷⁵ та інші дослідники.

²⁷⁴ Роль держави у довгостроковому економічному зростанні. – С. 36.

²⁷⁵ Богиня Д. Структурна перебудова економіки в умовах глобалізації та інформатизації / Д.Богиня, Г.Волинський // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 19–28.

²⁷³ Роль держави у довгостроковому економічному зростанні. – С. 309.

Упродовж останніх десятиліть динаміка розвитку промислового виробництва та його галузева структура в Україні характеризується низькою ефективністю та диспропорційністю: понад 2/3 загального обсягу промислової продукції припадає на галузі, що виробляють сировину, матеріали й енергоресурси (продукцію проміжного споживання). В структурі промислового виробництва відбулося зменшення частки машинобудування і металооброби та зростання частки енергомістких галузей. "Машинобудування, яке має виконувати роль локомотива технологічного переоснащення, посіло у 2011 р. у структурі переробної промисловості лише 17,3%, тоді як в Німеччині – 44,9, Польщі – 25,7, Франції – 31,9, Китаї – 33,7, Японії – 47, США – 32,5%"²⁷⁶. Натомість в країнах Східної Європи відбувалися структурні зрушення в протилежному напрямку. З цього приводу слід зазначити, що, не зважаючи на теоретичне обґрунтування необхідності визнання машинобудування як пріоритетної галузі економіки ще з 1990-х років, лише у 2014 р. Верховною Радою України планується розгляд проекту Закону України "Про визнання галузі машинобудування однією з пріоритетних у промисловості України". Структурна трансформація промисловості упродовж 1990–2010-х років змінилася у бік переважного розвитку найпростіших за технологічним рівнем переробних виробництв і, як наслідок, спеціалізацією економіки України фактично стало сировинне постачання та розвиток виробництв із невисокою доданою вартістю. Таким чином можна констатувати, що в Україні за період економічних реформ (на межі XX–XXI ст.) відбулося посилення міжгалузевих диспропорцій та деіндустріалізація, основними формами прояву якої є:

- 1) випереджаючий розвиток сфери послуг не на основі науково-технічної модернізації виробничої сфери та забезпечення високого рівня споживання матеріальних благ, а навпаки, за її скорочення;
- 2) збільшення питомої ваги сировинних галузей за рахунок зменшення обробних;
- 3) зростання експортно орієнтованих сфер економіки сировинного спрямування за рахунок зменшення частки переробної та обробної галузей, особливо машинобудування²⁷⁷.

Важливо відмітити, що сучасні дослідники²⁷⁸ звертали увагу на посилення соціальної напруженості внаслідок поглиблення економічних диспропорцій і прогнозували загострення соціально-економічних протиріч та виникнення соціальних конфліктів, які становлять потенційну загрозу територіальної цілісності та суверенітету України. Серед факторів, що спричинили посилення соціальної напруги – диференціація доходів населення (розрив у 40 разів у доходах найбагатших та найбідніших верств населення України при небезпечному, з точки зору соціології, розриві у 10 разів); регіональні диспропорції між показниками валового регіонального продукту на душу населення, заробітної плати, інвестицій тощо; вкрай низька питома вага в промисловості машинобудування, що є основою НТП та справляє вплив на формування соціальної структури суспільства, а також легкої промисловості, яка забезпечує задоволення споживчих потреб суспільства і незалежність країни від імпорту. Деградація машинобудування та легкої промисловості в Україні підриває здатність країни до збереження державного економічного суверенітету, а також створює люмпенізований прошарок населення, який стає рушійною силою соціальних конфліктів, що підтверджують події кінця 2013–2014 рр.

На думку Б.Кваснюка, для багатогалузевого промислового комплексу існує два напрями розвитку, це: 1) освоєння діючих у світі технологій за принципом наздоганяючого розвитку в базових галузях економіки – чорній металургії, автомобільній, хімічній, харчовій, легкій промисловості; 2) стратегія інноваційного прориву за селективної державної підтримки, що забезпечить вихід на передові позиції у світі, в галузях аерокосмічної, суднобудівної промисловості, важкого машинобудування, інформаційних технологій тощо²⁷⁹. З цього приводу П.Єщенко зазначає, що для економіки України необхідною є не наздоганяюча, а саме випереджаюча модель розвитку, сконцентрована на розвитку п'ятого і шостого технологічних укладів за забезпечення в довготривалій перспективі темпів зростання ВВП, що в 2–3 рази перевищують аналогічні показники в країнах з розвинутою економікою²⁸⁰. Забезпечити реалізацію моделі випереджаючого розвитку, на думку вченого, можна лише шляхом застосування на практиці неошумпетеріанської парадигми економічного розвитку, в основі якої лежить інноваційний

²⁷⁶ Світогосподарська диспропорційність: особливості, тенденції, вплив на економіку України: [наукова доповідь] / за ред. чл.-кор. НАН України Л.В.Шинкарук; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2012. – С. 86.

²⁷⁷ Єщенко П.С. Куди движется глобальная экономика в XXI веке? / П.С.Єщенко, А.Г.Арсеенко. – К.: Знання України, 2012. – С. 322.

²⁷⁸ Єщенко П.С. Куди движется глобальная экономика в XXI веке? – 479 с.; Маслов А.О. Інформаційна економіка: становлення, структура та теоретичне осмислення: монографія / А.О.Маслов. – К.: Аграр Медіа Груп, 2012. – 432 с.

²⁷⁹ Роль держави у довгостроковому економічному зростанні. – С. 37.

²⁸⁰ Єщенко П.С. Куди движется глобальная экономика в XXI веке? – С. 302.

процес. Всі провідні країни світу розвиваються саме цим шляхом. Для України необхідним є освоєння базисних технологій нового технологічного укладу насамперед в тих галузях, в яких існують відповідні вітчизняні науково-технологічні розробки.

У теоріях структурних трансформацій економіки України на межі ХХ–ХХІ ст. важливе місце займає аргументація необхідності та обґрунтування шляхів формування національної інноваційної системи (В.Гесць, Л.Федулова та ін.). Процеси, що відбуваються в економіці України, не відповідають тенденціям розвитку економік провідних країн світу, про що свідчить використання застарілих технологій та низька інноваційна активність, а відповідно і низький рівень наукомісткості вітчизняної продукції. У промисловому виробництві домінують третій і четвертий технологічні уклади, основу яких складають традиційні галузі добувної і обробної промисловості, започатковані на ранніх стадіях індустріалізації, а в розвинених країнах дійшли межі своїх можливостей. Частка цих укладів становить 95%. Натомість частка п'ятого і шостого технологічних укладів, основою яких є електронна промисловість, обчислювальна, волоконно-оптична техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, інформаційні послуги, біотехнології, не перевищує 5%²⁸¹. Невідповідність процесів, що відбуваються в економіці України, тенденціям інноваційного розвитку економік провідних країн світу засвідчує і низький рівень наукомісткості вітчизняної продукції. Нові технологічні процеси, зокрема маловідходні, ресурсощадні та безвідходні впроваджують лише близько 3% загальної кількості промислових підприємств²⁸². Розбудова промисловості України відбувається переважно на екстенсивній основі при використанні застарілих технологій та низькій частці інновацій. Ця проблема особливо загострюється в умовах інтенсифікації НТП у світі, що поглиблює і прискорює технологічне відставання економіки України та послаблює її конкурентні позиції на світових ринках.

У розвинених ринкових економіках світу великі корпоративні структури є базовою складовою національної інноваційної системи, головна роль якої полягає в створенні технологій на власних дослідженнях і розробках та

в ринковому освоєнні інновацій. Переважна частина ресурсів на проведення наукових досліджень концентрується у невеликій кількості компаній, які здатні реалізовувати масштабні дорогі проекти, фінансувати розроблення відразу декількох альтернативних нововведень, поєднувати вчених і фахівців різних наукових дисциплін для багатоцільових проектів. Саме тому обґрунтування структурної перебудови промислового комплексу шляхом корпоративізації разом з модернізацією техніки і технологій є важливою складовою теорій структурних трансформацій. Унаслідок приватизації сформувалась структура промислового виробництва з переважанням недержавних форм власності, відбувся розрив технологічних зв'язків та руйнування великих територіально-виробничих комплексів. Ці процеси обумовили аргументацію забезпечення великими економічно потужними організаціями рівня інноваційної активності, який відповідає вимогам НТП та зростає пропорційно розміру підприємства²⁸³. Помилки в організації приватизаційних процесів призвели до руйнування окремих виробничо-технологічних комплексів, розірвання коопераційних зв'язків між підприємствами, звуження можливостей в Україні випуску кінцевої продукції. З'явилася велика кількість дрібних неефективних підприємницьких структур, що внаслідок відчуження від основних засобів виробництва не здатні випускати конкурентоспроможну, високотехнологічну продукцію²⁸⁴.

У більшості розвинених країн світу найбільша кількість нових технологічних розробок фінансується приватними компаніями, а найменша – вузами і державними установами. Головним джерелом фінансування у цих країнах є корпорації (72,4% – в Японії і Південній Кореї, 70,2 – у Фінляндії, 68,2% – у США)²⁸⁵. Завдяки наявному організаційному, фінансовому, виробничому та ресурсному потенціалу корпораціям належить провідна роль у реалізації програм інноваційного розвитку через здійснення великомасштабних міжнародних проектів, створення спільних підприємств з виробництва продукції, розвиток трансферу високих технологій. Домінантні економічні позиції корпорацій у розвиненій ринковій економіці створюють умови для формування потужних виробничо-господарських комплексів, що є основою інноваційного розвитку та модернізації економіки.

²⁸¹ Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України. – У 3 т. – Т. 2 : Інноваційно-технологічний розвиток економіки / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця, акад. НАН України В.П.Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є.Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – С. 114–115.

²⁸² Реструктуризація промисловості України у процесі посткризового відновлення : аналіт. доп. / [О.В.Собкевич, А.І.Сухоруков, В.Г.Савченко, С.Л.Воробйов та ін.]; за заг. ред. Я.А.Жаліла ; НІСД. – К., 2011. – 112 с.

²⁸³ Федулова Л.І. Інноваційний вектор розвитку промисловості України / Л.І.Федулова // Економіка України. – 2013. – №4 (617). – С. 15–23.

²⁸⁴ Збітнєв Ю.І. Біла книга України або Вашингтонський консенсус в дії. Наслідки економічних реформ 1991–2001 років / Ю.І.Збітнєв, М.І.Сенченко. – К. : Видавничий дім "Княгиня Ольга", 2003. – 250 с.

²⁸⁵ Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: у 3 т. – Т. 2 : Інноваційно-технологічний розвиток економіки. – С. 384.

Сучасні інтеграційні утворення, засновані на корпоративній формі власності, є найбільш стійкими суб'єктами економічної діяльності щодо зовнішніх викликів. На відміну від промислово розвинених країн, в Україні проведення НДДКР не розглядається більшістю компаній як необхідна умова успішного функціонування в ринковому середовищі. Ознакою національного наукового сектора є погіршення механізму взаємодії промислових підприємств із науково-дослідними організаціями та ліквідація власних науково-дослідних і конструкторських підрозділів. Для забезпечення конкурентоспроможності економіки України та сталого економічного зростання необхідним є створення потужних національних корпорацій на базі технологій п'ятого та шостого технологічного укладів та відповідних їм галузей – електронної промисловості, обчислювальної, волоконно-оптичної техніки, програмного забезпечення, телекомунікацій, роботобудування, інформаційних послуг, біотехнологій.

У формуванні концепцій структурної перебудови національної економіки важливе місце займає аналіз залежності вітчизняної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, що обумовлена значним впливом екзогенних факторів (експортної кон'юнктури в окремому секторі економіки, припливу спекулятивних іноземних інвестицій та ін.) на структурні трансформації в Україні, причому внутрішні фактори не справляють такого вирішального впливу та не призводять до настільки вагомих наслідків²⁸⁶. В Україні склалась екзогенно залежна модель економічного розвитку. Головними причинами, що призвели до формування такої моделі, були зовнішня заборгованість за кредитами міжнародних організацій, енергозалежність від Росії, конверсія і руйнація ВПК, дисбаланс між відкритістю економіки і ступенем розвитку внутрішнього ринку тощо.

На думку дослідників, знизити рівень залежності економіки від мінливих зовнішніх факторів можна шляхом випереджаючого розвитку галузей з високим рівнем доданої вартості. Саме тому критерієм оцінки пріоритетності розвитку виробництв виступає показник приросту валової доданої вартості за конкурентоспроможними видами діяльності в перспективі²⁸⁷. В економічній літературі аргументовано необхідність переходу до ендогенізованої моделі розвитку, яка має ґрунтуватись на незалежній економічній політиці забезпечення стабільного розвитку з одночасним вирішенням завдань входження

у глобальне світове середовище на партнерських засадах і виваженої оцінки наслідків зовнішньої фінансової допомоги та кредитних зобов'язань.

Головним завданням стратегії структурних змін з урахуванням посилення дії ендогенних факторів є пристосування виробництва до потреб стійкого внутрішнього ринку на основі стимулювання прискореного розвитку наукомістких, високотехнологічних галузей виробництв. Зростання бюджетних видатків на військові цілі є одним із стимулів, що веде до зростання внутрішнього попиту. В сучасних умовах постає необхідність розроблення економічної політики із залученням потенціалу ВПК, формування надійної системи національної безпеки та створення боездатних військових сил. Тому, стимулювання розвитку ВПК може розглядатись як один з напрямів розвитку внутрішнього ринку.

За роки ринкового реформування економіки випереджаюче скорочення оборонних витрат порівняно з падінням ВВП призвело до дисбалансу не лише в оборонній сфері, а також вплинуло на інші галузі господарського комплексу. Структура оборонного бюджету має передбачати витрати на експлуатацію та обслуговування військової техніки, а також НДДКР, закупівлю військової техніки та озброєння, адже це – основний капітал, який забезпечує головні процеси відтворення та розширення. Збільшення оборонних витрат призводить до зростання сукупного попиту, що в свою чергу спричиняє збільшення виробництва товарів і послуг, яке спрямовується на задоволення цього зростаючого попиту. У такий спосіб досягається вищий рівень прибутків і зайнятості в економіці. Особливе значення мають НДДКР, у результаті яких нові технології впроваджуються не лише у військовій сфері, а й у цивільному секторі економіки, що сприяє підвищенню його продуктивності. Для України все ще залишаються актуальними НДДКР у ракетно-космічній галузі, суднобудуванні, літакобудуванні тощо²⁸⁸.

У результаті критичного дослідження змін галузевої структури економіки та динаміки національного виробництва в українській економічній літературі на межі XX–XXI ст. визначено обґрунтування важливості відходу від однобічної експортної орієнтації та диверсифікації експортної структури в бік значного збільшення частки високотехнологічних виробів та послуг на підставі аналізу структури експорту України, в якій переважає продукція низького рівня обробки – метал, продукція харчової промисловості та сільського господарства (В.Геєць, Т.Приходько, Я.Жаліло, П.Єщенко, А.Арсеєнко та ін.). З середини 1990-х років відбувалось одночасне зростання експорту

²⁸⁶ Моделі ендогенного зростання економіки України : монографія. – 576 с.

²⁸⁷ Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – К. : Ін-т екон. прогноз. ; Фенікс, 2003. – С. 734.

²⁸⁸ Роль держави у довгостроковому економічному зростанні. – 424 с.

продукції паливно-сировинних галузей з низьким вмістом доданої вартості та зменшення експорту продукції машинобудування. Закріпилась експортна орієнтація виробництва, в тому числі легкої промисловості, яка за своїм призначенням має бути спрямована на внутрішній ринок. До того ж в структурі експорту переважають сектори, які характеризуються здебільшого ціновою конкуренцією. Саме ціна, а не технологічний рівень виробництва чи якісні характеристики товару, є головним фактором конкурентоспроможності. Експорт такої продукції є незахищеним від зниження цін на продукцію конкурентів та втрати своїх позицій на ринках. В Україні фактично відсутній експорт високотехнологічної продукції, хоча існує потенціал вітчизняної промисловості та науки забезпечити експортні поставки сучасних технологій, зокрема авіакосмічних, інформаційних, медичних тощо.

Провідне місце у промисловості України займають монополізовані сектори: імпорту ресурсів, особливо паливно-енергетичних, капіталомісткого, енерго- та імпортозалежного експорту металургійної продукції. Монопольні витрати цих галузей були перекладені на галузі з виробництва кінцевого призначення, оскільки відбувалося зростання цін на продукцію електроенергетики, паливної промисловості, чорної металургії за значно меншого зростання цін чи навіть їхнього зменшення у таких галузях, як харчова промисловість, машинобудування, сільське господарство. Наслідком цього стало збільшення питомої ваги електроенергетики, паливної промисловості, чорної металургії в структурі економіки. За таких умов фактично нівелюються заходи структурної політики та енергозбереження і виникає загроза зведення усієї промисловості до меж базових галузей. Відповідно сформувалася модель конкурентоспроможності України на основі використання природо-ресурсного потенціалу, що не змогла тривалий час забезпечувати конкурентні позиції країни на міжнародному ринку та швидко вичерпала себе. Отже, очевидно, що однією з причин неефективності державної структурної політики є значна монополізація галузей економіки.

Таким чином, на межі XX–XXI ст. унаслідок секторальної розбалансованості суспільного виробництва в Україні було втрачено конкурентні позиції на світовому та внутрішньому ринках, відбулось значне падіння темпів розвитку національної економіки. Економічні дослідження цього періоду спрямовані на пошук шляхів подолання економічної відсталості на основі структурної перебудови економіки. До актуальних положень теоретичного обґрунтування структурних трансформацій національної економіки належать: 1) необхідність зміни галузевої структури промислового виробництва

в напрямі створення завершених технологічних циклів, що забезпечить задоволення внутрішнього попиту споживчими товарами та зменшить необхідність їх імпорту; 2) важливість подолання односторонньої експортної орієнтації та посилення диверсифікації експортної структури в бік значного збільшення частки високотехнологічних виробів та послуг; 3) обґрунтування структурної перебудови промислового комплексу шляхом корпоратизації разом з модернізацією техніки і технологій.

3.3.3. Корпоративне управління як чинник активізації інвестиційного процесу

Активний розвиток корпоративних форм підприємництва на початку 1990-х років спричинив посилення наукового інтересу до дослідження природи корпоративного підприємництва, передумов його формування та результатів корпоратизації економіки. В цей період з'являються перші спроби теоретичного аналізу та узагальнення практики корпоративного поступу у процесі інституційних трансформацій. Зокрема, проблеми вдосконалення управління виробництвом на базі нових форм власності та методів управління, побудови механізмів мотивації праці в корпоративних структурах, реструктуризації промисловості й корпоратизації, державної підтримки підприємництва тощо на перших етапах трансформаційних перетворень висвітлювались у працях І.Лазні, Л.Мамічевої, В.Рибалкіна та ін.²⁸⁹, якими здійснено ґрунтовний аналіз етапів і тенденцій формування вітчизняного корпоративного сектора, проаналізовано основні сутнісні характеристики процесу корпоратизації в цілому. Акціонерна власність у працях названих вчених розглядається як майнова основа, що визначає специфіку управління корпорацією і необхідність створення в ній особливих елементів корпоративного управління. Загалом у дослідженнях цього періоду можна виокремити загальну рису: основний акцент ставиться на з'ясуванні особливостей організаційної структури акціонерних товариств, їх типологізації, на виявленні найоптимальніших механізмів акумуляції капіталів. Досліджуючи підприємницьке середовище та відповідні організаційні форми господарювання, спрямовані на отримання доходу, науковці наголошують на необхід-

²⁸⁹ Лазня І.В. Відносини власності в умовах формування ринкової економіки в Україні / І.В.Лазня. – К. : Логос, 1997. – 316 с. ; Рибалкін В. Акціонерна власність – внутрішня основа формування соціального ринкового господарства / В.Рибалкін, Л.Мамічева // Економіка України. – 1998. – № 2. – С. 47–56 ; Рибалкін В. Механізм і форми реалізації акціонерної власності / В.Рибалкін, Л.Мамічева // Економіка України. – 1999. – № 4. – С. 67–74 ; Рибалкін В.О. Теорія власності / В.О.Рибалкін, І.В.Лазня. – К. : Логос, 2000. – 279 с.

ності створення ефективних корпоративних структур у виробничій сфері, які слід розглядати з позицій мобілізації грошового капіталу та спрямування його на цілі економічного розвитку.

Наприкінці 1990-х років у працях В.Євтушевського, Г.Назарової, Ю.Петруні, І.Спасібо-Фатєєвої та ін. розпочинається новий етап досліджень, пов'язаний із виявленням найоптимальніших форм організації корпорацій, пошуком оптимальних стратегій розвитку корпоративного бізнесу та аналізу взаємодії корпорації з інституційним середовищем.

Разом з тим у наукових розвідках з'являється нове економічне тлумачення корпорації, яка постає не як відокремлене, атомізоване утворення, а як елемент ринкової системи, що тісно взаємодіє з зовнішнім середовищем і не може існувати без урахування цілого комплексу інституційних механізмів. Дедалі частіше корпоративні організації досліджуються в контексті становлення фондового ринку, реєстраційної та депозитарних систем. Прикладом такого підходу є наукові праці Ю.Петруні, в яких досліджено проблемні аспекти розвитку вітчизняного корпоративного сектора в контексті аналізу етапів становлення ринку цінних паперів та емісійної діяльності корпорації²⁹⁰. Розвиток акціонерного бізнесу, на думку вченого, привніс в економічні відносини елемент мобільності інвестиційних переміщень, який істотно активізував акумуляцію капіталів та сприяв їхній концентрації.

Системне дослідження проблеми корпоративного управління, а разом з тим і виокремлення відповідної теорії, розпочинається з початку 2000-х років і пов'язане з іменами українських науковців Л.Довгань, Д.Задихайла, О.Кібенка, О.Поважного, О.Носової, М.Небави, С.Румянцева, А.Сірка, З.Шершньової, В.Якубенка та ін. Аналіз стану наукових розробок цього періоду свідчить, що в них створено необхідне підґрунтя теоретичного аналізу та практичних можливостей функціонування корпоративного управління, яка розглядається як система інституційних механізмів реалізації та захисту прав акціонерів. Створення та успішне функціонування цієї системи, на думку вчених, є необхідною умовою інвестиційної привабливості економіки. Проблеми корпоратизму як загальносуспільного явища та корпоративного управління досліджуються та вирішуються багатоаспектно: в контексті еволюції корпоративних відносин, формування системи відносин між власниками підприємств і менеджерами, аналізу ролі акціонерного капіталу, ефективності дивідендної політики, вдосконалення управління

виробництвом на базі нових форм власності та нових методів фінансового менеджменту, побудови механізмів мотивації праці в корпоративних системах, державної підтримки підприємництва, методів внутрішньокорпоративного забезпечення ефективності виробництва, реструктуризації великих підприємств.

Однією з перших праць, у яких досліджено проблемні аспекти становлення корпоративного управління в Україні, стала монографія О.Поважного "Трансформаційні процеси корпоративного управління" (2001)²⁹¹, в якій досліджено шляхи формування та перспективи розвитку корпоративного управління як системи захисту прав акціонерів у приватизаційний та постприватизаційний періоди розвитку вітчизняної економіки. Модель корпоративного управління розглядається автором як "організаційна система управління об'єднанням, реалізація якої представляє та захищає інтереси своїх інвесторів (акціонерів та кредиторів)"²⁹². Як бачимо, О.Поважний відносить акціонерів до категорії інвесторів, зазначаючи тим самим важливість ефективного корпоративного управління для формування позитивного інвестиційного клімату корпорації. Разом з тим підкреслюється, що впровадження ефективного корпоративного управління важливе не тільки як механізм захисту інтересів акціонерів та збільшення прибутковості компаній, "воно також спроможне стимулювати інвестиційні процеси в країні, створювати економічні передумови розвитку недержавного сектора, і як наслідок, сприяти економічному зростанню"²⁹³. Таким чином, згадана праця представляє корпоративне управління як інституційний чинник, здатний збільшувати конкурентоспроможність та рівень інвестиційної привабливості акціонерного бізнесу.

В контексті аналізу становлення перехідної моделі корпоративного управління у працях А.Сірка²⁹⁴ корпоратизація розглядається як найоптимальніший процес створення ринкового господарства. Вчений підкреслює, що "централізація індивідуальних капіталів, котра реалізується шляхом позитивного розв'язання (зняття) суперечностей розвитку приватної влас-

²⁹¹ Поважний А.С. Трансформационные процессы корпоративного управления / А.С.Поважний. – Донецк : Ин-т экономики промышленности, 2001. – 290 с.

²⁹² Поважний А.С. Трансформационные процессы корпоративного управления. – С. 69.

²⁹³ Там само. – С. 70.

²⁹⁴ Сірко А.В. Корпоративна власність в транзитивній економіці / А.В.Сірко // Економіка України. – 2003. – № 2. – С. 56–64 ; Сірко А.В. Корпоративні відносини в перехідній економіці: проблеми теорії і практики / А.В.Сірко. – К. : Імекс, 2004. – 413 с. ; Сірко А.В. Врегулювання відносин та прав власності в корпоративному секторі економіки / А.В.Сірко, Н.М.Найдич // Вісник ТДЕУ. – 2006. – С. 9–19.

²⁹⁰ Петруня Ю.С. Акціонерні товариства в Україні: проблеми емітентів та інвесторів / Ю.С.Петруня. – Дніпропетровськ, 2000. – 100 с.

ності, здійснюється завдяки обмеженій майновій відповідальності співвласників корпорації та інституційно облаштованій і ефективно діючій системі корпоративного управління"²⁹⁵.

Виявляючи сутнісні характеристики і тенденції еволюції структури корпоративної власності, А.Сірко досліджує специфіку формування та проблеми функціонування корпоративного сектора за умов ринкової трансформації економіки, їх детермінованість глибинними процесами первісного нагромадження капіталу. Вчений акцентує увагу на тому, що більшість акціонерних товариств в Україні виникли в процесі приватизації, тому важко їх ототожнювати з класичними корпораціями. Так, А.Сірко називає створену в процесі приватизації форму акціонерної компанії квазікорпорацією, "основним сенсом існування якої є перерозподіл капіталу й отриманого прибутку на користь окремих осіб й водночас позбавлення інших формально належних їм прав власності у цій же структурі"²⁹⁶. Така ситуація неминуче призводить до погіршення інвестиційного клімату та обмежує інституційні можливості системи корпоративного управління.

Дослідження концептуальних засад розвитку корпоративних структур на підставі системного аналізу інноваційних аспектів розвитку підприємницького сектора економіки України здійснено у праці "Корпоративні структури в національній інноваційній системі України"²⁹⁷. Спираючись на накопичений у світовій теорії досвід аналізу корпоративних відносин, автори акцентують увагу на існуванні трьох сучасних підходів до визначення сутності корпорації. Корпорація розглядається як: 1) організація, що у процесі поєднання ресурсів створює синергетичний ефект; 2) організація, яка не просто поставила перед собою певні цілі, а й діє на суспільне благо (тобто, представлено аспект соціальної відповідальності); 3) результат зростання трансакційних витрат, спричинених неефективністю зовнішніх контрактів тієї чи іншої форми. Таким чином поставлено питання про необхідність аналізу корпорації (і відповідно корпоративного управління) як комплексної системи, що виконує як економічні, так і соціальні функції. Відповідно, актуалізується проблема дослідження корпоративного управління з урахуванням цілої системи соціокультурних чинників: демократизму, громадянських прав та свобод, громадянської свідомості, соціальної відповідальності. Корпорація, на думку авторів, повинна розглядатися як "набір установлених суспільством

²⁹⁵ Сірко А.В. Корпоративні відносини в перехідній економіці: проблеми теорії і практики. – С. 78.

²⁹⁶ Там само. – С. 263.

²⁹⁷ Корпоративні структури в національній інноваційній системі України. – К., 2007. – 812 с.

норм і правил ведення бізнесу, які структурують економічну та соціальну взаємодію членів – учасників організації"²⁹⁸. Відповідно, корпоративні норми та правила повинні оцінюватись як результат складного інституційного процесу, в якому "зусиллями всіх учасників ринкової взаємодії, зокрема держави та її громадян, вироблено детермінанти раціональної поведінки для тих із них, хто як працівник, управляючий, чи власник пов'язані внутрішніми контрактами з організацією, з чітко вираженими адміністративними межами"²⁹⁹. Така постановка проблеми, за умови її адекватного сприйняття соціумом, на думку вчених, об'єктивно змінює ракурс та акценти у наукових дослідженнях та стратегію подальшого розвитку інституту корпоративного управління на практиці.

Оцінка процесу формування моделі корпоративного управління в українській економічній літературі дозволяє зробити висновок, що при реалізації приватизаційних програм, орієнтованих на побудову масштабного корпоративного середовища (із значним колом учасників-інвесторів та великим числом корпорацій), не було враховано, що розвиток таких відкритих корпорацій в історичній практиці відбувався шляхом їхньої поступової еволюції від приватної (засновницької) до підприємницької корпорації. Як бачимо, становлення сучасної вітчизняної корпорації відбулося без проходження основних етапів еволюційного сходження, що неминуче призвело до деформації сутності та інституційної форми реалізації корпоративних відносин.

Головною характеристикою корпоратизації на постприватизаційному етапі стала тенденція до зростаючої концентрації акціонерної власності, що стало можливим завдяки низькому рівню правового захисту акціонерів та відсутності дієвих механізмів корпоративного контролю. Подальший розвиток перехідної моделі визначив тенденцію до поширення інсайдерського контролю, основою якого стали саме схеми приватизації, побудовані на асиметрії інформації та інституційних можливостей для різних економічних агентів. Відсутність чітко формалізованих правил проведення приватизаційного процесу, в нормованих у законодавстві, створила умови для фактичного привласнення об'єктів державного майна за рахунок отримання специфічного інформаційного ресурсу та використання непрозорих та не завжди легітимних схем приватизації. Як наслідок, колишні керівники державних підприємств та їх довірені особи, що володіли реальним управлінським

²⁹⁸ Федулова Л.І. Методологічні засади створення та функціонування корпоративних структур / Л.І.Федулова // Корпоративні структури в національній інноваційній системі України. – К., 2007. – С. 12–93.

²⁹⁹ Там само. – С. 14.

ресурсом, скористалися можливістю акумуляції значних пакетів акцій, а отже, і реального контролю над акціонерним капіталом. За оцінкою М.Грідчини, "найбільш міцним і неефективним є інсайдерський контроль у ЗАТ, які утворились перетворенням великих і середніх державних підприємств, а такі становлять 2/3 акціонерного сектора України"³⁰⁰.

Отже, важливою характеристикою корпоративного сектору стало поступове формування та вкорінення системи *інсайдерського (внутрішнього) контролю*, який означає "де-факто та де-юре захоплення менеджерами прав контролю над підприємством і сильне представництво їхніх інтересів у процесі прийняття корпоративних стратегічних рішень (найчастіше у конфлікті з інтересами працівників)". Як свідчить світова практика, встановлення системи менеджерського (інсайдерського) контролю не є критично шкідливим для компаній. Прикладами успішного існування інсайдерської моделі у світовій практиці є німецька та японська системи корпоративного управління, де обмеженість внутрішнього контролю, зумовлена асиметрією можливостей принципалів та агентів, вирішується за допомогою зовнішнього корпоративного контролю ринку капіталів, що забезпечує оцінку вартості корпорації та контроль за її керівниками, а також за допомогою таких інститутів, як конкурентні ринки управлінських кадрів та трудових послуг.

Особливістю вітчизняного ринку корпоративного контролю інсайдерського типу науковці називають відсутність найважливіших інститутів, що уможливають його реалізацію. Як зазначає А.Сірко, "інвестори, передусім зовнішні, позбавлені значною мірою як інструментів прямого контролю за діяльністю менеджерів через демократичні процедури загального керівництва й формування робочих органів корпорації, так і можливостей побічної оцінки свого бізнесу через динаміку ринкової вартості акцій"³⁰¹. Та обставина, що означена модель корпоративної власності, на думку А.Сірка, є "інвестиційно найменш продуктивною, оскільки за своєю економічною природою така модель зорієнтована на трансформацію корпоративної форми підприємства в закритий інститут", дозволяє зробити висновок, що вона водночас є і найменш перспективною у контексті оптимізації системи захисту інтересів власників та інвесторів³⁰². Разом з тим домінування моделі інсайдер-

ського контролю є суттєвим чинником зниження інвестиційної привабливості вітчизняного корпоративного середовища, що блокує інвестиційні можливості потенційних акціонерів і стає бар'єром економічного розвитку.

При цьому непрозорі відносини власності призвели до того, що у сформованій у результаті приватизації структурі корпоративної власності фактично неможливо розмежувати реальних та номінальних власників, що значно ускладнює становлення ефективних механізмів корпоративного контролю. Як зазначає В.Голіков, "крупні українські корпорації ресурсних галузей, як основа української економіки, залишаються утворенням кланового типу з нез'ясованими кордонами і "непрозорою" внутрішньою структурою, що занурені в складні симбіозні відносини з державою"³⁰³. Формування такої непрозорої структури власності в Україні, на думку В.Гейця, посилюється "протекціоністською політичною практикою, що сприяє розпаду інституцій" і призводить до інституційної деформації моделі корпоративного управління³⁰⁴.

Результатом приватизаційного перерозподілу власності стало також збереження керівних позицій старого управлінського апарату, неефективна управлінська діяльність якого спричинила кризовий стан та необхідність реструктуризації. Відтак корпоратизація не тільки не створила ефективної структури власності та системи управління нею, а подекуди навіть призвела до консервації неефективних організаційно-управлінських структур на підприємствах. "Невиконання функцій оновлення кадрового складу", що є типовою тенденцією, притаманною вітчизняній традиції господарювання ще з радянських часів, на думку С.Архирєєва, не тільки стримує зростання ефективності економіки, а й "призводить до появи у акціонерів додаткових трансакційних витрат, причому значних, оскільки вони включають всі втрати від неефективного управління"³⁰⁵. Таким чином, відбувається обмеження прав акціонерів (насамперед, міноритарних) не тільки в контексті можливостей їхнього впливу на управління, а й у реальному недоотриманні доходів (у вигляді дивідендів), які зменшуються за рахунок зростання трансакційних витрат. Порівняння цієї частини витрат із типовими агентськими свідчить, що, на відміну від останніх, витрати, пов'язані з процедурою "консервації" неефективних менеджерських практик, не приносять акціонерам-власникам

³⁰⁰ Грідчина М.В. Роль корпоративного управління у підвищенні інноваційної активності акціонерних товариств / М.В.Грідчина // Корпоративні структури в національній інноваційній системі України. – К., 2007. – С. 166.

³⁰¹ Сірко А.В. Корпоративні відносини в перехідній економіці: проблеми теорії і практики. – С. 76.

³⁰² Там само. – С. 78.

³⁰³ Розвиток корпоратизму та корпоративних відносин в економіці України. – К.: Ін-т екон. прогноз., 2002. – С. 173.

³⁰⁴ Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / за ред. В.М.Гейця. – К.: Логос, 1999. – С. 68.

³⁰⁵ Архиреев С.И. Трансакционные издержки и неравенство в условиях рыночной трансформации / С.И.Архиреев. – Х.: Бизнес Информ, 2000. – С. 208.

Висновки до розділу 3

У працях українських вчених-економістів другої половини XIX – початку XX ст. А.Камінки, С.Гольдельмана, Л.Петражицького, Д.Піхна, І.Тарасова, П.Цитовича, Г.Шершеневича було сформульоване загальне концептуальне уявлення про джерела інвестиційного забезпечення економічного розвитку за умов активного формування ринкового господарського середовища та утвердження в ньому новітніх організаційних форм акціонерного підприємництва. Наукове обґрунтування інституційних можливостей створення ефективних механізмів алокації ресурсів та їхнього використання для потреб розвитку господарства, прогресивних змін у структурі економіки, підвищення інвестиційної активності становить істотний внесок у теорію економічного розвитку в частині дослідження інвестиційно-інноваційного потенціалу корпоративного сектора економіки. Вітчизняні вчені визначили його переваги на основі таких характеристик: можливості швидкого нагромадження значних капіталів; диверсифікація ризиків; можливості залучення до бізнесу широких верств населення; придатність для реалізації проектів техніко-технологічної модернізації виробництва; широкі можливості залучення іноземних інвестицій посередництвом фондових операцій; висока конкурентоспроможність.

Трансформація вітчизняного ринкового середовища в умовах зростання частки акціонерних підприємств, посилення монополістичних тенденцій та утвердження, в подальшому, моделі державного капіталізму обумовили на межі XIX–XX ст. підвищення ролі теоретико-правових основ корпоративного управління в розвитку господарства. У багатьох принципових положеннях теоретичні підходи до розв'язання проблем корпоративного управління, запропоновані у працях вітчизняних учених, можна вважати піонерними, зокрема, щодо обґрунтування потреби формування спеціальних органів представництва інтересів акціонерів у корпораціях – наглядової ради (П.Цитович); здійснення державного регулювання процесів акціонування та створення спеціальних органів системи захисту прав акціонерів (І.Тарасов); важливості інституційного забезпечення розвитку корпоративного контролю (С.Гольдельман); впливу процесів концентрації спекулятивного капіталу та темпів акціонерного засновництва на зростання циклічності економіки (Л.Петражицький).

У результаті формування нових науково-практичних підходів до проблеми інвестиційного забезпечення та структурної перебудови економіки

таких додаткових позитивних ефектів, як збільшення можливостей контролю та зміцнення довіри до контрактів з агентами.

У процесі приватизації виявилися такі негативні тенденції: з'явилися тіньові канали приватизації, зокрема через практику передавання державних пакетів акцій в управління впливовим національним бізнес-групам; додаткова емісія акцій, у результаті якої частка державної власності зменшувалася до рівня, що не дозволяв впливати на прийняття управлінських рішень. При цьому приватні бізнес-групи набували контролю над великими державними підприємствами без притаманної праву власності відповідальності за результати діяльності. Це призвело до деформації механізмів реалізації державних корпоративних прав та втрати контролю за їхнім використанням. Як зазначає С.Румянцев, "розведений у часі продаж значних пакетів акцій підприємств різним особам, а також необґрунтоване закріплення у державній власності пакетів акцій без прогнозованих наслідків їх подальшого продажу" спричинили ускладнення процесу формування ефективної частки держави у корпоративному секторі та не сприяли її подальшій ефективній інституціоналізації³⁰⁶.

Асиметричний розподіл інформаційного ресурсу, головним джерелом якого став доступ до важливої інформації через неформальні зв'язки із представниками держави, створив передумови для формування привілейованих груп економічних агентів у процесі корпоратизації. Названі групи, використовуючи асиметрію інформації, не тільки отримали домінуючу частку власності, а й істотні переваги перед аутсайдерами, які фактично не набули можливостей для захисту своїх прав. Така ситуація об'єктивно ускладнила процеси розвитку корпоративного управління, формування системи контролю та концентрації капіталів через консолідацію пакетів акцій і загалом негативно позначилась на процесах капіталізації ринку та економічного зростання.

Розв'язання проблеми можливе лише за умови розроблення відповідної державної стратегії, що передбачає створення законодавчих можливостей для розвитку корпоративного управління з метою створення інституційного підґрунтя формування конкурентного середовища шляхом оптимізації можливостей доступу економічних агентів до різних економічних ресурсів, розвитку системи корпоративного контролю за дотриманням прав учасників корпоративних відносин.

³⁰⁶ Румянцев Сергій. Управління державними корпоративними правами / С.Румянцев // Цінні папери України. – 2009. – 16 квітня.

впродовж 1920–1930-х років утвердилася мобілізаційна концепція фінансів, що базувалася на принципах жорсткого централізму, планових начал в управлінні народним господарством, повному витісненні залишків ринкових механізмів розподілу доходів та формування інвестиційних ресурсів. У той же час українські вчені Й.Кулішер, В.Твердохлебов, Л.Яснопольський виступали за дотримання принципу раціоналізму та економічної доцільності у фіскальній політиці, проти однобокого намагання держави реалізувати завдання збільшення доходів без урахування соціальних, культурних та довгострокових економічних наслідків такої політики.

Підґрунтям активізації вітчизняних наукових досліджень у галузі теорії економічного розвитку у 1950–1980-х роках слугували соціально-економічні чинники (кризові явища в економіці та посилення диспропорцій, невідповідність структури економіки викликам НТП). Українські вчені, враховуючи роль інвестиційних ресурсів для забезпечення науково-технічного прогресу та економічного розвитку загалом, наголошували на необхідності скасування практики лімітування надання кредитів, розробляли шляхи підвищення їхньої економічної ефективності, аргументували взаємозв'язок розвитку кредитування з оптимізацією структури витрат виробництва. Питання джерел і механізмів фінансування економічного розвитку набули ключового значення у другій половині 1960-х років. На перший план висувалися економічні методи управління за допомогою таких інструментів як госпрозрахунок, ціна і кредит, а роль адміністративних методів зменшувалася. В Інституті економіки АН УРСР під керівництвом А.Даниленка було започатковано новий науковий напрям – фінансово-кредитне регулювання економіки.

Упродовж 1970–1980-х років українськими вченими запропоновано та аргументовано новаторські та перспективні теоретичні положення щодо використання фінансово-кредитних важелів управління економікою для підвищення ефективності суспільного виробництва (А.Даниленко); вдосконалення державного бюджету як основи фінансового забезпечення економічного розвитку (О.Василик, М.Глуценко); оптимізації взаємовідносин підприємств (об'єднань) з державним бюджетом щодо плати за виробничі фонди та фіксованих платежів (П.Верба, С.Галуза, М.Герасимчук, А.Даниленко, В.Кононенко, С.Огородник, М.Олексієнко, С.Ямпольський).

На межі ХХ–ХХІ ст. в умовах системної трансформації національного господарства в українській економічній думці відбулася зміна поглядів на джерела та механізми фінансового забезпечення економічного розвитку. Вихідним стало положення, що ринковий механізм передбачає рух капіталу між секторами: від виробників споживчих товарів до виробників інвестицій-

них товарів, а фінансовий ринок регулює взаємозв'язок споживання, заощаджень та інвестицій. Визнання того, що найважливішим суб'єктом ринку є інвестор, а головним інвестиційним інститутом – фондовий ринок, змінило усталені підходи до проблематики управління економічним розвитком і ролі державних фінансів у його забезпеченні. Разом з тим провідні вчені-економісти наголошували на тому, що за специфічних умов, що склалися в Україні, доцільним і необхідним є поєднання методів макроекономічного монетарного (грошово-кредитного) та фіскального (бюджетно-податкового) регулювання, які характерні для суто ринкових непрямих механізмів впливу на економіку, з методами прямого державного регулювання.

Наукове забезпечення стратегій економічного розвитку на основі структурної перебудови національного господарства спиралося на теоретико-методологічні засади концепцій "економіки знань", "соціально орієнтованого ринкового господарства", "сталого економічного зростання". Визначилися такі головні теоретичні підходи щодо шляхів забезпечення структурних трансформацій національної економіки – традиційні (Д.Богиня, Г.Волинський, П.Єщенко, І.Лукінов та ін.); інноваційні (В.Геєць, С.Єрохін та ін.); ендогенного розвитку (В.Геєць, М.Скрипниченко та ін.); секторальні (Я.Жаліло, Ю.Збітнев та ін.).

Дослідження провідних українських вчених свідчать, що неефективність структурної економічної політики держави на межі ХХ–ХХІ ст. є наслідком безсистемного, непослідовного і часткового реформування економіки, а також високого рівня її монополізації. Характерними змінами галузевої структури економіки України цього періоду є: тенденція до переважного розвитку найпростіших за технологічним рівнем переробних виробництв матеріало-сировинної спрямованості, в яких створюється порівняно невисока додана вартість; постійна сировинна орієнтація в експорті продукції; відсутність розвитку виробництва товарів, спрямованих на задоволення потреб внутрішнього ринку; відсутність значного зростання частки виробництва інноваційної продукції.

Інституційним бар'єром реалізації стратегії структурної перебудови стала втрата державою ключових галузей національного господарства внаслідок приватизації та відсутність ефективного власника у корпоративному секторі. Зниження суспільної ефективності фінансових механізмів структурної політики було обумовлене інвестиційним виснаженням внаслідок урядового фіскалізму та перерозподілу бюджетних ресурсів на користь олігархічних груп. Негативні тенденції у структурній трансформації національного господарства посилювалися такими екзогенними детермінантами: спряму-

вання іноземного капіталу у низькотехнологічні уклади та непродуктивну сферу; зниження конкурентоспроможності вітчизняної продукції внаслідок її високої енерго- та матеріаломісткості; посилення відкритості національної економіки за умов її експортної орієнтації; висока імпортозалежність економіки та зростання зовнішнього боргу.

Проблеми формування корпоративного сектора в Україні стали одним із центральних об'єктів наукових досліджень, що здійснюються за такими напрямками: аналіз інституційного середовища та ефективності інституційного забезпечення корпоративного сектора (О.Носова, В.Якубенко, В.Демент'єв, Л.Довгань), правові особливості регулювання та організаційного структурування управління корпорацією (Д.Задихайло, О.Кібенко, Г.Назарова, І.Спасібо-Фатєєва), з'ясування сутності корпоративної власності та механізмів узгодження інтересів в акціонерних компаніях (А.Задоя, В.Євтушевський, І.Лазня, Л.Мамічева, А.Педько, Ю.Петруня, В.Рибалкін), дослідження особливостей становлення корпоративного сектора у перехідній економіці (А.Сірко, Д.Баюра, О.Поважний, С.Румянцев, Н.Супрун) тощо.

Як свідчать результати досліджень наукових поглядів на природу корпоративного управління в контексті його впливу на стимулювання інвестиційної активності та, відповідно, економічного розвитку, успішність процесів формування системи корпоративного управління, як і всієї системи корпоративних відносин, залежить від комплексу інституційних чинників: історичних, соціокультурних, правових тощо. Найістотнішими параметрами, які визначають ефективність інструментів корпоративного управління, є зокрема: рівень розвитку законодавчо-правової бази, стратегічні пріоритети макроекономічної політики, рівень розвитку конкурентності підприємницького середовища, ефективність інституційного середовища загалом. Ефективність інвестиційного процесу та структурної модернізації економіки у цьому контексті повинна визначатися насамперед стратегічними пріоритетами національного розвитку, реалізацію яких повинна забезпечувати система суспільного контролю.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

4.1. Становлення гуманістичної традиції в українській економічній думці

Розроблення соціально-демографічних аспектів розвитку господарства в українській економічній думці започатковано у першій половині XIX ст. В.Каразіним. Як прихильник класичного напрямку політичної економії вчений порушив питання розвитку наукового та економічного потенціалу України шляхом "застосування науки і мистецтв до домогосподарства"³⁰⁷. Вперше у вітчизняній науці у працях В.Каразіна започатковано вивчення природного приросту населення в його станово-соціальних групах. Вчений визначив особливості природного руху населення міст, військових поселень, поміщицьких і державних селян. На конкретному матеріалі дослідник показав негативні демографічні наслідки панщини, зокрема виявив вищу смертність кріпосного селянства порівняно з іншими групами сільського населення³⁰⁸.

І.Вернадський у дусі класичної економічної школи розкрив зміст категорії "праця", яка є джерелом багатства і завжди продуктивна. Важливою умовою процвітання будь-якої галузі промисловості вчений вважав неречовий (духовний) капітал³⁰⁹. Одночасно до заробітної плати він зараховував і ту частину, що йде на розвиток родини, її духовність.

Теоретичні проблеми вивчення населення в середині XIX ст. з політичної економії та загальної статистики розроблено вченими Харківського університету І.Лангом та А.Павловським, які запропонували скласти таблиці смертності для окремих соціальних груп населення. А.Павловський вважав, що систематичне вивчення метричних записів щодо різних соціальних груп

³⁰⁷ Українська економічна думка : хрестоматія / упор., наук. ред., пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С.М.Злупко. – К. : Знання, 1998. – С. 60.

³⁰⁸ Каразин В.Н. Сочинения, письма и бумаги / [под. ред. Д.И.Багалия]. – Х. : Тип. М.Зильберберг и сыновья, 1910. – 926 с.

³⁰⁹ Вернадский В.И. Проспект политической экономии / В кн.: Украинська економічна думка. Хрестоматія ; упор., наук. ред., пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С.М.Злупко. – К. : Знання, 1998. – С. 30.

і прошарків дозволить вивчити диференційну смертність. Проте ця пропозиція набагато випереджала наявні тоді можливості та уявлення сучасників і залишилася нереалізованою. Новий етап у розвитку вітчизняної демографічної думки започаткували праці професорів Харківського університету І.Срезневського та О.Рославського-Петровського³¹⁰. Розвиваючи ідеї А.Кетле про необхідність диференціації економічної цінності вікових груп, І.Срезневський запропонував класифікувати їх за ознакою працездатності. На прикладі Російської імперії та низки інших країн він обчислив економічне навантаження працездатного населення дітьми та людьми похилого віку, здійснив розрахунки середньої тривалості суспільно корисного життя й "окупності" генерацій. Наукові праці О.Рославського-Петровського присвячено вивченню народонаселення країни загалом, а також критичному аналізу його розвитку порівняно з перебігом демографічних процесів у західноєвропейських країнах.

У другій половині 1840-х – 1850-х років сформувалася київська наукова школа статистики, що на той час посіла провідні позиції в розвитку вітчизняної демографічної думки завдяки працям Д.Журавського, Г.Галагана і В.Тарнавського. Видатний статистик і етнограф Д.Журавський склав "План статистичного опису губерній Київського навчального округу"³¹¹ (1851), в якому поряд із іншими питаннями запропонував з'ясувати особливості заселення краю, динаміку чисельності його населення, соціальний і класовий склад, побут мешканців, здійснити огляд населених пунктів. Д.Журавський зазначав, що для вивчення процесів відтворення населення не досить обмежуватися тільки даними про його природний рух. На його думку, повну картину кількісного розвитку можна отримати, вивчаючи відтворення населення за соціальними групами, з урахуванням міграцій та соціальної мобільності, розселення, майнового стану, занять тощо. Згодом він розвинув свою ідею, запропонувавши схему балансу відтворення оподатковуваних груп населення на підставі даних ревізьких реєстрів, що стало основою подальшого комплексного аналізу суспільних процесів, які відбувалися на українських територіях. Значний внесок у розвиток соціально-економічних та демографічних досліджень зробили вчені, які входили до складу Півден-

но-Західного відділу Російського географічного Товариства. Учні Д.Журавського в царині демографії М.Бунге, Г.Галаган і В.Тарновський сформували концепцію про спад відтворення кріпосного селянства в Росії за умови кризи феодально-кріпосницької системи. В.Тарновський конкретизував ідеї Д.Журавського щодо вивчення селянської родини, розробивши першу в Російській імперії працю з демо-економіки селянської родини. Ідеї Д.Журавського втілено у методики вивчення населення земською статистикою, а також у санітарно-демографічних дослідженнях. Вони залишалися актуальними продовж наступних десятиріч³¹².

У другій половині XIX ст. у країнах Західної Європи з'являються наукові розвідки, в яких оцінюються ті чи інші демографічні явища, залучається достатньо широкий спектр статистичних методів. У цей час на вітчизняних теренах М.Бунге вважався "автором кращого з курсів статистики того часу" та мав велику популярність у наукових колах³¹³. Дослідник акцентував увагу як на теоретико-методологічних проблемах статистики, так і на дослідженні демографічних процесів. У своїй праці "Курс статистики" М.Бунге зазначає, що основними способами статистичного спостереження є переписи та поточна реєстрація. Для забезпечення необхідних результатів спостереження перепис повинен задовольняти певні вимоги і тільки тоді можна отримати задовільні результати: зокрема, відбуватися періодично, закінчуватися в найкоротший термін, гарантувати відносну точність зібраних відомостей, за необхідності використовувати інші статистичні дані³¹⁴. Названі вимоги до перепису свідчать про ґрунтовне розуміння автором повноти, достовірності та об'єктивності результатів дослідження. Щодо періодичності, то забезпечення цієї вимоги дозволяє нівелювати розбіжності сукупності діючих причин, що можна віднести до різної періодичності проведення перепису.

Для порівняльного аналізу демографічних явищ різних країн світу М.Бунге використовує праці Кетле, Колба, Варгентина, Зюсмільха, Демарсьє, Буняковського, Зернова, Фарра та інших. У контексті дослідження чинників розвитку господарства велике значення вчений приділяв вивченню складу населення за віком: "Знання вікового складу населення необхідне і для оцінки матеріальних сил, що знаходиться у наявності держави, і для

³¹⁰ Рославский-Петровский А. Руководство к статистике / А.Рославский-Петровский. – Х., 1856. – 161 с.

³¹¹ Журавский Д.П. План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Вольнской, Подольской, Полтавской и Черниговской. Сост. в комиссии высоч. учрежд. при ун-те. св. Владимира вышеозначенного описания / Д.П.Журавский. – К.: Унив.-вер. тип., 1851. – 59 с.

³¹² Журавский Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений / Д.П.Журавский. – К., 1846. – 210 с.

³¹³ Кауфман А.А. Статистическая наука в России. Теория и методология / А.А.Кауфман. – М.: Издание центрального статистического управления, 1922. – С. 23–24.

³¹⁴ Бунге Н.Х. Курс статистики / Н.Х.Бунге. – К., 1876. – С. 46.

точності статистичних висновків"³¹⁵. М.Бунге наголошував, що "склад населення вважається сприятливим, у разі якомога більшого числа осіб, що відносяться до віку чи змужнілого, чи старечого: по-перше, видно ознаку вигідного складу населення відносно до продуктивних сил країни; по-друге, – ознаку довговічності населення"³¹⁶.

Дослідження природного руху населення М.Бунге розпочинає з вивчення кількості укладених шлюбів, вікових відмінностей тих, хто вступає в шлюб, зміни кількості шлюбів залежно від пори року. Вчений зазначає, що населення першорядних держав складає 2/3 усього населення Європи, а населення Європейської Росії близько 1/4 населення Європи³¹⁷. Проведене М.Бунге дослідження природного руху населення дало можливість стверджувати, що дані, які відносяться до шлюбів, народжуваності, смертності та приросту населення, взаємодоповнюють одне одного, полегшують правильність висновку³¹⁸. М.Бунге зазначає, що на основі таблиць смертності можна визначити: середню тривалість життя як для народжених, так і для осіб різного віку; середній вік, якого досягнуть як народжені, так і особи, які прожили певне число років; ймовірне життя, тобто число років, яке проживе частина народжених, так і частина осіб, що прожили відповідне число років; ймовірний вік, тобто вік, якого досягає частина осіб, що прожили певне число років; "безпеку життя" або ймовірність смерті у відповідному віці. Для підтвердження зазначеного М.Бунге стверджує, що знання середньої тривалості життя всіх вікових груп населення є важливим "при антропологічних та народно-економічних дослідженнях і порівняннях; але зрозуміло, що точність даних, які характеризують середнє життя в різному віці, як для всього населення, так і для відомих його класів, залежить від правильності й точності таблиць смертності"³¹⁹.

М.Бунге в кінці 1857 р. видав статтю "Зміни стосовно складу населення Росії в проміжках часу між 7-ю та 8-ю та 9-ю ревізіями". В соціальній структурі населення Російської імперії за час після 7-ї ревізії (1815 р.), відбулися істотні зміни, що засвідчили нежиттєздатність кріпосного ладу. Аналіз зрушень у складі населення країни, поданий М.Бунге в статті, показав, що в той час як інші групи та стан суспільства зростали за своєю абсолютною, а в деяких випадках й за відносною величиною, чисельність кріпосного

³¹⁵ Бунге Н.Х. Курс статистики. – С. 72.

³¹⁶ Там само. – С. 75.

³¹⁷ Там само. – С. 49–51.

³¹⁸ Там само. – С. 164.

³¹⁹ Там само. – С. 170.

селянства за час між ревізіями 1834 та 1850 рр. зменшилася не тільки за абсолютною величиною, а й за питомою вагою загальної чисельності в населенні країни. М.Бунге наголошував, що це явище обумовлене не міжстановими переходами, а головним чином несприятливими показниками природного відтворення кріпосного селянства. Таким чином можна стверджувати, що в системі економічних поглядів М.Бунге чільне місце займали питання соціально-демографічних чинників розвитку господарського середовища. Вчений стояв біля джерел формування теоретико-методологічних основ статистики населення.

Розвитку демографічних досліджень сприяли праці С.Подолінського³²⁰ з проблем здоров'я населення України. У низці праць, зокрема "Життя й здоров'я людей на Україні", "Села на Україні. Демографічний етюд", "Замітка по етнографії, статистиці й санітарному стану України", виступив як фундатор української соціоетногієни. Ідеї С.Подолінського про енергетику життя знайшли відображення в оригінальному дослідженні "Праця людини та її відношення до розподілу енергії". С.Подолінський пов'язує прогрес суспільства зі збільшенням енергетичного бюджету кожної людини і людства в цілому, зі збереженням і нагромадженням енергії. Збереження і нагромадження енергії відбувається завдяки усвідомленій, творчій праці людини.

До вивчення якості населення та його природного руху долучилися українські соціал-гігієністи І.Маковецький, І.Скворцов, М.Кузнєцов, Є.Святковський, О.Корчак-Чепурківський, Л.Смідович та інші.

Значення соціальних чинників економічного розвитку досліджували такі українські вчені-економісти як А.Антонович, М.Бунге, Д.Журавський, В.Железнов, М.Зібер, А.Камінка, О.Миклашевський, М.Птуха, М.Туган-Барановський, М.Цитович та ін. Більшість наукових праць, присвячених питанням ефективного використання неекономічних чинників економічного розвитку відносяться до другої половини XIX – початку XX ст. Саме в цей період в Україні, як і в економічно розвинених країнах світу, процес трансформації господарського середовища на ринкових засадах набув системного характеру, що вимагало від вчених осмислення та теоретичного обґрунтування соціально-економічної природи ринкових перетворень, виявлення та характеристики основних тенденцій економічного розвитку, формування

³²⁰ Подолінський С.А. Життя і здоров'я людей на Україні. – Женева, 1878. – 244 с. ; Подолінський С.А. Вибрані твори / С.А.Подолінський; упорядник, передм. і прим. Л.Я.Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000. – 328 с. ; Подолінський С.А. Життя і здоров'я людей на Україні. – 244 с. ; Подолінський С.А. Людська праця і її роль у розподілі енергії / С.А.Подолінський. – К., 1997. – 104 с.

наукових підходів до визначення рушіїв та детермінант господарського поступу.

Питання демографічної статистики отримали подальше розроблення у магістерській дисертації М.Птухи "Нариси з теорії статистики населення і моральної" (1916 р.), що стала основою досліджень у галузі прикладної демографії. У результаті наукових пошуків вчений-економіст виділив демографію в окрему науку, хоча особисто для нього не мало принципового значення, вважати демографію галуззю статистики чи самостійною наукою. Він віддавав перевагу демографічній статистиці, в якій виділяв демографію, або статистику населення, і моральну статистику. М.Птуха наголошував, що методом демографічної статистики є "кількісна характеристика остаточного результату дії нескінченного числа різних причин і обставин, що впливають на тривалість людського життя, інтенсивність шлюбності та її тривалість, народжуваність, злочинність тощо"³²¹.

При дослідженні демографічних явищ М.Птуха використовує комплексний підхід, вивчаючи їх з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Український вчений увів поняття "демографічна біографія середньої людини", суть якої полягала в тому, що "лише при поєднанні демографічних біографій окремих індивідів в демографічну біографію середньої для досліджуваної сукупності людини можливе повне і вичерпне вивчення всіх статистичних констатуючих конкретних масових явищ демографічного життя у всій його різноманітності. За будь-якого іншого зображення зазначена теоретична палітра можливого дослідження в більшій чи меншій мірі пропадає"³²². Так, поклавши в основу "демографічну біографію середньої людини", М.Птуха розробив загальну схему вивчення демографічних явищ та процесів.

У своїй монографії "Смертність у Росії і на Україні" вчений підбив підсумки результатів вивчення смертності і на основі цього побудував повні та сумарні таблиці смертності. У зв'язку з неповною розробкою етностатистичних джерел досліджувалися особливості смертності лише одинадцяти народів європейської частини Росії: росіян, українців, білорусів, литовців, латвійців, естонців, молдаван, татар, євреїв, башкирів та чувашів. Для ефективного функціонування економіки були потрібні обґрунтовані прогнози динаміки загальної чисельності і статевовікової структури населення країни та окремих її регіо-

³²¹ Птуха М.В. Вибрані праці / М.В.Птуха. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 49.

³²² Птуха М.В. Очерки по статистике населения / М.В.Птуха. – М. : Госстатиздат, 1960. – С. 73.

нів. У праці "Таблиці смертності для України 1896–1897 рр." об'єктом статистичного дослідження виступає національність, яку М.Птуха визначав за мовною ознакою. Дослідження М.Птухи у цій царині мали не лише наукове, а й практичне значення. І хоча перші прогностичні гіпотези розвитку населення були не завжди досконалими, проте цей досвід прогностичних розрахунків чисельності населення став важливим етапом у становленні вітчизняної науки, зокрема демографічного прогнозування.

Істотне значення для вивчення демографічної ситуації у другій половині XIX ст. мали методичні розробки й конкретні дослідження соціал-гігієністів А.Якобія³²³, М.Тезякова³²⁴, М.Уварова³²⁵, М.Діатропова, які працювали тоді в Україні. Поглиблення медико-демографічних аспектів досліджень стали у другій половині XIX ст. об'єктивною необхідністю: за умов стрімкого розвитку продуктивних сил висока смертність населення стала серйозною перешкодою соціально-економічного прогресу, завдаючи відчутної шкоди господарству. Тому основною проблемою демографічних досліджень на той час стало вивчення смертності, особливо дитячої, а також смертності міського й сільського населення в її віковому аспекті.

У ході аналізу демографічних чинників економічного розвитку у вітчизняній науковій літературі визначено місце людини в процесі економічного розвитку як продуктивної сили, розроблено напрями та шляхи оптимізації використання робочої сили в контексті технологічних і структурних змін в економіці, розкрито роль демографічних чинників господарського розвитку, а саме: показники народжуваності та смертності, статевовікові показники та національні характеристики. Як засвідчують наукові дослідження україн-

³²³ Кошкін М.Л. Аркадій Іванович Якобій – видатний вітчизняний гігієніст [1827–1907] / М.Л.Кошкін. – К. : Здоров'я, 1905. – 328 с.

³²⁴ Тезяков Н.И. Беседы по гигиене в применении ее к народной школе / чит. на педагогич. курсах... Н.И.Тезяковым; 7-е вновь испр. и значит. доп. изд. – СПб., 1913. – 195 с.; Тезяков Н.И. Основы санитарной статистики : курс для фельдш. школ / Н.И.Тезяков. – СПб., 1903. – 98 с.; Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора Херсонской губернии / Н.И.Тезяков // По материалам доклада XIII губернского съезда врачей и представителей земской управы Херсонской губернии – Херсон, 1896. – 300 с.; Идельчик Х.И. Тезяков Н.И. и его роль в развитии земской медицины и строительстве советского здравоохранения / Х.И.Идельчик. – М. : Медгиз, 1960. – 204 с.

³²⁵ Уваров М.С. Гигиена : курс для лиц, получивших среднее образование / М.С.Уваров. – СПб. : Тип. Мин-ва внутр. дел, 1903. – 180 с.; Уваров М.С. Материалы для истории холерных эпидемий в Херсоне / обработаны М.С.Уваровым и С.А.Караманенком. – Херсон, 1887. – 58 с.; Уваров М.С. Санитарное положение Херсонской губернии / М.С.Уваров. – Вып. II. – Херсон : Изд. Херсон. губ. земства, 1891. – 178 с.

ських вчених суттєве значення в економічному розвитку країни відіграють і соціальні характеристики людського потенціалу.

У кінці XIX ст., коли скасування кріпосного права в 1861 р. дало поштовх промисловій революції, з'являються фундаментальні праці про соціальний стан робітничого класу. У праці "Становище робітничого класу в Росії" (1869)³²⁶ В.Берві-Флеровський узагальнив широкий статистичний матеріал та особисті спостереження, дав ґрунтовний аналіз типів господарства (поміщицького, фермерського, куркульського та селянсько-общинного), описав умови праці та побуту, рівень та стиль життя працюючого населення.

В наступній роботі "Азбука соціальних наук"³²⁷ автор досліджував теоретичні питання, відносини між працівниками розумової та фізичної праці, функції бюрократичного інституту та технічного прогресу.

У розширення й поглиблення уявлень про розвиток народонаселення суттєвий внесок зробили й представники української революційно-демократичної думки. Так, І.Франко³²⁸; велику увагу приділив дослідженню економіки Галичини, становищу селянства й робітничого класу, у працях "Земельна власність у Галичині", "Панщина та її скасування в 1848 році в Галичині" та інших. Він здійснив глибокий аналіз соціальних відносин, присвятив низку статей трудовій міграції селян з українського села внаслідок аграрного перенаселення – "Еміграція галицьких селян", "Еміграційні агенти в Галичині".

Суттєвий вплив на розвиток комплексного підходу до вивчення народонаселення у програмах земських міських і сільських переписів справили праці знаного українського вченого-економіста М.Зібера, який пропагував концепцію К.Маркса про історичні закони народонаселення³²⁹. В кінці XIX ст. під керівництвом М.Зібера складено програму перепису населення м. Києва (1874 р.), що стала основою розвитку комплексного підходу до вивчення

народонаселення. М.Зібер дійшов висновку, що характер праці є визначальним фактором індивідуальної свободи людини, що саме в умовах випадкової і непостійної зайнятості людина фактично позбавлена свободи³³⁰.

Д.Піхно в праці "Основи політекономії" стверджував, що "ефективність господарської діяльності залежить від культурно-історичних сил народу, що створюють не тільки речові елементи господарства", але "духовні блага і сили, які переходять із покоління в покоління"³³¹. Ці сили підтримують або руйнують основи народного господарства. "Найважливіша з сил, що постійно діє на господарську діяльність як окремих осіб, так і всього народу, така: норів і звичка, мораль і освіченість, енергія, дух підприємливості, законодавство, державність і суспільний лад життя"³³².

М.Грушевський у праці "Початок громадянства" писав, що дія економічних, біологічних і психологічних факторів у соціальному житті визначає соціальний ритм його розвитку³³³. І.Левитський, представник інституціоналізму в українській економічній думці, стверджував, що "всі завоювання соціального прогресу, по суті, здобуті не стільки економічними факторами, скільки силами моральними і ... перемагав, зрештою, не той, хто був сильніший економічно, а той, хто був сильніший морально". Учений відзначав як "індивідуалізм", так і "незалежну гордість" українського характеру³³⁴.

Розвиток вітчизняної наукової літератури кінця XIX – початку XX ст. зазнав суттєвих змін не лише з погляду змісту проблем, що досліджувалися, але й в аспекті розширення кола питань, які критично осмислювалися та узагальнювалися. До традиційних питань економічної науки додавалися нові проблеми, що постали перед економістами у зв'язку з розвитком економіки, серед них питання ефективності впливу соціальних детермінант на процес суспільного розвитку, сутності підприємництва та його ролі в господарському поступі тощо. Наукова спадщина вітчизняних вчених-економістів другої половини XIX ст. відзначається різнобічністю, новаторською постановкою проблем, носить глибокий та цілісний характер. Високий рівень аналізу в розробках українських економістів кінця XIX – початку XX ст. за-

³²⁶ Берви-Флеровский В.В. Избранные экономические произведения : в 2-х т. / В.В.Берви-Флеровский. – М. : Соцэкгиз, 1958–1959. – Т. 1 : Положение рабочего класса в России. – 1958. – 618 с.

³²⁷ Берви-Флеровский В.В. Избранные экономические произведения : в 2-х т. / В.В.Берви-Флеровский. – М. : Соцэкгиз, 1958–1959. – Т. 2 : Экономические учения в России, 19 в. – 1959. – 543 с.

³²⁸ Франко І.Я. Твори в двадцяти томах / редколегія : Корнійчук О.Є., Білецький О.І., Козланюк П.С., Копиця Д.Д., Омеляновський М.Е. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1956. – Т. XIX : Філософські, економічні та історичні статті. – С. 220–227. – Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870 ; – С. 311–317. – Еміграція галицьких селян; С. 318–324 – Еміграційні агенти в Галичині.

³²⁹ Зибер Н.И. Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследования / Н.И.Зибер. – СПб., 1897. – С. 467–511.

³³⁰ Стефанишин О.В. Людський потенціал економіки України : монографія / О.В.Стефанишин. – Львів : Видав. центр ЛДУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 54.

³³¹ Піхно Д. Основи політичної економії / в кн.: Українська економічна думка. Хрестоматія / упор., наук. ред., пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід С.М.Злупко. – К. : Знання, 1998. – С. 68.

³³² Там само.

³³³ Стефанишин О.В. Людський потенціал економіки України. – С. 56.

³³⁴ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І.Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 614 с.

свідчують багатоплановість, системний підхід та комплексність при аналізі проблеми підприємницького ресурсу як чинника економічного розвитку

На початку ХХ ст. у літературі активно розроблялася проблематика форм підприємництва та ролі підприємця у виробництві. Професор Київського університету Св. Володимира А. Антонович акцентував увагу на тому, що саме особистий інтерес є основною рушійною силою на шляху господарських удосконалень³³⁵. Український вчений-економіст В. Железнов, який вивчав суть підприємницьких відносин в останній третині ХІХ ст., вважав, що підприємець ставить мету та регулює засоби її досягнення, виступає як постійний діючий орган економічного обліку, що визначає внутрішній стан підприємства та відношення його до зовнішнього для нього світу³³⁶. Підприємець підбирає елементи виробництва, слідує за встановленням найбільш оптимальної комбінації їх, проводить заміну одних елементів іншими ("субституціонує" їх). Наприклад, заміняє живу працю машинною, якщо на той момент це, на його думку, вигідніше для підприємця.

В. Железнов зазначав, що сам підприємець встановлює найвигідніші відносини свого підприємства з ринком, вишукує кращий ринок та прилаштовує розвиток підприємства до вимог ринку і цим самим забезпечує собі найзручнішу позицію для встановлення цін³³⁷. Учений характеризує підприємців як "особливий суспільний клас, що зосередив у своїх руках володіння капіталом". Саме через своє право власності на капітал підприємці очолюють й організують виробництво, отримуючи результати у вигляді прибутку на капітал³³⁸. Отже, ще в другій половині ХІХ ст. В. Железнов визначив основну специфіку та функцію підприємця як рушійної виробничої сили. Специфіка підприємця полягає у здатності особливим способом поєднати, організувати фактори виробництва: землю, капітал, працю, а функції – поєднання, комбінування факторів виробництва. Саме ця здатність визначається особистими рисами підприємця та його здібностями.

В. Железнов наголошував, що підприємництво набуває особливо важливого значення в капіталістичну епоху, з розповсюдженням великих підприємств. Підприємницька діяльність відокремлюється від безпосередньої роботи та нагляду; вона стає особливим підприємницьким мистецтвом,

³³⁵ Антонович А.Я. Курс политической экономии : лекции, читанные в ун-те Св. Владимира проф. А.Я. Антоновичем / А.Я. Антонович. – К., 1886. – С. 223.

³³⁶ Железнов В.Я. Очерки политической экономии / В.Я. Железнов. – М., 1912. – С. 291.

³³⁷ Там само. – С. 292.

³³⁸ Железнов В.Я. Очерки политической экономии / В.Я. Железнов. – 6-е изд., испр. и доп. – М., 1908. – С. 231–232.

в якому тільки дехто досягає віртуозності. Головними позитивними якостями капіталістичного підприємця, за В. Железновим, є поєднання передбачуваності та ризикованості сьогодні в рахунок майбутніх вигод із вмінням своєчасно скористатися сприятливим моментом та рішучістю взяти на себе ризик справи, результати якої ще не з'ясовано. Велике значення має вміння підприємця спеціалізувати справу, тим самим забезпечуючи її від небезпек конкуренції. А що стосується рис характеру, то значення набувають точність у виконанні зобов'язань та вміння заключати договори. Особливо на останньому В. Железнов акцентував свою увагу, вважаючи, що все економічне життя будується на складній системі договірних угод, і хто хоче досягти успіху або тільки забезпечити себе від втрат, той має навчитися мистецтву домовлятися. Внаслідок суперечностей капіталістичного ладу багато (з загальнолюдської точки зору) негативних якостей виступають як чесноти підприємця. Підприємницький успіх, підкреслює вчений, забезпечується, наприклад, нерозбірливістю у виборі засобів, вмінням користуватися рекламою, а також силою та владою (організація великих монопольних підприємств, тиск на уряд та законодавчі органи, на суспільну думку через підкуп преси та інше). Але, незважаючи на все, приватний підприємець виконує необхідну та важливу функцію. Успіхи господарства значною мірою залежать від здібностей, енергії та вмінь підприємницького класу суспільства³³⁹.

Цілком справедливо, вважав український вчений А. Камінка, що у господарському ладі, побудованому на засадах приватної ініціативи, підприємця є тією фігурою, завдяки енергії, кмітливості та інших його здібностей значною мірою визначається благоустрій країни; піонерами підприємницького ладу були найенергійніші особи³⁴⁰. Потрібно наголосити на тому, що А. Камінка мав рацію, коли писав, що невиразна, сіра, позбавлена індивідуальності маса, не здатна розвивати народне благополуччя. Для цього потрібна діяльність осіб, що в своїх особистих інтересах прагнуть до створення процвітаючих підприємств. Широкий розвиток торгово-промислового життя країни знаходиться в прямій залежності від ступеня розвитку в суспільстві індивідуальної енергії. Все, що сприяє її піднесенню, разом з тим справляє прямий вплив і на розвиток торгово-промислової діяльності та на зростання народного добробуту³⁴¹.

³³⁹ Там само. – С. 292–293.

³⁴⁰ Камінка А.И. Основы предпринимательского права / А.И. Каминка. – СПб. – 1917. – С. 3, 8.

³⁴¹ Там само. – С. 3.

Суттєвим внеском у розвиток проблеми підприємництва в аспекті чинників економічного розвитку є науковий доробок професора Київського університету М.Цитовича. Досліджуючи форми доходів він встановив, що причини підприємницького прибутку різноманітні та обумовлені деякою мірою жертвою підприємця³⁴². До числа особливих жертв підприємця вчений відносить ризик. Зі змісту підприємницької діяльності випливає, що особа, яка витрачає свої продуктивні сили в промисловості, взагалі ризикує більше, ніж ризикувала б у тому разі, якби користувалася умовними доходами від цих сил. М.Цитович визначає валовий доход підприємця як складову цінності продуктів та цінності затрат³⁴³. Таким чином, можна стверджувати, що позиція професора М.Цитовича у розробці проблеми підприємницького прибутку була близькою до неокласичного її вирішення. На думку М.Цитовича, підприємницький прибуток виступав у вигляді винагороди за підприємницьку працю, що характеризувала особливе становище підприємця в народному господарстві³⁴⁴. Підприємець одержує у власність продукти підприємства, при чому доход його утворюється різницею між цінністю продуктів та цінністю затрат. Разом з тим, зауважує професор М.Цитович, вкладаючи затрати, підприємець не може бути повністю впевненим у тому, що цінність продуктів буде достатньою для винагороди за ці затрати, тобто, що цінність поверне цінність спожитих у виробництві благ та понад те, дасть винагороду за власну працю та за використання у виробництві власного капіталу³⁴⁵.

Зберігають актуальність теоретичні погляди М.Цитовича щодо умов невизначеності та їхньої ролі у підприємницькій діяльності та економічному розвитку загалом. У багатьох галузях виробництва, саме там, де на результати виробництва впливають які-небудь ще не досліджені або не підвладні людині сили, технічний ризик може бути досить великим. Окрім технічного ризику, як слушно стверджує вчений, присутній і економічний ризик, обумовлений тим, що відношення між цінністю продуктів та цінністю затрат може не виправдати очікування підприємця навіть у тому разі, коли якість та кількість продуктів цілком відповідають розрахункам підприємця. Такий вплив можливий і при ізольованому виробництві, тому що завжди можливі зміни в суб'єктивній оцінці вигод. Збільшується економічний ризик у проми-

³⁴² Цытович Н. Обзор учений о предпринимательской прибыли / Н.Цытович. – К., 1889. – С. 260.

³⁴³ Там само. – С. 259.

³⁴⁴ Там само. – С. 249.

³⁴⁵ Там само. – С. 261.

словому виробництві, так як ціна та збут продуктів перебувають під впливом цілого ряду технічних, економічних, політичних та правових умов, тобто кон'юнктури³⁴⁶. Зміна деяких з них в більшості випадків буде непередбачуваною для підприємця. Внаслідок цього кон'юнктура може принести підприємцю великий прибуток, незалежно від будь-яких витрат та діяльності підприємця, але в інших випадках може привести підприємця до неочікуваних збитків та розорення.

Ще одна обставина, що дає можливість підприємцю отримувати підприємницький прибуток, на яку звернув увагу М.Цитович, полягає в особливостях підприємницької праці. Збільшення інтенсивності праці та покращення якості праці обіцяє підприємцю безпосереднє збільшення доходу, та будь-яка недбалість призводить до збитків та розорення³⁴⁷. Ступінь участі підприємця в управлінні підприємством впливає на зацікавленість його в результатах діяльності підприємства (доходності підприємства)³⁴⁸. Зацікавленість, на думку М.Цитовича, вища у тому разі, коли підприємець бере участь у підприємстві всім своїм майном, аніж коли він вкладає в підприємство тільки свою працю. Підприємець буде більш зацікавленим тоді, коли він бере на себе повну відповідальність. При обмеженій відповідальності зацікавленість підприємця буде тим вищою, чим більшу частину свого майна він витратить на підприємство. Одноосібний підприємець, підкреслює М.Цитович, більш зацікавлений в успіхах підприємства, ніж представник колективного підприємства, так як першому належить весь прибуток, весь результат його інтенсивної діяльності, тоді як другому належить тільки частина прибутку. Тому одноосібний підприємець має більше мотивів до ведення успішної діяльності, тим більше, що він не може розраховувати на те, що його помилки будуть виправлені іншими³⁴⁹.

Таким чином, пов'язавши зміст і структуру підприємницького доходу з його мотиваційними функціями, М.Цитович зробив вагомий внесок у розроблення проблематики рушіїв і механізмів господарського розвитку в умовах ринку.

Заслугою вітчизняних вчених-економістів кінця XIX – початку XX ст. у дослідженні проблеми підприємницького ресурсу як чинника економічного розвитку є те, що вони визначили підприємництво як основу інноваційного процесу, розкрили роль новаторства як визначальної ознаки підприємницької діяльності та основного фактора економічного зростання, за допомогою якого ініцію-

³⁴⁶ Там само. – С. 262.

³⁴⁷ Там само. – С. 272.

³⁴⁸ Там само.

³⁴⁹ Там само. – С. 273.

ються та реалізуються нові методи виробництва та збуту продукції, встановили, що категорії "підприємство" та "інновація" представляють собою діалектичну єдність двох сторін діяльності суб'єктів господарювання, визначили природу підприємництва як персоніфікованого явища.

Упродовж кінця XIX – початку XX ст. значно посилювався вплив на економічну думку країни новітньої соціально-політичної німецької школи³⁵⁰. На початку XX ст. її реформаторські ідеї поділяли відомі вчені О.Білімович, М.Бунге, С.Вітте, К.Воблий, В.Железнов, В.Левицький, В.Косинський, П.Лященко, О.Миклашевський, М.Туган-Барановський, Д.Піхно, М.Соболев, П.Фомін, Г.Цехановецький, Л.Яснопольський. На підставі узагальнення ключових положень, викладених у їхніх працях, до соціального напрямку в економічній думці включаємо: вивчення питань регулювання соціальних відносин у суспільстві, регламентації умов взаємодії суб'єктів економіки в соціальній сфері (у тому числі між роботодавцями і найманою робочою силою); дослідження проблем безробіття та забезпечення ефективної зайнятості; розроблення стимулів для високопродуктивної суспільної праці та надання соціальних гарантій економічно активній частині населення; обґрунтування реформування системи соціального захисту населення; дослідження елементів соціальної інфраструктури тощо.

Здобутком вітчизняних дослідників соціального напрямку є привернення уваги до визнання важливості та необхідності вивчення соціальних питань як одного з вирішальних чинників побудови соціально цільного суспільства з відповідним державним устроєм. Спочатку розрізнені зусилля прибічників соціального напрямку поступово сформували коло питань, склад яких набував системних ознак. До таких питань відносились, зокрема, вивчення відносин як між соціальними групами, так і всередині них, обґрунтування умов для підвищення благоустрою, рівня життя членів суспільства, розробка нормативних вимог та соціальних гарантій працездатним і непрацездатним членам суспільства, формування економічних стимулів для участі в суспільному виробництві.

Досить своєрідною концепцією, завдяки якій вітчизняна соціологія праці заявила про себе як про серйозне світове явище, є концепція С.Булгакова. В його головних творах – "Філософія господарства"³⁵¹ та "Християнська соціо-

³⁵⁰ Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні: Остання третина XIX – перша третина XX ст. / Л.П.Горкіна. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 59–95.

³⁵¹ Булгаков С.Н. Философия хозяйства / С.Н.Булгаков. – М. : Наука, 1990. – 412 с.

логія"³⁵² – проблеми праці та господарства займають центральне місце. При всій різнобічності господарських процесів, які досліджує економічна наука, С.Булгаков недвозначно вказує на соціальні питання, як на її центр, навколо якого можуть будуватися інші, на погляд вченого, вторинні питання. "Соціальне питання – ось головна і навіть єдина проблема, що визначає весь зміст політичної економії, її моральний центр"³⁵³. Теорія господарства С.Булгакова сформована в результаті спроби вченого подолати методологічну вузькість класичної економічної науки з допомогою залучення філософських, соціологічних, психологічних та етичних підходів до розгляду господарства. У своїй теорії, С.Булгаков поставив цілу низку оригінальних економіко-філософських питань, розв'язання яких дозволило йому проаналізувати спектр фундаментальних соціально-економічних та світоглядних аспектів. Його узагальнена, філософська інтерпретація господарства як суспільного феномена дозволяє побачити сутнісну та історичну обмеженість економіки й розширити її розуміння до підсистеми суспільства.

У свою чергу, О.Миклашевський визначав необхідність відкриття та формування економічних законів подібно до того, як це роблять учені у точних науках. Тільки на підставі таких законів можливо передбачити майбутній економічний розвиток держави і визначити напрями її соціально-економічної політики. Водночас він заперечував вихідні положення економістів класичної школи про незмінність людської природи і непорушність суспільно-виробничих законів. Для О.Миклашевського "...усі явища суспільного життя... процес і порядок виробництва, розподіл і споживання багатства становлять... результат розумових, моральних, політичних, правових намагань людства, які постійно змінюються"³⁵⁴. Його аргументами на користь такої думки були твердження про основні динамічні фактори, що визначають людську поведінку в суспільстві: це не тільки боротьба за кращий добробут (концепція класичної економічної школи), але і позаекономічні фактори – національна приналежність, соціальне становище, сімейний та віковий стан, вплив держави, культура, смаки тощо. Разом з тим О.Миклашевський

³⁵² Булгаков С.Н. Христианская социология / С.Н.Булгаков // Социологические исследования. – 1993. – № 10. – С. 120–149.

³⁵³ Булгаков С.Н. Труды по социологии и теологии : в 2-х т. / С.Н.Булгаков ; Изд. подг. В.В.Сапов. – М. : Наука (Социалистическое наследие). – Т. 1 : От марксизма к идеализму. – 1999. – С. 276.

³⁵⁴ Миклашевский А. Деньги: опыт изучения положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса / А.Миклашевский. – М. : Универ. типогр. – 1895. – С. 47.

підкреслював свою ревну прихильність до історичного напрямку в дослідженні потреб соціально-економічної політики³⁵⁵.

Окрім загальноекономічних проблем, учений досліджував конкретні питання соціального спрямування: розподіл доходів, становище робітників, робітничі страйки тощо. Внесок О.Миклашевського у вивчення проблеми розподілу доходів між власниками засобів виробництва та робітниками є найбільш важливою частиною його наукової спадщини взагалі і в питаннях розповсюдження базових ідей історичної школи для дослідження питань соціальної спрямованості. Питання важливого соціального значення науковець досліджував з двох позицій: по-перше, як загальні принципи розподілу доходів, і, по-друге, як конкретні питання організації професійних спілок робітників та їхньої боротьби за поліпшення умов праці і збільшення заробітної плати³⁵⁶.

Кінець XIX – початок XX ст. в Україні можна назвати періодом, коли дослідження соціальних аспектів функціонування суспільства набуло дещо нової направленості, що зумовлювалося прагненням розв'язати посталі економічні проблеми. В дослідженнях вивчалися зв'язки соціальних питань з економічними результатами господарювання, обґрунтовувалася необхідність уважного до них ставлення, аналізувався ступінь їхнього впливу, можливості регулювання тощо. Особливістю таких розробок є спроба розглянути економічні проблеми через призму соціальних важелів, тобто визначити ступінь впливу соціальних факторів на процес господарювання в цілому. Так, В.Железнов називав соціальну атмосферу рамкою для розвитку всіх господарсько-економічних явищ, властивих суспільству. Водночас він підкреслює, що соціальні явища значною мірою обумовлені розвитком економіки країни в цілому. Вчений вважав за потрібне звернути увагу на якомога оптимальніший зв'язок двох спектрів, жодний з яких не може бути переважним. Взаємозв'язок соціальних інститутів із економікою в цілому та впорядкування цього зв'язку є однією з перших та найнеобхідніших умов становлення всього господарства країни.

В.Железнов багато уваги приділяє поняттю праці, її моральним засадам, технологічним умовам та всім особливостям, які можуть впливати як на процес і кінцевий результат, так і на винагороду. Зокрема, називає працю взагалі та процес її організації серйозною моральною школою, що була і буде слугувати індикатором "лояльності" людини, яка її впрова-

³⁵⁵ Там само. – С. 44.

³⁵⁶ Миклашевский А. Политика труда и идеалы распределительной справедливости / А.Миклашевский. – М. : Весник права, – 1905. – С. 14, 21–26, 90–91, 93, 98.

джує. Це не означає, що праця має бути низкою суцільних приємностей та втіх, проте бути "фізично посилююю для робітника, та такою, що культивує моральну її сторону"³⁵⁷. Вчений вважав за необхідне введення певних соціальних структур, що набувають пріоритетності, коли йдеться про ефективне та ощадливе використання людських ресурсів. Він доводив, що лише праця як така не зумовить зростання економіки, а лише у сукупності із соціальними інструментами, придатними саме для цього виду праці. "Вільна праця має різні ступені продуктивності, залежно від соціальних умов, у які вона поставлена", – стверджував В.Железнов. "Соціальні умови головним чином пов'язані із обстановкою роботи та рівнем добробуту трудящих верств населення, і, своєю чергою, поділяються на три досить суттєві елементи: тривалість робочого часу, величина заробітної платні та розвиток технічних знань і загальної освіти"³⁵⁸. Щодо тривалості робочого часу, то вчений наводить приклад Англії, де з моменту прийняття відповідного біллю про ведення 10-годинного робочого дня, відбулося значне підвищення темпів продуктивності праці робітників. "Таким чином, – пише В.Железнов, – важко не помітити, що питання про надання робітникові кращих умов існування у вигляді скорочення годин його праці... витікає із суті самого фабричного виробництва, виправдовується інтересами самої промисловості"³⁵⁹. Щодо технічних знань й загальної освіти, то вчений зазначає, що "народна освіта має значення для продуктивності народної праці передусім через те, що тільки з нею є можливою хороша постановка технічної освіти... Сучасна промислова праця, що має справу із складними механізмами, вимагає посиленого напруження уваги, не може виконуватися успішно за будь-якого неуцтва робітників"³⁶⁰.

В.Железнов цілком слушно наголошував на тому, що кінцевою метою і природним результатом покращення соціальних умов праці та відпочинку робітників стане значне підвищення продуктивності праці, а разом з ним і зростання промисловості. Підвищення інтенсивності трудової енергії є тим важелем, за рахунок якого відбуватиметься це зростання. В.Железнов пише, що "лише піднявшись до розуміння господарських явищ як функції життєдіяльності всього суспільного організму, а не окремих особистостей, дослідник може розглянути істинний характер і порівняльне значення всіх різноманітних обставин, що відкривають вплив на встановлення заробітної

³⁵⁷ Железнов В.Я. Очерки политической экономии. – С. 101.

³⁵⁸ Там само. – С. 186.

³⁵⁹ Там само. – С. 189.

³⁶⁰ Там само. – С. 188.

плати"³⁶¹. Учений розуміє, що соціальні проблеми буття не можуть не відбитися на господарській діяльності, а відтак мають бути вирішеними якомога швидше. В.Желєзнов значну увагу приділяв дослідженню соціальних питань, його праці охоплюють широке коло проблем, пов'язаних з соціальними аспектами економічного розвитку.

Видатний вітчизняний вчений В.Вернадський розглядав діяльність людини як закономірний етап еволюції біосфери, він доводив, що в найвищій формі руху – соціальній – відбувається формування суспільної людини і суспільної культури. Така людина повинна органічно поєднувати приватні інтереси з колективними, суспільними та загальнопланетарними, а її праця як найвища цінність має бути розумною, отже, вільною. Внаслідок взаємодії людської думки, людської природи і людської праці, зазначає В.Вернадський, виникає нова могутня продуктивна сила, новий синергійний ефект (нова геологічна сила, що акумулює та синтезує енергію цих складових і формує ноосферу, її суть). Домінуючим елементом серед цих складових є свідомість і наукова думка. В ноосфері розвиток особистості, на його погляд, досягає найвищого рівня, оскільки найважливішою продуктивною силою є наукова і творча праця, в процесі якої розвивається творча активність людини, мобілізується і розширюється її свідомість, культура, воля та енергійність. Це зумовлює послаблення ролі матеріального і посилення духовного виробництва, дедалі більшого акумулювання розуму людства³⁶².

Як представник інноваційних теорій М.Туган-Барановський відстоював концепцію, в якій людський чинник визначає економічний розвиток країни. Український вчений наголошував на гармонійному розвитку особистості через розвиток її здібностей і вважав, що здатність до творчої праці визначається не тільки природними чи набутими здібностями, а й соціальним походженням людини. Важливою етичною проблемою М.Туган-Барановський вважав відносини "особистість – суспільство", де особистість людини визначав як верховну цінність світу: "... Для соціалістичного світогляду характерним глибоке розуміння неістотності і безпорадності окремої людини. Принцип братерства, солідарності людей у досягненні цих загальних цілей є природною основою соціальної етики. За можливості значна частина господарських робіт переноситься на все суспільство. Але це і є рівносильним визволенню

особистості, всебічний розвиток якої становить, з соціалістичної точки зору, кінцеву і верховну мету суспільного союзу"³⁶³.

Наукові розробки М.Туган-Барановського об'єднані етичною та ідеологічною позицією, постановкою загальних теоретичних питань. У працях ученого виразно окреслена етична ідея панування цінності людської особи, що значною мірою обумовлює увагу дослідника до психологічних факторів суспільного життя. Соціальна складова досліджень українського вченого-економіста зорієнтована на досягнення соціального ідеалу. М.Туган-Барановський дотримувався думки щодо можливості формування єдиної політичної економії з точки зору превалюючого практичного інтересу людини, заснованого на кантівській ідеї верховенства цінності особистості: "Людина і, взагалі, будь-яка розумна істота існує як мета у собі, а не тільки як засіб для будь-якого використання тією чи іншою волею, але у всіх своїх діях, спрямованих як на неї саму, так і на інші розумні істоти, завжди має розглядатися як мета"³⁶⁴. Вчений визначає провідну роль етичного погляду як висхідної точки практичного формування політичної економії, що, окрім етичних мотивів, поведінка людини може бути керована лише особистим егоїстичним мотивом. Однак особистий інтерес не може стати відправним пунктом побудов, які претендують на обов'язковість для інших членів суспільства, так як інтерес однієї особи не є інтересом іншої. В результаті досліджень економіст-теоретик доходив висновку, що егоїстичним інтересам може бути протиставлена лише моральна свідомість. На думку М.Туган-Барановського, якщо одна людина захищає особистий інтерес іншої, то вона стає на етичний ґрунт, адже особистий інтерес іншої людини не є її особистим інтересом. Сформувавши так званий етичний принцип, який визначав верховну цінність людини в усій соціально-економічній системі, М.Туган-Барановський, окреслюючи антагоністичність потреб різних класів суспільства, одночасно вважав можливим їх примирення завдяки перебудові економіки на етичних засадах, що обумовлюється рівністю всіх людей як носіїв моральної свідомості. Саме це і визначає верховні практичні потреби людини взагалі, а не представника певного класу. З точки зору таких потреб має бути побудована єдина соціально-економічна система.

У своїх працях М.Туган-Барановський досліджував з історичної і соціальної точок зору зв'язок між зовнішніми умовами і соціальною структурою

³⁶¹ Там само. – С. 522.

³⁶² Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление / В.И.Вернадский. – М. : Наука, 1994. – С. 123.

³⁶³ Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение / М.И.Туган-Барановский. – Пг. : Кооперация, 1918. – С. 12–13.

³⁶⁴ Туган-Барановский М.И. Основы политической экономики / М.И.Туган-Барановский. – М. : Российская политическая энциклопедия, 1998. – С. 48.

народу, стверджуючи, що хоча зовнішня природа безсумнівно створює величезний вплив на суспільний лад, вплив цей не безпосередній, а чиниться переважно через посередництво господарства. Господарство знаходиться в тісній залежності від зовнішньої природи: а оскільки під вплив господарства підпадають, більшою чи меншою мірою, всі прояви життя суспільства, то через господарство (але не незалежно від нього) зовнішня природа визначає і форми господарського життя... чим культурніше суспільство, тим більшого значення набувають фактори, що не зводяться безпосередньо до зовнішньої природи, – здібності та розум самої людини, накопичені нею знання, створені нею засоби виробництва, соціальні форми, що виросли з умов її історичного життя³⁶⁵.

М.Туган-Барановський піддав критичному аналізу широко поширену концепцію соціалістичного розвитку суспільства, підтримуючи перспективні, на думку економіста-теоретика, позитивні сторони й застерігаючи від можливих негативних наслідків, що й підтвердилося на практиці соціалістичних реалій. М.Туган-Барановському в дослідженнях соціалістичного суспільства не вдалося вирішити теоретичної проблеми розподілу в соціалістичному господарстві: "егоїстичний принцип" розподілу за працею він відкинув як "несоціалістичний", обмеживши себе загальними міркуваннями. Він зазначав: "...В основі розподілу в соціалістичному суспільстві необхідно призначити принцип рівного права всіх людей на життя, щастя і вільний розвиток особистості"³⁶⁶. Симпатію у вченого викликає державний соціалізм, а саме можливість підняти продуктивність праці як головну підставу вирішення соціальних питань до вищого рівня. Водночас він передбачав і великі загрози в державній централізації, зокрема обмеження свободи окремих осіб, відірваність суспільного механізму від тісного зіткнення з реальним життям, надмірну роль примусової праці, соціальний стан у такому суспільстві. "Якщо ми уявимо собі соціалістичну державу як гігантську машину, в якій людина відіграє роль гвинтика або колеса, керуючого рухом всього механізму, то це, можливо, і поведе до створення найбільшої суми суспільного багатства, але не буде відповідати інтересам працюючої людини"³⁶⁷.

Рушійні сили прийдешніх соціалістичних перетворень, вважав М.Туган-Барановський, повинні створюватися розвитком капіталістичного господарства

³⁶⁵ Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии / М.И.Туган-Барановский. – Санкт-Петербург : Издание юридического книжного склада "Право", 1911. – С. 72.

³⁶⁶ Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение. – С. 66.

³⁶⁷ Там само. – С. 82.

ва³⁶⁸. "Капіталізм є при такому розумінні умов розвитку нового соціального ладу суворою, але необхідною школою людства, в якій людство дисциплінується й нагромаджує сили для того, щоб взяти у свої руки управління суспільним виробництвом і замінити пануючу нині анархію суспільного господарства планомірною, свідомою організацією його"³⁶⁹. На думку вченого, соціалізм у його історичному розумінні "не тільки не підкорює особистість суспільству, але, навпаки, прагне підпорядкувати весь лад суспільства інтересам особистості"³⁷⁰. Соціальна складова досліджень М.Туган-Барановського була спрямована на досягнення соціального ідеалу. У своїх працях вчений запровадив так званий етичний принцип, який визначав верховну цінність людини в усій господарській системі, що є новаторським досягненням у становленні соціальних засад функціонування суспільства.

Наприкінці XIX ст. в економічній науці сформувався напрям з реалістичним підходом до дослідження ринкової економіки – соціальний. На подальшу еволюцію економічної думки в Україні в соціальному напрямі важливим фактором впливу виявилася методологія і традиції історичної школи. Вітчизняні вчені почали формувати наукові спостереження вибіркового соціальних явищ економічного життя, завдяки цьому зроблено суттєвий крок на шляху до становлення базових положень соціального напрямку досліджень важливих питань, що виникають у господарській практиці.

У дослідженнях українських вчених на межі XIX–XX ст. було виокремлено історико-етичний (визнання людини метою та мірою соціально-економічного прогресу) та прагматичний (трактування людини як продуктивної сили суспільства) підходи до розуміння соціальних чинників економічного розвитку (О.Миклашевський, А.Антонович, В.Желєзнов, С.Булгаков, Д.Піхно), розкрито роль демографічних чинників господарського розвитку, а саме: показники народжуваності та смертності, статеві-вікові показники та національні характеристики (В.Каразін, І.Срезневський, О.Рославський-Петровський, Д.Журавський, М.Птуха), обґрунтовано теоретичні засади соціальної політики, розроблено новаторську соціальну теорію розподілу, що виходила за межі традиційного трактування процесів ціноутворення на ринку праці (М.Бунге, І.Янжул, М.Туган-Барановський).

³⁶⁸ Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / М.И.Туган-Барановский. – 2-е изд. – СПб. : Изд. ред. журн. "Мир Божий", 1905. – С. 237.

³⁶⁹ Там само. – С. 251.

³⁷⁰ Туган-Барановский М.И. Современный социализм в своём историческом развитии / М.И.Туган-Барановский. – СПб., 1906. – С. 10.

4.2. Тракткування ролі людського чинника суспільного виробництва в планово-адміністративній економіці

Політичні та соціально-економічні катаклізми 1917–1922 рр. спричинили радикальні зміни орієнтирів суспільного життя, соціальної структури суспільства, механізмів функціонування господарства. Формування так званої " нової людини " для потреб " нового суспільства " було серед пріоритетних політичних завдань радянської влади, важливою складовою становлення централізованої планової економіки. Ключовою категорією трактування людського чинника економічного розвитку у радянській економіці була категорія " трудові ресурси ". Вперше цей термін був запроваджений у 1922 р. С.Струмилиним³⁷¹, який подавав категорію " трудові ресурси " як робочу силу країни або народу у віці від 16 до 49 років, як основний фонд, що живить будь-яке народне господарство. Будь-яке розширення та скорочення цього фонду суттєво впливає на загальний тип господарського розвитку³⁷². Трудові ресурси спочатку трактувалися як обліково-статистична категорія, необхідна для розроблення балансу трудових ресурсів і така, що розглядає населення головним чином у статистико-демографічному аспекті.

Процес стрімкого наростання виробничих потужностей, особливо у важкій промисловості, поглинав значні маси працездатного населення, головним чином з сільської місцевості. Така практика сприяла утвердженню стереотипу економічного мислення, що було орієнтоване тільки на екстенсивний розвиток на основі адміністративно-командних методів управління. При цьому трудові ресурси розглядалися переважно з кількісної точки зору як один з видів природних ресурсів, необхідних для суспільного виробництва. Якісні аспекти формування трудових ресурсів, питання їхньої структури, відповідності вимогам НТР були відірвані від самого носія робочої сили, планувалися й враховувалися в іншій площині – соціальній сфері, що фінансувалася за залишковим принципом³⁷³.

Демографічна криза 30–40-х років ХХ ст., а також вступ країни в активну фазу демографічної революції призвели до того, що чисельність трудових

ресурсів почала поступово зменшуватися, незважаючи на те, що зайнятість у народному господарстві продовжувала збільшуватися і в господарську діяльність залучалися все нові й нові категорії населення. Так тривало до середини 1970-х років, коли чітко виявилися тенденції зменшення приросту населення у працездатному віці та виникнення дефіциту матеріально-сировинних ресурсів. Разом з тим таке становище не було взято до уваги як підґрунтя для переорієнтації економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку. В економіці панувала авторитарно-бюрократична система, догматичний стиль мислення, що призвело до соціальних та економічних проблем, які неможливо вирішити без кардинального оновлення соціально-економічної та політичної системи суспільства³⁷⁴.

Питаннями управлінського контролю, колегіальності та єдино начальства, удосконалення організаційної структури, психології авторитарного управління і стилів управління займався Всеукраїнський інститут праці (м. Харків), який очолював Ф.Дунаєвський. Раціоналізацію організації праці та управління він розумів як процес соціальний. На Заході, відмічає Ф.Дунаєвський, як критерій раціонального береться ефективність, тобто найпродуктивніше використання ресурсів. Продуктивне використання робочої сили значить використання за найдоступнішою їй кваліфікацією: просування здібних працівників, організацію правильного підбору кадрів зверху донизу. На думку Ф.Дунаєвського, принцип продуктивності відрізняється від критерію раціональності-економії саме соціологічно: якщо раніше якісне рішення залежало цілком від особи самого керівника, то зараз це питання раціональних методів адміністрування³⁷⁵.

На думку вітчизняних економістів, трудові ресурси виступали головним елементом продуктивних сил суспільства³⁷⁶. Так, Д.Богиня вважає, що тою чи іншою мірою при визначенні сутності поняття " трудові ресурси " відбувається його порівняння з поняттям " робоча сила ". Вчений наголошує, що існують різні точки зору, відповідно до яких " трудові ресурси " оцінюють ширше, ніж " робоча сила ", розмежовують їх в залежності від зайнятості у виробничі та невиробничі сферах або стверджують про тотожність цих

³⁷¹ Струмилин С.Г. К вопросу об измерении народного благосостояния / С.Г.Струмилин // Вести статистики. – 1954. – № 5. – С. 13.

³⁷² Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда / С.Г.Струмилин. – М. : Госполитиздат, 1982. – 471 с.

³⁷³ Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении / С.И.Пирожков ; отв. ред. И.И.Лукинов ; АН Украины. Ин-т экономики. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 10.

³⁷⁴ Там само. – С. 11.

³⁷⁵ О предпосылках рациональной организации // Труды Всеукраинского ин-та труда. – Вып. 2. – Харьков, 1928. – С. 38–46.

³⁷⁶ Ревенко А.Ф., Ивашкина Н.О. Учет и планирование трудовых ресурсов в новых экономических условиях / А.Ф.Ревенко, Н.О.Ивашкина ; отв. ред. Д.П.Богиня ; АН УССР, Ин-т экономики. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 5.

понять³⁷⁷. Є.Касимовський вважав, що різниця між цими поняттями полягає в тому, що "трудові ресурси" мають кількісні та демографічні межі, а "робоча сила" їх не має³⁷⁸.

Протягом радянського періоду вітчизняної історії набула розвитку теорія та практика системи соціального забезпечення як нова парадигма соціальної допомоги, в основу якої покладено державне регулювання всього комплексу соціально-трудова відносин, запровадження інституційних форм соціальної підтримки нужденних. Відповідно до теоретичних концепцій соціального захисту 1920–1930-х років соціальне забезпечення розглядалося як частина системи соціального захисту та як діяльність публічної адміністрації, скерована на ліквідацію соціальних небезпек, які загрожують життю та зростанню розриву у рівні матеріального забезпечення різних прошарків населення, шляхом надання їм грошової або соціальної допомоги, а соціальне страхування – як система мінімізації ризиків шляхом розкладання його на всіх учасників суспільного процесу (В.Дурденевський)³⁷⁹. До соціального забезпечення належало медичне обслуговування, пенсії та допомоги з державного бюджету, система заходів соціально-культурного обслуговування, забезпечення членів кооперативно-колгоспних організацій через фонди громадського споживання, забезпечення за рахунок засобів громадських організацій, а також різноманітні системи взаємодопомоги (М.Семашко)³⁸⁰. На основі використання у практиці соціалістичних перетворень названих теоретичних підходів системи соціального захисту впродовж 1919 – початку 1930-х років відбувся процес оформлення нової ідеології та провідних форм соціального забезпечення.

З середини ХХ ст. у радянській соціально-економічній літературі дедалі ширше використовується категорія "трудова потенціал". Визначення її змісту бере свої початки з розширеного трактування категорії "трудова ресурси" з врахуванням економічних, демографічних, соціальних ознак, професійних та регіональних груп, інших структурних відмінностей. У 1970-х

³⁷⁷ Там само.

³⁷⁸ Касимовский Е.В. Трудовые ресурсы: формирование и использование / Е.В.Касимовский. – М.: Мысль, 1975. – С. 7.

³⁷⁹ Дурденевский В.Н. Лекции по праву социальной культуры / В.Н.Дурденевский. – М.–Л., 1929. – 327 с.

³⁸⁰ Семашко Н.А. Право на социальное обеспечение / Н.А.Семашко. – М., Юрид. изд., 18 тип. треста "Полиграфнига", 1937. – 38 с.; Семашко Н.А. Производительность труда и охрана народного здоровья. – 2-е изд. / Н.А.Семашко. – М.: Из-во Наркомздрава, 1926. – 27 с.; Семашко Н.А. Право на социальное обеспечение. – Изд. 2-е, испр. и доп. / Н.А.Семашко. – М.: Юридич. изд-во НКЮ СССР, 1938. – 43 с.

роках багато хто з економістів став користуватися терміном "трудова потенціал" як синоніму "трудова ресурсів". Одна з перших спроб розмежувати вказані поняття належить В.Костакову. "Трудова потенціал, – вважає він, – це запаси праці. Вони залежать від загальної чисельності трудова ресурсів та їхньої структури за статтю та віком, рівнем зайнятості за статтю та віком, накопиченням знань, ступенем відповідності демографічної структури працюючих умовам підвищення ефективності праці, соціальної мобільності населення (територіальної та професійної)"³⁸¹. На початковому етапі дослідження трудова потенціалу спостерігалася характерна ситуація – прагнення об'ємніше виразити категорію "трудова ресурси" як поєднання її кількісних і якісних параметрів за провідної ролі останніх, що враховують освітній рівень, професійну кваліфікаційну підготовку та мобільність контингентів трудова ресурсів³⁸².

Пріоритетність розвитку загальнолюдських принципів зумовлює необхідність нового погляду на традиційні економічні категорії, особливо пов'язані з процесом трудова діяльності – робочу силу, трудова ресурси, зайнятість населення. Актуалізуються питання теоретичного осмислення значення людини як традиційного трудова ресурсу. С.Пирожков зазначає, що головне призначення трудова ресурсу сприймалося б з позицій не розвитку виробництва, а самої людини, для розвитку якої й здійснюється виробництво³⁸³. Разом з тим, на думку С.Пирожкова, проголошення людини як мети суспільного розвитку недостатньо для переорієнтації економіки, політики й ідеології авторитарного суспільства на розвиток людини. Це має бути непростий процес боротьби старого, консервативного з новим, прогресивним, у ході якого мають відтворюватися не тільки нові соціальні або економічні відносини, але й духовне, природне середовище, що забезпечуватиме найкращі умови та якість життєдіяльності людини. Водночас С.Пирожков наголошує, що людина сама по собі або ізольовано людський фактор, "вирваний" з конкретних реалій суспільства, історичних зв'язків, соціально-економічних структур, духовно-ідеологічного й культурного клімату, не може слугувати предметом перебудови. Політика, що не враховує загальнолюдські інтереси, приречена на невдачу.

³⁸¹ Трудовые ресурсы: Социально-экономический анализ / под ред. В.Г.Костакова. – М.: Экономика, 1976. – С. 18.

³⁸² Чижкова Л.С. Трудовой потенциал страны / Л.С.Чижкова, Г.П.Сергеева. – М., 1982. – С. 3; Костаков В. Интенсификация использования трудового потенциала / В.Костаков, А.Попов // Соц. труд. – 1982. – № 7. – С. 61; Экономический потенциал развитого социализма / под ред. Б.М.Мочалова. – М., 1982. – С. 114.

³⁸³ Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – С. 5.

В гіршому випадку вона може стати відправною точкою натиску влади та насилля³⁸⁴.

Розпочатий в 1985 р. процес якісних та радикальних змін суспільства концептуально виходить з активного залучення людини у всі сфери суспільного життя. Це в свою чергу зумовило ґрунтовно осмислити поняття "трудоий потенціал". Нове економічне мислення сприяло формуванню нетрадиційного бачення проблем. Під трудовим потенціалом С.Пирожков розумів розвинену в цьому суспільстві сукупність демографічних, соціальних та духовних характеристик та якостей працеактивного населення, реалізованих або які можуть бути реалізованими в умовах досягнутого рівня розвитку виробничих сил, науково-технічного прогресу та системи відносин, пов'язаних з участю в процесі праці та суспільної діяльності³⁸⁵.

У науковій літературі кінця 1980-х років ХХ ст. колектив вчених під керівництвом Д.Богині запровадив ідею перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, зростання ролі освіти, охорони здоров'я, культури в системі життєдіяльності суспільства. Ці галузі людської праці перестали виконувати функції додатку матеріального виробництва, їхній розвиток став багато в чому диктуватися внутрішніми потребами духовного виробництва, значення якого постійно збільшується по мірі соціально-економічного прогресу суспільства³⁸⁶. О.Нестеренко зазначав, що серцевиною ефективності виробництва є неухильне підвищення продуктивності праці, що ґрунтується на прискореному розвитку НТР, на стабільності робочої сили, на створенні висококваліфікованих колективів кадрових робітників певного виробництва³⁸⁷.

Соціально-економічний розвиток країни, на думку вітчизняних дослідників, багато в чому залежить від раціоналізації затрат живої праці, структури ресурсів, забезпечення відповідності між технічною структурою виробництва та професійно-кваліфікаційної структури робітників. Все це означає необхідність досягнення такого рівня зайнятості, який повною мірою відповідає би вимогам НТП. Інтенсивний тип розвитку передбачає зростання фондозброєння праці та розвиток людини як головної продуктивної сили суспільства, посилення ролі якісного фактора. В тогочасних умовах важливим стало не тільки кількісне забезпечення робочих місць кадрами, але й відпо-

³⁸⁴ Там само.

³⁸⁵ Там само. – С. 16.

³⁸⁶ Активизация человеческого фактора и эффективность труда / Богиня Д.П., Пивовар А.В., Шамота В.Н. и др. ; отв. ред. Д.П.Богиня ; АН УССР. Ин-т экономики. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 9.

³⁸⁷ Нестеренко О.О. Удосконалення соціалістичного виробництва в умовах науково-технічної революції / О.О.Нестеренко. – К., 1973. – С. 248.

відність їх якісним властивостям. Такий підхід став можливим, як вважає Д.Богиня, по-перше, завдяки прогресивним зсувам у технічному базисі виробництва під впливом НТП та обумовленими цими якісними зрушеннями в професійно-кваліфікаційному складі працюючих; по-друге, перетворенням робочої сили в фактор, що лімітує розвиток виробництва³⁸⁸.

У вітчизняній економічній літературі С.Злупко одним з перших поставив питання про необхідність врахування екологічних аспектів в управлінні зайнятстю. Загально визнаним став той факт, що в процесі організації зайнятості потрібно враховувати характер природного середовища. Інакше природне середовище може негативно вплинути на населення та особливо на його трудовий потенціал, що в умовах напруженості балансу трудових ресурсів пов'язано з негативними наслідками у розвитку економіки країни та окремих її регіонів. С.Злупко звернув увагу на особливу роль в забезпеченні раціонального природокористування екологізації зайнятості, що представляє собою гармонійний розвиток людських та природних ресурсів.

Український вчений трактує екологізацію зайнятості як діяльність людини, що виключає безконтрольну, не прогнозовану дію на живі системи та біосферу в цілому. Він наголошував, що екологізація зайнятості не може обмежуватися природоохоронною функцією, вона має включати момент самовдосконалення населення, без якого неможливо забезпечити гармонізацію взаємодії людини та природи. Метою екологізації, на думку вченого, є вирішення в процесі зайнятості двох важливих завдань: збереження та можливе збагачення екології самої людини; збереження екологічних систем навколишнього середовища людини, що має здійснюватися одночасно на основі планомірного розвитку народного господарства³⁸⁹. Господарський механізм зайнятості та мотивація трудової активності, на думку С.Злупка, включає складну систему економічних відносин. Так, його дієвість залежить від охоплення стимулювання не тільки використання робочої сили, але й процесу її формування (різноманітні рівні та форми навчання), від залучення в розподільчі відносини всіх життєво важливих видів благ, а не лише заробітної плати, фонду матеріального заохочення, від стимулювання кінцевих результатів ефективної та якісної роботи, творчого пошуку тощо³⁹⁰.

У науковій літературі загострюється увага до питань посилення напруженості балансу трудових ресурсів. Проблема раціонального використання

³⁸⁸ Ревенко А.Ф., Ивашкина Н.О. Учет и планирование трудовых ресурсов в новых экономических условиях. – С. 11.

³⁸⁹ Там само.

³⁹⁰ Там само. – С. 142.

трудова ресурсів постала особливо гостро, оскільки можливості збільшення обсягу виробництва за рахунок залучення додаткової робочої сили скорочувалися. М.Долішній зазначав, що якщо в 1950–1960-ті роки найважливішим джерелом поповнення робочої сили у суспільному виробництві було населення, зайняте у хатньому і особистому підсобному господарстві, то в середині 1970-х років можливості цього джерела були майже повністю вичерпані. Скоротилося і друге джерело поповнення трудових ресурсів – природний приріст населення, у тому числі й працездатного. Тому становище, що склалося, вимагає невідкладного розв'язання корінних питань раціонального і ефективного використання трудових ресурсів в усіх галузях народного господарства. Впровадження нової техніки, комплексна механізація і автоматизація виробництва ведуть до вивільнення робітників, зумовлюють необхідність підвищувати їхню кваліфікацію, змінювати професію, а в деяких випадках і місце роботи³⁹¹.

У вітчизняній економічній думці сформувалася позиція щодо прискорення темпів розширеного відтворення, підвищення ефективності функціонування соціалістичної економіки, забезпечення умов її інтенсивного зростання. Разом з тим особлива роль покладалася на раціональне використання трудових ресурсів, оптимізацію їхньої зайнятості, виявлення дефіцитності трудових ресурсів, посилення ролі "людського фактора" у розвитку продуктивних сил, які значно обумовлюють темпи економічного зростання.

Учені наголошували, що в існуючих умовах щорічна потреба народного господарства в додатковій робочій силі не забезпечується її приростом. Середньорічні темпи приросту працюючих в народному господарстві значно перевищують темпи приросту населення в працездатному віці. При збереженні на перспективу таких темпів приросту працюючих в народному господарстві потреба в них не буде задоволена. Вичерпуються прості можливості основного джерела формування трудових ресурсів – населення, що долучатиметься до працездатного віку³⁹². Необхідне зростання суспільного виробництва, на думку вітчизняних економістів, можна забезпечити лише шляхом неперервності підвищення продуктивності праці на основі технологічного переоснащення виробництва, більш повного використання робочої сили, що функціонує в народному господарстві, а також забезпеченням

³⁹¹ Долішній М.І. Трудові ресурси промисловості. (На прикладі західних областей Української РСР) / М.І.Долішній. – К., 1975. – С. 4.

³⁹² Ревенко А.Ф. Учет и планирование трудовых ресурсов в новых экономических условиях. – С. 11–12.

якісного росту трудових ресурсів при повній та раціональній зайнятості всього працездатного населення.

Передумовами перегляду теоретичних підходів до трактування ролі людини у процесі виробництва стали об'єктивні процеси розвитку НТР та завдання інтенсифікації суспільного виробництва. У працях Т.Заславської, Д.Богині, В.Жученка, В.Стешенка, О.Нестеренка, С.Пирожкова досліджувались питання формування та ефективного використання людського фактора суспільного прогресу в ході оформлення нової ідеології розвитку. Вона полягала у забезпеченні збалансованого економічного зростання за рахунок вдосконалення системи державного управління, посилення відповідальності та ініціативи підприємств, активізації людського творчого потенціалу.

У нових умовах прискорення технологічних змін, посилення динамізму економіки та викликів, пов'язаних із міжнародною конкуренцією, зросла увага до проблематики взаємозв'язку соціальних та економічних результатів суспільного виробництва, а саме: трактування зміни характеру праці та ролі людини у виробництві не лише як наслідку, а й як умови науково-технічного прогресу та економічного зростання.

У науковій літературі 1980-х років обґрунтоване положення про наявність у централізовано-директивній економіці системи економічних інтересів як форми прояву соціальних відносин і чинника розвитку господарства. Відповідно курс на проведення реформ, спрямованих на вдосконалення господарського механізму та систему управління народним господарством, отримав теоретичне обґрунтування як напрям розвитку соціально-економічних відносин у межах, визначених законами планового централізованого господарства. Важливою складовою перебудови вважалося "розкріпачення" творчої ініціативи, економічної активності, підприємливості, тобто активізація людського чинника виробництва, створення умов для його розвитку та реалізації.

4.3. Соціальний капітал у системі чинників економічного розвитку

Виклики й загрози, які постали перед нашою країною, спонукають до аналізу їхніх причин та пошуку шляхів виходу із кризи, що охопила всі сфери суспільного життя – економічну, політичну, соціальну і духовну. За умов динамічних і важкопрогнозованих змін, невизначеності і нестабільності дедалі більшого значення набуває звернення до таких теоретичних конструк-

тів, які значною мірою синтезують у собі пояснення причин суспільних проблем та джерела їхнього розв'язання. До числа таких універсальних категорій належить "соціальний капітал".

Включенню соціального капіталу в концептуальний арсенал економічних досліджень передували проведені наприкінці ХХ ст. економетричні дослідження, які переконливо довели, що соціальний капітал, напрацьований у результаті дієвої взаємодії державних установ і суспільства забезпечує економічне зростання. І навпаки, країнам із розділеним, кризовим суспільством (за етнічними чи економічними причинами) та слабкою, злочинною, корумпованою владою притаманні високі ризики економічних криз³⁹³.

Важливими передумовами для формування соціального капіталу є високий рівень міжособистісної довіри в системі горизонтальних і вертикальних відносин та можливості доступу громадян до засобів зв'язку і масової інформації. Від рівня міжособистісної довіри залежить готовність людей вступати у взаємовідносини один з одним. Своєю чергою, широкий доступ громадян до засобів зв'язку і масової інформації дозволяє розширити географію соціальних контактів і сприяє зміцненню національної єдності, створюючи у людей почуття причетності до актуальних для суспільства подій та проблем.

Основним індикатором соціального капіталу є рівень суспільної довіри. Зокрема, довіра до органів державної влади є важливою характеристикою суспільних відносин, ключовим соціокультурним явищем, яке значною мірою визначає ефективність державної політики з формування громадянського суспільства, розвитку демократії та соціально-економічного розвитку країни в цілому³⁹⁴. Разом з тим результати соціальних досліджень, здійснювані продовж усіх років незалежності країни, відбивають критично низькі рівні довіри громадян практично до всіх владних інститутів. Дослідження громадської думки "Суспільно-політична ситуація в Україні", проведене Центром соціальних та маркетингових досліджень "СОЦИС" та Соціологічною групою "Рейтинг" у грудні 2013 р. засвідчили найвищий рівень довіри серед населення до церкви – 64,36% та ЗМІ – 58,4%. Менше половини населення не довіряли Збройним Силам України – 49,3%, водночас свою довіру армії засвідчили 37,8% опитаних. Практично такий само рівень довіри опитані висловили опозиції – 35,8%, не довіряли – 57,7%. Міліції довіряв лише кожен сьомий –

15,7%, що на багато менше, ніж до армії. Троє з чотирьох опитаних громадян – 74% не довіряли виконавчій владі – уряду України. Найнижчий рівень довіри до судів – 13,1%, найбільше ж не довіряють Верховній Раді України – понад 80% осіб, що взяли участь в опитуванні³⁹⁵.

Відновлення довіри набуває особливого значення за сучасних умов суспільної кризи та спонукає до розвитку соціального капіталу, що висуває завдання для науковців – ідентифікувати соціальний капітал, а для політиків – створювати умови для розвитку соціального капіталу суспільства на основі удосконалення систем управління та підвищення якості публічних послуг.

Аналіз наукових розробок вітчизняних учених засвідчує, що дослідження соціального капіталу в сучасній вітчизняній літературі мають міждисциплінарний характер – концепція соціального капіталу динамічно розвивається в соціології, політології, психології, економіці та в інших галузях вітчизняних науки. Економічний підхід ґрунтується на розумінні соціального капіталу як: по-перше, соціальних зв'язків, які виступають ресурсом отримання вигод; по-друге, фактора сучасного багатства й різноманітності життя; по-третє, одного із найважливіших сучасних ресурсів економічного розвитку (нарівні з такими як природний, фізичний і людський).

Важливим теоретичним і практичним внеском у вивчення проблем соціального капіталу є дослідження, присвячені соціально-філософському аналізу феномена соціального капіталу (О.Убейволк "Соціальний капітал: сутність, генеза, сучасні форми")³⁹⁶; обґрунтуванню основних концептуальних принципів та підходів щодо визначення соціального капіталу як факторного ресурсу сучасної економічної системи (Ю.Мішин "Соціальний капітал в сучасній економічній системі")³⁹⁷; з'ясуванню особливостей походження, сутності і ролі відносин нагромадження та споживання соціального капіталу (М.Горожанкіна "Соціальний капітал суспільства в умовах трансформації економічної системи: питання теорії і методології")³⁹⁸; аналізу шляхів адаптації теорії соціального капіталу до умов сучасного українського сус-

³⁹⁵ Суспільно-політична ситуація в Україні в грудні 2013 [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://www.socis.kiev.ua/ua/press/suspilno-politychna-sytuatsija-v-ukrajini-hruden-2013.html>>.

³⁹⁶ Убейволк О.О. Соціальний капітал: сутність, генеза, сучасні форми : автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О.О.Убейволк ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 16 с.

³⁹⁷ Мішин Ю.Р. Соціальний капітал в сучасній економічній системі : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ю.Р.Мішин ; Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана. – К., 2010. – 18 с.

³⁹⁸ Горожанкіна М.Є. Соціальний капітал суспільства в умовах трансформації економічної системи (питання теорії і методології) : автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.00.01 / М.Є.Горожанкіна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 32 с.

³⁹³ Social capital : Measurement Tools [Електронний ресурс] // The World Bank. – Доступний з : <<http://go.worldbank.org/K00QFVW770>>.

³⁹⁴ Петроє О. Соціальний діалог як інструмент підвищення довіри громадян до органів державної влади / О.Петроє // Вісник НАДУ. – 2009. – № 3. – С. 233–240.

пільства (О.Демків "Мережева структура соціального капіталу")³⁹⁹; висвітленню факторів розвитку та вдосконаленню організаційних механізмів формування соціального капіталу на регіональному та державному рівнях (Є.Драгомірова "Формування соціального капіталу на державному і регіональному рівнях")⁴⁰⁰; удосконаленню механізмів державного управління формуванням та використанням в управлінській діяльності соціального капіталу (О.Сидорчук "Механізми формування соціального капіталу (державно-управлінський аспект)"⁴⁰¹; методологічному забезпеченню якісно-кількісної оцінки соціального капіталу (А.Нечепуренко "Оцінка та управління розвитком соціального капіталу виробничої організації", А.Розказова "Розвиток соціального капіталу в Україні в умовах євроінтеграції")⁴⁰² тощо.

Значна увага проблематиці соціального капіталу присвячена у монографічних дослідженнях, виконаних колективом авторів на чолі з С.Бандуркою ("Соціальний капітал України: теоретико-методологічні основи формування")⁴⁰³, М.Дороніної та А.Нечепуренко ("Соціальний капітал виробничої організації")⁴⁰⁴, В.Слагіна ("Про сутність поняття "соціальний капітал" та його роль у процесі розбудови соціальної держави"), М.Лесечко та О.Сидорчук ("Соціальний капітал : теорія і практика")⁴⁰⁵, О.Турецького ("Со-

ціальний капітал і ринок праці")⁴⁰⁶, А.Чемериса ("Дихотомія: Схід–Захід у контексті теорії соціального капіталу")⁴⁰⁷ тощо.

Суттєво збагатили загальну теорію соціального капіталу як чинника економічного розвитку праці В.Гейця ("Взаємодія довіри і розвитку", "Довіра як елемент соціального капіталу в економічному розвитку України")⁴⁰⁸, У.Алейнікова ("Соціальний капітал як економічна категорія: сутність, концепції виникнення")⁴⁰⁹, О.Гришної та І.Кочуми ("Соціальний капітал в системі економічних ресурсів")⁴¹⁰, В.Кузьменко ("Теорія людського і соціального капіталу та кооперація інноваційного виробництва пострадянських країн")⁴¹¹, Т.Шаповалової ("Генеза і розвиток концепції соціального капіталу в економіці")⁴¹² тощо.

Огляд публікацій за проблематикою соціального капіталу засвідчує, що система наукових досліджень соціального капіталу як чинника економічного розвитку на загальноукраїнському рівні має достатньо інституціоналізований характер. Значну роль у розвитку теорії соціального капіталу посідають фундаментальні та прикладні розробки, виконані в науково-дослідних установах Національної академії наук України (Інституті економіки та прогнозування НАН України; Інституті демографії та соціальних досліджень; Інституті соціології НАН України), галузевих наукових інститутах та центрах (Українському інституті стратегічних досліджень, НДІ праці і зайнятості населення Мінсоцполітики та НАН України, Центрі перспективних соціальних досліджень Мінсоцполітики та НАН України, НДІ соціально-трудових відносин Мінсоцполітики, Центрі продуктивності Мінсоцполітики), освітньо-наукових закладах (КНЕУ, ДонНТУ та ін.) та науково-дослідних установах приватних

³⁹⁹ Демків О.Б. Мережева структура соціального капіталу: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / О.Б.Демків; Київ: нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 16 с.

⁴⁰⁰ Драгомірова Є.С. Формування соціального капіталу на державному і регіональному рівнях: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07 / Є.С.Драгомірова; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк, 2010. – 20 с.

⁴⁰¹ Сидорчук О.Г. Механізми формування соціального капіталу (державно-управлінський аспект): автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Сидорчук Орест Григорівна; Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президенті України. – Львів, 2007. – 21 с.

⁴⁰² Нечепуренко А.І. Оцінка та управління розвитком соціального капіталу виробничої організації: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 / Нечепуренко Андрій Ігоревич; Харк. нац. екон. ун-т. – Харків, 2010. – 20 с.; Розказов А.Г. Розвиток соціального капіталу в Україні в умовах євроінтеграції: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Розказов Андрій Григорович; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Харків, 2010. – 18 с.

⁴⁰³ Соціальний капітал України: теоретико-методологічні основи формування: монографія / [С.І.Бандура та ін.]; за ред. д-ра екон. наук, проф. С.І.Бандура; НАН України, Рада по вивч. продукт. сил України. – К.: [РВПС України НАН України], 2010. – 210 с.

⁴⁰⁴ Доронінова М.С. Социальный капитал производственной организации: монография / М.С.Доронінова, А.И.Нечепуренко. – Харків: Изд-во Харк. нац. екон. ун-та, 2011. – 232 с.

⁴⁰⁵ Лесечко М.Д. Социальный капитал: теория и практика: монография / М.Д.Лесечко, О.Г.Сидорчук. – Львов: ЛРИГУ НАГУ, 2010. – 220 с.

⁴⁰⁶ Турецкий О.А. Социальный капитал и рынок труда: монография / О.А.Турецкий. – О.: Фенікс, 2011. – 234 с.

⁴⁰⁷ Чемерис А.О. Дихотомія: Схід – Захід у контексті теорії соціального капіталу: наук. дослідж. / А.О.Чемерис; Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президенті України. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. – 28 с.

⁴⁰⁸ Геєць В.М. Взаємодія довіри і розвитку / В.М.Геєць // Економічна теорія. – 2005. – № 2. – С. 3–16.

⁴⁰⁹ Алейнікова У.С. Соціальний капітал як економічна категорія: сутність, концепції виникнення [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://pk.napks.edu.ua/library/compilations_vak/eiu/2012/3/p_138_144.pdf>.

⁴¹⁰ Гришнова Е.А. Социальный капитал в системе экономических ресурсов Е.А.Гришнова, И.Ю.Кочума // Социозкономика: сб. науч. труд. – 2009. – № 4. – С. 38–49.

⁴¹¹ Кузьменко В.П. Теорія людського і соціального капіталу та кооперація інноваційного виробництва пострадянських країн / В.П.Кузьменко // Історія народного господарства та економічної думки України. – Ч. 3: збірник праць. – К., 2009. – 300 с.

⁴¹² Шаповалова Т.В. Генезис и развитие концепции социального капитала в экономике / Т.В.Шаповалова [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://economic-journal.net/2013/05/genezis-i-razvitie-konceptcii-socialnogo-kapitala-v-ekonomike>>.

та громадських організацій (Українському інституті соціальних досліджень імені Олександра Яременка, аналітичному Центрі Разумкова тощо).

Соціальний капітал розглядається сучасними вченими як рушій та важлива складова більшості теоретичних моделей економічного розвитку: постіндустріальної економіки, інформаційної економіки, економіки знань, капіталу, соціально-орієнтованої економіки, сталого розвитку, мережевого суспільства, суспільства ризику, глобалізаційної економіки. Причинно-наслідкові зв'язки між соціальним капіталом та економічним розвитком стали предметом досліджень багатьох вітчизняних науковців, серед яких У.Алейнікова, О.Балакірева, В.Геець, М.Герман, О.Демків, М.Лесечко, М.Небава, О.Сидорчук, Л.Стрельникова⁴¹³ та ін.

Важливе місце у працях вітчизняних учених посідає аналіз теоретичних розробок соціального капіталу зарубіжних учених У.Бейкера, Г.Беккера, Р.Барта, С.Боргатті, П.Бурд'є, Б.Веллмана, К.Джонса, М.Еверета, Дж.Коулмена, Н.Ліна, П. ди Маджио, Р.Патнама, М.Пелдема, А.Портеса, Ф.Фукуями, М.Шиффа та ін.

Зокрема, у дослідженнях соціального капіталу вирізняють два його рівні (за С.Боргатті, К.Джонсом, Н.Ліном): по-перше, мікрорівень – соціальний капітал як якісна характеристика індивідуального соціального актора (людський капітал); по-друге, макрорівень – соціальний капітал як характеристика

групи (як правило – всього суспільства)⁴¹⁴. Серед основних типів систематизації теорій соціального капіталу розглядають трьохкомпонентний (норми взаємин, довіра та соціальні мережі), структурно-інституціональний (соціальні мережі – довіра) та предметно-функціональний⁴¹⁵.

У межах спеціальних теорій соціального капіталу сформувалися такі методологічні підходи:

1. Мережевий підхід (П.Бурд'є, Д.Коулман), який розглядає різноманітні соціальні мережі та відповідні ресурси соціальних агентів.

2. Ціннісний підхід (Ф.Фукуяма), який концентрує увагу на ціннісних орієнтаціях та культурних традиціях як передумовах формування ефективної політичної системи.

3. Інституційний підхід (Р.Патнам), який розглядає феномен соціального капіталу з точки зору ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства⁴¹⁶.

Окрему групу складають виокремлені М.Грейбілом галузеві підходи у вивченні концепції соціального капіталу:

1. Антропологічний підхід пояснює ефективність людської взаємодії природною (біологічною) здатністю до об'єднання і встановлення соціального порядку.

2. Соціологічний підхід описує такі поняття, як соціальні норми, мотиви людської поведінки, довіра і взаємна відповідальність.

3. Економічний підхід акцентує увагу на використанні соціального капіталу з метою максимізації індивідуальної корисності при здійсненні стратегічних інвестицій.

4. Політологічний підхід відображає ідею про роль інститутів, політичних і соціальних норм у створенні соціальної єдності, необхідної для економічного процвітання та сталого розвитку⁴¹⁷.

Значної популярності набув також предметно-функціональний підхід у дослідженні соціального капіталу⁴¹⁸:

⁴¹³ Алейнікова У.С. Соціальний капітал як економічна категорія: сутність, концепції виникнення [Електронний ресурс] / У.С.Алейнікова // Економіка і управління. – 2012. – № 3. – С. 138–144; Балакірева О.М. Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996–1999–2006 рр. – Доступний з: <http://uisr.org.ua/img/upload/files/3_evs_wvs_US_2_2008.pdf>; Геець В.М. Доверие как элемент социального капитала в экономическом развитии Украины. – С. 7–19; Герман М.Г. Теорії соціального капіталу в аналітичній перспективі вивчення євро інтеграційних процесів. – С. 105–109; Демків О.Б. Социальный капитал: теоретические основания и операциональные параметры [Електронний ресурс] / О.Б.Демків. – Доступний з: <http://i-soc.com.ua/journal/06_Demkiv.pdf>; Лесечко М. Соціальний капітал: проблеми розвитку і оцінки [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://nads.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=37661&cat_id=37402&ctime=1141128466781>; Небава М.І. Еволюція поглядів на систематизацію соціального капіталу [Електронний ресурс] / М.І.Небава // Проблеми системного підходу в економіці підприємств. – 2008. – Т. 4. – № 8. – Доступний з: <<http://jmi.nau.edu.ua/index.php/EPsAE/article/view/4333>>; Сидорчук О.Г. Механізми формування соціального капіталу (державно-управлінський аспект): автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Сидорчук Орестова Григорівна; Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України. – Львів, 2007. – 21 с.; Стрельникова Л.В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов / Л.В.Стрельникова // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 33–41.

⁴¹⁴ Демків О.Б. Мережева структура соціального капіталу: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03. – 16 с.

⁴¹⁵ Небава М.І. Еволюція поглядів на систематизацію соціального капіталу [Електронний ресурс] / М.І.Небава. – Доступний з: <<http://jmi.nau.edu.ua/index.php/EPsAE/article/view/4333>>.

⁴¹⁶ Алейнікова У.С. Соціальний капітал як економічна категорія: сутність, концепції виникнення. – С. 138–144.

⁴¹⁷ Там само.

⁴¹⁸ Стрельникова Л.В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов. – С. 33–41.

1. Соціо-антропологічний, – заснований на уявленнях про природні прагнення людей до об'єднання. Зокрема, Ф.Фукуяма підкреслює біологічну основу соціального порядку і бачить коріння соціального капіталу в людській природі.

2. Соціологічний – соціальний капітал розглядається як норми, мережі й організації, за допомогою яких індивіди матимуть користь.

3. Економіко-інституціональний – твердження, що люди при взаємодії один з одним прагнуть до максимальної індивідуальної корисності й використовують ресурси соціального капіталу при здійсненні різних видів діяльності.

4. Політологічний, у якому особлива увага приділяється ролі інститутів, соціальних норм у формуванні людської поведінки. Згідно з підходу, високий рівень матеріального добробуту не є причиною розвитку соціального капіталу, а навпаки, економічне зростання спостерігається у тих країнах, де є розвинені громадські стосунки.

На окрему увагу заслуговує структурно-інституційний тип систематизації теорії соціального капіталу В.Радаєва⁴¹⁹:

1. Структурна основа соціального капіталу передбачає наявність "мереж соціальних зв'язків" та "приналежність до певного соціального кола, або членство в групі".

2. Інституційна структура базується на довірчих відносинах між агентами соціальної взаємодії та вимірюється взаємним виконанням наданих зобов'язань.

Узагальнюючи викладене, можемо заключити, що на сучасному етапі наукових досліджень соціальний капітал являє собою сукупність підходів, а не єдину цілісну концепцію. Розвиток соціального капіталу розглядається крізь призму концепцій солідарності, людського капіталу, соціального інституціоналізму, соціального простору, теорії мереж, економіки знань, корпоративної соціальної відповідальності, корпоративного громадянства, соціального партнерства (діалогу) тощо. Аналіз наукових праць засвідчує, що існуючі підходи до дослідження соціального капіталу виступають, свого роду, новою системою відліку відповідно до таких класичних ідей та понять, як солідарність, взаємність, довіра, співробітництво тощо. Серед ключових ознак соціального капіталу найбільш інформативними, на наш погляд, є такі:

– змістом соціального капіталу є особливий вид ресурсів, що виявляється як якістю соціальних зв'язків та рівнем взаємної довіри в суспільстві;

– соціальний капітал – це передусім, довготривалий ресурс економічного розвитку;

– ресурсний потенціал соціального капіталу зумовлений тим, що кожний економічний суб'єкт тим або іншим способом включений, інтегрований у систему соціальних відносин;

– змістом соціального капіталу є відносини довіри, солідарність, готовність до кооперації та підтримки;

– як економічний інститут соціальний капітал результується у специфічні переваги та обмеження неформального характеру, що забезпечують взаємодію економічних агентів на основі принципу "довіра – зобов'язання без санкцій";

– розвиненість соціального капіталу різко збільшує віддачу від фізичного, фінансового і людського капіталу.

З проблемою відсутності одностайності підходу щодо визначення сутності та змісту соціального капіталу пов'язані труднощі його вимірювання, що стосуються вибору індикаторів, їхньої інструментальної оцінки, визначення взаємовпливу чинників, рівневих аспектів, джерел генерування соціального капіталу тощо.

Дослідження з вимірювання соціального капіталу ґрунтуються на двох основних групах методів: якісних та кількісних. Якісні методи дослідження оперують такими параметрами: довіра до людей; задоволення життям; широка соціальна ідентифікація індивіда; стабільна циркуляція кадрів у соціальних організаціях. Кількісні методи дослідження передбачають вимірювання соціального капіталу за допомогою індивідуальних індикаторів, таких як інтенсивність і сила контактів між індивідами, членство у суспільних об'єднаннях, електоральна активність, задоволеність взаєминами між людьми, дотримання норм взаємності, відчуття безпеки, довіра до сусідів і соціальних інститутів⁴²⁰. У контексті оцінювання соціального капіталу важливим є його поділ на репродуктивний соціальний капітал (обсяг позитивної суспільної діяльності щодо відтворення соціального капіталу), продуктивний соціальний капітал (обсяг позитивної суспільної діяльності, яка дає приріст соціального потенціалу) та деструктивний соціальний капітал (обсяг

⁴¹⁹ Алейнікова У.С. Соціальний капітал як економічна категорія: сутність, концепції виникнення. – С. 138–144.

⁴²⁰ Герман М.Г. Теорії соціального капіталу в аналітичній перспективі вивчення євроінтеграційних процесів. – С. 105–109.

негативної суспільної діяльності нелегальними, кримінальними і девіантними структурами та окремими індивідуумами)⁴²¹.

Необхідність вимірювання та оцінювання соціального капіталу спонукали до розроблення багатьох методик, які тою чи іншою мірою відбивають існуючі концепції соціального капіталу. Серед них основними є такі:

1. Методика Р.Патнама, заснована на складному показнику, який базується на таких елементах: 1) інтенсивність залучення індивіда в життя суспільства; 2) суспільна активність; 3) благодійна і добродійна діяльність; 4) неформальна соціалізація; 5) ступінь міжособистісної довіри.

2. Методика Національної комісії США з громадянського оновлення, що є альтернативною до методики Р.Патнама. Суть її полягає в тому, що замість вимірювання соціального капіталу як позитивної цінності, можна легше виміряти відсутність соціального капіталу через традиційні виміри порушень у функціонуванні суспільства.

3. Методика Ф.Фукуями передбачає аналіз трьох найважливіших груп даних для вимірювання тенденцій зміни соціального капіталу: 1) дані про злочинність; 2) дані про сімейний стан, включаючи народжуваність, одруження, розлучення, кількість дітей, народжених поза шлюбом; 3) дані опитувань про довіру, цінності і громадянське суспільство та ін.⁴²²

Соціальний капітал як категорія економічної науки виник унаслідок розширеного тлумачення рушійних сил економічного розвитку, до складу яких, окрім традиційних, входять ресурси, пов'язані з мотивами й умовами, що впливають на поведінку людини не лише як на учасника господарського життя, а і як на суб'єкта життя суспільного⁴²³. Відтак, вимірюється та оцінюється соціальний капітал, як правило, у зв'язку з такими суспільними явищами і проблемами, як ефективність соціальних інституцій, фактори економічного розвитку тощо. Цінними у цьому контексті є результати пошукових розвідок створеної наприкінці 1990-х років Світовим Банком "Тематичної групи з соціального капіталу". У 2001 р. експерти цієї групи розробили дві методики вимірювання соціального капіталу ("Інструмент оцінки соціально-

го капіталу" (SOCAT) та "Інтегрований опитувальник" (SOCAP IQ))⁴²⁴. Методика SOCAT призначена для збору даних про соціальний капітал на рівні домашніх господарств і громад як допоміжного засобу в оцінці кредитоспроможності місцевих громад. Опитувальник SOCAP IQ забезпечує збір кількісних даних про різні аспекти соціального капіталу в системі загального обстеження домашніх господарств з метою вимірювання соціального капіталу в країнах, що розвиваються.

Як і інші форми капіталу, соціальний капітал приносить дивіденди лише у разі його активного використання. *На індивідуальному рівні* до одержуваних вигод соціального капіталу відносяться рівень здоров'я, виховання і навчання дітей, можливості пошуку роботи, задоволеність життям, вивільнення часу (використання послуг), когнітивна простота світу (відсутність необхідності самостійно вирішувати всі проблеми), більш широка соціальна ідентифікація; *на організаційному* – зниження плінності кадрів, спадкоємність персоналу, неформальні можливості підвищення кваліфікації, колективний приріст знань, спадкоємність організаційної поведінки; *на рівні суспільства* – полегшення соціального контролю і передачі соціального досвіду, солідарність, здешевлення бюрократичної машини⁴²⁵.

Сукупний економічний ефект від соціального капіталу полягає в тому, що він зменшує витрати на координацію спільної діяльності, примножує економічні ефекти за рахунок нарощування ресурсу довіри, надійності усталених професійних стандартів, етики не лише економічних, а й політичних, соціальних та духовних відносин.

Таким чином, соціальний капітал є потужним стимулом на шляху масової самоорганізації громадян, сприяє встановленню соціальних відносин, заснованих на взаємній довірі та допомозі. Його цілеспрямоване формування і нарощування в просторі міжособових, міжгрупових зв'язків сприяє гармонізації політичних, соціальних, економічних інтересів, покращує можливості їх раціональної кумуляції на державному рівні. Невідкладність завдань розвитку соціального капіталу обумовлена його здатністю досягнення стабільності в суспільстві та сприяння демократичному розвитку. Дефіцит соціального капіталу супроводжується розколами суспільства, які гальмують економічний та соціальний розвиток, становлення громадянського суспільства.

⁴²⁴ Social capital : Measurement Tools // The World Bank [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://go.worldbank.org/KO0QFVW770>>.

⁴²⁵ Балакірева О.М. Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996–1999–2006 рр. [Електронний ресурс] / О.М.Балакірева. – Доступний з : <http://uisr.org.ua/img/upload/files/3_evs_wvs_US_2_2008.pdf>.

⁴²¹ Лесечко М. Соціальний капітал: проблеми розвитку і оцінки [Електронний ресурс] / М.Лесечко, А.Чемерис // Соціальний капітал : теорія і практика : монографія. – Доступний з : <http://nads.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=37661&cat_id=37402&ctime=1141128466781>.

⁴²² Стрельникова Л.В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов. – С.33–41.

⁴²³ Геєц В.М. Доверие как элемент социального капитала в экономическом развитии Украины. – С. 7–19.

Подальший розвиток теорії та практичного застосування соціального капіталу як чинника та індикатора соціально-економічного розвитку потребує розроблення національної методики на основі визначення набору показників, програми їхнього збору на основі репрезентативних вибірок. Зважаючи на актуальність, окрім самостійних програм дослідження, соціальний капітал як об'єкт наукових досліджень має бути інтегрований в діючі програми дослідження соціальних, економічних, політичних, духовних відносин різних рівнів. Наприклад, за даними ООН, країни Організації економічного співробітництва та розвитку включають питання соціального капіталу в програми переписів населення.

Важлива роль у дослідженні та нарощуванні соціального капіталу належить ініціативам держави, органів місцевого самоврядування. Позитивні результати таких ініціатив посилюють рівень солідарності, сприяють ефективності управління, підвищують довіру, активізують добродійну діяльність, сприяють зниженню бідності, забезпечують покращення умов для соціального розвитку та конкурентоспроможності економіки. Соціальний капітал відіграє вирішальну роль і в соціальному, і в політичному, і в економічному співробітстві. Як культура довіри і толерантності, в якій з'являються великі мережі добровільних співдружностей, заснованих на взаємній довірі, соціальний капітал не тільки примножує ефект від однієї сфери до іншої, але також втілюється у інтегрованих суспільних інститутах. Рівень соціального капіталу може бути високим лише в суспільстві з розвиненими громадськими інститутами. Індивіди, що довіряють один одному, створюють різного роду об'єднання, організації, асоціації в усіх сферах діяльності.

Розвиток теорії та примноження на практиці соціального капіталу в Україні тісно пов'язані з перспективами демократизації політичних і соціально-економічних відносин: децентралізацією влади, зростанням ролі і відповідальності регіонального управління та місцевого самоврядування. Децентралізація сприяє наближенню управління до його споживачів, полегшує доступ до участі у прийнятті та контролі за реалізацією управлінських рішень, спрощує громадський контроль за державними витратами та їх результатами. Демократизація управління на основі децентралізації, розвитку громадянського суспільства, самоорганізації населення, соціального діалогу, державно-приватного партнерства, соціальної відповідальності сприятиме підвищенню ефективності управління на основі активного залучення та участі населення в прийнятті рішень, які зачіпають їхні інтереси на різних рівнях та у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Завдання розроблення прогнозів та програм розвитку соціального капіталу як джерела суспільного розвитку тісно пов'язані з розробленням етапів розвитку та налагодження взаємодії між "соціальними капіталами" мікро-, мезо- і макrorівнів, що обумовлює необхідність порівняльних, міждисциплінарних досліджень суспільних процесів в умовах динамічних політичних, соціальних, економічних та культурних змін.

Висновки до розділу 4

У XIX ст. виразно окреслилася гуманістична традиція в українській економічній думці. Вищою цінністю і мірою суспільного прогресу проголошувалася людина. Економіка розглядалася як сфера, що забезпечує задоволення індивідуальних, колективних та суспільних потреб. У працях І.Вернадського, С.Подолинського, О.Миклашевського та інших вчених започатковано визначення соціальних пріоритетів економічного розвитку.

На межі XIX–XX ст. у працях М.Птухи, Д.Журавського, М.Зібера у дослідженнях українських вчених розкрито роль демографічних чинників господарського розвитку, а саме: показники народжуваності та смертності, статеві-вікові показники та національні характеристики.

Внесок вітчизняних вчених-економістів (К.Воблого, В.Желєзна, М.Туган-Барановського) у дослідження проблеми підприємницького ресурсу як чинника економічного розвитку, полягав у тому, що підприємництво визначено як основу інноваційного процесу; розкрито роль новаторства як визначальної ознаки підприємницької діяльності та основного фактора економічного зростання, за допомогою якого ініціюються та реалізуються нові методи виробництва та збуту продукції; визначено природу підприємництва як персоналізованого явища.

Представники соціального напрямку у вітчизняній економічній науці послідовно дотримувалися так званого "етичного принципу" як основи розвитку суспільного господарства та ключового чинника пом'якшення соціальних суперечностей. Новаторська теорія розподілу М.Туган-Барановського містила обґрунтування значення соціальних інститутів у господарському поступі та заклала теоретичний базис для формування наукових поглядів на зміст і роль соціального капіталу.

У межах концепції "державного соціалізму" відбулося становлення теоретичних уявлень про взаємодію держави, підприємців і робітників на засадах

узгодження інтересів, правове регулювання відносин на ринку праці, внутрішньо корпоративної солідарності та взаємної відповідальності сторін.

З початком кардинальних політичних і соціально-економічних перетворень у 1920-х роках провідною ідеєю в дослідженнях стало те, що замість людини у виробництві розглядалася лише його функція – праця, вимірювана затратами часу й заробітної плати. Запровадження у науковий обіг поняття "трудові ресурси" відбивало особливості радянської політики економічного зростання за рахунок нарощування виробничих потужностей. Збільшення кількості трудових ресурсів стало обов'язковою умовою реалізації цієї політики.

Було визначено місце людини в економіці як продуктивної сили; розроблено напрями та шляхи оптимізації її використання в контексті технологічних і структурних змін народного господарства.

Зміну поглядів на роль і місце людини у процесі виробництва визначено як формування концепції раціонального використання трудового потенціалу, головними положеннями якої є: виявлення обмеженості трудових ресурсів внаслідок змін демографічної ситуації (М.Долішній, С.Пирожков); підвищення вимог до якості робочої сили внаслідок розгортання процесів НТР та перетворення науки в безпосередню продуктивну силу (Д.Богиня, О.Нестеренко, О.Кузьмін); зростання ролі освіти, охорони здоров'я, культури в системі життєдіяльності суспільства та забезпечення економічного розвитку (Д.Богиня); необхідність раціоналізації витрат праці та підвищення мобільності робочої сили для забезпечення відповідності між технічною та регіональною структурою виробництва та професійно-кваліфікаційною структурою робітників (Д.Богиня, М.Долішній).

На основі теоретичної концептуалізації змін у виробництві, обумовлених НТР, у другій половині ХХ ст. обґрунтовано положення, що сфера безпосереднього матеріального виробництва детермінована потребами соціального розвитку і повинна забезпечувати розвиток людини, постійне збагачення змісту і форм людської діяльності. Таким чином було закладено теоретичний фундамент трактування сфери виробництва як сфери людського розвитку та самореалізації, формування потреб вищого порядку – в праці, творчості, самовираженні особистості тощо

Загострення екологічних проблем в останній третині ХХ ст., обумовлене збільшенням руйнівного впливу виробництва на навколишнє середовище, знайшло відображення у формуванні концепції екологізації зайнятості. У працях С.Злупка було обґрунтовано принципи оптимізації взаємодії еко-

логічної, соціальної та економічної складових суспільного розвитку з позицій екогенології – вчення про несуперечливу, комплементарну взаємодію людини з довкіллям у процесі суспільного відтворення.

На основі дослідження системних зрушень у вітчизняній системі виробництва та зміні характеру праці вітчизняні вчені на межі ХХ–ХХІ ст. обґрунтували висновок про взаємообумовленість економічних і соціальних результатів господарського розвитку, а саме: забезпечення розвитку та реалізації людського потенціалу є умовою економічного розвитку і, навпаки, економічні результати суспільного виробництва становлять основу соціального розвитку.

У сучасній науковій літературі розроблення проблематики ролі людини в економічному розвитку відбувається в руслі теорій людського та соціального капіталу; соціалізації економіки; формування та реалізації людського потенціалу національного господарства; концепцій соціальної відповідальності, соціального партнерства та соціального діалогу. На сучасному етапі наукових досліджень трактування соціального капіталу є сукупністю підходів, а не єдиною цілісною концепцією. Досягненням сучасних розвідок у сфері соціального капіталу є поєднання традиційних і інноваційних, моно- та полідисциплінарних підходів дослідження його сутності. Разом з тим, специфічні обмеження різних підходів унеможливають формування цілісної системи знання про це явище, що спонукає необхідність розроблення спеціальної концепції соціального капіталу як чинника економічного розвитку.

КОНЦЕПЦІЇ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОГРЕСУ ЯК СКЛАДОВОЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

5.1. Розроблення проблем технічного забезпечення економічного розвитку в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст.

Пошук шляхів та ефективних механізмів переходу від натурального до ринкового господарства на основі розбудови великої промисловості почався ще в першій половині XIX ст. Прогресивні погляди з цієї проблеми висловлював ідеолог форсованого розвитку промисловості на новій технічній базі В.Каразін, який аргументував необхідність будувати промисловість шляхом запровадження техніки і вдосконалених знарядь виробництва. Вчений вважав нераціональним та неприпустимим однобічний розвиток виробництва в окремих регіонах країни або створення в одних районах добувної промисловості, а в інших – обробної, звертав увагу на неприйнятність з точки зору інтересів держави загалом такого товарообігу, при якому сировину вивозять до російських міст, а звідти на українські ярмарки приходить вже готова продукція⁴²⁶.

Перші дослідження, присвячені промислому розвитку українських губерній Російської імперії з'явилися вже у 60–80-х роках XIX ст. У працях М.Авдакова, В.Добролюбова, В.Іславина, П.Македонського, Г.Ростовцева вперше було поставлене питання про шляхи розвитку регіону, про державну підтримку цього процесу та перспективи залучення іноземної техніки та підприємницького досвіду. У 1890-х роках за сприяння міністра фінансів С.Вітте розпочато розроблення офіційної теорії ефективного міжнародного економічного співробітництва. Її здійснював член ученого комітету міністерства фінансів Б.Брандт. Результатом його досліджень стала тритомна праця "Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны", в якій автор зазначав, що "приплив іноземних капіталів та виробничих технологій надзвичайно сприятливий для народного господарства, бо

⁴²⁶ Каразін В.Н. Сочинения, письма и бумаги / [под. ред. Д.И.Багалия]. – Харків : Тип. М.Зильберберг и сыновья, 1910. – С. 240–241.

з його допомогою створюється національне виробництво, здешевлюються продукти, знищуються негативні сторони протекціонізму, піднімається добробут робітників, покращується розрахунковий баланс"⁴²⁷. Обґрунтуванням необхідності залучення іноземних техніки, технологій та організаційного досвіду у промисловість країни займалися й інші вчені-економісти, зокрема О.Зак, М.Соболев та А.Фінн-Єнотаєвський⁴²⁸, які аналізували вплив окремих сторін міжнародного співробітництва на розвиток галузей економіки.

М.Туган-Барановський, який у своїй роботі "Русская фабрика" досліджував процес індустріалізації в Російській імперії, а також О.Ісаєв, П.Струве та І.Янжул вбачали в міжнародному техніко-економічному співробітництві головне джерело та стимул промислового розвитку окремих галузей, регіонів і господарства в цілому. Так, академік І.Янжул розглядав залучення іноземного технічного устаткування до Російської імперії як перемогу прогресу. У своїх наукових працях він доводив, що використання зарубіжного виробничого обладнання відповідає інтересам переважної більшості народу, перш за все робітничого класу, а участь іноземних підприємців у розвитку промисловості загалом є дуже сприятливою і бажаною⁴²⁹. Позицію І.Янжула поділяв П.Струве, який закликав визнати свою некультурність і піти на "вишкіл до капіталізму"⁴³⁰.

Корисність широкої співпраці із західними країнами та компаніями аргументував М.Туган-Барановський. Він вважав, що "чим енергійніше будуть надходити іноземні капітали й технології, тим швидше ми вийдемо із теперішнього стану перевищення попиту на продукти капіталістичної промисловості порівняно з їхньою пропозицією. Наш ринок занадто мало використаний капіталізмом і тому побоюватись хронічного перевиробництва, яке свого часу сильно сколихнуло західноєвропейські ринки, немає ніяких підстав"⁴³¹. Аналіз причин економічної відсталості Російської імперії наштовхнув

⁴²⁷ Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны : в 3 ч. / Б.Ф.Брандт. – Ч. 1 : Теоретические основания: Опыт иностранных государств. – СПб. : Тип. В.Киршбаума, 1898. – С. 48–53.

⁴²⁸ Зак А.Н. Немцы и немецкие капиталы в русской промышленности / А.Н.Зак. – СПб., 1914. – 57 с. ; Соболев М.Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли / М.Н.Соболев. – Харків : Тип. "УТРО", 1916. – 278 с. ; Финн-Енотаевский А.Ю. Современное хозяйство России (1890–1910) / А.Ю.Финн-Енотаевский. – СПб. : Издание М.И.Семенова, 1911. – 527 с.

⁴²⁹ Янжул И.И. Ни себе, ни другим / И.И.Янжул // Русь. – 1898. – № 169. – 13 декабря. – С. 1–2.

⁴³⁰ Струве П.Б. Внутреннее обозрение / П.Б.Струве // Начало. – 1899. – № 3. – С. 232–244.

⁴³¹ Туган-Барановский М.И. Русская фабрика / М.И.Туган-Барановский. – М.-Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – С. 287–288.

ученого на висновок, що в основі всього лежить наша некультурність, в тому числі низький рівень технічної та підприємницької культури: "Капіталізм несе в собі культуру і він передбачає культуру. Так, кидається в очі низька продуктивність праці в Росії, мала зарплата, довгий робочий день та обмеженість прав робітників, що є головними відмінними рисами російської промисловості. Така ж велика відмінність між нашими та західними капіталістами щодо підприємливості, знання справи, технічного забезпечення та готовності стати вище рутини. Дорожнеча капіталу також є наслідком не культурності російського життя, бо іноземні капітали швидко б заповнили наш ринок, якби їх не стримували особливості імперських внутрішніх порядків. Адміністративна регламентація значно гальмує поступальний хід нашої промисловості", – писав М.Туган-Барановський⁴³².

Учений не вбачав в іноземному підприємстві ніякої загрози, адже вітчизняні робітники, працюючи на сучасних заводах, мали поступово перейняти капіталістичну культуру та скласти повноцінну конкуренцію іноземним підприємцям: "Надходження іноземного устаткування та підприємливості стали могутнім стимулом нашого промислового розвитку в останній чверті XIX ст.", – підкреслював М.Туган-Барановський⁴³³.

В.Воронцов у своїй праці "Судьба капитализма в России" обґрунтовував необхідність проведення швидкої індустріалізації економіки шляхом митного протекціонізму, державного фінансування розбудови залізничної мережі, активного міжнародного техніко-економічного співробітництва. Вчений зробив спробу охарактеризувати господарський розвиток з позиції теорії переваг економічного відставання: "Історичні особливості розвитку великої промисловості в Російській імперії полягають у тому, що вона розвивається у той час, коли інші країни досягли вже високого ступеня розвитку. Тож є можливість скористатись усіма організаційними формами та передовим виробничим обладнанням, що були апробовані на Заході, не переходячи крок за кроком з однієї сходинки на іншу, тобто є можливість розвиватись досить швидко"⁴³⁴. На думку В.Воронцова, необхідно вчитись у своїх цивілізованих сусідів досконалішим способам задоволення розумових, суспільних та матеріальних потреб країни. Це навчання полягає у запозиченні чужих ідей, знань, практичних навичок, готових знарядь праці та військової справи, промисловості,

⁴³² Туган-Барановский М.И. Русская фабрика. – С. 295.

⁴³³ Там само. – С. 287.

⁴³⁴ Воронцов В.П. Судьба капитализма в России / В.П.Воронцов. – СПб.: Тип. М.Стасюлевича, 1882. – С. 14–15.

запрошенні кваліфікованих осіб для організації нових установ та підприємств⁴³⁵. Таким чином утверджувалася думка щодо необхідності та шляхів організаційно-технологічної модернізації виробництва.

Причинами, що перешкождали капіталістичному розвитку економіки, В.Вітчевський називав відсутність у державі головних складових промислової діяльності у вигляді технічних знань, кваліфікованої робочої сили та допоміжних індустріальних засобів, тому доводилось широко використовувати допомогу інших націй⁴³⁶. А.Суботін наполягав на залученні зарубіжних фінансових та технічних ресурсів, без яких промисловість і сільське господарство неминуче виявилися б не тільки відрізані від нових ринків збуту, а й розвиток внутрішнього виробництва з власних же матеріалів виявився б паралізованим під тиском промисловості та сільського господарства інших держав, забезпечених капіталами і більшою продуктивністю⁴³⁷.

Професор І.Озеров, зі свого боку, переконливо обґрунтовував з економічної та фінансової точок зору необхідність і стимулюючий ефект техніко-економічної співпраці з Заходом, не заперечуючи корисності у тому числі й державних позик⁴³⁸. Д.Менделєєв писав про необхідність прискорення процесу промислово-капіталістичного розвитку, необхідність системного вкладання капіталів для пропорційного розвитку індустрії, зокрема її технічного переоснащення, сільського господарства, розширення транспортної мережі, для підйому купівельної спроможності та підприємливості населення, для розвитку фінансових інститутів⁴³⁹.

Вітчизняні вчені-економісти пов'язували перспективу розвитку країни з активізацією підприємницьких ресурсів для ефективного використання виробничого потенціалу. Надходження зарубіжного виробничого обладнання до країни підтримував і П.Мігулін, звертаючи при цьому увагу на необхідність продуктивного використання власних технічних розробок. Стосовно

⁴³⁵ Воронцов В.П. Судьба капиталистической России : Экономические очерки России / В.П.Воронцов. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1907. – С. 74.

⁴³⁶ Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / В.Витчевский; [пер. с нем. А.Брауде]. – СПб.: Изд. Д.А.Казицына и Ю.Д.Филипова, 1909. – С. 82.

⁴³⁷ Субботин А.П. Основы промышленного кредита в России / А.П.Субботин. – СПб., 1903. – С. 17–22.

⁴³⁸ Озеров И.Х. Итоги экономического развития XIX века / И.Х.Озеров. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1902. – С. 62; Озеров И.Х. На новый путь! К экономическому освобождению России / И.Х.Озеров. – М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1915. – С. 119.

⁴³⁹ Менделеев Д.И. Проблемы экономического развития России / Д.И.Менделеев. – М.: Изд. социально-экономической литературы, 1960. – 615 с.

запрошення іноземних підприємців до розбудови вітчизняного ринкового господарства вчений наголошував, що "перехід заводів до рук, здібніших до управління, нехай навіть й іноземних, покінчить з анархічною вотчинно-посесійною системою володінь фабриками, відкриє нові можливості для ринкових перетворень"⁴⁴⁰.

Протилежної думки дотримувались А.Антонович, В.Желєзнов, П.Фомін. Так, А.Антонович зазначав, що "іноземні капітали надзвичайно шкідливі. Ними не пожвавлюється національна промисловість, а пригнічується"⁴⁴¹. Разом з тим вчений наголошував на необхідності імпорту досконаліших знарядь праці, що у поєднанні зі значними обсягами землі та робочої сили могло активізувати розвиток власного підприємництва. П.Фомін вважав Російську імперію, та Україну, як її складову, колоніальним ринком для західноєвропейських держав: "іноземні підприємці, використовуючи ресурси, лише пригнічували розвиток вітчизняного підприємництва"⁴⁴². Розглядаючи протекціоністську митну політику російської держави, В.Желєзнов вказував на хибний принцип її побудови. Максимально високі митні ставки паралельно із розвитком вітчизняної індустрії уряд мав поступово знижувати для посилення конкуренції на ринку. Натомість Міністерство фінансів їх тільки збільшувало, покращуючи і так сприятливі умови для розвитку іноземного підприємництва. За таких умов "місцева індустрія позбавляється важливого стимулу введення технічних новинок та поступово деградує... Отже, замість бажаного прогресивного розвитку вітчизняної промисловості настає повний застій", – писав В.Желєзнов⁴⁴³.

Дослідження праць українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. свідчить, що ними аналізувався технічний фактор економічного зростання в контексті взаємозв'язку між розвитком акціонерного підприємництва та монополізацією промисловості. На думку М.Назаревського, акціонерне підприємство, ведучи до створення синдикатів і трестів, разом з тим вносило в економічне життя зміни у процесі виробництва та споживання. Тож вчений назвав цю нову фазу розвитку

⁴⁴⁰ Мигулин П.П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы (1893–1902) / П.П.Мигулин. – Харків : Типо-литография "Печатное дело", 1903. – С. 152.

⁴⁴¹ Антонович А.Я. Курс политической экономии: Лекции, читанные в университете Св. Владимира / А.Я.Антонович. – К. : Унив. тип., 1886. – С. 580.

⁴⁴² Фомин П.И. Очерки экономического описания России / П.И.Фомин. – Харків : Тип. Б.Г.Бенгис, 1914. – С. 107.

⁴⁴³ Желєзнов В.Я. Очерки политической экономии / В.Я.Желєзнов. – 6-е изд. – М. : Тип. И.Д.Сытина, 1908. – С. 359.

капіталізму колективно-капіталістичною. Стимулом для розвитку капіталістичного устрою є концентрація виробництва, тоді як на межі ХІХ–ХХ ст. спостерігалась консолідація (синдикування) та комбінація, що були близькими до першого за результатами, однак відрізнялись за формою та сутністю. "Якщо в умовах капіталізму жорстка конкурентна боротьба, стихійне поглинання одне одним, то у другому випадку союз та єднання, планомірна організація рівних... Відповідно змінюється й сама форма підприємства, з одноосібного воно перетворюється в колективне", – писав М.Назаревський⁴⁴⁴. До числа переваг, що принесли із своїм виникненням трести і синдикати, вчений зараховував можливість значного поліпшення технічних умов виробництва, що стає доступною лише через акумуляцію капіталу у великих акціонерних підприємствах. Одночасно вчений застерігав та відмічав, що синдикати не завжди прагнули до поліпшення техніки та зниження витрат виробництва і результатом діяльності таких об'єднань була затримка в технічному прогресі⁴⁴⁵.

У процесі ринкових трансформацій не менш важливим питанням була перебудова суспільної свідомості, зміни стереотипів мислення та поведінки, сприйняття досягнень науки й техніки, залучення до системи нових економічних і соціальних відносин. У цьому контексті досить цікавою є концепція С.Фармаковського щодо "індустріалізації психології країни"⁴⁴⁶. Йдеться про зміни суспільної свідомості, що відображають посилення динамізму господарського життя; виклики, пов'язані з руйнуванням традиційного укладу та підвищенням вимог до індивіду; зростання мобільності населення; розгортання процесів урбанізації; комерціалізацію соціальних відносин; посилення ролі освіти тощо.

У системі наукових поглядів вітчизняних учених-економістів отримали теоретичне відображення та ґрунтовне політико-економічне розроблення питання шляхів модернізації господарства, техніко-технологічного фактора економічного зростання, заходів індустріальної політики уряду, масштабів і конкретних форм залучення міжнародного економічного співробітництва до вирішення завдань промислового розвитку країни.

⁴⁴⁴ Назаревский М.И. Очерки по истории и теории коллективно-капиталистического хозяйства: синдикаты, тресты и комбинированные предприятия / М.И.Назаревский. – М. : Тип. А.Левенсона, 1912. – С. 8.

⁴⁴⁵ Там само. – С. 9.

⁴⁴⁶ Фармаковский С.П. Синдикатские этюды / С.П.Фармаковский. – СПб. : Типо-литография "Якорь", 1908. – 148 с.

5.2. Дослідження науково-технологічних чинників економічного зростання представниками радянської економічної науки

Після закінчення Першої світової війни перед новоствореною державою постало чимало невідкладних питань, які потрібно було негайно вирішувати, при цьому зважаючи на зовнішню ізоляцію та внутрішню соціально-економічну розруху. Чи не головним виявилось питання відбудови промислового комплексу, що вимагало конкретного плану та ресурсів. Реконструкція та модернізація старих заводів, будівництво нових на якісній технічній основі мало забезпечити поступове відновлення господарства. Протягом 1920-х років технічне переоснащення промисловості відбувалось в умовах непу, коли паралельно діяли елементи ринкового та планового господарства. В країні була велика кількість вільної робочої сили (яка щороку збільшувалася в зв'язку з націоналізацією та колективізацією), проте не було достатньо основних виробничих фондів. Відповідно необхідна була вища норма нагромадження, ніж за капіталізму, для забезпечення значних капіталовкладень. Серед наукової спільноти (С.Струмлі́н, М.Шапошніков, І.Дашковський) активно вівся диспут щодо пріоритетів економічного розвитку. Йшлося про вибір шляху збільшення виробничих потужностей – через технічне переоснащення і будівництво високопродуктивних підприємств або збільшення зайнятості та оптимізацію розміщення заводів.

У цій дискусії І.Дашковський аргументував доцільність будувати економічний розвиток в напрямі максимальної машинізації, застосовуючи досягнення технічного прогресу⁴⁴⁷, який вчений аналізував з точки зору зміни пропорцій між факторами виробництва: землею, знаряддями виробництва та робочою силою. Питання, яка пропорція найоптимальніша може вирішитись лише під господарським кутом зору, тобто з позицій найбільшої ефективності, а цей кут зору змінюється відповідно до змін економічного устрою та домінуючої суспільно-політичної системи⁴⁴⁸. Отже, за одного й того самого рівня розвитку техніки існуватимуть різні способи вирішення оптимальних пропорцій між факторами виробництва, зокрема між машинною та живою працею.

І.Дашковський, проаналізувавши капіталістичний підхід до завдань технічної реконструкції, обґрунтував принципи технічного розвитку в плановому господарстві. Вчений акцентував увагу на тому, що соціалістичне господарство підходить до питань техніки з огляду на рівень задоволення суспільних потреб, а не шляхом бухгалтерських розрахунків норми прибутку. Тож І.Дашковський стверджував, що з цієї точки зору планове господарство має дещо ширші можливості для технічної раціоналізації.

Питання впровадження нової техніки радянські вчені-економісти, зокрема Я.Бронштейн, Т.Зотов, С.Струмлі́н, В.Красовський, Л.Юшков, розглядали в контексті проблеми ефективності капітальних вкладень. Вибір критеріїв економічної ефективності був чи не головним дискусійним питанням серед фахівців. У процесі наукових досліджень пропонувались різноманітні критерії ефективності: рентабельність виробництва; мінімальна вартість продукції; зростання національного доходу; зростання продуктивності суспільної праці; приріст доданого продукту; збільшення кінцевої продукції на одну особу; строк окупності; відношення індексу національного доходу до індексу наведених витрат та ін.⁴⁴⁹. Вчені мали різні погляди щодо доречності застосування одного, двох чи низки критеріїв одночасно. Проте більшість погоджувалася, що найобґрунтовнішим критерієм економічної ефективності науково-технічного прогресу є продуктивність суспільної праці та пов'язане з нею зростання національного доходу й реальних доходів населення (Л.Абалкін, Л.Канторович, В.Новожилов, Я.Турчинс, М.Федоренко та ін.).

Дослідження наукової дискусії середини 1920-х років щодо шляхів розвитку радянської економіки дозволило виокремити два підходи: генетичний – стихійний (В.Базаров, В.Громан, М.Кондратьєв) та телеологічний – спрямовуючий (Г.Кржижановський, В.Куйбишев, С.Струмлі́н). Центральною проблемою господарського плану було питання встановлення можливих розмірів зростання продуктивних сил для певного проміжку часу. В основу першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства був закладений телеологічний підхід, що виходив з майбутніх структурних змін, можливостей випуску продукції та жорсткої дисципліни. В контексті затверджених показників, котрих не могли досягти в умовах наявної матеріально-технічної бази, єдиним виходом для виконання визначених планом нормативів була мобілізація внутрішніх ресурсів та залучення зарубіжної технічної допомоги.

⁴⁴⁷ Дашковський І. Экономика и техника / И.Дашковський // Хозяйство Украины. – Харьков, 1927. – № 4–5. – С. 15.

⁴⁴⁸ Там само. – С. 5.

⁴⁴⁹ Яловой Г.К. Планирование развития науки и техники / Г.К.Яловой; [отв. ред. Л.К.Бесчастый]. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 103–104.

Зважаючи на низьку технічну оснащеність вітчизняних підприємств М.Айгорн обґрунтував необхідність використання іноземної технічної допомоги, при цьому мова йде не лише про просте механічне перенесення іноземних досягнень техніки, але й про використання зарубіжного досвіду для підняття на вищий рівень власної технічної культури. Вчений вказував на значне відставання, в міру різних причин, власних технічних сил від процесу технологічного прогресу. Загалом М.Айгорн аргументував необхідність та виокремив такі шляхи долучення до технічної культури більш розвинених країн: виробничі концесії за умови будівництва їх за останніми зразками техніки; участь закордонних фірм у проектуванні нових промислових підприємств; перенесення технічного досвіду шляхом придбання методів, патентів, технологій, що застосовуються зарубіжними фірмами на власних виробництвах; залучення іноземних спеціалістів для роботи на підприємствах та в органах технічного управління; відрядження своїх спеціалістів на навчання за кордон⁴⁵⁰. Такою є загальна схема можливих способів використання зарубіжного досвіду, який варто розцінювати як комплекс, що діє одночасно в різних комбінаціях та формах, залежно від типу виробництва, стану основного капіталу, практичних потреб виробництва та інших ситуативних умов. Розцінюючи ж напрями залучення технічної допомоги, – на реконструкцію вже існуючих заводів чи будівництво нових, – М.Айгорн обґрунтував необхідність повнішого використання всіх основ технічної організації, напрацьованих західним капіталізмом, саме під час запуску нових виробництв.

Особливістю впровадження нової техніки та технологій у радянській економіці було й те, що крім урахування економічних та соціальних аспектів необхідно було брати до уваги політичні, національні та оборонні інтереси. Зважаючи на це, в середині ХХ ст. розпочалося системне дослідження проблем науково-технічного прогресу (із урахуванням інтересів військово-промислового комплексу), формування та підвищення ефективності матеріально-технічної бази. Відповідні дослідження проводилось вченими Інституту економіки АН УРСР під керівництвом С.Ямпольського. Вчені, зокрема, розробляли питання комплексного удосконалення системи управління науково-технічним прогресом, виявлення закономірностей НТП в умовах планового господарства, визначення обставин, передумов на напрями подальшого вдосконалення економічних методів та форм планування і стимулювання прискорення НТП. Як наслідок, була створена школа з вирішен-

⁴⁵⁰ Айгорн М.Я. Вопросы привлечения иностранной технической помощи / М.Я.Айгорн // Хозяйство Украины. – Харьков, 1928. – № 5. – С. 72–73.

ня економічних проблем науково-технічного прогресу (С.Ямпольський, С.Галуза, В.Лисичкін, В.Чирков, М.Герасимчук, В.Александрова, Г.Якименко, В.Чесак, Н.Хоменко).

У капіталістичних країнах чи не головною метою впровадження нової техніки була максимізація прибутку. Разом з тим в Радянському Союзі збільшення ефективності суспільного виробництва завдяки технічному прогресу було важливим, проте не єдиним критерієм застосування досягнень науки й техніки. Так, С.Ямпольський вказував на необхідність врахування соціального ефекту від впровадження нової техніки. При цьому вчений зазначав, що наявні методики оцінки капітальних вкладень базуються переважно на показниках економічної ефективності⁴⁵¹. Хоча соціальний ефект важко виразити кількісно, він проявляється в покращенні умов праці, підвищенні культури виробництва, якщо мова йде про засоби виробництва. Найповніша характеристика ролі нової техніки повинна містити як складову, що визначає її ефективність, ступінь і повноту задоволення суспільних потреб, зростання добробуту та культурного рівня працівників як безпосередню передумову швидкого зростання виробництва. До системи показників оцінки технічного рівня підприємства С.Ямпольський та В.Чирков пропонували включити показник рівня забруднення навколишнього середовища. Вчені пояснювали, що в умовах швидкого індустріального розвитку жодне підприємство не може бути назване дійсно технічно передовим, якщо воно забруднює повітря, воду та землю⁴⁵².

Академік АН УРСР С.Ямпольський став одним з фундаторів нового для радянської науки напряму економічної науки – економіки науково-технічного прогресу. Серед численних наукових праць, присвячених різним аспектам економіки науково-технічного прогресу, варто виокремити колективну монографію "Экономическое управление созданием систем машин" (1981)⁴⁵³. Це була одна з перших спроб системно дослідити проблеми, пов'язані з економікою управління створенням техніки майбутнього – систем машин, квінтесенцією комплексу науково-дослідних робіт, що проводився впродовж тривалого часу в Інституті економіки АН УРСР під керівництвом С.Ямпольського.

⁴⁵¹ Ямпольський С.М. Вопросы измерения и анализа научно-технического прогресса / С.М.Ямпольський, В.Г.Чирков. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 22.

⁴⁵² Там само. – С. 118.

⁴⁵³ Ямпольський С.М. Экономическое управление созданием систем машин / соавт. : С.В.Козаченко, В.В.Лобанов, А.М.Майданович. – К. : Наук. думка, 1981. – 235 с.

Наприкінці 1960-х – початку 1970-х років у світі значна увага приділялась науковим дослідженням і конкретним розробкам перспектив науково-технічного, економічного і соціального розвитку, особливо довгостроковому прогнозуванню науково-технічного прогресу, розвитку багатогалузевого господарства країни з урахуванням значущості очікуваних змін обсягу виробництва і потреб суспільства. Вітчизняна наука активно розвивалась в цьому напрямі, було розроблено низку заходів щодо подальшого розвитку соціально-економічного і науково-технічного прогнозування. Так, серед піонерних праць в Радянському Союзі, присвячених проблемам передбачення перспектив науково-технічного, економічного і соціального розвитку, чільне місце посіла спільна монографія С.Ямпольського, Ф.Хилюка та В.Лисичкіна "Проблемы научно-технического прогнозирования"⁴⁵⁴. Про глибину наукового підходу вчених свідчить розроблення коротко- та довгострокових прогнозів завдяки застосуванню таких нових методів прогнозування розвитку науки й техніки: якісно-кількісного аналізу динаміки видачі патентів (метод Б.Тардова); теоретико-інформаційного аналізу патентів (метод В.Лисичкіна); оцінки інженерно-технічної значущості винаходів (метод В.Гмоцинського та В.Обухова); оцінки рівня науково-технічних розробок та тенденцій їхнього розвитку; комплексного аналізу; систематизації наукової інформації⁴⁵⁵.

Під науковим керівництвом С.Ямпольського було підготовлено ґрунтовну тритомну монографію "Ускорение научно-технического прогресса и интенсификация воспроизводства основных фондов"⁴⁵⁶, яка розкривала роль нової техніки в підвищенні продуктивності праці та визначала необхідні складові для переходу до інтенсивного розвитку економіки. С.Ямпольський, Ф.Хилюк та В.Лисичкін визначають науково-технічний прогрес головним фактором підвищення ефективності суспільного виробництва, необхідною умовою розвитку всіх галузей народного господарства⁴⁵⁷. При цьому вчені зазначають, що технічний прогрес впливає не лише на масштаби суспільного виробництва, але й на його пропорції. Також він має своїм наслідком значні соціальні трансформації (скорочення робочого дня, під-

⁴⁵⁴ Ямпольский С.М. Проблемы научно-технического прогнозирования / С.М.Ямпольский, Ф.М.Хилюк, В.А.Лисичкин. – М. : Экономика, 1969. – 143 с.

⁴⁵⁵ Там само. – С. 57–87.

⁴⁵⁶ Ускорение научно-технического прогресса и интенсификация воспроизводства основных фондов: Повышение эффективности капитальных вложений и основных фондов : в 3 т. / С.М.Ямпольский, В.П.Александрова, Н.С.Герасимчук. – К. : Наук. думка, 1984.

⁴⁵⁷ Ямпольский С.М. Проблемы научно-технического прогнозирования. – С. 87.

вищення кваліфікації працівників, перерозподіл значної кількості людей із сфери виробництва до сфери послуг).

Розвиваючи напрацювання С.Ямпольського, Г.Добров поглиблює розуміння та розширює трактування науково-технічного прогнозу, а також зазначає, що це не лише ймовірнісна оцінка можливих шляхів та результатів розвитку науки та техніки, але й визначення необхідних ресурсів та організаційних заходів⁴⁵⁸. Відповідно вчений визначає три основні напрями цілісного науково-технічного прогнозу: дослідницький прогноз (завдання полягає у формулюванні цілей та альтернатив науково-технічного розвитку); програмний прогноз (формулювання можливих шляхів вирішення поставлених завдань, оцінка часу для їх реалізації); організаційний прогноз (завданням його є оцінка перспектив зростання наукового потенціалу та визначення орієнтовних розмірів ресурсів, необхідних для реалізації визначених цілей науково-технічного розвитку)⁴⁵⁹. Всі три типи прогнозів становлять єдиний комплекс ймовірнісних оцінок. Перевагою такого підходу є поєднання цілей та шляхів досягнення з економічними умовами реалізації прогнозів.

Важливі теоретичні та практичні результати наукових досліджень у царині технологічних чинників економічного розвитку досягнуті колективом Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР. Зокрема М.Долішній, П.Біленький, Б.Цапенко розробляли такі актуальні проблеми: вдосконалення управління промисловим виробництвом; впровадження госпрозрахункових методів підвищення ефективності виробництва шляхом використання інтенсивних факторів в умовах економічного експерименту; проблеми прискорення науково-технічного прогресу.

Не менш плідною була наукова робота Харківського відділення Інституту економіки АН УРСР. Головними досягненнями наукового колективу (А.Золотарьов, І.Кучерявий, В.Бабич, О.Фридинський, Р.Колегаєв) є дослідження та практичні пропозиції щодо інтенсифікації промислового виробництва; аргументація необхідності впровадження нової техніки, розробка методів підвищення рівня її використання; обґрунтування найбільш раціонального технічного рівня підприємств; розробка шляхів зростання продуктивності праці; удосконалення оперативного-календарного планування промислового виробництва; підвищення ефективності виробництва за рахунок імплементації передового досвіду, бригадних форм організації та стимулювання праці відповідно до кінцевих результатів роботи.

⁴⁵⁸ Добров Г.М. Прогнозирование науки и техники / Г.М.Добров. – М. : Наука, 1977. – 262 с.

⁴⁵⁹ Ямпольский С.М. Проблемы научно-технического прогнозирования. – С. 75–77.

Проаналізувавши різні шляхи підвищення ефективності виробництва, О.Короїд та О.Беляєв виокремлюють саме науково-технічний чинник. При цьому науковці вказують на необхідність планового розвитку НТП і наголошують на малій ймовірності автоматичного поступу⁴⁶⁰. Вчені відзначають вплив науково-технічного прогресу не лише на виробництво, а й на інші сторони суспільного життя, зокрема організаційну, економічну, соціальну. Головною ланкою в поєднанні науки з виробництвом має стати план, при цьому планування науково-технічного прогресу повинно передувати розробленню та прийняттю народногосподарського плану. В цілому науково-технічний прогрес розглядався з двох сторін: кількісної (масштабів, темпів) та якісної (економія суспільної праці в результаті впровадження досягнень НТП).

Вирішення питань низького рівня власної матеріально-технічної бази О.Короїд та О.Беляєв вбачають у застосуванні науково-технічної політики, що мала би визначати цілі розвитку науки й техніки та найбільш ефективні шляхи їхнього досягнення. При цьому, згідно з їхньою концепцією, головним економічним інструментом, за допомогою якого в адміністративно-плановому господарстві відбувається управління науково-технічним прогресом, виступає "ступінчаста" ціна на виготовлену продукцію⁴⁶¹. Загалом для планової економіки було притаманне економічне регулювання науково-технічного прогресу, що полягало в удосконаленні економічного механізму та практиці ціноутворення на нову продукцію, визначенні оптимальних величин амортизації та плати за фонди.

Господарська реформа сприяла розширенню прав промислових підприємств, тож за допомогою фондів розвитку виробництва і повинна була реалізовуватись програма впровадження нової техніки та запуск досконаліших технологічних процесів. Практика показала, що ресурсів цих фондів вистачало на виконання лише на 20–30% поставлених завдань⁴⁶². Оцінюючи цю ситуацію, О.Короїд та О.Беляєв запропонували вирішувати проблему за допомогою концентрації та централізації ресурсів шляхом утворення науково-виробничих об'єднань⁴⁶³. При цьому вчені наголошували, що проблема забезпечення науково-технічного прогресу, управління ним, може бути

вирішена найбільш ефективно лише за умови поширення таких комплексів, чи то об'єднань, у всіх галузях народного господарства.

Для забезпечення сприятливих умов науково-технічного розвитку країни в рамках народногосподарського плану активно розроблялася та застосовувалася технічна політика. Загалом можна виокремити такі особливості розроблення принципів технічної політики у соціалістичному господарстві: відсутність обмежень, обумовлених класовими відносинами (ефективність визначається економією суспільної праці); плановість; впровадження технічних інновацій спочатку у великій (одержавленій) промисловості; концентрація ресурсів на ключових напрямках (у базових галузях); фінансове забезпечення через централізоване нагромадження. Обґрунтування напрямів технічної політики та визначення її пріоритетів обумовило вивчення питань розширеного відтворення в державній індустрії на основі розширеного відтворення в усьому народному господарстві загалом, розроблення оптимальних пропорцій між виробництвом і споживанням, між соціалістичною індустрією та селянським господарством, між розвитком важкої та легкої промисловості.

Проникаючи в усі сфери людської діяльності, науково-технічний прогрес перетворюється на головну рушійну силу інтенсифікації виробництва, вдосконалення її структури, зміни основних народногосподарських пропорцій та підвищення ефективності. За розрахунками Г.Ялового впровадження нової техніки та застосування нових технологічних процесів може забезпечити близько 75% приросту продуктивності праці, більше 50% приросту національного доходу, приблизно наполовину зниження собівартості промислової продукції⁴⁶⁴. За підрахунками О.Анчишкіна та Ю.Яременка за результатом впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу частка приросту національного доходу протягом 1950–1970 рр. становила 45%, решта нагромаджувалася за рахунок збільшення фізичних обсягів витрат суспільної праці, тобто за рахунок екстенсивних факторів⁴⁶⁵. Згідно з даними Л.Ваага, протягом лише 1965–1967 рр. завдяки науково-технічному прогресу було отримано 8 млрд крб національного доходу, що становило 22% його приросту⁴⁶⁶.

⁴⁶⁰ Короид А.С. Совершенствование управление производством в условиях научно-технического прогресса / А.С.Короид, А.А.Беляев. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 117.

⁴⁶¹ Там само. – С. 128.

⁴⁶² Короїд О.С. Технічний прогрес – важлива умова піднесення промислового виробництва / О.С.Короїд // Наукові записки Інституту економіки АН УРСР. – К., 1956. – № 5. – С. 11.

⁴⁶³ Короид А.С. Совершенствование управление производством в условиях научно-технического прогресса. – С. 121.

⁴⁶⁴ Яловой Г.К. Планирование развития науки и техники. – С. 46.

⁴⁶⁵ Анчишкин А.И. Темпы и пропорции экономического развития / А.И.Анчишкин, Ю.В.Яременко. – М. : Экономика, 1967. – С. 42.

⁴⁶⁶ Вааг Л.А. О показателе производительности общественного труда / Л.А.Вааг. – Вопросы экономики. – 1970. – № 5. – С. 17.

На недосконалість методів обрахунку впливу науково-технічного прогресу на розвиток промисловості акцентували увагу А.Федорищева та С.Сербін. Саме точність та об'єктивність оцінок впливу нової техніки та технологій на ефективність виробництва має важливе практичне значення, зокрема, при виборі варіантів економічного розвитку. Задля цього вчені проаналізували та виокремили найкорисніші методичні розробки щодо вдосконалення економічного аналізу впливу науково-технічного прогресу на господарську діяльність підприємств, зокрема: систему економіко-математичних методів та моделей прогнозування темпів та пропорцій науково-технічного прогресу; умовне роз'єднання показників ефективності виробництва за допомогою застосування методики визначення економічної ефективності використання в одному господарстві нової техніки, винаходів та раціоналізаторських пропозицій зростання продуктивності праці за рахунок впровадження нової техніки; розроблення системи показників, що базуються на безпосередніх результатах виробничої діяльності⁴⁶⁷.

В останній третині ХХ ст. у вітчизняній економічній науці сформувалася концепція інтенсифікації розвитку народного господарства. Інтенсивний розвиток передбачає впровадження нової техніки, що забезпечує підвищення продуктивності та не потребує залучення нової робочої сили. На практиці встановити чітку межу між інтенсивним та екстенсивним розвитком не так просто, адже вони досить тісно переплітаються. Сутність інтенсифікації виробництва можна краще зрозуміти, розділивши усі фактори розвитку економіки на дві групи. До першої відносяться фактори, що кількісно збільшують масштаби виробництва: будівництво нових підприємств та цехів, збільшення кількості робітників, розширення використання сировини та матеріалів, освоєння нових земель тощо (екстенсивні фактори). Інтенсивна ж група факторів має здебільшого якісний характер, зокрема: зростання продуктивності праці, підвищення продуктивності обладнання на основі його удосконалення або повної загрузки, зниження використання сировини, палива, енергії на одиницю продукції.

Вчені виокремили два типи інтенсифікації. Безінвестиційна інтенсифікація виробництва не потребує додаткових капітальних витрат (наприклад: скорочення простоїв обладнання, ущільнення робочого дня, економія сиро-

⁴⁶⁷ Федорищева А.Н. Влияние научно-технического прогресса на развитие промышленности региона / А.Н.Федорищева, С.М.Сербин // Научно-технический прогресс и развитие производительных сил УССР. Сборник научных трудов. – К. : Изд. СОПСа УССР АН УССР, 1983. – С. 9.

вини та матеріалів). Така форма інтенсифікації є досить ефективною, адже економічний ефект досягається без додаткових капітальних витрат. Проте резерви ефективності, які можна мобілізувати таким чином, мають певні межі. Інша справа інвестиційна інтенсифікація. Її ефективність характеризується величиною ефекту з кожної грошової одиниці, вкладеної в підвищення продуктивності праці та обладнання, скороченням витрат сировини за допомогою впровадження досягнень науково-технічного прогресу. При цьому резерви ефективності за рахунок такої інтенсифікації є досить широкими. Інвестиційна інтенсифікація, як і екстенсивний розвиток економіки, потребують додаткових витрат. За певної схожості є принципові розбіжності: інтенсифікація проводиться без залучення додаткової робочої сили, до того ж в процесі її реалізації вивільняється частина робітників, а додаткові ресурси витрачаються не на розширення, а на вдосконалення виробництва.

Найважливішим якісним фактором інтенсифікації виробництва є досягнення науково-технічного прогресу. Саме у впровадженні нової техніки та технологій закладені резерви подальшого розвитку економіки⁴⁶⁸. Разом з тим важливе місце займають найближчі резерви збільшення інтенсивності: підвищення надійності машин, комплексність технічних заходів, модернізація обладнання, удосконалення конструкцій машин та механізмів, розширення зон багатостанкового обслуговування, застосування нових проектів організації праці, підвищення наукового рівня планування.

У Радянському Союзі починаючи з 1966 р. разом із п'ятирічними планами розвитку народного господарства розроблялись та приймались комплексні програми розвитку науки й техніки на п'ятирічні та триваліші періоди. Проте на самому початку така ініціатива мала низку недоліків. Розроблення планів із впровадження нової техніки досить часто дисонувало із загальним планом виробництва та капітального будівництва, а означені питання з технічного прогресу не завжди знаходили свої втілення в народногосподарському плані. В цьому контексті С.Ямпольський та В.Чирков обґрунтували необхідність використання системи технічних заходів задля механізації та автоматизації виробництва. Для їх ефективнішого відбору та впровадження вчені напрацювали та запропонували алгоритм класифікації технічних заходів. Першою ознакою класифікації варто вважати зміст технічних

⁴⁶⁸ Экономические проблемы развитого социализма: в 4 т., 5 кн. / В.И.Конonenko, А.В.Марьенко, А.В.Федоренко, Л.Н.Шаблестая и др. ; Институт экономики АН УССР. – Т. 3 : Повышение эффективности социалистического воспроизводства. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 131.

заходів (створення нової продукції, вдосконалення певної продукції, створення нестандартного устаткування, модернізація діючого обладнання, впровадження нової технології, вдосконалення системи управління виробництвом, покращення використання техніки, наукова організація праці, покращення умов праці), які характеризують місце та роль заходу в багатовступневому виробничому процесі. До другого блоку класифікації належить етап створення та впровадження нової техніки, який складається з наукових досліджень, проектно-конструкторських розробок, дослідних робіт, впровадження прогресивної технології, освоєння серійного виробництва нової продукції, впровадження нової продукції. Третій блок розкриває цільові ознаки технічного заходу, зокрема такі: підвищення технічного рівня виробництва, механізація та автоматизація виробництва, збільшення випуску продукції, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, розширення асортименту продукції, підвищення якості продукції, зменшення строків освоєння нової продукції, економія дефіцитних матеріалів, покращення умов праці.

Узагальнюючи перераховані блоки та їхні складові вчені визначили такі причини для включення технічного заходу до плану: заходи в рамках народногосподарського плану, відповідно до окремих постанов уряду, згідно з планами СЕВ, за завданнями міністерства, відповідно до вказівок керівництва промислового підприємства, за поданням галузевої наукової організації, на вимогу споживачів, з власної ініціативи. Відповідно були класифіковані й головні джерела фінансування технічних заходів (капітальні вкладення, фонди розвитку підприємства, оборотні засоби підприємства, кредити держбанку та інші) і типи досягнутих ефектів від їх здійснення (тільки технічний ефект, економічний ефект (разом з технічним), соціальний ефект (разом з технічним), економічний і соціальний ефекти). Зокрема, це означає, що захід може бути включений до плану навіть за нульового чи від'ємного економічного ефекту, якщо економічні втрати перекриватимуться отриманням досить значного соціального ефекту. Також до схеми відноситься класифікація розмірів капітальних затрат на здійснення заходів; розмірів економічної ефективності; виконавців заходу. Насамкінець до схеми вчені віднесли сферу застосування (локальні заходи, галузеві, міжгалузеві) та тривалість виконання (протягом місяця, кварталу, року, двох років, п'яти років, більше п'яти років)⁴⁶⁹.

Отже, напрацьований С.Ямпольським та В.Чирковим класифікатор технічних заходів дозволяє чіткіше сформулювати склад запланованих технічних заходів з більш повним урахуванням їх значення й характеру, зводити плани технічних заходів відповідно до кожного виду заходів. Широке використання такої матриці мало забезпечити оптимальну стабільність планів нової техніки, достатню для того, аби протистояти невиправданим вольовим рішенням окремих чиновників та бути гнучким до реагування на нові, ефективніші, але непередбачені рішення науково-технічних проблем. В умовах існування адміністративно-планової економіки складання таких планів технічних заходів розглядалось як частина системи управління науково-технічним прогресом.

До середини 1960-х років науково-технічна революція сягнула такого розвитку, що виникли об'єктивні передумови інтеграції науки та виробництва, прискорення впровадження наукових досягнень у всі галузі народного господарства. НТР середини ХХ ст. суттєво відрізнялась від попередніх промислової та технічної революцій. Для неї характерним є всезагальний характер, відбувалась у всіх галузях науки й техніки. Одночасно змінилися не лише наука й техніка, але й виробництво. Наука перетворюється в безпосередню виробничу силу, відбуваються докорінні зміни в теоретичних та методологічних основах науки.

Стрижнем науково-технічної революції провідні науковці вважали докорінні зміни технології виробництва (М.Чумаченко, В.Мамутов, М.Іванов, А.Савченко, А.Аганбегян, В.Александрова, Т.Загорська, Г.Черненко, С.Алексєєв, О.Алимов, М.Віленський, В.Павлюченко, В.Панов та ін.). Пріоритети економічного розвитку визначалися так: "Не технологія виробництва від техніки, а техніка від технології. Саме технологія стане домінантною: вона буде ... давати завдання конструкторам на розробку відповідного комплексу машин. Науково-технічна революція висуває технологію на передній план, перетворює її в провідну силу технічного прогресу"⁴⁷⁰. Проаналізувавши ефективність окремих напрямів технічного прогресу в промисловості УРСР за 1968–1971 рр., О.Храмов, Б.Золотілов та К.Федоренко встановили, що найбільш ефективними виявились: нова технологія (окупність –

⁴⁷⁰ НТР и совершенствование управление социалистическим производством / Н.Г.Чумаченко, В.К.Мамутов, Н.И.Иванов, А.П.Савченко, Р.И.Заботина ; Институт экономики промышленности АН УССР. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 12.

⁴⁶⁹ Ямпольский С.М. Вопросы измерения и анализа научно-технического прогресса. – С. 172–176.

1,61 року), за нею слідує модернізація (1,76 року), далі – вже нові види техніки (більше 2,5 року)⁴⁷¹.

Розглядаючи окремі напрямки технічного прогресу, Л.Пасічник аргументував упровадження передової технології, що є найбільш ефективним напрямом за терміном окупності капітальних вкладень. Саме рівень прогресивності технологічних процесів є визначальним при вирішенні перспективних питань технічного розвитку окремих виробництв та цілих галузей⁴⁷². Під заходами з впровадження передової технології вчений має на увазі як удосконалення традиційних методів обробки знярядь праці, так і впровадження принципово нових технологічних рішень. Удосконалення технології в рамках традиційної технологічної схеми має на меті інтенсифікувати використання знярядь праці шляхом зміни параметрів технологічних процесів, підвищення швидкості роботи обладнання, що зумовить зниження тривалості виробничого циклу, а також механізацію та автоматизацію виробництва. При цьому Л.Пасічник зазначає, що вдосконалення традиційних технологічних процесів є менш ефективним, ніж впровадження принципово нових методів.

Аналізуючи значення технологічного оновлення В.Чирков та О.Короїд доходять висновку, що порівняно з модернізацією парку обладнання впровадження нових технологічних процесів здебільшого характеризує підвищення технічного рівня підприємства, оскільки нові технологічні процеси зазвичай є прогресивнішими, в той час, як впровадження нового обладнання може виявитись недостатньо ефективним в умовах конкретного підприємства⁴⁷³.

Необхідність розроблення технологічних схем випуску продукції вищого технічного рівня та якості за мінімальних затрат матеріалів, енергії, праці обґрунтував і Б.Патон. Проте досить часто перевага надається лише окремим складовим цього переліку, акцент робиться на окремих ланках, а інші ігноруються. Тож, як наслідок, результат виходить далеко не таким,

⁴⁷¹ Технический прогресс и эффективность капитальных вложений / А.А.Храмов, Л.Н.Шаблистая, Л.А.Пасечник, Б.М.Золотилов и др. ; АН УССР. Институт экономики и [отв. ред. : д-ра экон. наук А.А.Храмов и А.К.Агафонов]. – К. : Наук. думка, 1974. – 287 с.

⁴⁷² Ускорение научно-технического прогресса и интенсификация воспроизводства основных фондов : в 3 т. – Т. 3 : Повышение эффективности вложений в основной фонд // Н.А.Герасимчук, А.А.Храмов, Д.Г.Петров, Л.А.Пасечник и др. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 206–207.

⁴⁷³ Ямпольский С.М. Вопросы измерения и анализа научно-технического прогресса. – С. 117; Короїд О.С. Технічний прогрес – важлива умова піднесення промислового виробництва. – С. 11.

який планувався: "У нас часто спостерігається така картина: у виробництво впроваджується нова техніка, метою якої є лише зниження трудомісткості, до того ж лише основного виробництва, тоді як витрати пального, сировини та інших матеріалів скорочуються мало"⁴⁷⁴.

Досліджуючи ефективність адміністративно-планового господарства варто мати на увазі, що вона визначалася тісним взаємозв'язком політики, економіки та ідеології. Загалом оцінка ефективності соціалістичного відтворення передбачає виокремлення ролі кожної фази (виробництво, розподіл, обмін та споживання) в інтенсифікації та підвищенні ефективності суспільного виробництва. Характер впливу окремих фаз на результативність матеріального виробництва та ступінь їхнього впливу залежить від ефективності економічних процесів в кожній з фаз відтворення, проте домінуючу роль відіграє все ж таки виробнича. Тому при дослідженні ефективності соціалістичного відтворення в умовах науково-технічної революції питання ефективності виробничої фази займає чільне місце.

Головною метою соціалістичного відтворення було, на думку О.Храмова, задоволення матеріальних та соціальних потреб людей шляхом неухильного збільшення та удосконалення виробництва на основі використання досягнень науково-технічного прогресу⁴⁷⁵. Збереження живої та уречевленої праці, що характеризує саме інтенсивний розвиток, мало вирішити нестачу ресурсів, необхідних для подальшого розвитку народного господарства для підвищення добробуту населення. При цьому вчений зазначає, що проблема прискорення темпів зростання продуктивності праці, як з позицій поточних завдань, так і на перспективу, тісно пов'язана з потребою впровадження досягнень науково-технічного прогресу⁴⁷⁶.

Аналізуючи джерела реалізації основного економічного завдання – "наздогнати та випередити економічно найбільш розвинені капіталістичні країни", – О.Храмов виокремив такі: технічний прогрес та підвищення продуктивності праці (вирішальний фактор зростання виробництва); режим економії та зниження собівартості продукції; зростання прибутків та соціалістичного нагромадження; краще використання основних фондів і капітальних вкладень; застосування методів соціалістичної організації праці та соціалістич-

⁴⁷⁴ Яловой Г.К. Планирование развития науки и техники. – С. 43.

⁴⁷⁵ Храмов О.О. Джерела зростання суспільного виробництва у поточній п'ятирічці / О.О.Храмов. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 6.

⁴⁷⁶ Там само. – С. 14, 32.

ного змагання⁴⁷⁷. Вчений наголошував, що попри деякі успіхи у впровадженні нових техніки та технологій, проте без належної організації виробничого процесу, використання цих потужних джерел зростання виробництва не завжди дають очікувані результати.

Зміст концептуалізації науково-технічних чинників економічного зростання представниками радянської економічної науки визначався, по-перше, індустриально-економічною парадигмою, і, по-друге, централізовано-плановою моделлю економічного розвитку, що склалася у вітчизняній господарській практиці. Попри значні здобутки в теоретико-методологічному обґрунтуванні перспективних шляхів розвитку країни, радянська адміністративно-планова система мала низку недоліків, що перешкождали переходу до інтенсивного розвитку та консервували екстенсивні шляхи економічного зростання. Загалом, починаючи ще з перших народногосподарських п'ятирічок, діяльність держави була спрямована на реалізацію моделі прискореного розвитку шляхом визначення та підтримки базових галузей у контексті зміни техніко-економічних укладів, політики імпортозаміщення, залучення зовнішніх чинників (капіталу, фахівців, технологій). Залучення технологічних досягнень Заходу для будівництва промислових гігантів, оснащених передовою технікою, призвело до формування структурних дисбалансів, зниження мобільності економіки, та, відповідно, гальмування науково-технічного прогресу.

На сповільнення економічного розвитку мала також значний вплив і виробнича монополізація. Цей процес розпочався ще наприкінці 1920-х років, а характерними його рисами було використання ручної праці, універсальної техніки та опора на нове будівництво. Базовим ресурсом виявилася низькокваліфікована робоча сила, яка утворилася внаслідок перетікання трудових ресурсів із села до міста. Цей фактор доводилося враховувати під час освоєння нової імпортової техніки. Широкий внутрішній ринок та відсутність конкуренції сприяли орієнтації промисловості на впровадження універсальних технологій. У цій ситуації акцент робився на кількості, а не якості продукції. В самих технологіях не були закладені передумови до постійного оновлення асортименту. Нові заводи та фабрики створювались як великі підприємства-гіганти, монополісти у відповідних галузях. Все це пояснювалось ідеологічною складовою, суспільним устроєм та прикладними завданнями, адже при плануванні врахувати потреби великого виробництва було легше.

⁴⁷⁷ Там само. – С. 18–20, 26.

Висока монополізація була характерною для цілих галузей, що безпосередньо впливало на інтереси керівників міністерств та відомств. Українські вчені наголошували, що відсутність зростання економічної ефективності підприємства є наслідком практики будівництва заводів-гігантів та недоліків в плануванні капітальних вкладень. Надмірна тривалість будівництва нових об'єктів та освоєння їхніх проектних потужностей призводить до морального старіння проектних рішень та технологічного обладнання, що обумовлює додаткові витрати на уточнення та навіть зміну проектних рішень із збільшенням загальної кошторису. Досить часто в проекти закладаються застарілі технологічні рішення, тож до моменту введення нових потужностей в експлуатацію їхнє технічне оснащення залишається на рівні діючих виробництв, що означає нарощування потужностей екстенсивним шляхом⁴⁷⁸.

Загалом упродовж 1970–1980-х років в економіці Радянського Союзу чітко проявлялися тенденції зниження віддачі виробничих фондів та капітальних вкладень, що посилювало дискусії та планові напрацювання щодо динамічнішого переходу на інтенсивний шлях розвитку. Причину таких тенденцій українські вчені вбачали у незбалансованості та нестабільності планів; перебоях у матеріально-технічному забезпеченні та диспропорціях виробничих потужностей; відсутності в планах допустимого нижнього рівня ефективності використання ресурсів; надмірній розпорошеності управління єдиним народногосподарським комплексом між численними міністерствами та відомствами, що перешкождало вирішенню великих міжгалузевих та територіальних проблем, зокрема негативно позначалось на спеціалізації виробництва⁴⁷⁹.

Через недоліки наявної системи планування постійно виникали перебої у виконанні планів із впровадження нової техніки. На думку С.Ямпольського, плани не мали достатнього економічного обґрунтування, були слабо пов'язані з іншими розділами народногосподарського плану, не були забезпечені повною мірою фінансовими, матеріальними та трудовими ресурсами⁴⁸⁰. Вчений акцентував увагу на слабкому стимулюванні впровадження нової техніки.

⁴⁷⁸ Ямпольский С.М. Ускорение научно-технического прогресса и интенсификация воспроизводства основных фондов: Повышение эффективности капитальных вложений и основных фондов / С.М.Ямпольский. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 209.

⁴⁷⁹ Там само. – С. 32.

⁴⁸⁰ Ямпольский С.М. Вопросы измерения и анализа научно-технического прогресса. – 196 с.

Попри перспективні розробки вітчизняних науковців, радянська модель економіки засвідчила неефективність та нездатність забезпечити інноваційну дію економіки, що сприяла б формуванню нової технологічної основи виробництва. В рамках радянської системи інтенсивні фактори розвитку так і не були запущені на повну потужність, не зважаючи на те, що рівень науково-технічного потенціалу дозволяв приступити до проведення технологічних перетворень. Результатом стало наростання відставання від економічно розвинених країн. Зокрема, наприкінці 1980-х років були проведені спеціальні розрахунки, відповідно до яких "середнє технологічне відставання більшості галузей промисловості зростало від 10–15 років у середині 1950-х років до 20–30 років у середині 1980-х років"⁴⁸¹.

Сподівання використати військові технології задля пристосування промисловості до вимог науково-технологічного прогресу не виправдалися. Інтелектуальна власність у військово-промисловому комплексі, що мала стратегічне значення для всієї економіки, залишилася нереалізованою, а застосування нових підходів та високих технологій не поширилось за межі конверсійного процесу. Для подолання структурних диспропорцій в господарстві робилися спроби провести реформування системи управління економікою країни, проте консерватизм виробничо-відомчих структур забезпечував подальший розподіл ресурсів у відтворювальних контурах сформованих технологічних укладів та блокував спроби структурних змін. Нездатність вчасно впровадити технічні та технологічні розробки вітчизняних вчених у виробничий процес, своєчасно перейти до переважно інтенсивного типу розвитку спричинили труднощі у модернізації економіки і значною мірою спричинили крах радянської адміністративно-командної системи.

5.3. Становлення у вітчизняній науці соціально-технологічної парадигми економічного розвитку

Після розпаду СРСР було багато сподівань на реформи та перехід до ринку, коли підприємницька активність, економічна воля та конкуренція, нова трудова мотивація дали б змогу успішно подолати технологічне відставання від розвинених країн. Розпочався новий етап у теоретико-

⁴⁸¹ Глазьев С.Ю. Влияние экономической реформы на науку / С.Ю.Глазьев // Наука на пороге рынка. – М. : Экономика, 1992. – С. 51.

методологічних дослідженнях техніко-технологічного розвитку економіки України.

В умовах відсутності сформованих важелів економічної рівноваги та спотвореного регулюючого впливу з боку держави відбулося спонтанне руйнування усіх наявних технологічних укладів, що супроводжувалося розривом їхніх складових технологічних ланцюжків. Після розпаду Радянського Союзу розірвалися сформовані кооперативні взаємозв'язки з підприємствами колишніх союзних республік, а широка приватизація державних підприємств, у тому числі й науково-технічного оборонного комплексу, мала своїм наслідком фактичну втрату керованості цілісним до того інноваційно-технічним комплексом.

Протягом 1990-х років колишні позиції були втрачені, намітилися тенденції технологічної деградації економіки. Найбільш серйозний регрес охопив найсучасніші виробництва і проявився у "відході" країни у технологічному розвитку на 10–25 років⁴⁸². Більшість виробництв готової продукції в рамках п'ятого технологічного укладу практично було згорнуто, а їхнє скорочення набагато перевищило спад виробництва інших видів продукції, і відбулось значне витіснення їх з внутрішнього ринку імпортованими аналогами.

В.Онікієнко, Л.Ємельяненко, І.Терон порівнюючи технологічний розвиток сучасного періоду з радянським, вказують на скорочення частки технологій п'ятого технологічного укладу більш, ніж удвічі. Зараз, на думку вчених, в українській промисловості переважає четвертий уклад, характерні риси якого пов'язані з крупносерійним машинобудівним виробництвом, використанням нафти як основного енергоносія, поширеністю двигуна внутрішнього згорання та хімії органічного синтезу. Значною залишається частка третього технологічного укладу, особливо в галузях енергетичного машинобудування та чорної металургії⁴⁸³.

Після розпаду Радянського Союзу та активізації ринкових перетворень, на жаль, не був здійснений перехід до прогресивніших технологічних укладів, а навпаки, їхня структура ще більше відстала від реальних суспільно-економічних викликів. Перехідний період досить сильно вразив саме ті галузі, що презентували прогресивні технологічні уклади. Якщо у найрозвиненіших країнах частка п'ятого ТУ досягла в 1990-х роках більше половини ВВП, то

⁴⁸² Онікієнко В.В., Ємельяненко Л.М., Терон І.В. Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України / В.В.Онікієнко, Л.М.Ємельяненко, І.В.Терон; за ред. В.В.Онікієнка. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – С. 189.

⁴⁸³ Там само. – С. 190.

у нас частка цього укладу була досить низькою, а домінуючими технологічними укладами залишились другий та третій. Однією з причин поглиблення технологічної кризи на межі ХХ–ХХІ ст. було повне виключення науково-технічного чинника з тактики і стратегії проведення реформ. Протягом періоду ринкових перетворень науково-технічний потенціал не лише не був затребуваний, а й піддався значним руйнівним процесам, що позбавляло країну бази для вирішення власних виробничо-технологічних завдань.

Трансформація економічного розвитку під впливом науково-технічного прогресу супроводжується технологічним розвитком національної економіки. Стратегія економічного та соціального поступу передбачає, що одним із пріоритетів державної політики є структурна перебудова промисловості, розвиток інноваційної моделі економічного зростання та утвердження України як високотехнологічної держави. Технологічний розвиток виступає складовою частиною задоволення широкого комплексу національних інтересів держави та передбачає поширення технологій у країні в цілому та промисловості зокрема. Україна від початку свого існування, як незалежна держава, мала потужний виробничий потенціал: багатогалузевий промисловий і сільськогосподарський комплекси, розвинену транспортну мережу. Однак початковий період економічного розвитку країни після розпаду СРСР мало позначився на високотехнологічних галузях промисловості (авіаційна, ракетно-космічна, інформаційна, електронна промисловість).

Більшість сучасних економічних систем є технологічно багатокладними, бо одночасно існують, розвиваються та взаємодіють різні технологічні уклади. Національні економіки розвинених країн складаються з третього, четвертого та п'ятого технологічних укладів при безумовному домінуванні п'ятого та розвитку шостого. Щодо сучасної технологічної структури промисловості України, то, за розрахунками М.Данька, вона має такий вигляд: третій технологічний уклад – 50,4%, четвертий – 44,56, п'ятий – 4,99 та шостий – 0,05%⁴⁸⁴. Така технологічна структура характеризує економіку України протягом довгострокового періоду як "сировинну" і засвідчує технологічну відсталість країни. Якщо у 80-ті роки ХХ ст. у структурі української промисловості та товарного експорту питома вага машинобудування становила 30–40%, а чорної металургії – у 2–3 рази менше, то сучасна ситуа-

⁴⁸⁴ Данько М.С. Статистичний моніторинг структурних технологічних змін у промисловості / М.С.Данько // Статистика України. – 2002. – № 2. – С. 39.

ція є прямо протилежною⁴⁸⁵. С.Кораблін, досліджуючи основи економічного розвитку країни, особливу увагу приділяє технологічному розвитку національної економіки. Він стверджує, що промислова деградація є результатом нестійкості національної грошової одиниці – гривні. Однак значна технологічна відсталість більшості вітчизняних підприємств спричинила розвиток негативних тенденцій, що неможливо усунути лише монетарними інструментами й заходами. Тобто вихід економіки зі стану структурної кризи та переорієнтація її на стабільний розвиток можливі лише за умови масштабної реалізації інноваційних проектів⁴⁸⁶.

Україна із серйозним запізненням входить в русло світових тенденцій сучасного світогосподарського розвитку, що характеризується зростанням ролі науково-технологічного фактора в забезпеченні стійкого економічного розвитку, соціального благополуччя й високої конкурентоспроможності національної економіки. Тривала трансформаційна криза та малорезультативний період експериментів в економіці призвели до втрати нею відтворювального потенціалу, руйнування основних елементів науково-промислового комплексу, різкого скорочення обсягів наукових досліджень і розробок, до серйозних структурних дисбалансів у бік розширення сировинного сектора економіки. Так, Л.Федулова зауважує, що структурно-технологічні зрушення в економіці України виникали значною мірою стихійно, під впливом поточних макроекономічних конкурентних переваг. Дослідниця наголошує, що багаторівнева радянська економіка, яка характеризувалася технологічною неоднорідністю, не могла бути реформована на базі цін ринкової рівноваги, а потребувала поетапного пристосування до ринкових регуляторів, активної політики з боку держави. Результатом стали негативні зміни в структурі економіки країни, що свідчить про деіндустріалізацію виробництва, яка стала наслідком суттєвих міжгалузевих перекосів. Відбулася своєрідна перебудова "навпаки", у бік домінування низькотехнологічних, енергомістких та екологічно недосконалих галузей⁴⁸⁷.

Аналізуючи специфіку економічного розвитку України В.Захарін зауважує, що протягом останніх десяти років замість нормального розширення

⁴⁸⁵ Кораблін С.А. Курсовые тупики сырьевых экономик / С.А.Кораблін // Дзеркало тижня. – 2010. – № 39 (819). – С. 1.

⁴⁸⁶ Там само. – С. 7.

⁴⁸⁷ Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України : в 3 т. – Т. 2 : Інноваційно-технологічний розвиток економіки / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця, акад. НАН України В.П.Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є.Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – С. 188.

виробничих потужностей, їх оновлення, підтримки в робочому стані основні фонди "проїдалися". Значно знизилась регулююча роль держави в науково-технічній політиці. Наприклад, були відкинуті як непотрібні такі важливі напрями промислової політики, як розвиток високотехнологічних виробництв у машинобудуванні, зростання інфраструктурних галузей⁴⁸⁸.

Головною причиною технологічного відставання українських підприємств Л.Борщ визначає значне збільшення морального та фізичного зносу основних фондів і низькі темпи їх оновлення. Слід зазначити, що на час розпаду СРСР виробничий апарат вже застарів і перебував на стадії стагнації. У 1986–1990 рр. лише 25% інвестицій спрямовувалось на оновлення виробничих фондів – основна ж їхня частина спрямовувалася на підтримку в робочому стані діючих⁴⁸⁹.

Період розбудови ринкових відносин в Україні не лише не змінив ситуацію, але навпаки, технологічно відкинув країну на рівень, на порядок нижчий дореформеного. Зношення основних виробничих фондів у більшості галузей перевищило 70%, переважно внаслідок майже повного розвалу інвестиційної, науково-дослідної, дослідно-конструкторської та проектно-технологічної сфер. Ключовою причиною цього був розпад системи організації економічного життя, відсутність чітко обґрунтованої загальноекономічної, промислової та науково-технічної політики, примітивної інтерпретації ідей загальної лібералізації, відмови від будь-якого державного регулювання економічного та науково-технічного розвитку, неправильного розуміння монетаризму та інших економічних реформ.

Сучасний стан технологічної конкурентоспроможності економіки України визначає низку властивостей, що негативно впливають на можливості її зміцнення в майбутньому. Зокрема, Д.Покришка виокремлює такі:

- збереження високого рівня ресурсо- та енерговитратності економіки, що є одним з головних чинників, які обмежують її інноваційні можливості та закріплюють низькотехнологічну спеціалізацію національної економіки;
- відсутність мотивації у підприємств щодо здійснення інноваційної діяльності;
- зниження попиту промисловості на інноваційні продукти як принципового чинника, що впливає на стан розвитку інноваційної сфери в Україні;
- поглиблення деформацій у структурі промисловості;

– несформованість внутрішнього ринку як активного споживача інноваційної продукції національних виробників, що фактично не сприяє поширенню зовнішніх ефектів та розвитку потенційних внутрішніх чинників підвищення конкурентоспроможності економіки;

– недостатність рівня фінансового забезпечення реалізації державної науково-технологічної та інноваційної політики;

– закріплення існуючої технологічної структури економіки України за рахунок надходження іноземного капіталу;

– недостатність рівня розвитку ринкових інститутів, що стримує інноваційний потенціал економіки;

– нестратегічна модель міжнародної спеціалізації економіки України, що може бути конкурентоспроможною на зовнішньому ринку здебільшого за рахунок порівняльних переваг у вартості природних ресурсів та робочої сили, а не технологічних конкурентних переваг⁴⁹⁰.

Аналізуючи переваги й недоліки технологічної багатокладності української економіки Н.Грущинська доходить висновку, що наявність різних техноекономічних секторів, ринкових і галузевих сегментів є особливістю саме перехідного етапу її розвитку у технологічному і структурному вимірах⁴⁹¹. Наслідки застосування наздоганяльної моделі, починаючи ще з кінця XIX ст., значною мірою зумовили змішаний характер техноекономічної моделі української економіки, де існують сектори різної конкурентоспроможності: для одних з них характерна низька конкурентоспроможність галузей і технологій масового використання; для других – значний потенціал можливого використання перспективних напрямів фундаментальних і прикладних досліджень на деяких виробництвах; для третіх – великі експортні можливості традиційно індустріальних і сировинно-транзитних галузей.

"Для подолання негативних наслідків багатокладності економіки України та забезпечення безпеки економічного розвитку необхідно створити умови для зростання нового технологічного укладу насамперед через комерціалізацію виробництв, що його становлять, – зауважує К.Савченко. – Це має зумовити зростання виробництв нового технологічного укладу, коли

⁴⁹⁰ Покришка Д.С. Технологічна конкурентоспроможність економіки України на світовому ринку / Д.С.Покришка // Стратегічна панорама. – 2006. – № 2. – С. 84–85.

⁴⁹¹ Грущинська Н.М. Економічна безпека національної економіки в умовах необхідності технологічної модернізації міжнародної спеціалізації / Н.М.Грущинська // Проблеми та шляхи удосконалення економіки України : матеріали XXII Міжнародної науково-практичної конференції, (Львів, 1–2 лютого 2013 року) / Громадська організація "Львівська економічна фундація". – Львів : ЛЕФ, 2013. – С. 32–33.

⁴⁸⁸ Там само. – С. 152.

⁴⁸⁹ Борщ Л.М. Інвестиції в Україні: стан, проблеми і перспективи / Л.М.Борщ. – К. : Знання, 2002. – С. 11.

підтримується саморозширення циклу "зниження економічних витрат – зростання попиту – інтенсифікація виробництва – зниження екологічних витрат"⁴⁹². Такий процес може підтримуватися лише відповідним механізмом перерозподілу ресурсів. Крім того, неадекватне інституційне середовище, що придушує сприйняття нових технологічних принципів, вимагає нагальної зміни такого середовища. Відповідно трансформація повинна мати на меті, в першу чергу, зниження трансакційних витрат на перерозподіл ресурсів новими виробництвами на свою користь, що в кінцевому підсумку дозволить зменшити негативні наслідки технологічних диспропорцій та підвищити безпеку розвитку економічної системи.

У цілому трансформаційний процес, що триває вже понад два десятиріччя, не лише збільшив відставання України від світових лідерів технологічного розвитку економіки, але й викликав спад за основними економічними показниками. Незважаючи на те, що економіка України є багатокладною, її інституційний уклад залишається застарілим. Підприємства в більшості мають предметну спеціалізацію з жорсткими технологічними лініями, що не дає можливості на всю потужність використовувати наявний науково-виробничий потенціал, послаблює глобальні конкурентні можливості, погіршує інвестиційну привабливість промислового комплексу загалом.

Узагальнюючи технологічний розвиток національної економіки в контексті світового техніко-економічного розвитку варто зауважити, що він відбувався шляхом залучення та імплементації науково-технічних здобутків більш розвинених країн, тобто країна постійно перебувала в стані наздоганяльної модернізації, орієнтуючись на вже винайдені та апробовані техніку й технології. В часи незалежності та ринкових перетворень не вдалося повною мірою використати нагромаджений радянський науковий потенціал, а споживаючи високотехнологічну продукцію, ми досить повільно створюємо власну виробничу базу для збільшення випуску прогресивної конкурентоспроможної продукції.

Україні потрібно негайно реструктурувати власне господарство відповідно до вимог та тенденцій глобальних економічних процесів. Базовими принципами формування ефективної технологічної структури промисловості мають бути такі: вдосконалення системи прогнозування технологічного розвитку і структурної перебудови вітчизняного господарства; контроль за технічним

⁴⁹² Савченко К.В. Аналіз технологічної структури економіки України в контексті забезпечення економічної безпеки держави / К.В.Савченко // Механізм регулювання економіки. – 2009. – № 4. – С. 171.

переоснащенням галузей; спрямування державою фінансових та інтелектуальних ресурсів у стратегічні напрями науково-технологічного оновлення виробництва. Забезпечення національної конкурентоспроможності через інновації має стати метою стратегії та політики економічного розвитку. Розвиток національного господарства потребує якісної теоретико-методологічної бази майбутніх економічних трансформацій, визначення довгострокових пріоритетів, що обумовлюють визначення раціональної спеціалізації й оптимальної структури економіки.

Теоретичне узагальнення процесу концептуалізації в сучасній економічній літературі взаємодії та взаємозумовленості науково-технічного прогресу та соціально-економічного розвитку суспільства дозволяє визначити такі новаторські напрацювання українських учених:

– виокремлення факторів, які обумовлюють вибір сценарію технологічного розвитку, а саме: технологічні заділи; компетенції; рівень розвитку НІС; програмно-проектний підхід; технологічне знання; визначення та порівняльний аналіз базових сценаріїв, а саме: наздоганяльного типу; можливого технологічного лідерства; розімкнутої національної інноваційної системи;

– розроблення методики прогнозування технологічного розвитку (визначення рамок – вибір й аналіз факторів довгострокового розвитку – визначення механізму довгострокового розвитку – визначення критичних точок – формування сценаріїв – оцінка кількісних можливостей сценаріїв); прогнозування технологічного розвитку на макрорівні (визначення технологічних напрямів), мікрорівні (з позицій бізнесу) та на рівні окремих регіонів (Ю.Бажал, О.Саліхова, Л.Федулова⁴⁹³);

– обґрунтування інноваційно-технологічного імперативу як основи сучасного економічного розвитку – для забезпечення сталого зростання промислового виробництва потрібна комплексна програма освоєння ключових виробництв нового технологічного укладу, здатних зростати в масштабах світового ринку високими темпами і генерувати значний обсяг інтелектуальної ренти, яка б змогла забезпечити фінансування інвестицій в мо-

⁴⁹³ Технологічний імператив стратегії соціально-економічного розвитку України / монографія [Федулова Л.І., Бажал Ю.М., Осецький В.Л. та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук України, проф. Л.І.Федулової ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 656 с. ; Саліхова О.Б. Високотехнологічні виробництва: від методології оцінки до піднесення в Україні : монографія / О.Б.Саліхова ; НАН України, ДУ "Ін-т економіки та прогнозування". – К., 2012. – 621 с.

дернізацію економіки на основі передових технологій (А.Гальчинський, В.Геєць, Л.Федулова⁴⁹⁴);

– розроблення моделі ендogenous зростання економіки України, яка трактується як оптимальний ступінь використання внутрішніх ресурсів (людських, науково-технологічних, фінансових) та факторів розвитку; захист національних інтересів в умовах глобалізації на основі впровадження інновацій у пріоритетних сферах діяльності; формування інтелектуального капіталу та його захист; рівноправні, партнерські зовнішньоекономічні взаємовідносини (М.Скрипниченко, С.Шумська, В.Сіденко⁴⁹⁵);

– визначення стратегії випереджаючого розвитку країни як шляху переходу до ендogenous орієнтованої моделі економічного зростання (В.Александрова, В.Геєць, Б.Кваснюк, О.Лапко, М.Скрипниченко, Т.Щедрина⁴⁹⁶);

– удосконалення методології визначення пріоритетів економічного розвитку, зокрема типологізація та обґрунтування таких критеріїв: глобалізаційний (прогноз зростання ринків та появи нових технологічних ніш; технологічна спеціалізація); політичний (геополітична кон'юнктура, вступ до міжнародних організацій); економічний (інвестиційний клімат, комерційний ефект, експортна спрямованість, інноваційний потенціал, рівень прогресивності НДДКР); соціальний (рівень життя, якість освіти, науки, інновацій); екологічний (вплив на стан довкілля, забезпечення сталого розвитку) (І.Одотюк⁴⁹⁷);

– обґрунтування нової ролі держави у забезпеченні сучасної модернізації економіки та подоланні перешкод переходу до інноваційної економіки

⁴⁹⁴ Стратегія економічного та соціального розвитку України (2004–2015 роки) "Шляхом європейської інтеграції" / авт. кол. : А.С.Гальчинський, В.М.Геєць та ін. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с. ; Технологічна модернізація промисловості України / за ред. д-ра екон. наук Л.І.Федулової ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2008. – 472 с.

⁴⁹⁵ Потенціал ендogenous зростання економіки України : монографія / М.І.Скрипниченко, Т.І.Приходько, В.Р.Сіденко; ред. М.І.Скрипниченко; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. – К., 2010. – 435 с. ; Трансформаційні процеси та економічне зростання в Україні / В.М.Геєць, М.І.Скрипниченко, Т.І.Приходько, С.С.Шумська, М.П.Соколик та ін. ; НАН України. Ін-т екон. прогнозування. – Харків : Форт, 2003. – 437 с. ; Сіденко В.Р. Роль і місце зовнішньоекономічних факторів у моделі ендogenous зростання економіки / В.Р.Сіденко // Економічна теорія. – 2005. – № 4. – С. 30–39.

⁴⁹⁶ Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАНУ В.М.Гейця. – К. : Ін-т екон. прогнозув. ; Фенікс, 2003. – 1008 с.

⁴⁹⁷ Одотюк І.В. Технологічна структура промисловості України: реалії та перспективи розвитку / І.В.Одотюк ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 304 с.

(формування рамкових умов розвитку інноваційного бізнесу, розроблення стратегії інноваційного розвитку економіки, здійснення прогнозу технологічного розвитку і визначення на його базі науково-технологічних пріоритетів, підтримки розвитку інноваційної інфраструктури, розроблення і реалізації заходів непрямого стимулювання інноваційної діяльності; розроблення державних цільових програм, що стануть основою держзамовлення; розроблення механізму передання інвесторам інтелектуальної власності, що належить сьогодні державі; розв'язання конфліктних питань між бізнесом, науковцями та владою) (Ю.Бажал, М.Галабурда, І.Малий, В.Семиноженко⁴⁹⁸);

– аргументація ролі інституційних чинників і бар'єрів інноваційного розвитку національної економіки (В.Новицький, Ю.Кіндзерський, М.Якубовський⁴⁹⁹).

Стратегічною метою державної структурно-інноваційної політики є створення сучасного, інтегрованого у світове виробництво і здатного до саморозвитку промислового комплексу. Базовим довгостроковим критерієм здійснення відповідних змін є забезпечення системної модернізації промислового виробництва, його відповідності сучасним вимогам науково-технологічного прогресу та постіндустріального розвитку. На разі перед нашою країною лежить завдання завершення індустріального етапу розвитку економіки України та її системної трансформації у постіндустріальне суспільство.

Стан економіки нашої країни та її стратегічні цілі на найближчу перспективу обумовлюють необхідність прискорення науково-технічного розвитку, який є однією з форм реалізації суспільного інтересу, що полягає в перетворенні України на високотехнологічну та конкурентоспроможну державу. В цьому контексті існують певні проблемні моменти, що, з одного боку, обумовлені масштабністю самого завдання, а з іншого, – недостатнім розробленням теоретичних питань вибору пріоритетів економічного розвитку, які б дали

⁴⁹⁸ Малий І.Й. Держава і ринок: філософія взаємодії : монографія / І.Й.Малий, М.І.Диба, М.К.Галабурда; Київ. нац. екон. ун-т. – К., 2005. – 358 с. ; Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України : у 3 т. – Т. 1 : Економіка знань – модернізаційний проект України. – 2007. – 544 с.

⁴⁹⁹ Новицький В. Імперативи інноваційного розвитку / В.Новицький // Економіка України. – 2007. – № 2. – С. 45–52 ; Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку / [Кіндзерський Ю.В., Якубовський М.М., Галиця І.О. та ін.]; за ред. канд. екон. наук Ю.В.Кіндзерського ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 928 с.

можливість в умовах обмеження ресурсів спрямувати зусилля на раціональніші та дієвіші заходи реалізації науково-технологічної політики.

Приступаючи до вирішення певної проблеми необхідно мати чітке уявлення про неї і відповідно вже після цього ставити конкретні цілі, які варто буде досягти під час вирішення визначеної проблеми, конкретизуючи засоби її досягнення. До них можна віднести надання пріоритетного розвитку окремим галузям, сферам, об'єктам, удосконалення організаційних форм і способів, низки економічних важелів та інструментів. У цьому контексті вітчизняною науковою спільнотою був напрацьований та обґрунтований комплекс підходів до визначення пріоритетів економічного розвитку України, зокрема:

– визначення національних пріоритетів у два етапи: на першому серед альтернатив (аграрна периферія, сировинна периферія, індустріальна економіка, постіндустріальна) визначається майбутній тип економіки та притаманні йому пріоритети; на другому здійснюється конкретизація пріоритетів з урахуванням національної специфіки (О.Завгородня⁵⁰⁰);

– ранжування пріоритетів з урахуванням реальної оцінки потенціалу країни в рамках перспективних напрямів розвитку домінуючого зараз і перспективного технологічних укладів (В.Александрова, Т.Щедрина, Л.Федулова⁵⁰¹);

– зміни превалюючих цінностей і вимірів економічного розвитку, зокрема: підвищення безпеки виробництва; застосування енергоощадних і безвідходних технологій; оздоровлення навколишнього середовища; інноваційні трансформації в аграрній сфері; соціальної спрямованості виробництва та реалізації людського потенціалу суспільства (В.Близнюк, О.Попова, О.Стефанишин, О.Шубравська⁵⁰²);

⁵⁰⁰ Завгородня О. Структурна динаміка як фактор інноваційного розвитку національної економіки / О.Завгородня // Економіка України. – 2004. – № 11. – С. 34–41.

⁵⁰¹ Інноваційний розвиток економіки: модель, система управління, державна політика: монографія / Л.І.Федулова, В.П.Александрова, Ю.М.Бажал, М.С.Данько, І.В.Одотюк, Т.І.Щедрина; Ін-т екон. прогнозування НАН України. – К.: Основа, 2005. – 549 с.

⁵⁰² Близнюк В.В. Людський капітал як фактор економічного розвитку / В.В.Близнюк // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 2. – С. 64–78; Попова О.Л. Сталий розвиток агросфери України: політика і механізми / О.Л.Попова; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2009. – 352 с.; Стефанишин О.В. Людський потенціал економіки України: монографія / О.В.Стефанишин. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – 315 с.; Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки: монографія / [О.В.Шубравська та ін.]; за ред. д-ра екон.

– виокремлення етапів структурно-технологічної модернізації, що відрізняються за своїми завданнями і змістом, зокрема: на першому етапі – створення інституційних, інфраструктурних та економічних засад структурно-інноваційних перетворень, що мають втілитись в єдиній національній системі їхнього нормативно-правового та організаційного забезпечення (головними засобами виступають державна підтримка структурних пріоритетів, створення рівних умов конкуренції, захист прав власності, активізація людського капіталу, запровадження світових стандартів якості продукції; структурні зміни на цьому етапі мають відбуватись на основі реалізації наявних конкурентних переваг виробництв та секторів, забезпечених власними науково-технічними досягненнями, продукція яких має попит як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках); на другому – формування та нагромадження науково-технологічного, ресурсного та інтелектуального потенціалу структурно-інноваційних змін, забезпечення їхньої імплементації у виробництво на ринковій основі (для цього необхідно створити дієву систему комерціалізації наукових досягнень та їхнього фінансового забезпечення, а структурна трансформація має відбуватись шляхом реалізації стратегії "інноваційного прориву", орієнтуючись на створення нових поколінь техніки та технологій, притаманних V та VI технологічним укладам); третій етап – забезпечення економічного розвитку за рахунок реалізації масштабних структурно-інноваційних змін через отримання мультиплікативного ефекту від модернізації технологічної бази економіки та формування сприятливого для інновацій інституційного середовища (структурні зміни мають бути спрямовані на використання сучасних інформаційних та телекомунікаційних технологій, притаманних стадії постіндустріального розвитку і сприяти інтеграції вітчизняного виробництва у глобальну економічну систему; інноваційна продукція за підсумками цього етапу має становити 40–50% загального обсягу реалізованої продукції промисловості, що сприятиме скороченню відставання України від передових країн світу) (М.Якубовський⁵⁰³);

– обґрунтування необхідності залучення "критичних технологій" (спроможних найближчим часом вирішити проблеми виробництва продуктів харчування, лікарських препаратів, медичної техніки; забезпечити радикальне зниження рівня енергомісткості основних виробничих галузей та зале-

наук О.В.Шубравської; Нац. акад. наук України, Ін-т економіки та прогнозування. – К., 2012. – 494 с.

⁵⁰³ Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку / [Кіндзерський Ю.В., Якубовський М.М., Галиця І.О. та ін.]; за ред. канд. екон. наук Ю.В.Кіндзерського; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 928 с.

жності країни від імпорту енергоносіїв; підвищити обороноздатність країни) до кожного пріоритетного напрямку технологічного розвитку; аргументація необхідності проведення селективної науково-технічної політики, що передбачала би виокремлення трьох секторів в інноваційній піраміді, вершину якої становить вузький сектор проривних технологій, заснованих на вітчизняних винаходах, які зможуть забезпечити високу конкурентоспроможність на вузькому сегменті світового ринку та принести значні доходи за умови масштабної та якісної реалізації пріоритету (В.Онікієнко⁵⁰⁴);

– розроблення стратегії використання унікального інноваційного потенціалу оборонно-промислового комплексу країни шляхом визначення пріоритетів технологічного розвитку ОПК, концентрації ресурсів на найбільш проривних напрямках підвищення конкурентоспроможності оборонно-промислової галузі та створення спеціальної техніки, конкурентної на світових ринках (І.Єгоров⁵⁰⁵).

У контексті розвитку економічної теорії технологічної динаміки виокремлено такі пропозиції В.Онікієнко, Л.Ємельяненко та І.Терон щодо вибору стратегії реалізації політики інноваційного розвитку:

– стратегія "нарощування" – реалізація комплексу заходів довгострокового характеру, спрямованих на забезпечення поступового збільшення випуску нової, високотехнологічної конкурентоспроможної продукції на основі власного науково-технічного та виробничо-технологічного потенціалу (відбувається інтеграція фундаментальної та прикладної науки);

– стратегія "перенесення" полягає у використанні зарубіжного науково-технічного та виробничо-технологічного досвіду, освоєнні виробництв продукції нових поколінь, закупівлі ліцензій на високоефективні новітні технології;

– стратегія "запозичення" – освоєння випуску науковомісткої високотехнологічної продукції, що вироблялася раніше у розвинених країнах, на основі власного інноваційного потенціалу країни. Надалі забезпечується розвиток науково-технічного та промислового потенціалу, спроможного самос-

тійно проводити роботи за усіма етапами інноваційного циклу – від створення до реалізації інноваційної продукції⁵⁰⁶.

У результаті аналізу особливостей використання інструменту "пріоритет" в арсеналі засобів державної технологічної політики з'ясовано, що він успішно використовувався в інтересах широкого кола представників політичного процесу, який негативно впливає на ефективність розв'язання проблеми технологічної розбудови економіки. І.Одотюк виокремив такі принципи реалізації державної політики науково-технологічного та інноваційного розвитку: формування державних пріоритетів за принципом кон'юнктурності; принцип непослідовності розроблення та реалізації програм розвитку; принцип неузгодженості, тобто відсутність ієрархічної структури пріоритетів розвитку; принцип взаємовиключності, або різне трактування однакових термінів – суперечать загальнонаціональним інтересам і стратегічним завданням економічного розвитку⁵⁰⁷.

Крім визначення пріоритетів економічного розвитку не менш важливим завданням є необхідність подальшої розроблення концептуальних підходів і методологічного інструментарію конкретних шляхів вирішення питання активізації інноваційно-інвестиційних процесів. Актуальним залишається необхідність узагальнення існуючих теоретичних основ та методологічних підходів до розвитку інноваційної діяльності в Україні, адаптація до власного економічного та ментального середовища вже апробованих та дієвих інноваційних систем, а також, за необхідності, розроблення нових принципів і механізмів інноваційного розвитку національної економіки.

Отримання нових знань і технологій та їхнє ефективне використання в соціально-економічному розвитку певною мірою визначає роль і місце країни в світовому товаристві, рівень життя людей та забезпечення національної безпеки. В промислово розвинених країнах основна частка приросту ВВП припадає на нові знання, втілені в техніці та технологіях. Цей перехід до інноваційного шляху розвитку стає можливим завдяки створенню національних інноваційних систем. НІС як дієва система інститутів дозволила високорозвиненим країнам забезпечити технологічні прориви і підтримувати конкурентоспроможність своїх економік на найвищому рівні. Побудова

⁵⁰⁴ Онікієнко В.В. Проблеми створення національної інноваційної системи: теоретико-методологічний аспект / В.В.Онікієнко, Л.М.Ємельяненко // Український соціум : науковий журнал. – 2006. – № 2. – С. 125–133.

⁵⁰⁵ Науково-технічна та інноваційна діяльність в Україні у контексті євроінтеграційних процесів : монографія / І.Ю.Єгоров, І.А.Жукович, Ю.О.Рижкова, М.В.Пугачова ; Наук.-техн. комплекс стат. досліджень. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 223 с.

⁵⁰⁶ Онікієнко В.В., Ємельяненко Л.М., Терон І.В. Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України. – 480 с.

⁵⁰⁷ Одотюк І.В. Технологічна структура промисловості України: реалії та перспективи розвитку. – 304 с.

принципово нової НІС, адаптованої до вимог ринкової економіки, стимулюватиме зростання конкурентоспроможної продукції українських підприємств, створить умови для подолання слабкого місця вітчизняної прикладної науки – відсутності зв'язку між освітою, наукою і виробництвом, а також стане прискорювачем інноваційної активності.

Аналіз найбільш поширених теоретичних підходів до розуміння НІС дозволяє зробити таке узагальнення: по-перше, НІС виступає субсистемою національної економіки; по-друге, вона складається з інститутів та відносин між ними; по-третє, головною її функцією є забезпечення створення, розповсюдження та використання нових знань і технологій⁵⁰⁸.

Незважаючи на існування Концепції розвитку національної інноваційної системи залишається низка проблем її формування та розвитку в Україні, зокрема такі:

- відсутність стратегії переходу України до інноваційної моделі розвитку;
- недосконалість нормативно-правової бази регулювання інноваційної діяльності;
- неефективність адміністративно-організаційної структури управління науково-технічною та інноваційною діяльністю;
- недостатній рівень фінансового забезпечення реалізації державної науково-технічної та інноваційної політики;
- невідповідність вітчизняної корпоративної структури вимогам інноваційного розвитку;
- повільне формування в Україні сучасного ринку інноваційної продукції та інфраструктури інноваційної діяльності.

Попри певні адміністративні та інституційні перепони, розбудова національної інноваційної системи є дуже важливою проблемою і має враховувати напрацювання як світової, так і вітчизняної наукової спільноти. Адже НІС є важливим координаційним інструментом міжфірмового трансферу знань та поширення технологічних інновацій, що створює унікальне організаційне середовище для виникнення синергетичного ефекту від викорис-

тання сукупності факторів, які здатні вплинути на прискорення інноваційного процесу.

Висновки до розділу 5

При обґрунтуванні чинників та пріоритетів економічного розвитку вітчизняні вчені-економісти приділяли значну увагу техніко-технологічному фактору. У добу ранньоіндустріальних перетворень науковий інтерес до технологічного фактора простежується через спробу теоретичного осмислення нових явищ економічних трансформацій, пов'язаних із індустріальними та ринковими перетвореннями господарства (В.Каразін, О.Зак, М.Соболев, А.Фінн-Єнотаєвський, М.Туган-Барановський, О.Ісаєв, П.Струве, І.Янжул, А.Суботін В.Железнов). На ранньому етапі становлення вітчизняної соціально-технологічної парадигми суспільного розвитку можна виокремити найбільш плідні у науково-прикладному значенні концепції в контексті модернізації господарства за наздоганяльним сценарієм: концепція інституційних бар'єрів технологічних та організаційно-економічних запозичень (М.Туган-Барановський); концепція "колективно-капіталістичного господарства" (М.Назаревський); концепція "індустріалізації психології країни" (С.Фармаковський).

Новаторські положення українських вчених щодо концептуалізації взаємодії та взаємозумовленості науково-технічного прогресу та соціально-економічного розвитку суспільства сформували методологічний підхід до вивчення економічних процесів у їхній динаміці, на відміну від рівноважного підходу, властивого неокласичному напрямку економічної науки (Є.Слущкий, М.Туган-Барановський, П.Струве). Це відкрило можливості становлення нового наукового напрямку – економічної теорії технологічної динаміки.

Одними з ключових питань радянської економічної думки були проблеми подолання відставання в економічному та суспільно-політичному розвитку країни від провідних капіталістичних держав Заходу, індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в усі галузі народного господарства, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Задля успішного виконання п'ятирічних планів радянські економісти аргументували необхідність розширеного соціалістичного відтворення та інтенсивного розвитку економіки, ключовими факторами якого є підвищення продуктивності суспільної праці та ефективності суспільного виробництва, обґрунту-

⁵⁰⁸ Федулова Л. Розвиток національної інноваційної системи України / Л.Федулова, М.Пашута // Економіка України. – 2005. – № 4. – С. 35–47; Макаренко І.П. Національна інноваційна система України: проблеми і принципи побудови / І.П.Макаренко, П.М.Колпа, О.Г.Рогожин, В.П.Кузьменко / за наук. ред. І.П.Макаренка. – К. : Інститут проблем національної безпеки, 2007. – 520 с.; Шарко М.В. Модель формування національної інноваційної системи України / М.В.Шарко // Економіка України. – 2005. – № 8. – С. 25–30.

вання ролі технічного прогресу як головної умови підвищення продуктивності праці (О.Хромов, Г.Яловий, С.Галуза), розроблення методів вимірювання, аналізу, планування та прогнозування науково-технічного прогресу (В.Александрова, В.Лисичкін, Ф.Хилюк, В.Чирков, С.Ямпольський).

Актуальним питанням сьогодення для наукової спільноти є розроблення дієвої теоретико-методологічної основи для переходу вітчизняної економіки до інноваційного шляху розвитку, що є можливим завдяки створенню національних інноваційних систем. НІС як дієва система інститутів дозволила високорозвиненим країнам забезпечити технологічні прориви і підтримувати конкурентоспроможність своїх економік на найвищому рівні. Побудова принципово нової НІС, адаптованої до вимог ринкової економіки, стимулюватиме зростання конкурентоспроможної продукції українських підприємств, створить умови для подолання слабкого місця вітчизняної прикладної науки – відсутності зв'язку між освітою, наукою і виробництвом, а також стане прискорювачем інноваційної активності.

При розробленні концепції національної інноваційної системи українські науковці застосовували різні елементи та детермінанти побудови НІС, що дозволило виокремити такі засадничі теоретико-методологічні підходи до її формування, як: сукупність формальних і неформальних інститутів інноваційного процесу; механізм створення та поширення нових знань; сукупність відносин між суб'єктами інноваційної діяльності щодо інновацій. Встановлено новаторський характер положення про те, що національна інноваційна система має виконувати функцію узгодження інтересів усіх суб'єктів, хто візьме участь в інноваційній діяльності та інноваційних процесах на рівні всієї національної економіки. Таким чином, теоретичні підходи до трактування НІС відображають інституційні, технологічні та організаційно-функціональні аспекти. Перспективним напрямом подальших наукових досліджень є розроблення нових та вдосконалення наявних підходів до формування національної інноваційної системи України в контексті переходу до сталого розвитку.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ ТА ЯКІСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ЕКОНОМІКИ

6.1. Теоретичні засади зовнішньоекономічної політики у вітчизняній економічній думці ХІХ ст.

Процес формування теоретичних основ і системи практичних засобів реалізації вітчизняної зовнішньоекономічної політики у ХІХ – на початку ХХ ст. відбувався в умовах внутрішніх економічних перетворень, що супроводжувалися загостренням міжнародного суперництва країн-лідерів за нові ринки збуту. Водночас концепції зовнішньоекономічної політики як чинника розвитку господарства у вітчизняній економічній думці були сформовані під впливом системи екзогенних (франко-російська війна 1812 р., зовнішній тиск Англії як головного торговельного партнера, концептуалізація фритредерства у західноєвропейській економічній думці, ліквідація митного кордону між Російською імперією та Царством Польським, Кримська війна 1853–1856 рр., загострення міжнародної торгівлі на сільськогосподарських ринках тощо) та ендогенних чинників (внутрішні економічні реформи, протиборство державних і групових інтересів. У цих умовах концепції зовнішньоекономічної політики у вітчизняній економічній думці формувалися переважно на ґрунті протекціонізму, тлумачення якого було своєрідною інтерпретацією ідей мануфактурного меркантилізму.

Саме під впливом зазначених соціально-економічних умов та чинників період ХІХ ст. стає етапом модернізації парадигми зовнішньоекономічної діяльності: з одного боку, починають розроблятися концептуальні засади фритредерства, а з іншого – відбувається трансформація наукових поглядів на природу та теоретичний зміст протекціонізму. У середині ХІХ ст. змістовне наповнення категорії "протекціонізм" суттєво збагачується. Його тлумачення розширюється і включає не тільки зовнішньоторговельну політику, а й національну економічну політику загалом. Іншими словами, у вузькому

розумінні категорія протекціонізму трактувалася як митно-торговельна політика, що була спрямована на збереження золотовалютного запасу країни та попередження відпливу золота за кордон шляхом скорочення імпорту та стимулювання національного експорту. У свою чергу, розширене трактування визначало протекціонізм як державну економічну політику, спрямовану на зростання державного багатства та забезпечення національної безпеки шляхом розвитку вітчизняної мануфактури⁵⁰⁹. Вперше така інтерпретація змістовного тлумачення останнього зустрічається у працях О.Гамільтона, Г.Кері, Ф.Ліста, а серед вітчизняних науковців була розвинена у роботах Д.Менделєєва, О.Ушинського, С.Вітте, І.Янжула та інших.

Слід також відмітити, що таке двояке розуміння протекціонізму було пов'язане з тим, що концептуальні засади цієї теорії формувалися як відповідь на потребу в обґрунтуванні захисних заходів для приватного підприємництва, а сам протекціонізм був спрямований не так на захист державного чи загальносуспільного інтересів, як на задоволення інтересів окремих впливових груп (промисловців, торговців). Відтак, зміна економічних обставин, а саме: зміцнення позицій національної буржуазії та її прагнення до освоєння зовнішніх ринків, актуалізували потребу у перегляді наукових постулатів протекціонізму в частині обмеження сфер його застосування та більш чіткого визначення його ролі у системі заходів державного регулювання економіки.

Аналіз трансформації наукових поглядів на природу протекціонізму та теоретичне тлумачення категорії у вузькому й розширеному розумінні дозволяє зробити висновок про формування у вітчизняній економічній думці цього періоду двох типологічних концепцій протекціонізму, а саме митного та промислового. Функціонально митний протекціонізм розглядався як механізм забезпечення зростання державного тарифного доходу, створення сприятливих умов для розвитку господарства та встановлення позитивного сальдо торговельного балансу. Домінуючою функцією цієї політики була саме фіскальна. Якщо говорити про функціональний зміст промислового протекціонізму, то слід зауважити, що цілі такої політики слід розглядати у короткостроковому та довгостроковому періодах. Зокрема, короткострокові цілі промислового протекціонізму були спрямовані на підтримку та покровительство вітчизняного промислового виробництва, проте у довгостроковій перспективі ця політика носила фіскальний характер, оскільки, розвиваючи

⁵⁰⁹ Alfred E. Eckes, Jr. *Opening America's Market: U.S. Foreign Trade Policy Since 1776* / A.E.Eckes. – Chapel Hill, 1995. – С. 29.

масштабне національне виробництво, уряд ставив собі за мету сформувати базу реалізації фіскальних цілей.

Двоєке теоретичне трактування протекціонізму свідчить про суттєве розширення його економічного аспекту: у працях вітчизняних вчених протекціонізм починає розглядатися не лише як засіб розвитку зовнішньоторговельного сектора, а джерело формування добробуту окремої країни. У період формування теоретичних основ зовнішньоекономічної політики українськими вченими поряд із широким розумінням протекціонізму як економічної категорії, було визначено необхідність дослідження його політичних та соціальних аспектів. Зокрема, протекціонізм починає багато в чому визначатися загальним політичним курсом держави, що було пов'язано з дією наступних чинників: захист інтересів приватного сектора змінюється спрямованістю на задоволення державних потреб; ініціатором проведення політики протекціонізму стає держава та окремі фінансово-бізнесові групи; категорія протекціонізму набуває рис спекулятивного характеру та розглядається як засіб політичного й економічного тиску у відносинах з торговельними партнерами.

Поряд із політичним контекстом, вітчизняними вченими визначено особливість соціального аспекту протекціонізму, що полягала у розгляді його не лише у макроекономічному вимірі (тобто з точки зору його впливу на загальний економічний добробут), а у контексті його наслідків для окремої людини (споживача чи виробника)⁵¹⁰. Разом з тим такий підхід до вивчення політики протекціонізму у свою чергу може бути представлений двома під-рівнями: соціальним, який не передбачає виокремлення для окремої людини її економічної функції, та соціально-економічним, у межах якого людина розглядається як окремий економічний суб'єкт – споживач або виробник. Слід відмітити, що обґрунтування економічного, соціального та політичного аспектів політики протекціонізму дало можливість українським вченим дійти висновку про неоднозначність трактування цієї економічної категорії, яка має двосічний характер.

Системний підхід до дослідження теоретичних основ протекціонізму уможливив комплексну оцінку наукових поглядів вітчизняних вчених щодо механізму його реалізації. Насамперед, слід відмітити, що вчені-економісти доволі суперечливо оцінювали результативність та виправданість застосу-

⁵¹⁰ Боднарчук Т.Л. Соціальний аспект політики протекціонізму / Т.Л.Боднарчук // *Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 23–24 лютого 2012 р.). – Тернопіль, 2012. – С. 124.

вання заходів митного протекціонізму. Зокрема, вітчизняні науковці неодноразово оцінювали доцільність та ефективність використання імпортного мита як інструмента митного протекціонізму. Послідовники ідей свободи торгівлі (І.Вернадський, О.Бутовський, Г.Гартман, Р.Сементковський, О.Головачов) з точки зору задоволення інтересів населення визнавали недоцільним встановлення надмірних тарифних ставок імпортного мита і вбачали у цьому методі протекціонізму лише джерело збільшення державного доходу. Прихильники політики протекціонізму (С.Вітте, Д.Менделєєв, І.Янжул, О.Ушинський) доводили ефективність застосування ввізного тарифу, виділяючи фіскальне мито, яким мають обкладатися лише предмети розкоші, та протекційне мито, встановлення якого має здійснюватися на принципах тимчасовості та селективності. Водночас вітчизняними науковцями заперечувалася доцільність застосування й експортного мита як інструмента протекціонізму, оскільки, на думку провідних теоретиків та практиків того часу, воно не приносить економічної корисності вітчизняному промисловому виробнику та торговцю.

Доволі дискусійними були погляди науковців на доцільність застосування окремих заходів промислового протекціонізму, зокрема, виробничих субсидій, державних замовлень, надання податкових і кредитних пільг. Найбільшою критики ці методи протекціонізму зазнавали у працях прихильників фритредерства, оскільки на їхній погляд сприяли штучному розвитку вітчизняної промисловості та монополізації окремих сфер народного господарства. Захисники ідей протекціонізму не заперечували доцільність застосування вказаних методів протекціонізму, проте наголошували на їхньому вибірковому характері (спрямування на підтримку лише тих галузей промисловості, розвитку яких сприяють природні та господарські умови). Аналіз наукових поглядів вітчизняних вчених на механізм реалізації політики протекціонізму дав можливість виділити критерії їхньої оцінки доцільності застосування інструментів протекціонізму, серед яких домінантними є ступінь задоволення державного фіскального інтересу, вплив на рівень життя населення та сприяння розвитку вітчизняної промисловості, та зробити висновок про необхідність розгляду ефективності методів державного покровительства у короткостроковій та довгостроковій перспективі.

Як уже зазначалося, концептуалізація зовнішньоекономічної діяльності як чинника економічного розвитку відбувалася в умовах парадигмальних зрушень західноєвропейської економічної науки та розвитку вітчизняної економічної думки, що відображало реалії господарської еволюції. Зокрема,

у відповідь на запити розвитку економіки та під значним впливом зростання авторитету ідей класичної політичної економії з її фундаментальною ідеєю економічного лібералізму у вітчизняному науковому середовищі початку ХІХ ст. активізувались заклики щодо необхідності відмови від постулатів жорсткого протекціонізму та поширення принципів фритредерства. Зважаючи на теоретичну позицію М.Туган-Барановського, причиною такого визначення пріоритетів слід вважати не лише вплив ідей торговельного лібералізму А.Сміта та Д.Рікардо, а й груповий інтерес аграрного дворянства як головного споживача імпоротної продукції⁵¹¹. Серед перших вітчизняних теорій фритредерства значної популярності набули концептуальні підходи таких вчених-економістів, як Г.Шторх та Л.Якоб, відповідно до яких державна економічна політика повинна базуватися на принципі свободи і насамперед у сфері дрібного аграрного виробництва. Згідно з позицією Г.Шторха, держава не може підтримувати розвиток зовнішньої торгівлі та промисловості, якщо залишається нереалізованим потенціал її аграрного сектора.

Попри активне поширення ідеології економічного лібералізму, ідея протекціонізму не лише не втрачала своєї актуальності у вітчизняному економічному дискурсі, залишаючись центральним об'єктом наукової полеміки, але й у контексті її розробки відбувалося суттєве зміщення акцентів у дослідженні цієї проблематики, зокрема в частині посилення аргументації щодо необхідності "пом'якшення" політики "жорсткого" протекціонізму та концептуалізація ідеї "помірного" протекціонізму. Серед теорій помірного протекціонізму початку ХІХ ст. слід насамперед відмітити концептуальну позицію М.Мордвінова, який, заперечуючи смітівський принцип державного нейтралітету у управлінні економікою та однобічну спеціалізацію країни на аграрному виробництві, вказував на необхідність швидкого розвитку вітчизняної промисловості через механізм урядової митно-тарифної політики та систему державних замовлень.

Відмітною рисою протекціоністсько-фритредерської полеміки першої чверті ХІХ ст. було те, що і прихильники протекціонізму, і послідовники фритредерства захищали кріпосне право, на якому, з одного боку, базувалося господарство землевласника, з іншого – дворянська фабрика, що суперечило теоретичним принципам капіталізму у його класичному вигляді. Все це наштовхує на думку, що на початку ХІХ ст. концепція зовнішньоеко-

⁵¹¹ Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М.Туган-Барановский. – Москва, 1922. – С. 210.

номічної політики у вітчизняній економічній думці формується під впливом окремого групового інтересу.

У другій чверті XIX ст. концепції зовнішньоекономічної політики розвивалися в межах трьох громадсько-економічних течій, а саме: ліберальних західників, радикальних західників та слов'янофілів, економічна думка яких відмічалася розвитком як ідей фритредерства, так і концепцій протекціонізму, що були основані, по-перше, на емпіричному досвіді застосування покровительської політики, по-друге, – на відповідних теоріях західноєвропейської та американської економічної думки, зокрема, теорії сильної влади О.Гамільтона, концепції гармонії інтересів Г.Кері та теорії промислового виховання нації Ф.Ліста.

Концепція державного патерналізму була головною у слов'янофільській теорії економічного розвитку, згідно з якою економічна політика країни повинна реалізовуватися на принципах панславізму, історичного традиціоналізму й національного патріотизму. Як вказує П.Лященко, в принципах економічної політики слов'янофіли закладали ідеї селянської народності, артільного і обцинного начала як виняткової особливості російського національного побуту і світогляду⁵¹². Представники слов'янофільської течії, а саме вітчизняні науковці І.Аксаков, К.Аксаков, Ю.Самарін, М.Максимович, О.Бодянский, М.Данилевський та інші, були активними прихильниками державного протекціонізму, проте наголошували на його спрямованості не лише на розвиток великомасштабного капіталістичного виробництва, а насамперед на підтримку дрібних мануфактур, сільськогосподарських ремесел та торговельної діяльності⁵¹³.

У межах слов'янофільського концепту найбільш помітними були обґрунтована І.Аксаковим ідея ізоляціонізму та концепція "виховного" протекціонізму, яку, наслідуючи Ф.Ліста, розвивав М.Данилевський. Згідно з ідеєю ізоляціонізму економічний розвиток країни повинен базуватися не на запозичених в інших країнах моделях господарської взаємодії, а на оптимальному використанні власного природного потенціалу та соціально-економічних переваг із урахуванням траєкторії попереднього історичного розвитку вітчизняного господарства. Концепція "виховного" протекціонізму у трактуванні М.Данилевського визначала митно-тарифний протекціонізм як

⁵¹² Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР : у 3 т. – Т. 1 : Докапіталістичні формації / П.І.Лященко. – К., 1951. – С. 474.

⁵¹³ Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – С. 220.

головний механізм збереження національної самобутності країни та розширення меж її міжнародної економічної спеціалізації.

Ідейно протилежні до протекціонізму теорії фритредерства були ґрунтовно концептуалізовані у творчості представників західної ліберальної течії. Відстоюючи перспективність західноєвропейського сценарію суспільно-економічного розвитку представники вказаної течії закликали до ліквідації феодально-кріпосницької системи, встановлення буржуазно-демократичного ладу, основаного не лише на аграрному секторі, але й вітчизняній промисловості, розвиненій на базі капіталістичного підприємництва, приватногосподарської ініціативи та політики промислово-торговельного лібералізму. Водночас вітчизняні вчені (І.Вернадський, О.Бутовський, І.Бабст), представники ліберального напрямку, хоч і підтримували ідеї фритредерства, проте не заперечували протекціонізм як економічне явище в цілому, а лише схилилися до його використання як перехідного інструмента на шляху досягнення головної цілі – свободи торгівлі.

Важливе місце серед теорій ліберальних західників посідає концептуальний підхід І.Вернадського, що виходячи з ідеї економічного лібералізму інтерпретує торговельний лібералізм як найоптимальнішу модель міжнародного економічного розвитку та основу самовизначення економічних позицій країни на світовій арені. Переконалива та системна аргументація ідей економічного лібералізму представлена в теорії "розумного прогресу" І.Бабста, згідно з яким головними умовами економічного прогресу є раціональний розподіл продуктивних сил на основі ліквідації примусової праці, розвиток промисловості на базі приватного підприємництва та торговельного лібералізму у поєднанні з ефективною інвестиційною політикою уряду. Інтерпретуючи основні положення теорії гармонії інтересів Г.Кері, О.Бутовський головною умовою економічного прогресу визначає збалансованість часток продуктивних сил, що належать основним суспільно-економічним групам – підприємцям та робітничому класу, проте головним механізмом досягнення такого балансу вчений визнає не протекціонізм, а свободу торгівлі та вільну конкуренцію.

Концептуальна позиція радикальних західників розвивалася навколо критики капіталістичних господарських форм і феодально-кріпосницької системи та зводилася до ідеологізації селянського соціалізму на основі обцинного землеволодіння та вільнонайманої праці. Представники радикального напрямку (О.Герцен, М.Огарьов, В.Белінський, І.Горлов) не визнавали необхідності розвитку великомасштабних форм промисловості, а тому

скептично ставилися до політики державного патерналізму. Вони припускали можливість розвитку дрібного мануфактурного виробництва, але лише на основі економічного лібералізму та впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

З огляду на зазначене вище слід відмітити, що проблемне поле наукової дискусії між прихильниками протекціонізму та фритредерства у першій половині XIX ст. охоплювало загальні питання економічного розвитку країни, а сама полеміка мала на меті, скоріше, не вироблення єдиної концепції зовнішньоекономічної політики, а визначення найбільш ефективного напрямку внутрішньогосподарського розвитку країни.

Теоретична концептуалізація міжнародних економічних відносин у вітчизняній економічній думці початку XIX – середини XIX ст. хоч і була побудована на аналізі економічних реалій вітчизняного господарства, проте не була оригінальною, а фактично стала відображенням західноєвропейської полеміки між послідовниками фритредерства, концептуальні позиції яких були похідними від ідей економічної школи А.Сміта, та протекціонізму, ідейним підґрунтям яких стала теорія національної політекономії Ф.Ліста. На відміну від радикальних поглядів представників західноєвропейської полеміки, позиції вітчизняних вчених і державних діячів були доволі поміркованими. Формуючи економічну політику однієї держави, прихильники ідеї свободи торгівлі не вимагали швидкого та негайного її впровадження. Своєю чергою, захисники протекціонізму не визнавали фритредерство як абсолютно неприпустимий напрямок зовнішньоекономічної політики уряду, визнаючи за необхідне врахування реальних економічних умов розвитку країни та довготривалого існування заохочувальної системи, змінити яку можливо лише поступово.

Проте існувала низка питань, у вирішенні яких вище зазначені науковці та практики не могли дійти консенсусу. Це питання доцільності протекціонізму для розвитку національної промисловості, його ролі у розвитку продуктивних сил та посиленні суспільного збагачення країни, впливу на національну та економічну безпеку. Зокрема, прихильники ідей економічного лібералізму заперечували доцільність та практичну обґрунтованість впровадження політики жорсткого протекціонізму, висловлюючи на підтвердження власної думки такі аргументи: політика протекціонізму не враховує інтереси звичайного населення; митний тариф як один з головних інструментів реалізації охоронної політики є додатковим податковим тягарем для пересічного споживача; застосування охоронної системи веде до марного витрачання

ня продуктивних сил країни та нераціонального використання засобів виробництва; протекціонізм стимулює розвиток у країні виробничо й технічно відсталих підприємств та галузей промисловості; охоронна система, ускладнюючи відносини з іноземними країнами, підриває національну безпеку держави тощо. У свою чергу, відстоюючи власні позиції, послідовники теорії протекціонізму стверджували, що окремі недоліки охоронної політики нівелюються певними перевагами урядового покровительства, а саме тим, що протекціонізм сприяє активному розвитку вітчизняної конкуренції, раціональному розподілу капіталу, посилює необхідний зв'язок між сільським господарством та внутрішньою промисловістю, забезпечує безперервну зайнятість сільськогосподарського населення (зокрема, у зимовий період), розширює ринок збуту аграрної продукції тощо.

Науковий дискурс середини XIX ст. мав важливе теоретико-методологічне значення, оскільки у його контексті були обґрунтовані дві парадигмальні моделі економічного розвитку країни, а саме ліберальна та протекціоністська. Серед різних підходів до оцінки ролі фритредерства у вітчизняній економічній науці найбільш плідною у методологічному сенсі стала концепція пропорційного збільшення елементів народногосподарської системи М.Бунге, відповідно до якої основою економічного прогресу є розвиток не лише вітчизняної промисловості, а й сільського господарства, дрібного мануфактурного виробництва, зовнішньої та внутрішньої торгівлі, промислово-торговельної інфраструктури, транспорту тощо. У своїх ідеях М.Бунге не заперечував протекціонізм як економічне явище, однак виступав проти його спрямованості на підтримку промислового великомасштабного виробництва⁵¹⁴.

Важливе місце в історії наукових поглядів на проблему протекціонізму посідала концепція економічного розвитку Б.Каліновського, центральною ідеєю якої є розвиток вітчизняної промисловості під впливом ринкових механізмів та за рахунок поступової мінімізації рівня державного регулювання економіки⁵¹⁵. Науковець у своїй концептуальній позиції поділяв ідеї фритредерства, проте, враховуючи реальні економічні умови розвитку країни та довготривале існування заохочувальної системи, підтримував застосування

⁵¹⁴ Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н.Соболев. – Томск : Типо-лит. Сибирского т-ва печатного дела, 1911. – С. 390, 392.

⁵¹⁵ Калиновский Б. О развитии и распространении идеи свободы торговли и применение ее к положительным законодательствам в главных западно-европейских государствах / Б.Калиновский. – СПб., 1859. – 219 с.

протекціонізму лише як тимчасового та перехідного інструменту на шляху досягнення основної цілі – свободи торгівлі.

Особливе місце серед фритредерських теорій економічного розвитку країни посідала концепція ефективного конкурентного середовища Л.Тенгоборського, який називаючи сільське господарство основою розвитку продуктивних сил країни, відводив промисловості роль допоміжного фактора. Називаючи основною умовою розвитку промисловості не державний патерналізм, а ефективне конкурентне середовище, Л.Тенгоборський відстоював думку про економічну недоцільність надмірного протекціонізму та виступав за суттєве зниження рівня інтенсивності державного покровительства⁵¹⁶.

До блоку патерналістських теорій економічного розвитку країни може бути зарахована концепція ліберального протекціонізму О.Ушинського, особливістю якої є трактування фритредерства як наукової утопії та визнання протекціонізму як істинної політики національної та економічної свободи. Зважаючи на концептуальні принципи німецької історичної школи, вчений вказував на те, що дійсна свобода міжнародно-економічних відносин можлива лише між країнами самостійними та незалежними одна від одної, а досягнення такої незалежності при абсолютно різних ступенях розвитку, багатства та могутності може бути здійснене лише за допомогою тимчасового й помірною протекціонізму⁵¹⁷.

Ідея протекціонізму як основи економічного розвитку країни є доміантною у концептуальній позиції К.Скальковського, що є своєрідною інтерпретацією у вітчизняній економічній думці наукових поглядів Г.Кері. Науковець трактує теорію свободи торгівлі як ідеал майбутнього, а головною умовою запровадження фритредерства вважає наявність надлишкової пропозиції вітчизняного виробництва за умови абсолютного задоволення потреб внутрішнього ринку. Концепція економічного розвитку К.Скальковського ґрунтується на засадах посиленого митного та промислового протекціонізму, який трактується вченим як основний механізм ефективного розвитку вітчизняної промисловості та стабілізації фінансової системи країни⁵¹⁸.

Аналіз еволюції вітчизняних концепцій економічного розвитку дозволив зробити висновок про те, що полеміку середини ХІХ ст. можна розглядати

⁵¹⁶ Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. – С. 12.

⁵¹⁷ Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности и об охранной системе, с изложением мнений разных писателей в защиту и против учения о свободе международной торговли / А.Ушинский. – СПб, 1858. – С. 7, 81–82.

⁵¹⁸ Докл. див.: Супрун Н.А., Боднарчук Т.Л. Формування концептуальних засад теорії економічного розвитку в контексті протекціоністсько-фритредерської полеміки ХІХ – початку ХХ ст. / Н.А.Супрун, Т.Л.Боднарчук // Проблеми економіки. – № 4. – Харків, 2013. – С. 309.

як один із чинників впливу на процес прийняття протекціоністських рішень уряду, оскільки частковою її заслугою стало суттєве пониження рівня інтенсивності державного покровительства. Запровадження фіскальних тарифів російського уряду наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років посилювало протекціоністсько-фритредерську полеміку у вітчизняній економічній науці. Дискусія цього періоду, на відміну від полеміки 1850–1860-х років, базувалася на обговоренні практичного досвіду реалізації протекціонізму в Російській імперії. Аналізуючи результати впровадження заохочувального та помірною протекціонізму, учасники цієї полеміки (Д.Менделєєв, С.Вітте, Є.Рагозін, І.Янжул, М.Шавров, М.Данилевський) намагаються адаптувати теоретичні засади протекціонізму до реального господарського життя. На противагу, за лібералізацію митно-торговельної політики виступали Я.Новіков, Р.Сементковський, О.Терехов, Є.Радциг, О.Головачов та інші. Проблематика дискусії цього періоду зводилася до вирішення питань необхідності розвитку внутрішньої промисловості, впливу охоронної політики на сільське господарство та інтереси споживачів, взаємозв'язку протекціонізму та фінансово-грошової системи країни.

Учасники дискусії не були абсолютно категоричними у своїх поглядах. Прихильники протекціонізму не заперечували історично визначеного аграрного характеру розвитку національного господарства, не вимагали встановлення абсолютного бар'єру для імпорту, а лише прагнули переходу країни на новий, аграрно-промисловий рівень розвитку та намагалися підтримати ще слабкі галузі вітчизняної промисловості в умовах посилення іноземної конкуренції. У свою чергу, прихильники фритредерства визнавали необхідність застосування протекціонізму в країні, проте наголошували на його тимчасовому та вибірковому характері. Державна підтримка повинна бути, з одного боку, направленою лише на ті сфери промисловості, умови зростання для яких можливо створити, або вони є природними, з іншого – обмеженою у часі, тобто підтримувати внутрішню промисловість уряд має до тих пір, доки вона не буде в змозі самостійно конкурувати з іноземними виробниками. Своєю часу це твердження обґрунтували представники класичної школи свободи торгівлі, а саме Дж.Мілль, Россі, М.Шевальє, Ж.-Б.Сей.

У контексті протекціоністсько-фритредерської полеміки кінця ХІХ ст. були сформовані концептуальні положення, які можуть розглядатися як різні, контраверсійні моделі економічного розвитку країни. Зокрема, важливе місце в історії наукових поглядів на проблему міжнародних економічних відносин посідає концепція раціонального протекціонізму Д.Менделєєва.

Вчений вперше обґрунтував первинну та вторинну форму промислового протекціонізму та вивів компромісну форму державного патерналізму, так званий раціональний протекціонізм, в основу якого покладено принцип селективності (підтримка пріоритетних галузей промисловості) та тимчасовості (політика протекціонізму має бути чітко обмежена у часі)⁵¹⁹.

Важливим внеском у розвиток теорії протекціонізму стала концепція економічного зростання країни С.Вітте, основана на форсованому розвитку вітчизняної крупномасштабної промисловості за посиленого державного регулювання економіки через механізм митного протекціонізму, інвестиційної політики, системи золотого монометалізму та масштабного залізничного будівництва⁵²⁰. Як запоруку ефективної реалізації державного патерналізму вчений розглядав співвідношення державного інтересу та національної економічної стратегії. Співзвучними до позицій С.Вітте були наукові ідеї І.Янжула, який одним із перших теоретично обґрунтував доцільність та економічну ефективність іноземного інвестування як чинника промислового прогресу країни.

У системі фритредерських концепцій чільне місце належить підходу, запропонованому Я.Новиковим, який одним із перших запровадив розгляд соціальних аспектів протекціонізму, наголошуючи на необхідності аналізу політики державного патерналізму не лише у макроекономічному вимірі (з точки зору впливу протекціонізму на загальний економічний добробут країни), а з погляду його наслідків для населення країни в цілому та окремої людини як економічного суб'єкта (споживача чи виробника) зокрема⁵²¹.

Важливе науково-прикладне значення має концепція економічного розвитку І.Озерова, у контексті якої вчений висловлює думку щодо необхідності державного покровительства сільськогосподарському та дрібному мануфактурному виробництву як організаційній основі розвитку ринкової економіки. Вчений наголошував, що визначальними умовами ефективної реалізації політики протекціонізму в країні є розширення місткості внутрішнього ринку та підвищення купівельної спроможності попиту населення⁵²².

⁵¹⁹ Менделеев Д.И. Толковый тариф или Исследование о развитии промышленной России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года / Д.И.Менделеев. – СПб, 1892. – С. 40–41, 46.

⁵²⁰ Виттэ С.Ю. Национальная экономия и Ф.Лист / С.Ю.Виттэ. – К. : "Киевское слово", 1889. – С. 14.

⁵²¹ Самнер У., Новиков Я. Заблуждения протекционизма / У.Самнер, Я.Новиков. – М. : Экономика, 2002. – 254 с.

⁵²² Озеров И.Х. Экономическая Россия и её финансовая политика на сходе XIX и в начале XX века / И.Х.Озеров. – М. : Тип. т-ва И.Н.Кушнарёва и К°, 1905. – 259 с.

Сформовані в контексті наукового дискурсу другої половини XIX ст. лібералістичні та протекціоністські концепції міжнародної економічної взаємодії країни не відповідали інтересам державного фіскалізму, а були зорієнтовані на суспільно-економічні реалії та скеровані на цілі розвитку національного господарства, а тому на сучасному рівні розвитку економічної науки можуть розглядатися як теоретичні моделі економічного розвитку.

6.2. Розвиток теорій міжнародної господарської взаємодії у XX ст.

Становлення вітчизняних концепцій зовнішньоекономічної політики в XX ст. відбувалося в умовах ідеологічного протистояння капіталістичної та соціалістичної моделей суспільно-економічного розвитку на практиці та неокласичного підходу й марксизму в теорії. Таке протиріччя політико-економічного середовища XX ст. викликало певну дестабілізацію у розвитку вітчизняної економічної думки, що позначилася послідовною зміною періодів розквіту й занепаду. Зокрема, еволюція поглядів вітчизняних вчених-економістів на проблему міжнародних економічних відносин у цілому та протекціонізму зокрема відбувалася протягом декількох етапів:

- період 1920–1930-х років, що характеризувався домінуванням в економічній науці концепції побудови соціалістичного суспільства;

- етап 1940–1950-х років, відмітний суттєвим занепадом розвитку економічної теорії через низку політико-економічних чинників (політичних репресій уряду, воєнних дій 40-х років та необхідності повоєнної відбудови вітчизняної економіки);

- період 1960–1990-х років, у межах якого метою економічної науки був пошук компромісу між західноєвропейською та радянською системою господарювання.

Початок XX ст. ознаменував новий етап у розвитку теорії міжнародної торгівлі та зовнішньоторговельної політики, у тому числі протекціонізму, зміни якого відбуваються під дією відповідних політичних і суспільно-економічних умов розвитку як світової економіки в цілому, так і вітчизняного господарства зокрема. Економічна думка розвивалася у відповідь на запити тогочасних реалій розвитку світового господарства, що характеризувалися такими рисами:

- поглибленням економічних диспропорцій у розвитку країн: нерівність у сфері продуктивності праці, доходів та матеріального добробуту;

– утворенням численних міжнародних організацій, які підтримують геґемонію промислово-розвинених країн; циклічністю та нестабільністю розвитку економік ринкового типу;

– регіональними фінансово-економічними кризами; встановленням пріоритету людських, фінансових, енергетичних і військових ресурсів у забезпеченні світового лідерства тощо.

Вагомий вплив на формування вітчизняних концепцій зовнішньоекономічної діяльності як чинника економічного розвитку мала перебудова суспільно-економічного життя всередині країни, характерними рисами якої в практичному аспекті стали тотальна колективізація та обмеження приватного підприємництва; форсована індустріалізація, чинником реалізації якої було селянство; мілітаризація економіки, а в теоретичному – побудова моделей комунізму та радянського соціалізму, в основу чого лягло економічне, політичне, ідеологічне протистояння всьому іншому світу⁵²³.

Хоча вітчизняна економічна думка початку ХХ ст. характеризувалася ідеологічним плюралізмом, проте все-таки можна виділити два основних напрямки її розвитку, а саме офіційний, представники якого повною мірою підтримували політику тогочасної влади, та альтернативний. Зокрема, теоретична концептуалізація міжнародних економічних відносин у вітчизняній економічній думці 1920–1930-х років відбувалася, з одного боку, в працях науковців, прихильників соціалістичного господарства, з іншого – у дослідженнях вчених-економістів, що відстоювали західноєвропейський орієнтир розвитку українського господарства. Зокрема, ринкові форми побудови національного господарства відстоювали у своїх працях М.Слабченко, Д.Багалій, К.Воблий, М.Волобуєв, М.Бухарін, О.Чаянов, М.Кондратьєв, О.Челінцев, М.Птуха, В.Вернадський та інші. На противагу, ідеї радянського соціалізму, а відповідно й ідею державної монополії зовнішньої торгівлі, поділяли Й.Кулішер, О.Копорський, Є.Костелянський, С.Булгаков, О.Богданов, Є.Преображенський, С.Струмлінін, Л.Красін та інші.

Важливе місце в історії наукових поглядів на проблему міжнародних економічних відносин займала концепція М.Слабченка щодо природної орієнтації економіки України на Захід. Учений відстоював ідею капіталістичного розвитку вітчизняного господарства на основі принципу економічних свобод та заперечував доцільність реалізації протекціонізму не лише як зовнішньоторговельної, але й економічної політики радянського уряду в цілому, оскільки, на думку вче-

⁵²³ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М.Литвин, Г.В.Боряк, В.М.Геєць та ін. ; відп. ред. В.А.Смолій ; авт. кол. : Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран, В.К.Баран та ін.] ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 167.

ного, державний патерналізм є одним із основних чинників ліквідації будь-яких проявів української автономії (як політичної, так й економічної)⁵²⁴. Позиції економічного лібералізму відстоював і Д.Багалій, який аналізуючи та оцінюючи історичну практику реалізації охоронної політики, повністю заперечував доцільність проведення політики жорсткого протекціонізму, що гальмує розвиток вітчизняної промисловості, веде до монополізації внутрішнього ринку та поглиблює процес соціальної стратифікації.

Наукові позиції М.Слабченка та Д.Багалія розділяли також К.Воблий та М.Волобуєв, які розглядали державний патерналізм як негативне явище для вітчизняної економіки, оскільки саме ця політика веде Україну до статусу "радянської колонії". Науковці наголошували на тому, що радянський протекціонізм перешкоджає самобутньому розвитку економіки української держави та використанню її природно-географічних та соціально-економічних переваг у налагодженні ефективних зовнішньополітичних та економічних зв'язків. Однак слід зауважити, що у своїй концепції орієнтації на південь К.Воблий припускав можливість урядової підтримки розвитку вітчизняного портового господарства, оскільки розглядав чорноморсько-азовські порти як основну сполучну ланку між радянською державою та європейським ринком та доміантним чинником налагодження зовнішньоторговельного співробітництва з Європою, вигоди від якого зможе отримати українська територія⁵²⁵.

Поміркованими були погляди на проблему реалізації протекціонізму в країні вчених-економістів О.Чаянова та М.Кондратьєва. Ці вчені не схвалювали виняткову орієнтацію уряду на підтримку промислового виробництва, проте визнавали необхідність стимулювання та покровительства розвитку сільськогосподарського сектора як основного чинника забезпечення продовольчої безпеки країни⁵²⁶. Слід відмітити, що у вітчизняній економічній науці О.Чаянов та М.Кондратьєв були одними із перших представників концепції аграрного протекціонізму, найповніше обґрунтованої на початку ХХ ст. представниками класичної німецької економічної школи А.Вагнером,

⁵²⁴ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М.Слабченко. – Одеса : ДВУ, 1927. – Т. 2. – 278 с.

⁵²⁵ Гончарук Т.Г. Транзитна торгівля України першої половини XIX століття в працях О.П.Оглоблина / Т.Г.Гончарук // Записки історичного факультету / Одес. нац. ун-т імені І.І.Мечнікова, Історичний факультет. – № 17. – Одеса, 2006. – С. 334.

⁵²⁶ А.В. Чаянов – защитник трудового крестьянства и кооперации Н.Д. Кондратьев: исследование проблем экономической динамики [Електронний ресурс]. – Доступний з : <www.int-max.net/2e_economy_.htm>.

Л.Поле, Г.Ольденбергом. Вітчизняні вчені-економісти розділяли позиції західноєвропейських науковців та вказували на те, що запорукою утримання світового лідерства країни та її національної безпеки є економічна самостійність, досягнення якої можливе не лише за рахунок розвитку національної промисловості, а й сільського господарства. При цьому вчені-економісти наголошували на необхідності застосування загальноекономічних та митно-тарифних заходів аграрного протекціонізму, який, крім забезпечення продовольчої безпеки, ще й попереджує поглиблення соціальних диспропорцій та загострення соціальних антагонізмів в середині країни⁵²⁷.

У межах цієї групи концепцій важливо відмітити ринкову теорію М.Бухаріна, у контексті якої як чинник економічного зростання вчений розглядав приватизацію вітчизняних підприємств іноземними капіталістами. Вчений наголошував на доцільності стимулювання припливу іноземних інвестицій в економіку країни та розвитку іноземного підприємництва як каталізатора процесу відновлення національного господарства. Негативно М.Бухарін оцінював окремі заходи політики урядового протекціонізму (кредитні, компенсційні, податкові), що забезпечували вітчизняній промисловості монопольне положення на ринку, надприбутки та перелив коштів із сільського господарства у сферу національної мануфактури. Прихильники альтернативних концепцій економічного розвитку розглядали як чинники зростання вільний ринок, помірні темпи розвитку вітчизняної промисловості, всебічну підтримку сільського господарства, функціонування якого має базуватися на приватній власності, підприємницькій ініціативі та стимулюванні сільськогосподарського експорту.

Протилежні позиції у вітчизняній економічній думці відстоювали прихильники доктрини Маркса – Енгельса та концепції економічного розвитку В.Леніна. Зокрема, Й.Кулішер розглядав протекціонізм як один із основних інструментів впливу на промисловий, фінансовий та соціальний розвиток країни, О.Копорський та Є.Костелянський стверджували, що за низького рівня конкурентоспроможності та технологічності національного промислового виробництва основним ринком реалізації вітчизняної продукції є внутрішній, розвиток якого стимулює та підтримує радянський протекціонізм. Натомість В.Чубар вказував на необхідність реалізації політики протекціонізму як основного інструменту підвищення конкурентоспроможності вітчиз-

няної промислової продукції через її здешевлення завдяки забезпеченню паливом та сировиною фабрично-заводських підприємств на пільгових умовах, сприяння розвитку кооперативної торгівлі, сільського господарства та важкої індустрії.

У цьому контексті важливо відзначити теоретичні погляди Б.Красіна, який як один із прихильників радянського соціалізму виступав за всебічну націоналізацію внутрішньої економіки, впровадження політики жорсткого протекціонізму у зовнішньоторговельних відносинах, наголошуючи на неприпустимості реалізації принципів свободи торгівлі. У своїх наукових працях він стверджував, що в умовах суттєвого послаблення економічного зростання країни в результаті багаторічної війни, інтервенції та економічної блокади впровадження економічного лібералізму рівносильне краху національного господарства, характерними рисами якого мали б стати девальвація національної валюти, знецінення вітчизняного експорту, зростання величини державного боргу тощо⁵²⁸.

Окремо слід звернути увагу на теоретичні погляди Є.Преображенського та С.Струмиліна. Зокрема, у своїй концепції первинного соціалістичного нагромадження Є.Преображенський розглядав заходи митного протекціонізму та окремі інструменти цінової, акцизної та податкової політики як головні шляхи переливу капіталу у державний сектор. Вчений був прихильником форсованої індустріалізації та швидкого нарощування промислового виробництва. Як основні джерела фінансування цих процесів він розглядав імпортне мито, виробничі субсидування, політику державних закупівель. Прихильником економічного націоналізму й жорсткого протекціонізму був С.Струмилін, який заперечував можливість розвитку вітчизняної економіки на вільних ринкових умовах, свободу конкуренції та сповідував ідею централізованого планового управління народним господарством.

У процесі обґрунтування напрямів, темпів і джерел соціалістичної індустріалізації одним із важливих напрямів дослідження стало розроблення теорії світового господарства та міжнародних економічних відносин. Зокрема в праці В.Акуленка "Проблема мирового хозяйства" (1928) для розкриття рушіїв економічного розвитку світогосподарської системи вперше було запропоноване визначення світового господарства з використанням понять "доцентрові та відцентрові сили". Вчений наголошував, що світове господарство є системою виробничих відносин між одиничними господарствами

⁵²⁷ Шапошников Н.Н. Протекционизм и свобода торговли [Електронний ресурс] / Н.Н.Шапошников. – М.: Экономическая жизнь, 1924. – Доступний з: <www.sotsium.ru/books/118/203/shaposhnikov_protection_and_free_trade.htm>.

⁵²⁸ Красин Л.Б. Внешторг и внешняя экономическая политика советского правительства / Л.Б.Красин. – СПб., 1921. – С. 25–26.

всієї земної кулі, яка підпорядкована у своєму розширеному відтворенні силам доцентрового порядку – у зв'язку з початками продуктивних сил всієї цієї системи, і відцентрового порядку – у зв'язку з диференціацією цієї системи на низку політично диференційованих секторів, що прагнуть підпорядкувати розвиток усієї системи своїм "національним" інтересам". Таким чином було започатковане наукове дослідження закономірностей розвитку світового господарства, що стало основою вироблення обґрунтованих підходів до зовнішньоекономічних і зовнішньополітичних відносин СРСР з іншими країнами. Створений при Комуністичній академії Інститут світового господарства та світової політики (1925 р., Москва) став головним науковим осередком у галузі теоретичного розроблення питань зовнішньої політики держави, зокрема, економічної.

Занепад вітчизняної економічної думки в 1940–1950-х роках був пов'язаний не лише з воєнними подіями та необхідністю післявоєнної розбудови економіки країни, а насамперед з репресивною політикою сталінського уряду, характерною особливістю якої було фізичне винищення інакомисльців, боротьба з "космополітизмом", цензура, закриття провідних економічних видань тощо. У той же час необхідність відновлення довоєнних темпів розвитку вітчизняної важкої та легкої промисловості, сільського господарства, реконструкції транспортної інфраструктури, активізації національного експорту сприяли трансформації соціалістичної моделі економічного розвитку, структурним елементом яких була державна монополія зовнішньої торгівлі. В наукових розробках вітчизняних вчених-економістів тогочасного періоду політика помірної протекції розглядалася не лише як механізм захисту ослабленої вітчизняної промисловості від впливів зовнішнього середовища, а й як важливий інструмент економічної консолідації політичного режиму. Імпорт розглядався не лише як засіб збільшення державного тарифного доходу, але й джерело ліквідації споживчого й інвестиційного дефіциту. У межах даного періоду важливо відмітити роботи К.Островитянова, М.Адлера, О.Вознесенського, М.Колганова, О.Корягіна, С.Струмиліна.

Аналіз еволюції вітчизняних концепцій економічного розвитку 1960–1990-х років дозволяє зробити висновок про їхній дискусійний характер. З одного боку, окремі вітчизняні науковці підтримували економічну політику радянського уряду, основу на централізованому управлінні вітчизняним виробництвом, монополізації державної власності, економічному ізоляціонізмі, державному патерналізмі (І.Плужников, А.Антонович, В.Черняк, І.Ястремський, В.Голіков). З іншого боку, у вітчизняній економічній науці

сформувалася група вчених, яка відстоювала ідеї економічного лібералізму, орієнтованого на плюралізм форм власності, підвищення рівня відкритості вітчизняної економіки, лібералізацію цін, стимулювання залучення іноземного інвестування, вихід на зовнішні ринки (Ю.Пахомов, І.Лукинов, А.Філіпенко, А.Чухно, В.Лановий, П.Хромов, Л.Абалкін тощо). Вітчизняні науковці наголошували на недієвості радянської моделі суспільно-економічного розвитку, наслідками реалізації якої став дефіцит товарів, низький технологічний рівень та висока капіталомісткість вітчизняного виробництва, продовольча криза, значні інфляційні процеси, та вказували на доцільність ринкової трансформації економіки України.

Розкриваючи особливості концептуалізації протекціонізму у вітчизняній економічній думці 1960–1990-х років, насамперед, слід відмітити концепцію самостійних госпрозрахункових одиниць, одним із авторів якої є О.Ліберман. Прихильники впровадження реального госпрозрахунку наголошували на необхідності звільнення вітчизняного підприємництва від урядової підтримки. Такі кроки мали забезпечити реформування механізму розподілу підприємницького прибутку за ринковим типом як домінуючого стимулу підвищення ефективності виробництва⁵²⁹.

Важливим внеском у розроблення теорії економічного розвитку 1980–1990-х років стала концепція економіки конкурентного типу Ю.Пахомова, відповідно до якої запорукою економічного зростання країни є трансформація національної економіки у напрямку відмови від державного патерналізму та орієнтація на ринкові механізми господарювання. Згідно концепції євразійської інтеграції Л.Абалкіна як чинники економічної модернізації розглядаються економічний лібералізм та науково-технологічний обмін. Поряд з Л.Абалкіним ідею розвитку економіки на принципах лібералізму розробляли Ю.Ольсевич, Г.Попов, Ю.Осіпов, Д.Львов.

Вітчизняними прихильниками західноєвропейської теорії "функціональних фінансів" А.Антоновичем та І.Плужниковим було розроблено концепцію фінансового протекціонізму, що розглядався вченими як оптимальна модель ефективного державного регулювання валютно-фінансової системи країни. Зокрема, А.Антонович наголошував на доцільності кореляції митного та фінансового протекціонізму, оскільки, на думку вченого, лише встановлення високих митних тарифів на продукцію іноземного виробництва, з одного боку, та державне кредитування підприємств на пільгових умовах, з

⁵²⁹ Історія економічних вчень : підручник / за ред. В.М.Тарасевича, Ю.Є.Петруні. – К. : "Центр учбової літератури", 2013. – С. 290.

іншого – забезпечить розвиток пріоритетних галузей народного господарства. У своїх наукових позиціях І.Плужников хоч і підтримував політику фінансового протекціонізму, проте наголошував на його реалізації лише через непрямі економічні інструменти (податкові, нормативні, коригувальні). На думку вченого, умовою ефективною реалізації фінансового протекціонізму є врахування фази економічного циклу, в якій перебуває країна, та запровадження регуляторних заходів лише на етапі економічного піднесення або зростання.

Починаючи з 1960-х років, у зв'язку з актуалізацією продовольчої проблеми у вітчизняній економічній думці розвивається концепція аграрного протекціонізму. Значна увага вітчизняних вчених була приділена розробці моделей розвитку національного сільськогосподарського сектору. В.Береговий, М.Корецький, М.Крупка, В.Назаренко, А.Папцов, Т.Приходько, О.Могильний наголошували на необхідності підтримки вітчизняного аграрія через механізми податкової, кредитної, компенсаційної політик із метою підвищення його конкурентоспроможності та експортного потенціалу, формування потужного внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, покращення показників зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією, розвитку аграрної інфраструктури тощо.

Окремо слід звернути увагу на перехідний період 1990-х років, коли в економічній науці постала гостра проблема трансформації та перебудови економіки незалежної держави. В українській економічній думці того періоду була сформована низка відмінних варіантів моделі економічного розвитку, у контексті яких поряд із розробкою теорій внутрішнього реформування національного господарства, з'явилися новітні концепції міжнародної економічної взаємодії. Практичний курс уряду на лібералізацію та інтеграцію економіки України у світове господарство був неоднозначно оцінений вітчизняним науковим товариством, в результаті чого були вироблені, з одного боку, моделі економічного розвитку, основані на принципах економічного лібералізму, з іншого – концепції, що відстоювали радянську модель розвитку господарства.

Важливо відмітити модель народної економіки С.Мочерного, основаної на множинності типів власності (за домінування трудової колективної власності), розвитку ефективної системи соціального захисту населення та децентралізованому економічному плануванні⁵³⁰. У контексті теорії плано-

⁵³⁰ Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження / С.В.Мочерний. – Львів : Світ, 2001. – С. 334.

мірної ринкової системи, науковець звернув увагу на негативні наслідки реалізації ліберального курсу зовнішньоекономічної політики, а саме дестабілізацію розвитку внутрішнього ринку, падіння вітчизняного виробництва. С.Мочерний наголошував на необхідності оптимального поєднання заходів фритредерства та раціонального протекціонізму з метою підтримки найперспективніших галузей національного господарства в умовах посилення іноземної конкуренції. Водночас вчений акцентував увагу на податкових полегшеннях, кредитних стимулах, необхідності диверсифікації вітчизняного експорту, створенні сприятливого інвестиційного клімату для залучення іноземного інвестора як чинника трансформації вітчизняної промисловості.

Особливе місце у вітчизняній економічній думці 1990-х років посіла інтегральна модель економічного розвитку А.Філіпенка, яка, на думку науковця, дозволяє повніше реалізувати національні інтереси у світовому господарстві⁵³¹. У межах цієї концепції вчений розвиває думку про необхідність державного регулювання економічного розвитку на основі збалансованого поєднання ринкових заходів та інструментів державного патерналізму. Разом з тим науковець наголошує, що в умовах трансформаційної економіки адміністративні та обмежувальні заходи урядового покровительства мають поступатися макроекономічним механізмам, що сприятимуть створенню умов для стабільності й неперервності процесу відновлення національного господарства як єдиного цілого, інтегрованої системи, та досягнення на основі цього підвищення економічної ефективності, міжнародної конкурентоспроможності та економічної безпеки⁵³².

Співзвучною до концепції А.Філіпенка була теорія господарського механізму А.Чухна, в межах якої науковець наголошував на необхідності раціонального поєднання механізму ринкового саморегулювання та заходів державного впливу (у тому числі протекціонізму)⁵³³. Як чинник економічного зростання А.Чухно розглядав інновації, а тому у сфері міжнародної господарської взаємодії відстоював необхідність реалізації тих заходів зовнішньоекономічної політики, які сприяють науково-технічному зростанню та інноваційному розвитку країни. Зокрема, важливу роль він відводив норма-

⁵³¹ Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А.С.Філіпенко. – К. : Знання, 2007. – С. 596–599.

⁵³² Пахомов Ю.Н., Филипенко А.С. Международные стратегии экономического развития / Ю.Н.Пахомов, А.С.Филипенко, Д.Г.Лукьяненко, Ю.В.Макогон, С.В.Громенкова. – Донецк : ДНУ, 2001 – С. 36.

⁵³³ Чухно А.А. Перехід до ринкової економіки / А.А.Чухно. – К. : Наук. думка, 1993.

тивно-правовим інструментам, системі середньострокової та довгострокової кредитної підтримки підприємств, державним замовленням, урядовим асигнуванням, податковим полегшенням тощо. У своїй теорії державного регулювання економіки А.Чухно акцентував увагу на необхідності створення сприятливого інвестиційного клімату для стимулювання іноземного підприємництва та трансферу виробничих технологій.

Як один із чинників економічного розвитку Ю.Пахомов, А.Філіпенко, Д.Лукьяненко, Ю.Макогон, С.Громенкова розглядали ефективно поєднання заходів загальносистемної та селективної промислової політики. Загальносистемна промислова політика спрямована на забезпечення загальних правових, економічних та інституційних умов економічного розвитку країни. Заходи цієї політики діють на макроекономічному рівні та створюють ефективне середовище для діяльності всіх суб'єктів національного господарства. Ця політика носить ліберально-дирижистський характер, оскільки, а з одного боку, забезпечує рівні умови виробництва для усіх ринкових суб'єктів, з іншого, встановлює межі їхньої господарської поведінки. Серед заходів такої політики вчені вказують податкові інструменти, фінансові та валютно-кредитні інструменти, митно-тарифні режими та нетарифні заходи, технічно-санітарні та екологічні стандарти тощо.

Натомість теорія селективної промислової політики передбачає регулювання діяльності окремих суб'єктів ринку (підприємств, галузей, регіонів) на мікроекономічному рівні. Разом з тим науковці наголошують, що селективна підтримка вітчизняної індустрії стає ефективною, результативною та максимально відповідає запитам вітчизняної промисловості лише тоді, коли повною мірою реалізовані загальносистемні заходи, спрямовані на формування макроекономічного, інвестиційно-інноваційного, правового та інфраструктурного середовища⁵³⁴. Серед заходів промислової політики перехідного етапу найбільш ефективними, на думку вітчизняних економістів, є інформаційні методи (економічні прогнози, маркетингові дослідження, організація системи консалтингових послуг), заходи макроекономічного регулювання (валютно-фінансові, бюджетні), ресурсні методи (державні замовлення та урядові закупки, адресне виробниче субсидування, пільгове кредитування), інституціональні механізми (адміністративні (ліцензії, квоти, стандарти, технічно-санітарні норми, екологічні нормативи), нормативно-правові).

У цілому наукові дослідження вітчизняних економістів 1990-х років були спрямовані на вивчення західноєвропейських моделей економічного розвитку та пошук ефективних шляхів їхнього пристосування до реалій розвитку національного господарства, розроблення економічної моделі національного господарства, основаної на принципі "конвергенції". Така економічна модель побудована на раціональному поєднанні заходів державного регулювання з механізмами ринкового саморегулювання у внутрішній політиці та ліберально-протекціоністського інструментарію у сфері міжнародної економічної взаємодії. Більшість вітчизняних економістів розглядали так звану змішану економічну модель як найоптимальнішу в умовах перехідної трансформації вітчизняного національного господарства, яка за своєю суттю є симбіозом ліберальної концепції економічного розвитку та теорії закритої національної економіки. Основною перевагою такої моделі є реалізація як державного, так і приватногосподарського інтересу.

6.3. Проблематика економічного розвитку в контексті інтеграції України в систему світового господарства (кінець XX – початок XXI ст.)

Концептуалізація міжнародних економічних відносин як чинника економічного розвитку у вітчизняній економічній науці кінця XX – початку XXI ст. відбувається в умовах переходу світового господарства на новий, вищий, рівень розвитку та якісних внутрішньо-економічних і політичних трансформацій в Україні. Зокрема, еволюція вітчизняної економічної науки у новітній період детермінована радикальними політико-економічними змінами, що позначилися розпадом СРСР та утворенням численних незалежних держав, формуванням глобального простору, посиленням процесів інтеграції, інтернаціоналізації та транснаціоналізації, зростанням обсягів міжнародних експортно-імпортних операцій, розширенням капіталопотоків, інтенсифікацією, модернізацією та концентрацією світового виробництва, розвитком соціальної інфраструктури та підвищенням рівня соціалізації глобального суспільства тощо. З іншого боку, на процес формування новітніх вітчизняних концепцій міжнародного економічного розвитку значний вплив чинили й внутрішні соціально-економічні та політичні умови, що характеризувалися низкою негативів, а саме, низьким рівнем розвитку продуктивних сил, падінням основних економічних показників, зниженням життєвого рівня населення, посиленням податкового навантаження, поглибленням дефіциту державного

⁵³⁴ Пахомов Ю.Н., Филипенко А.С. Международные стратегии экономического развития. – С. 51.

бюджету, тінізацією економіки, масовим відпливом капіталів закордон, бартеризацією зовнішньоторговельних операцій тощо.

Такі інтернальні та екстернальні умови вимагали від української держави якісних суспільних змін, а саме – переходу від системи централізованого директивного управління національною економікою до ринкових форм господарювання, а в теорії – пошуку ефективних шляхів трансформації директивної економіки в ринкову, структурним елементом чого мало стати вироблення нової конструктиви міжнародного економічного розвитку.

Під впливом системи ендегенних (диспропорції внутрішньо-економічного розвитку країни в пострадянський період, посилення відкритості та інтегрованості національної економіки у світове господарство) та екзогенних (глобалізація та посилення МПП, НТП та формування техносфери, економічний монополізм світового господарства, утворення ТНК, інтернаціоналізація господарського життя, створення низки міжнародних валютно-фінансових та торговельних організацій) чинників зростає роль концепцій міжнародного економічного розвитку як у світовій економічній науці, так й у вітчизняній економічній думці новітнього періоду. З огляду на це вироблення ефективної моделі міжнародних економічних відносин незалежної України, яка б, з одного боку, сприяла побудові конкурентоспроможної національної економіки, а з іншого – забезпечила синергетичний ефект від стратегічного курсу, спрямованого на інтеграцію у світове господарство, стало основним завданням українських вчених-економістів.

Вагомий вплив на формування поглядів українських вчених-економістів чинили пануючі в американській та західноєвропейській економічній думці концепції, а саме ордоліберальна або монетаристська теорія та неокейнсіанство з його теоретичними постулатами державного регулювання економіки. Це сприяло виокремленню у вітчизняній економічній теорії двох концептів економічного розвитку країни в пострадянський період.

Зокрема, групою вчених-економістів була обґрунтована доцільність впровадження неокласичної моделі економічного розвитку, що була запропонована Дж.Саксом та Дж.-Дж.Стіглером та передбачала абсолютне переважання у відносинах власності приватної форми, розвиток вільного ринку та ринкове саморегулювання, повну лібералізацію цінової та зовнішньоторговельної політики без раціонального поєднання із заходами протекціонізму, мінімізацію державного втручання в економічні процеси. Ключовою в межах цієї моделі економічного розвитку є концепція інтеграції України у світовий економічний простір, основана на лібералізації торго-

вельного режиму, запровадженні єдиних стандартів розвитку конкурентного середовища, взаємному сприянні пошкваленню інвестиційного клімату та спільної підприємницької діяльності. Також важливо зауважити, що в основі формування інтеграційних концептів у вітчизняній економічній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст. лежить система відповідних західноєвропейських та американських теорій міжнародного економічного розвитку.

У межах західноєвропейських інтеграційних теорій привертають увагу концепція ринкової інтеграції (А.Мюллер-Армак, В.Репке), що основана на принципі фритредерства та мінімізації державного втручання; ринково-інституційна концепція інтеграції (М.Алле, Б.Баласса, Д.Кремер), відповідно до якої взаємозв'язки між країнами формуються на основі становлення міжнаціональних правил економічної діяльності; структурна концепція інтеграції (Г.Мюрдаль), що передбачає інтеграцію не окремих національних ринків, а економік у цілому; дирижистська концепція інтеграції (Р.Купер, А.Філіп, Ф.Перру та інші), яка на відміну від попередніх теорій, оснований на принципі економічного лібералізму, обґрунтовує доцільність державного регулювання макроекономічної політики, у тому числі застосування окремих заходів протекціонізму в межах реалізації інтеграційної стратегії⁵³⁵. Серед європейських інтеграційних теорій важливо відмітити й низку так званих альтернативних, зокрема, концепцію секторальної інтеграції М.Шумана, концепцію селективної інтеграції, теорію концентричних кіл тощо. В межах американських моделей економічної інтеграції слід виділити функціональну концепцію інтеграції Т.Парсонса, уніфікаційну концепцію інтеграції Є.Етціоні, комунікативну концепцію інтеграції К.Дойча тощо.

У контексті вітчизняних інтеграційних концепцій важливе місце посідають моделі міжнародного економічного розвитку А.Філіпенка, Ю.Пахомова, Д.Лук'яненка, В.Кончина, В.Луженцова, І.Бураковського, О.Чалого, Я.Малика, О.Ковальової, В.Стрельцова та інших. Зокрема, бігравітаційна інтеграційна модель А.Філіпенка передбачає одночасну інтеграцію української економіки до Європейського економічного простору та Європейського союзу та виходить із пріоритету національних інтересів, необхідності реалізації власних порівняльних і конкурентних переваг, залучення іноземних інвестицій, підвищення рівня технологічного забезпечення процесу вітчизняного виробництва. Як вказує А.Філіпенко, реалізація окресленої концепції дасть змогу Україні інтегру-

⁵³⁵ Зуев А. Глобализация: аспекты, о которых мало говорят / А.Зуев, Л.Мясникова // Международная экономика и международные отношения. – 2004. – № 8. – С. 54–55.

ватися в європейські структури не шляхом поглинання (інвазії) її економіки Євросоюзом, а в результаті наближення, взаємної адаптації господарських структур і формування в Європі нової інтеграційної архітектури, яка значною мірою відповідатиме сучасним цивілізаційним цінностям та принципам міжнародного економічного і політичного співробітництва⁵³⁶. На основі вказаної концепції була розвинена мультигравітаційна регіональна торговельна модель та концепція диференційованої інтеграції, в межах якої одні вчені-економісти обґрунтовують необхідність посилення взаємозв'язку між національною економікою та Європейським союзом в цілому, а інші вказують на доцільність реалізації інтеграційної стратегії за принципом селективності, тобто налагодження взаємовигідних торговельних зв'язків лише із стратегічними західноєвропейськими партнерами. Водночас як механізм інтеграції національної економіки у світовий економічний простір зазначені вчені вказують поступову лібералізацію торговельного режиму.

Натомість концепції міжнародного економічного розвитку передбачають здійснення економічної інтеграції країни через механізм урядової протекціоністської політики. Зокрема, Я.Жаліло та А.Сементковський ефективною моделлю міжнародного економічного розвитку України вважають перехідний протекціонізм, що має виходити не з позиції обмеження конкуренції, а з необхідності забезпечення на внутрішньому ринку її добросовісного характеру. Це передбачає реалізацію політики цілеспрямованого сприяння розвитку ефективних вітчизняних виробництв, національного капіталу, що діє у межах чинного законодавства, доходів і рівня споживання населення України, активної підтримки становлення сучасної конкурентоспроможної економічної системи, що й забезпечить країні посилення її економічних позицій на світовому ринку⁵³⁷.

Слід виділити концепцію колективного (взаємоузгодженого) протекціонізму В.Храмова та О.Беляєва, відповідно до якої у відносинах з головними торговельними партнерами (учасниками відповідних регіональних інтеграційних угруповань) мають бути збережені фритредерські позиції та впрова-

джена єдина протекціоністська політика щодо третіх країн⁵³⁸. Досить обґрунтованою є точка зору А.Поручника, який, досліджуючи основи запровадження Україною мобілізаційної моделі економічного розвитку, яка базувалася б на поєднанні національної ресурсної бази і світогосподарських руйнівних сил, зазначає, що однією із парадигмальних засад такої моделі повинен бути сильний (агресивний) протекціонізм у поєднанні з процесом поетапної транснаціоналізації національної економіки⁵³⁹. Разом з тим як зазначає вчений, заходи агресивного протекціонізму мають бути скеровані на захист найбільш розвинених монополізованих галузей економіки з метою отримання високого прибутку на внутрішньому ринку та агресивної експансії на зовнішніх ринках. Важливо також згадати концепцію інверсивного протекціонізму В.Сіденка, яка передбачає стримування розвитку сировинного експорту та підвищення конкурентоспроможності товарів високого ступеня обробки шляхом більш високих обмежувальних бар'єрів⁵⁴⁰.

Концептуалізація міжнародної економічної інтеграції як чинника розвитку національного господарства у вітчизняній економічній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст. здійснена на основі поєднання ідеалістичного підходу, згідно з яким інтеграційний процес реалізується в момент усвідомлення народами окремих країн і континентів необхідності культурного та релігійного єднання, й реалістичного підходу, відповідно до якого інтеграція здійснюється лише на основі закріплених у договірній формі політичних та економічних засад.

Поряд з прибічниками теорії міжнародної економічної інтеграції як основи господарської перебудови країни, у вітчизняній економічній думці новітнього періоду сформувалася група вчених-економістів, які не були прихильниками радикальних економічних трансформацій, а обґрунтовували необхідність поступової модернізації пострадянської економіки з акцентом на вироблення ефективної внутрішньої промислової політики, важливим структурним елементом якої розглядалася синергетична взаємодія помірною

⁵³⁸ Храмов В.О. Зовнішньоекономічна політика: навч. посібник / В.О.Храмов, Ю.А.Бовтрук. - К.: МАУП, 2002. – С. 10; Економічна політика: навч. посібник / О.О.Беляєв [та ін.]. – К.: КНЕУ, 2004. – С. 228.

⁵³⁹ Поручник А.М. Національний інтерес України: економічна самодостатність у глобальному вимірі: монографія / А.М.Поручник. – К.: КНЕУ, 2008. – С. 68.

⁵⁴⁰ Сіденко В.Р. Лібералізація та протекціонізм перехідних економік у глобальному середовищі / В.Р.Сіденко // Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: монографія / за ред. Д.Г.Лук'яненка. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 188.

⁵³⁶ Філіпенко А. Бігравітаційний варіант міжнародної економічної інтеграції України [Електронний ресурс] / А.Філіпенко // Економічний часопис – XXI. – 2006. – № 5–6. – Доступний з: <<http://soskin.info/ea/2006/5-6/20060501.html>>.

⁵³⁷ Жаліло Я.А. Концептуальні засади стратегії економічного протекціонізму / Я.А.Жаліло, А.Ю.Сменковський // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1–2. – С. 104–113.

протекціонізму та економічного лібералізму, інституціоналізація національного господарства, реформування відносин власності.

У межах такої моделі структурної перебудови економіки важливу роль відігравали концепції промислової політики (В.Коломойцев, Ю.Кіндзерський); теорія нової структури власності та відносин власності (П.Єщенко, В.Черняк); концепція інституційної модернізації (С.Єрохін, А.Данилюк, А.Кондаков, Г.Климко, Т.Ковальчук, І.Лукінов та ін.); концепція вітчизняного економічного розвитку (Ю.Бажал, В.Геєць, А.Гальчинський, Б.Малицький). Зокрема, концепція промислової політики В.Коломойцева передбачає активне використання заходів прямого державного покровительства у сприянні розвитку імпортозаміщувальних виробництв. Ю.Кіндзерський вказує на обов'язкове врахування стадії економічного розвитку країни при виробленні власної промислової політики, яка, у свою чергу, має бути скерована не лише на подолання негативного спаду суспільного виробництва, а й на трансформацію економічної структури та відновлення єдності відтворювального процесу.

Еволюція концепцій аграрного протекціонізму на початку XXI ст. характеризується появою двохаспектного змісту у теоретичному трактуванні категорії. Зокрема, вітчизняними вченими-економістами (В.Курило, І.Ломакіна, О.Настасенко, А.Макаренко, О.Зінчук) було виокремлено внутрішній та зовнішній аспекти аграрного протекціонізму. Зовнішньоекономічний аспект аграрного протекціонізму розкриває традиційне розуміння його політекономічного змісту, який полягає у всебічному захисті державою економічних інтересів сільськогосподарських товаровиробників на світових ринках сільськогосподарської продукції⁵⁴¹. Водночас заходи та методи зовнішнього аграрного протекціонізму повинні бути скеровані на підвищення міжнародної конкурентоспроможності національних сільськогосподарських товаровиробників, посилення експорту вітчизняної аграрної продукції, підтримку національних аграріїв у нових умовах ринкової конкуренції, захист внутрішнього ринку від недобросовісного імпорту тощо.

Внутрішньоекономічний аспект пов'язаний з відносинами аграрного сектора із іншими галузями національного господарства в середині країни. Враховуючи специфіку та особливості розвитку вітчизняного сільськогосподарського виробництва, а саме сезонний характер виробничого процесу, технічну та технологічну відсталість, порівняно низьку прибутковість, рен-

⁵⁴¹ Ломакіна І.Ю. Принципи державно-правового регулювання сільського господарства України / І.Ю.Ломакіна // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – № 3. – С. 95.

табельність та конкурентоспроможність галузі, необхідним є захист державою його інтересів перед іншими високомонополізованими сферами вітчизняної економіки⁵⁴². Вітчизняні вчені науковці вказують на те, що саме чітке розмежування внутрішнього та зовнішнього аграрного протекціонізму як за цілями й завданнями, так й за інструментарієм захисту, є однією із передумов ефективного управління вітчизняним агропромисловим комплексом. На цьому етапі розвитку вітчизняного сільського господарства внутрішній аграрний протекціонізм повинен бути спрямований на забезпечення стійкості аграрного сектору, стабілізацію ринкової кон'юнктури, підтримку прибутковості товаровиробників, підвищення рівня інноваційності та технологічності галузі, поліпшення її матеріально-технічного забезпечення, наукового та інформаційного обслуговування⁵⁴³.

У питанні вибору відповідних заходів та інструментів реалізації аграрного протекціонізму на сучасному етапі вітчизняні економісти вказують на те, що порівняно із заходами внутрішнього протекціонізму, де держава має певну свободу дій, реалізація завдань аграрного протекціонізму у зовнішньому аспекті вимагає особливого підходу. Оскільки Україна на цей момент є членом СОТ, інструменти захисту національного аграрного виробника не повинні носити заборонного характеру, щоб не спровокувати зворотні дискримінаційні дії з боку інших країн у взаємній торгівлі. Досить цінним для України, на думку науковців, може стати досвід застосування аграрного протекціонізму провідними країнами Заходу, в яких уже склалася певна система підтримки національного сільського господарства. Зокрема, за групуванням А.Макаренка, вона включає заходи, спрямовані на підтримку доходів виробників та компенсацію їхніх витрат, цінову підтримку, сприяння розвитку ринку та виробничої інфраструктури, здійснення регіональних програм⁵⁴⁴.

⁵⁴² Курило В.І. Адміністративні правочини у сільському господарстві України: сучасна парадигма : монографія / В.І.Курило ; за заг. ред. В.К.Шкарупи. – К. : Магістр, XXI сторіччя, 2007. – С. 81.

⁵⁴³ Настасенко О.Г. Напрями державної підтримки сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах господарювання / О.Г.Настасенко // Вісник Харківського НАУ ім. В.В.Докучаєва. – Серія "Економіка АПК і природокористування". – 2009. – № 14.

⁵⁴⁴ Макаренко А.П. Наукові засади державного регулювання ринкової економіки у контексті його необхідності / А.П.Макаренко, Л.Ю.Мельник // Економіка та держава. – 2008. – № 3. – С. 69.

Висновки до розділу 6

Концептуалізація зовнішньоекономічної політики як чинника економічного розвитку у XIX – початку XX ст. відбувалася під впливом системи екзогенних та ендогенних чинників та в умовах радикальної трансформації суспільно-економічного життя країни, наслідком чого стало формування теоретичних основ протекціонізму та зародження ідейно протилежних йому теорій фритредерства. Домінуючою концепцією зовнішньоекономічної політики у цей період був протекціонізм, який вітчизняними науковцями почав розглядатися у вузькому розумінні як митно-торговельна політика та розширеному – як державна економічна політика, спрямована на збільшення державного багатства та забезпечення національної безпеки шляхом розвитку вітчизняного промислового виробництва. У наукових розробках українських вчених запропоновано розглядати ефективність впровадження протекціоністського інструментарію у короткостроковій та довгостроковій перспективі, а у розширеному трактуванні політики державного протекціонізму враховувати політичні та соціальні аспекти поряд з економічним.

Відповідно до вітчизняних концепцій економічного лібералізму, основними з яких є теорія торговельного лібералізму І.Вернадського, теорія "розумного прогресу" І.Бабста, теорія балансу продуктивних сил О.Бутовського, умовою економічного прогресу є збалансований розвиток аграрного та промислового секторів на основі приватногосподарської ініціативи, найманої праці та вільного конкурентного середовища. Представники іншого ідейно-теоретичного напрямку розглядають протекціонізм, що має бути спрямований на розвиток як великомасштабного, так і дрібного мануфактурного виробництва, як головний шлях формування національної економіки та посилення позицій країни на світовому ринку. В межах цього напрямку заслуговує на увагу ідея ізоляціонізму І.Аксакова та концепція "виховного" протекціонізму М.Данилевського.

Вагомим результатом українського наукового дискурсу другої половини XIX – початку XX ст. стало виокремлення низки концепцій протекціонізму та фритредерства, що були сформовані у відповідь на запити тогочасних економічних реалій та можуть розглядатися як моделі міжнародного економічного розвитку країни. Зокрема, серед концепцій протекціонізму найбільш плідними у науково-прикладному значенні є теорія раціонального протекціонізму Д.Менделєєва, концепція ліберального протекціонізму О.Ушинського, концепції економічного зростання країни С.Вітте та І.Янжула, теоретичні підходи К.Скальковського,

Є.Рагозіна та М.Шаврова; в межах вітчизняних моделей економічного лібералізму продуктивними виявилися концепція пропорційного збільшення елементів народногосподарської системи М.Бунге, концепція ефективного конкурентного середовища Л.Тенгоборського, концепції економічного розвитку Б.Каліновського, Я.Новікова, І.Озерова, Р.Сементковської, О.Терехова, Є.Радцига, О.Головачова.

Концептуалізація протекціонізму як чинника економічного зростання у вітчизняній економічній думці радянського періоду відбувалася в умовах ідеологічного протистояння західноєвропейських неокласичних концепцій та марксизму. Аналіз формування теорій міжнародної економічної взаємодії в 1920–1930-х роках дозволив виявити дві групи концепцій, а саме: 1) офіційні, в контексті яких зовнішньоекономічна діяльність, основана на засадах протекціонізму, розглядається як чинник розвитку внутрішнього ринку, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, нарощування обсягів промислового виробництва; 2) альтернативні, в межах яких як чинники економічного зростання розглядаються вільний ринок, помірні темпи розвитку вітчизняної промисловості, всебічна підтримка сільського господарства.

Відповідно до концепцій економічного розвитку 1940–1950-х років вітчизняна модель міжнародної економічної взаємодії має бути основана на політиці помірному протекціонізму, що розглядається як механізм захисту вітчизняної промисловості від впливів зовнішнього середовища, важливий інструмент економічної консолідації суспільства, джерело ліквідації споживчого й інвестиційного дефіциту, спричиненого кризовими явищами в повсякденній вітчизняній економіці.

Еволюція вітчизняних концепцій міжнародного економічного співробітництва в 1960–1990-х роках відбувалася в межах теоретичної доктрини економічного зростання. Важливим результатом дискусії вказаного періоду стала розробка концепцій аграрного протекціонізму з урахуванням умов розвитку вітчизняного сільськогосподарського сектору.

У вітчизняній економічній літературі 1990-х років розроблялася модель перехідної економіки, ключовими засадами якої було збалансування заходів загальносистемної й селективної промислової політики в контексті реалізації внутрішньогосподарської стратегії та ліберально-дирижистський характер розвитку міжнародних економічних відносин.

Концептуалізація міжнародних економічних відносин як чинника економічного розвитку в новітній період позначилася виробленням, з одного боку,

моделей інтеграції національного господарства країни у світовий економічний простір, оснований на поступовій лібералізації торговельних режимів, з іншого – ендогенно орієнтованих моделей економічного розвитку, структурним елементом яких є посилене державне управління модернізаційними процесами та помірний протекціонізм.

Серед вітчизняних концепцій економічної інтеграції виокремлено бігравітаційну інтеграційну модель (А.Філіпенко, Ю.Пахомов, Д.Лук'яненко, І.Бураковський) та концепцію диференційованої інтеграції (О.Чалий, Я.Малик, О.Ковальова, В.Стрельцов), що орієнтовані на посилення вітчизняного економічного впливу як у східному, так й західноєвропейському напрямках на основі механізму преференційного торговельного режиму. З іншого боку, у вітчизняній науковій літературі новітнього періоду обґрунтовано концепції економічної інтеграції, оснований на механізмі урядового протекціонізму, а саме теорію перехідного протекціонізму (Я.Жаліло, А.Сементковський), теорію колективного протекціонізму (В.Храмов, О.Беляєв), теорію агресивного протекціонізму (А.Поручник), теорію інверсивного протекціонізму (В.Сіденко).

У межах вітчизняних ендогенно орієнтованих моделей економічного розвитку вітчизняними економістами обґрунтована необхідність поступової модернізації пострадянської економіки з акцентом на вироблення ефективної внутрішньої промислової політики, важливим структурним елементом якої розглядалася синергетична взаємодія помірного протекціонізму та економічного лібералізму, інституціоналізація національного господарства, реформування відносин власності. Зокрема, у формуванні сучасної моделі економічного розвитку важливе значення мають концепції промислової політики (В.Коломойцев, Ю.Кіндзерський), нової структури власності (П.Єщенко, В.Черняк), моделі інституційної модернізації (С.Єрохін, А.Данилюк, А.Кондаков, Г.Климко, Т.Ковальчук, І.Лукінов); концепції ендогенного розвитку (Ю.Бажала, В.Гейця, А.Гальчинського, Б.Малицького), теорії аграрного протекціонізму (В.Курило, І.Ломакіна, О.Настасенко, А.Макаренко, О.Зінчук).

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ В УКРАЇНІ

7.1. Становлення прогнозування як напрямку розвитку економічної науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

В умовах посилення фінансово-економічної нестабільності запити суспільства щодо передбачення економічної динаміки, головних напрямів і тенденцій розвитку господарства та окремих його складових постійно зростають. Тому розроблення інструментарію економіко-математичного моделювання та прогнозування становить важливу частину економічних досліджень, зокрема теорії економічного розвитку. Питання можливостей і засобів наукового передбачення економічної кон'юнктури, появи нових господарських феноменів, конструювання соціально-економічної реальності за наперед визначеними орієнтирами і цілями стали предметом дослідження українських учених-економістів наприкінці ХІХ ст. У той же час розгорнулася наукова полеміка щодо математичного представлення економічних закономірностей, використання математичних методів для вивчення функціональних залежностей господарського розвитку.

Формування теоретико-методологічних засад використання математичних методів у економічних дослідженнях пов'язане з науковим обґрунтуванням можливості математичного моделювання економічного явища, ситуації або процесу для вивчення певного аспекту в його розвитку. Як відомо, першу в світі математичну модель – економічну таблицю – для вивчення процесу суспільного відтворення створив французький учений Ф.Кене у 1758 р. На основі цієї моделі було зроблено висновок, що нормальне суспільне відтворення може здійснюватися за умови дотримання відповідних вартісних і матеріально-речових пропорцій. Водночас в історії економічної думки тривалий час точилися суперечки щодо можливості й доцільності використання математики в теоретичній економії.

Протягом ХІХ ст. у європейській економічній думці набув поширення підхід до трактування економіки як єдиного живого організму. Він був започаткований ідеєю класичної школи про те, що господарство становить ціліс-

ність, де все взаємодіє і взаємопідпорядковується, де діють закони, подібні законам природи. Підручники і наукові трактати рясніли фізіологічними порівняннями та натуралістичними художніми образами. Проти аналогії як методу дослідження і використання запозичень з природничих наук виступили окремі вчені, що наполягали на науковому доведенні та фактичному обґрунтуванні ідей та концепцій. Порівняннями, на їхню думку, слід користуватись дуже обережно, хіба для викладу теорії, але не для її обґрунтування. Полеміка щодо використання методів природничих наук та розроблення власного інструментарію економічних досліджень відбувалась на тлі перегляду методології, критичного переосмислення абстрактно-схематичних побудов класичної школи.

Водночас зміцнювалися позиції історико-етичного напрямку політичної економії, започаткованого німецькою історичною школою. На перше місце в економічних дослідженнях було поставлено людину з її потребами, а господарство почали розглядати як комплекс засобів для задоволення цих потреб. Адепти соціального напрямку наголошували на складності, контраверсійності, багатофакторності економічних процесів, що, на їхню думку, унеможлиблює математичну інтерпретацію, яка, як відомо, вимагає конкретності та визначеності. Зокрема, критикуючи кількісну теорію грошей, проти формалізації економічних залежностей виступали й українські економісти. Так, Л.Федорович у праці "Теорія грошового та кредитного обігу" (1888) наголошував на неможливості застосування до суспільних явищ математичних формул, аргументуючи це тим, що математика має справу з одиницями однаковими і незмінними, суспільні ж явища різноманітні і мінливі, притому вони надто складні для того, щоб їх можливо було виразити математичними формулами⁵⁴⁵. Вчені доводили, що засоби математики придатні хіба для ілюстрації, опису, але не для аналізу економічних явищ та виявлення закономірностей.

Іншої позиції дотримувалися представники Київської школи політичної економії, яка заклала методологічний фундамент зародження та розвитку вітчизняних економіко-математичних досліджень. Зокрема, дискусія щодо доцільності та можливості використання математичного методу в теоретичній економії дістала докладне висвітлення в праці О.Білімовича "До питання про розцінку господарських благ"⁵⁴⁶. Вчений розглянув як аргумен-

ти "за", так і "проти", зауваживши, що математичний метод полегшує відображення взаємного зв'язку, що існує між різними факторами, і способу спільної дії цих факторів; відкриває можливість доповнити якісний аналіз господарських явищ більш точним кількісним аналізом, але водночас наголошував на неможливості формалізувати дію неекономічних чинників, зокрема психічних переживань і сил.

Продовжуючи ліберально-демократичні традиції української економічної думки, представники Київської школи як вихідний момент політико-економічної теорії розглядали людину та її потреби. Центр тяжіння в економічних дослідженнях перемістився з аналізу затрат речових факторів виробництва на оцінку кінцевих результатів, було визнано необхідність врахування суб'єктивної мотивації економічної поведінки індивідів.

Утвердження функціональних підходів до аналізу економічних категорій на межі XIX–XX ст. вимагало включення до арсеналу економічних методів математичного формалізованого апарату. Є.Слуцький, зокрема, зазначав, що неможливо обійтись простим перенесенням на нові завдання старих методів і спробами підігнати своєрідність нового об'єкта дослідження під старі схеми⁵⁴⁷. Введення у науковий обіг поняття граничної корисності стало поворотним пунктом у розвитку економічної думки загалом та її економіко-математичного напрямку зокрема.

Аналізу теорії граничної корисності вчений присвятив спеціальну працю, де широко використав математичний апарат, без якого, за висловом автора, було неможливо "показати справжню взаємодію теорії попиту і пропозиції (в її сучасній конструкції) і теорії затрат виробництва. В теорії цінності благ вищих порядків і благ комплементарних математичний метод також вносить значні спрощення і принципову ясність і прозорість"⁵⁴⁸. У визначенні сфери застосування теорії граничної корисності Є.Слуцький дійшов поняття теорії діяльності, або, за його ж висловом "механіки людської поведінки", що відкривала шлях поєднання психологічного напрямку з математичним. Аналіз елементарних явищ психологічної та мотиваційної компонент економічної діяльності заперечував звичайні гедоністичні конструкції поведінки і, водночас вказував на можливість її психологічного обґрунтування та прогнозування за допомогою економіко-математичних моделей.

⁵⁴⁵ Федорович Л.В. Теория денежного и кредитного обращения / Л.В.Федорович – Одесса, 1888. – С. 134–135

⁵⁴⁶ Билюмович А.Д. К вопросу о расценке хозяйственных благ / А.Д.Билюмович. – К., 1914. – С. 165–191.

⁵⁴⁷ Слуцкий Е.Е. О связных случайных функциях одной независимой переменной / Е.Е.Слуцкий // Труды первого Всесоюзного съезда математиков. – С. 347.

⁵⁴⁸ Слуцкий Е.Е. Теория предельной полезности / Е.Е.Слуцкий. – К., 1910. – Відділ рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Фонд 1, № 44850. – С. IV.

Новаторська праця Є.Слуцького "Теорія граничної корисності" (1910) стала переломною в науковій полеміці, що точилася у вітчизняній літературі щодо можливості та доцільності використання математичних методів в економічних дослідженнях. Вчений спростував основне заперечення проти формалізації економічних залежностей. Не претендуючи на створення універсальної і загальної моделі суспільної і, водночас, індивідуальної поведінки, він констатував, що лише ті види діяльності можуть нами вивчатися, характер яких може бути схематизований як зміна якоїсь величини, і лише в тому випадку, коли ця величина може бути (хоч би принципово і гіпотетично) поставлена в кількісний зв'язок з іншими величинами. У цих межах усі види діяльності входять у коло теорії, яким би не був їхній характер в інших відношеннях⁵⁴⁹. Відтак, розроблення теорії граничної корисності та введення в науковий обіг інших граничних величин привели до широкого й інтенсивного застосування в економічних дослідженнях математичних методів і насамперед кількісного аналізу. Формувалась нова галузь науки – граничний аналіз ("marginal analysis") – у межах якої створювався принципово новий інструментарій для дослідження та опису економічних явищ.

Неокласичний напрям певною мірою синтезував функціональний підхід до встановлення закономірностей господарського життя та соціальне спрямування економічної теорії, поєднавши математичні методи з суб'єктивно-психологічними. Внесок Є.Слуцького у розробку економічної методології полягає в обґрунтуванні тези про те, що математичний метод повинен використовуватись не тільки для викладу, а для дослідження⁵⁵⁰. Вчений заперечував проти використання математики як засобу ілюстрації економічних положень і законів, отриманих іншим шляхом, або ж до популяризації економічної теорії, до полегшення засвоєння основних результатів економічного аналізу. Математичний метод, на переконання Є.Слуцького, є методом розвитку науки, зняряддя наукової думки і має використовуватись для розроблення і доведення новаторських ідей. Вчений погоджувався з провідними представниками західноєвропейської математичної школи, що виклад основних результатів дослідження не мусить мати математичну форму, але шлях пізнання економічних процесів вимагає застосування математичного апарату.

⁵⁴⁹ Там само. – С. 287.

⁵⁵⁰ Небрат В.В. Внесок Є.Слуцького у розвиток методології економіко-фінансових досліджень / В.В.Небрат // Економіка ринкових відносин. – № 9. – 2012. – С. 37–41.

Ключову роль у розвитку економіко-математичного напрямку відіграла праця Є.Слуцького "До теорії збалансованості бюджету споживача", що була опублікована у 1915 р. в італійському науковому виданні. Вчений використав поняття про корисність, як його формулював В.Парето, для побудови власної концепції функції корисності. Є.Слуцький першим запровадив поняття рівноважного стану бюджету споживача. Застосувавши диференціювання та похідні другого порядку вчений з'ясував умови стабільності рівноваги споживача та сформулював закон кінцевої взаємозамінності благ. На думку Є.Слуцького, перехід від абстрактних схем до позитивних розробок у галузі, що охоплює теорію бюджету споживача, був настійною необхідністю⁵⁵¹. Вчений застосував математичний апарат для виявлення умов, при яких функція корисності досягає свого максимуму, проаналізував поведінку цієї функції при змінах в індивідуальному попиті як функції доходу (ефект доходу) та при змінах попиту як функції ціни, коли зміна ціни на певне благо зумовлює подвійний ефект, у тому числі ефект, який у подальшому отримав назву ефекту заміщення. Піонерні здобутки українського вченого дістали високу оцінку світової наукової громадськості. Так лауреат Нобелівської премії Дж.Хікс свою працю "Вартість і капітал" (1930) вважав "першим системним дослідженням цієї теорії, яку відкрив Є.Слуцький", а Є.Слуцького – першим економістом, який зробив значний крок вперед порівняно з класиками математичної школи⁵⁵².

Як засвідчує вивчення праць Є.Слуцького, він прогнозував велике майбутнє економіко-математичним дослідженням і навіть передбачив використання обчислювальної техніки як їхнього основного інструмента. Зокрема, аналізуючи можливості застосування формул середніх квадратичних похибок з урахуванням величин математичних очікувань квадратів амплітуд, Є.Слуцький звернув увагу на обсяг та характер роботи, що вимагає колосальних витрат часу через необхідність виконання великої кількості ітерацій та зауважив, що є надія, що коли-небудь це завдання буде вирішуватись із найменшими затратами кількості праці за допомогою якогось достатньо зручного механічного апарату⁵⁵³. Напрацювання вченого в галузі теорії ймовірностей як теоретичної основи статистики та глибоке проникнення

⁵⁵¹ Слуцкий Е.Е. К теории сбалансированного бюджета потребителя. Математические методы. Народнохозяйственные модели. Теоретические вопросы потребления / Е.Е.Слуцкий. – М., 1963. – С. 243–257.

⁵⁵² Хикс Дж. Стоимость и капитал / Дж.Хикс ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1993. – С. 488.

⁵⁵³ Слуцкий Е.Е. О связанных случайных функциях одной независимой переменной. – С. 357.

в логічні основи теорії кореляції, розвиток маржинального аналізу на основі категорій динамічної рівноваги, надання переваг та їхнього порядкового зіставлення становили науковий базис подальших досліджень економічної динаміки та циклічних процесів, пояснення їхньої природи, закономірностей та прогнозування майбутнього.

Розвиток економіко-математичних досліджень відбувався у трьох основних напрямках: політекономія, статистика, економетрика. В українській економічній думці теоретики-економісти, зокрема представники Київської наукової школи (Р.Орженцький, О.Білімович) зробили значний внесок у розробку кількісного аналізу багатьох економічних проблем, зокрема, застосування показників граничних витрат і граничних ефектів у раціональному господарюванні. В межах статистичного напрямку (О.Русов, М.Зібер, К.Воблий, М.Птуха) розвивалися методи математичної статистики, було закладено методологічні основи обробки економічної інформації, статистичних узагальнень і статистичного аналізу, що знайшли своє застосування і розвиток при створенні математичних моделей в економічному аналізі й прогнозуванні. Піонером економетричних досліджень в українській економічній думці є праця львівського вченого П.Чомпи "Нариси економетрії і природної бухгалтерії, яка ґрунтується на політичній економії" (1910).

Історичні передумови становлення теоретичних основ економічного прогнозування в Україні склалися наприкінці XIX ст., коли розвиток ринкових відносин та супроводжуваних їх коливань економічної кон'юнктури окреслилися достатньо виразно. Кризові явища у фінансово-господарському житті стали предметом дослідження провідних учених-економістів, які прагнули відкрити причини та з'ясувати механізм розгортання руйнівних процесів, що становили загрозу не тільки для промислового розвитку, банківської діяльності та державних фінансів, а й для соціальної та політичної стабільності. Дослідженню процесів макроекономічної динаміки в контексті розгортання монополістичних тенденцій розвитку економіки, посилення ролі банків, збільшення фінансово-спекулятивної складової економічного життя, зростання дестабілізуючого впливу урядової політики заступництва присвятили свої праці А.Антонович, О.Білімович, К.Гаттенбергер, М.Зібер, О.Миклашевський, Д.Піхно, М.Соболев, М.Туган-Барановський, П.Фомін та інші українські вчені. Напрацювання в галузі аналізу причин диспропорційності та нерівномірності розвитку господарства стали теоретичною основою розроблення теорії економічних криз.

Дослідженню, за оцінкою автора "найзагадковішого і незрозумілого явища господарського ладу нашого часу, – явища досі остаточно ще не з'ясованого наукою – періодичним промисловим кризам"⁵⁵⁴ присвятив свою фундаментальну працю М.Туган-Барановський. Наукова інтерпретація вченим причинно-наслідкових зв'язків циклічного характеру капіталістичного відтворення відкрила можливості прогнозування ринкової економічної кон'юнктури. Особливу цінність у теорії криз, розробленій М.Туган-Барановським, становить аналіз внутрішніх причин і механізмів періодичності криз, визначення зовнішніх симптомів розгортання кризових явищ і внутрішніх закономірностей економічної динаміки. Дослідження й узагальнення фактичних даних, що представляють зміни на окремих ринках; аналіз зрушень у структурі капіталу; виявлення стійких залежностей у русі споживчих витрат, заощаджень та інвестицій становили базу теоретичних висновків щодо значення інвестиційно-інноваційних чинників у процесі формування макроекономічних циклічних коливань⁵⁵⁵. Основні методологічні підходи до прогнозування економічної динаміки, обґрунтовані в працях видатного вченого, можна узагальнити таким чином:

- історичне трактування економічних процесів на основі генетико-еволюційної парадигми суспільного розвитку;
- розуміння соціальних змін як єдиного, цілісного процесу, включення чинників соціальної психології та стереотипів соціальної поведінки до системи економічного аналізу;
- введення параметрів циклічності, ендогенності та синергії для характеристики економічних явищ;
- визначення як питомих рис ринкової економіки стихійності, спорадичності, динамічності, диспропорційності;
- розроблення критеріїв та показників оцінки економічної динаміки на основі історичного спостереження, теоретичного узагальнення та встановлення причинно-наслідкових зв'язків фінансово-економічних явищ, обумовлених їхньою природою;
- аналіз економічних закономірностей як основа передбачення майбутніх змін;

⁵⁵⁴ Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов / М.И.Туган-Барановский. – Петроград, 1923. – С. 10.

⁵⁵⁵ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Михайло Туган-Барановський; наук. редактор, автор передмови і вступ. статті С.Злупко. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 601–622.

- комплексний підхід до вивчення технологічних, економічних і соціальних змін як основа розуміння природи господарської динаміки;
- синтез фундаментальних причин, конкретно-історичних детермінант та соціальних каталізаторів коливань інвестиційної активності;
- діалектичний підхід у трактуванні взаємодії реального та фінансового секторів економіки, виробництва та споживання, інвестицій та нагромадження.

Світовою наукою визнано внесок ученого у теорію економічного розвитку, що полягає у визначенні фундаментального чинника циклічних коливань, розкритті ендogenous характеру та причин економічної нестабільності. Це стало основою формування на зламі XIX–XX ст. методологічного базису для більшості різних теорій економічної динаміки⁵⁵⁶. Ідеї М.Туган-Барановського були високо оцінені А.Шпітгоффом, Л.Пооле, Е.Ейленбургом, В.Зомбартом, Ж.Лексюр, А.Афталіоном, В.Мітчеллом, Г.Касселем та іншими вченими. Вплив теорії М.Туган-Барановського на формування власної теорії "довгих хвиль" визнав М.Кондратьєв. Е.Хансен у 1950-х роках назвав М.Туган-Барановського та К.Вікселя засновниками сучасної теорії економічних циклів. Сучасні західні дослідники (В.Ростоу, І.Ріма, К.Кім та ін.) простежують розвиток теорій економічних циклів, відносячи їх до теорій вертикальної невідрегульованості (Г.Хаберлер) або немонетарних теорій бізнесового циклу (К.Кім), від М.Туган-Барановського через А.Шпітгоффа і Г.Касселя – до інвестиційної теорії Й.Шумпетера; наголошують на впливі ідей М.Туган-Барановського на основоположника сучасної макроекономіки Дж.Кейнса (Н.Балабкін та ін.).

М.Туган-Барановському належить не тільки вагомий внесок у розвиток теорії та методології економічного прогнозування, а й провідна роль в організації практичних досліджень економічної динаміки. За його участю у 1918 р. була укладена програма діяльності соціально-економічного відділу Української академії наук, що передбачала створення ряду нових інститутів, зокрема, Інституту для вивчення економічної кон'юнктури як осередка науково-практичної діяльності у галузі економіко-математичного прогнозування. Таким чином, теоретичний базис, закладений на межі XIX–XX ст. українськими вченими, став основою подальшого розвитку економіко-математичних досліджень, розроблення методології та методики прогнозування господарських процесів.

⁵⁵⁶ Злупко С. Українська наукова школа економічної кон'юнктури та її вплив на світову економічну думку / С.Злупко // Економіка України. – 1997. – № 3. – С. 75–82.

7.2. Макроекономічні моделі в системі радянського планування та управління економікою

З утвердженням політичних установок на побудову централізованої планової економіки, починаючи з 1920-х років, у роботах вітчизняних економістів з'являються теоретичні розробки, спрямовані на обґрунтування необхідності побудови перспективних планів як необхідної умови державного управління процесом розвитку народного господарства. Разом з тим більша частина вчених-представників так званої "дореволюційної школи" пов'язували планування з прогнозуванням господарських процесів, екстраполяцією виявлених тенденцій на майбутнє. Сформувався науково-методичний підхід до розроблення та обґрунтування перспективних напрямів і конкретних показників економічного розвитку, що дістав втілення у концепції "плану-прогнозу". Досліджуючи методи та принципи застосування економічних прогнозів в економіці та наголошуючи на доцільності їхнього впровадження в радянську практику А.Вайнштейн, зокрема, зазначав, що "будь-яка сформульована нами закономірність у економічному житті, чи то номографічний закон, чи емпірична правильність, що є узагальненням досвіду та є, на думку дослідника, достатньо стійкою, може дати підстави для передбачення майбутнього. З тієї пори, як допитливий людський розум у своєму бажанні пізнати навколишню дійсність почав встановлювати певні закономірності, він отримав тим самим деякі можливості з огляду на теперішнє зазирнути у майбутнє"⁵⁵⁷.

Учені-економісти М.Кондратьєв, Я.Діманштейн, О.Шмідт наполягали на використанні методу екстраполяції як основи перспективного планування розвитку народного господарства. Цей метод базувався на теорії "рівноваги", передбачав визначення статистичних і динамічних коефіцієнтів пропорційності та побудову динамічних кривих економічного розвитку на основі вивчення і використання тенденцій минулих періодів. Як допоміжні методи планування економічного розвитку науковці пропонували активне використання кон'юнктурних досліджень, чим намагалися обґрунтувати необхідність розвитку перспективного планування на основі вивчення та врахування дії ринкових механізмів, що суперечило державній ідеології. У той же час на сторінках провідних радянських наукових видань учені-марксистки О.Віткуп, П.Жигалко, О.Шліхтер та інші виступали за

⁵⁵⁷ Вайнштейн А.Л. Проблема экономического прогноза в ее статистической постановке / А.Л.Вайнштейн. – М., 1930. – С. 5.

жорстке директивне планування і заперечували використання ринкових принципів при розробці перспективних планів⁵⁵⁸. Вони наголошували на помилковості статистичного підходу та застосування методу екстраполяції при соціалістичному перспективному плануванні, аргументували неможливість використання цих теоретичних підходів щодо забезпечення виконання основного завдання радянського планування – більш швидкого розвитку народного господарства на соціалістичних засадах, ніж на принципах капіталізму.

Побудова планової економіки вимагала розроблення теоретико-методологічних основ і практичних методик емпіричних досліджень для забезпечення моделювання, планування та прогнозування розвитку економіки. Науковим центром з організації та проведення такої роботи став все-союзний Інститут економічної кон'юнктури в Москві, створений учнем М.Туган-Барановського М.Кондратьєвим у 1920 р. Починаючи з середини 1922 р., там видавався щомісячний "Економічний бюлетень Кон'юнктурного інституту" і періодично як додаток теоретичного характеру до нього – журнал "Питання кон'юнктури", в якому публікувалися найважливіші наукові результати досліджень у галузі економічної динаміки.

У другій половині 1920-х років науково-дослідна діяльність Інституту економічної кон'юнктури полягала у вивченні причинно-наслідкового механізму кон'юнктурних хвиль методами теорії ймовірностей, розробленні методів вивчення складних хвиль за допомогою розкладання їх на прості складові. Для дослідження економічної динаміки на основі застосування прогресивних математичних методів був залучений Є.Слуцький як один із засновників теорії випадкових процесів, автор ідеї впровадження ймовірнісного підходу до аналізу причинно-наслідкових механізмів циклічних коливань, стохастичного та статистичного моделювання.

Надзвичайно цінною публікацією в контексті розвитку математичних досліджень, пов'язаних із аналізом господарської діяльності та економічним прогнозуванням, стала стаття Є.Слуцького "Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних основ економіки" (1926), що відкрила, як і передбачав учений, "неозорне поле майбутніх праксеологічних досліджень

і теорій"⁵⁵⁹. Новаторська спроба викласти принципи економіки в термінах праксеології – вчення про людську поведінку – містила важливі положення для розроблення теорії економічного прогнозування. Зокрема, вчений визначив поняття перспективи та ситуації, виокремив два типи фундаментальних процесів, пов'язаних із динамічними системами, а саме: 1) історичний процес, за якого кожна стадія обумовлена минулим, теперішнім, але не майбутнім станом; 2) цілеспрямований процес, який визначається поведінкою індивідів, що розпочали свідому, спрямовану в майбутнє діяльність. Оптимальність стану динамічної системи, на думку Є.Слуцького, визначається сукупною дією обох процесів, які важливо враховувати при моделюванні та прогнозуванні змін, що ускладнюються втручанням випадку⁵⁶⁰.

Саме Є.Слуцький увів у науковий обіг поняття випадкової функції. На це вченого наштовхнули конкретні приклади функцій, що зазнають неупорядкованих коливань. За неупорядкованими коливаннями Є.Слуцький побачив цілу низку важливих кількісних закономірностей, що підлягають опису й поясненню мовою теорії ймовірностей. Класичним зразком такого підходу до складного статистичного матеріалу є праця "Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів" (1927). Вченим було доведено взаємозв'язок хвилеподібних коливань з випадковими коливаннями, що мало значну роль у дослідженні причинного механізму циклічних коливань, зокрема їхнього зв'язку з нагромадженням капіталу. Припущення, що економічний цикл є результатом агрегування економічних показників, дозволило моделювати у такий спосіб циклічні коливання економічної кон'юнктури⁵⁶¹. Подальші дослідження Є.Слуцького були спрямовані передусім на розроблення теорії кореляції та з'ясування можливостей її застосування до аналізу динамічних процесів, що мають циклічну природу. Важливе значення для розроблення методологічних основ прогнозування має праця Є.Слуцького "До питання про екстраполяцію у зв'язку з проблемою прогнозу" (1927). Відтак, ключового значення в розвитку економічного прогнозування набули дослідження, що формували статистичну базу перспективного планування.

⁵⁵⁹ Слуцький Є.Є. Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних основ економіки / Є.Є.Слуцький // Записки Соціально-економічного відділу. – К.: Українська академія наук, 1926. – Т. IV. – С. 175.

⁵⁶⁰ Там само. – С. 167.

⁵⁶¹ Слуцький Е.Е. Сложение случайных причин как источник циклических процессов / Е.Е.Слуцкий // Вопросы конъюнктуры. – 1927. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 34–64.

⁵⁵⁸ Виткуп А. Критические замечания к вопросу о характере хозяйственной системы СССР / А.Виткуп // Хозяйство Украины. – № 3. – Харьков: Хозяйство Украины, 1927. – С. 147–148; Жигалко П.В. Украинская промышленность в условиях новой экономической политики / П.В.Жигалко. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – С. 36; Шліхтер О.Г. З підсумків XIV з'їзду ВКП(б) / О.Г.Шліхтер // Вибрані твори. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 361.

У науковій та партійній літературі дедалі більше наголошувалося на значенні для народногосподарського планування та прогнозування наперед визначених цілей і напрямів економічного розвитку. Утверджувався так званий телеологічний підхід, що, на відміну від органічного підходу у складанні планів і прогнозів, визначальну роль відводив цілепокладанню. Головною умовою забезпечення високого рівня перспективного планування було визначено активізацію роботи над якісними характеристиками планів, що включає комплекс заходів щодо поєднання принципів загальної політико-економічної доктрини із конкретними економічними, організаційними та технічними практиками⁵⁶². Таким чином, як зауважив В.Введенський, "планування народного господарства у межах і масштабах, визначених радянською економічною системою, зовсім неможливе без надзвичайно складного переплетення завдань та інтересів сьогоденного і завтрашнього дня та змушує ні на одну хвилину не упускати того органічного зв'язку, що повинен на практиці існувати між планами на короткий термін (річні контрольні цифри) та перспективними планами на довгостроковий період"⁵⁶³. Як свідчить дослідження економічної літератури 1920–1930-х років, у цей період вітчизняними вченими було здійснено теоретичне обґрунтування необхідності застосування економіко-математичних методів для прогнозування економічного розвитку та розроблення перспективних планів.

У ході відновлення економіки у післявоєнний період та активного реформування народногосподарського комплексу знову набули актуальності питання застосування прогнозування при складанні обґрунтованих планів економічного зростання. Спроби запровадження економічних методів управління народним господарством, започаткування процесів лібералізації та демократизації, розширення економічних прав соціалістичних республік і меж господарської самостійності підприємств обумовили, поряд з розвитком методології централізованого планування, активізацію досліджень у галузі економічного моделювання. Розгорнулися фундаментальні дослідження в галузі прикладної математики, кібернетики, розроблення обчислювальної техніки, що становило важливу передумову розвитку економіко-математичного прогнозування.

У 1960-х роках адміністративна модель управління економікою, що спиралася на мобілізаційно-директивні методи алокації ресурсів та централі-

зовані механізми розподілу продукції, все більше виявляла свою обмеженість і неефективність. За умов розгортання НТР, посилення динамізму економічного розвитку та конкуренції на світових ринках, актуалізувалися питання пропорцій і темпів економічного зростання, забезпечення динамічної рівноваги між виробництвом і споживанням, збалансованості у розвитку галузей, підгалузей та окремих підприємств. Одним із напрямів пошуку шляхів удосконалення управління народним господарством стало розроблення теорії оптимального функціонування економіки.

Економісти-математики запропонували модель, що мала імітувати ринковий механізм координації господарської діяльності. Замість рівноважних ринкових цін попит і пропозиція повинні були збалансовуватися математично розрахованими цінами, а рівноважний обсяг виробництва визначався так званим оптимальним планом. Таким чином йшлося не про відмову від усталених механізмів централізованого управління економікою, а про вдосконалення методики розрахунку планових показників, оптимізацію процесу розрахунку і дотримання пропорцій суспільного відтворення, збалансування попиту і пропозиції шляхом комплексного використання математичних методів. Цільова функція зростання добробуту населення слугувала предметом вирішення економіко-математичної оптимізаційної задачі. Така постановка вимагала створення та використання спеціальних засобів – електронно-обчислювальної техніки. Свого часу видатний український математик-економіст світової слави Є.Слуцький вказував на можливість використання спеціальних машин для вирішення математичних задач із великим числом ітерацій⁵⁶⁴. На початку 1960-х років розвиток кібернетики та обчислювальної техніки створив необхідне техніко-методичне підґрунтя для постановки такого завдання в практичній площині.

Створення у 1963 р. наукової ради "Оптимальне планування та управління народним господарством" дозволило координувати науково-дослідницькі розробки в галузі застосування кількісних методів в економічній науці. Цьому значною мірою сприяв журнал "Экономика и математические методы". Розпочався справжній бум в економіко-математичних дослідженнях, заохочений до того ж присудженням у 1965 р. Ленінської премії Л.Канторовичу, В.Немчинову та В.Новожилову за відкриття лінійного програмування і розроблення економіко-математичних моделей. У середині 1960-х років намітився перехід від загальнотеоретичних дискусій щодо методології оптимального програмування до більш широкого розуміння

⁵⁶² Введенский В.Я. К итогам обсуждения украинской пятилетки / В.Я.Введенский // Хозяйство Украины. – № 11/12. – Харьков : Хозяйство Украины, 1927. – С. 10.

⁵⁶³ Введенский В.Я. Задачи перспективного планирования и генеральный план / В.Я.Введенский // Хозяйство Украины. – № 10. – Харьков : Хозяйство Украины, 1928. – С. 6.

⁵⁶⁴ Слуцкий Е.Е. О связанных случайных функциях одной независимой переменной. – С. 357.

механізму функціонування народного господарства – як системи оптимального функціонування економіки.

Така постановка питання дістала теоретичну аргументацію у тритомнику "Экономико-математические методы" (1963–1966). Керівником авторського колективу та головним науковим редактором цієї фундаментальної праці є один із основоположників вітчизняної школи економіко-математичного аналізу та кліометрики, виходець з Хотинського повіту, що на межі сучасної України та Молдови, А.Вайнштейн. У 1923–1928 рр. він працював консультантом і заступником директора Кон'юнктурного інституту Наркомфіну СРСР, яким керував учень М.Туган-Барановського М.Кондратьєв. А.Вайнштейн став одним з перших вітчизняних інтерпретаторів методу прогнозування ринкової кон'юнктури, що отримав назву "економічного барометра", займався застосуванням методології гармонійного аналізу (рядів Фур'є) до дослідження періодичності та прогнозування циклічних коливань в економіці, впровадженням методів свідомого регулювання господарських процесів за схемою "риннок плюс план", а також аналізом оперативної та довгострокової народногосподарської динаміки.

Український внесок у розроблення теоретико-методологічних основ і методики моделювання розвитку народного господарства і, зокрема, побудову цільової функції споживання визначається також тим, що у першому томі "Народнохозяйственные модели. Теоретические вопросы потребления" (1963) вміщено статтю Є.Слуцького "К теории сбалансированного бюджета потребителя"⁵⁶⁵. Таким чином було закладено так званий "верхній" блок у системі моделей народного господарства. Запровадження у цьому фундаментальному виданні понять "споживчі оцінки" та "вагова функція" дозволило співставляти та моделювати корисні ефекти споживчих благ і споживчого потенціалу країни.

Суттєвим доповненням та розвитком ідей Є.Слуцького став розгляд способів визначення міри споживання та основних властивостей споживчих оцінок, який здійснив В.Немчинов⁵⁶⁶. У статті "Потребительная стоимость и потребительные оценки" (1963) вчений акцентував увагу на методиці обліку масової поведінки споживачів. Ідеї В.Немчинова лягли в основу

⁵⁶⁵ Слуцкий Е. К теории сбалансированного бюджета потребителя / Е.Слуцкий // Математические методы. Народнохозяйственные модели: Теоретические вопросы потребления. – М., 1963. – С. 243–257.

⁵⁶⁶ Немчинов В.С. Потребительная стоимость и потребительные оценки / В.С.Немчинов // Экономико-математические методы. – Изд-во АН СССР, 1963. – Вып. 1.

статті М.Федоренко "Цены и оптимальное планирование"⁵⁶⁷, в якій доводилося, що принцип СОФЕ про необхідність співставлення корисних ефектів предметів споживання не суперечить вченню про споживну вартість в межах трудової теорії вартості.

Перехід від теорії оптимального планування до теорії оптимального функціонування економіки вимагав узгодження нової концепції з методологічними засадами марксизму. Вихідною точкою подолання цього бар'єру стало звернення до теоретичної спадщини видатного українського вченого-економіста М.Туган-Барановського, зокрема, сформульованої та доведеної ним теореми про пропорційність між граничною корисністю вільно відтворюваних господарських благ та їхньою трудовою вартістю. А.Лур'є у статті "Абстрактная модель оптимального хозяйственного процесса и объективно обусловленные оценки"⁵⁶⁸ на основі дискретної динамічної моделі доводив, що в точці оптимуму диференціальні витрати праці на різні господарські ресурси пропорційні їх диференціальному корисному ефекту для суспільства. У подальшому на основі запропонованої А.Лур'є "теореми взаємності" були проаналізовані ціннісні та виробничі аспекти досягнення оптимуму та по-новому висвітлені механізми формування народногосподарського критерію оптимальності.

Низка праць провідних учених економістів-математиків у 1960-х роках підготувала ґрунт для виокремлення теорії оптимального функціонування економіки як одного з напрямів у політичній економії соціалізму. Мова йде про розроблення теорії раціонального ведення господарства для конструктивного вирішення проблем управління економічним розвитком. Економіко-математичне трактування законів соціалістичного господарства було спробою застосування альтернативних підходів у межах провідної течії – марксизму. Почався активний етап розвитку досліджень на стику економіки, математики та кібернетики, головною метою яких було підвищення економічної ефективності суспільного виробництва, обґрунтування за допомогою математичного аналізу прийняття раціональних планових та управлінських рішень, оптимізація розподілу ресурсів і продукції. Починаючи з 1966 р., з'являються спеціальні праці по теорії СОФЕ, які вже прямо пов'язують політико-економічні аспекти цієї теорії з проблемами оптимізації ведення господарства. Тоді ж були

⁵⁶⁷ Федоренко Н.П. Цены и оптимальное планирование / Н.П.Федоренко // Коммунист. – 1966. – № 8.

⁵⁶⁸ Лурье А.Л. Абстрактная модель оптимального хозяйственного процесса и объективно обусловленные оценки / А.Л.Лурье // Экономика и математические методы. – М., 1966. – Вып. 1.

вперше сформульовані такі особливості методологічних принципів системи оптимального функціонування економіки: 1) наявність єдиного критерію оптимальності як математичного вираження основного економічного закону соціалізму; 2) необхідність розгляду соціалістичної економіки як ієрархічно вибудованої системи, що саморозвивається; 3) математичний опис алгоритмізації механізмів функціонування економіки⁵⁶⁹.

Водночас адміністративно-командна модель соціалізму, що склалася в країні, панування догматичних уявлень про механізми господарської взаємодії та роль директивного планування не допускали варіантів у визначенні принципів і методів управління економікою. Тому теоретичне обґрунтування системи оптимального функціонування соціалістичної економіки, що пропонувалося радянськими економістами-математиками як можливий варіант майбутнього соціально-економічного механізму країни, було сприйнято негативно. Критика нової концепції велася з усіх сторін: опоненти системи оптимального функціонування економіки в центральних партійних та офіційних наукових виданнях вказували на відхід від марксизму, нехтування основоположними принципами теорії соціалістичного господарства; водночас прихильники "ринкового соціалізму" наголошували на неможливості заміни ринку математикою та комп'ютерами. Проте теоретики системи оптимального функціонування економіки претендували на відкриття нової сторінки в розвитку політичної економії, що є альтернативою і ринковому господарству, і директивному. Найпрогресивніша суспільна формація, на їхню думку, має функціонувати й розвиватися згідно з соціально-економічним оптимумом. Традиційну політичну економію вони вважали описовою, а свою теорію – конструктивною. Загальнометодологічним підґрунтям такої позиції можна вважати ідеї О.Конта про соціальне конструювання та ідеї Маркса – Леніна про необхідність і можливість не тільки пояснення, а й зміни соціальної системи.

Як складова теорії управління народним господарством теорія СОФЕ базувалася на принципі оптимальності, що вимагає послідовного врахування та співвідношення соціальних запитів, цілей суспільства і реальних засобів, ресурсів для їхнього досягнення. Режим оптимального функціонування народного господарства розглядався представниками цього напрямку як такий, при якому досягається найкраще (оптимальне) викорис-

тання всіх ресурсів суспільства (природних, трудових, виробничих тощо) для досягнення об'єктивних цілей цього суспільства незалежно від суспільно-політичного ладу.

Обґрунтування необхідності врахування фактора обмеженості ресурсів при прийнятті економічних рішень було новим для вітчизняної науки, тоді як на Заході у межах неокласичної теорії цей принцип був одним із основоположних. Іншим важливим положенням стала вимога вартісної оцінки природних ресурсів, що "суперечило" трудовій теорії вартості. Новаторською була постановка питання про розвиток горизонтальних господарських зв'язків між підприємствами на еквівалентній, тобто фактично ринковій основі. Такі підходи суперечили усталеній практиці затратного ціноутворення та директивно-вертикальної координації господарської взаємодії. У контексті досягнення народногосподарської оптимальності та максимізації економічної ефективності було порушено проблематику вичерпання ресурсів та впливу виробництва на навколишнє середовище. Таким чином, у межах концепції СОФЕ, зокрема у частині обліку та раціоналізації витрат природних ресурсів, розвивалися нові підходи до екологізації суспільного відтворення.

Основоположник лінійного програмування як універсальної математичної моделі оптимального функціонування економічних систем Л.Канторович розробив єдиний підхід до широкого кола економічних завдань про найкраще використання природних ресурсів. Він запропонував методику оцінки ресурсів, що відображала ступінь їхньої цінності для суспільства. Ці так звані "подвійні оцінки" отримали різне тлумачення залежно від кола вирішуваних завдань у працях самого Л.Канторовича, його послідовників в СРСР і західних вчених (які незалежно відкрили лінійне програмування в середині 1940-х років). Якщо в західній літературі більш популярними стали так звані "тіньові ціни" на ресурси, то Л.Канторович на основі подвійних оцінок розробляв теорію диференціальної ренти. Саме рентні оцінки дозволяють вимірювати вартість використання природних ресурсів, зокрема, води, землі, повітря тощо. Ця ідея набагато випередила свій час, стала предтечею сучасних досліджень з економіко-екологічних проблем. Проте Л.Канторович розглядав створену ним теорію як наукову базу системи народногосподарських розрахунків, що має важливе прикладне значення для планової соціалістичної економіки. Теоретичні основи та прикладні аспекти економіко-математичного моделювання розподілу ресурсів викладені в основній праці

⁵⁶⁹ Каценелинбойген А.И., Овсиенко Ю.В., Фаерман Е.Ю. Методологические вопросы оптимального планирования социалистической экономики / А.И.Каценелинбойген, Ю.В.Овсиенко, Е.Ю.Фаерман. – М. : Наука, 1966. – 246 с.

вченого "Экономический расчет наилучшего использования ресурсов" (1942)⁵⁷⁰.

Проблематика пропорцій економічного відтворення та оптимізації системи управління народним господарством перебувала в центрі уваги вчених-економістів і практиків-плановиків. Значний внесок у формування теоретико-методологічних засад підвищення якості процесу планування економічного розвитку належить С.Струмилину – видатному вченому-економісту, керівнику першої в світі роботи по складанню міжгалузевого балансу. Він був ідеологом і теоретиком провідної ролі плану в системі державного управління економікою, у зміні її структури, проведенні індустріалізації, свідомому направленні розвитку народного господарства. На початку 1960-х років у роботах С.Струмилина розроблялися питання оптимальних пропорцій у контексті забезпечення ефективного функціонування централізовано-планової економіки⁵⁷¹. Зокрема, вчений акцентував увагу на необхідності дотримання оптимальних пропорцій між динамічною та статичною складовими економічної діяльності; наголошував на доцільності та можливості вдосконалення методів управління економікою в умовах збільшення абсолютних і відносних розмірів державного сектора; пропонував шляхи раціоналізації стратегічного планування на довгострокову перспективу.

Осередком діяльності зі створення наукової бази комплексної системи розроблення перспективних народногосподарських планів став Центральний економіко-математичний інститут (ЦЕМІ АН СРСР) у Москві. Впродовж 1963–1985 рр. його очолював М.Федоренко – уродженець Катеринославщини (тепер – Запорізька обл.), відомий радянський учений-економіст, фахівець у галузі застосування математичних методів та електронно-обчислювальної техніки в плануванні та управлінні, один із засновників ЦЕМІ. В його монографії "О разработке системы оптимального функционирования экономики" (М., 1968) вперше на широкому тлі визначення завдань удосконалення управління народним господарством були представлені ключові цілі розроблення ескізного проекту СОФЕ, що включали методологічні та математичні аспекти забезпечення системи оптимального планування та управління соціалістичною економікою, в тому числі використання

товарно-грошових відносин. Докладно обґрунтувавши завдання поетапного впровадження принципів оптимального планування за допомогою економіко-математичних методів, автор писав: "Наступний напрям пов'язаний із розробленням загальних проблем оптимального функціонування соціалістичної економіки. Ці роботи знаменують собою новий етап розвитку економіко-математичних досліджень. Головна увага тут приділяється розробленню теоретичних підвалин оптимального планування та управління народним господарством, виявленню методологічних передумов, на яких має бути побудована струнка економічна теорія соціалізму"⁵⁷². Послідовна реалізація системного підходу при розробленні ескізного проекту мала виражатися в тому, що всі механізми планування, контролю, розподілу тощо повинні займати строго визначене місце в системі цілого – системі оптимального функціонування економіки.

Найважливіші економічні та організаційні умови переходу народного господарства на режим оптимального функціонування передбачали забезпечення органічного поєднання централізованого планового управління та економічної самостійності окремих господарських ланок, узгодження інтересів господарюючих суб'єктів з інтересами розвитку всієї економіки, різнобічне використання економічних інструментів (цін, прибутку, кредиту та ін.) у розробленні та реалізації народногосподарських планів. Тобто йшлося про необхідність і можливість в умовах єдиного народногосподарського комплексу країни розробити, обґрунтувати та реалізувати систему довгострокового планування, що забезпечить досягнення оптимальності економічних пропорцій, динамічної збалансованості розвитку та прогнозованості економічної динаміки. На основі виявлення проблем централізованого планування та управління поряд із директивними методами пропонувалося розширити економічний вплив на інтереси виробників: "До числа таких гнучких важелів, що будуть скеровувати роботу підприємств у потрібному суспільству напрямі, відносяться ціни, нормативи плати за виробничі фонди, рентні платежі, маневрування централізованими ресурсами капіталовкладень, збалансування диспропорцій за допомогою розвинутої системи резервів"⁵⁷³.

З позицій сьогодення привертає увагу ще один аспект досліджень – обґрунтування раціональної децентралізації управління, зокрема, ув'язка загальних (макроекономічних) пропорцій з планами розвитку окремих ланок

⁵⁷⁰ Канторович Л.В. Экономический расчет наилучшего использования ресурсов / Л.В.Канторович. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 348 с.

⁵⁷¹ Струмилин С.Г. К проблеме оптимальных пропорций. Планирование и экономико-математические методы / С.Г.Струмилин. – М. : Наука, 1964. – 479 с.

⁵⁷² Федоренко Н.П. Проблемы оптимального функционирования социалистической экономики / Н.П.Федоренко. – М. : Наука, 1972. – С. 183.

⁵⁷³ Совершенствование планирования и управления народным хозяйством: К девяностолетию академика Станислава Густавовича Струмилина. – М. : Наука, 1967. – С. 22.

народногосподарської системи. Так, В.Немчинов свого часу писав: "Подальший розвиток місцевої ініціативи цілком може бути забезпечений за умови раціонального і правильного поєднання центрального і місцевого планування із наперед передбаченою і відповідним чином "налаштованою" суспільною системою саморегулювання, самоконтролю та саморозвитку. <...> Практично справа зводиться до того, щоб гармонічно поєднати економічний принцип свідомого управління суспільним виробництвом (відповідно до об'єктивних законів економічного розвитку) з кібернетичними принципами самоналаштування, саморегулювання та самоорганізації господарського процесу. Це нелегке, але цілком реалістичне завдання. Його виконання можливе лише за певної децентралізації планового керівництва, при збереженні за директивними центрами функцій прийняття найбільш важливих і принципів планових рішень і передання значної маси питань, пов'язаних із плануванням господарства, у відання місцевих органів, що будуть їх вирішувати із дотриманням принципів демократичного централізму. При цьому дуже важливо забезпечити неперервність процесу управління і планування, цілком адекватну неперервності самої господарської діяльності⁵⁷⁴.

На базі ескізного проекту під керівництвом М.Федоренка в ЦЕМІ АН СРСР було розгорнуто дослідження основних принципів, категорій і предмету СОФЕ. Новим стало трактування системи оптимального функціонування економіки не лише як прикладного поля для застосування економіко-математичних методів, а й як соціально-економічних відносин, разом з народногосподарським рівнем досліджень, системним моделюванням, проектами багатоступеневої оптимізації в СОФЕ. Так, у книзі "Проблеми оптимального функціонування соціалістичної економіки" (М., 1973) М.Федоренко аргументував ефективність поєднання програмно-цільового, галузевого та територіального планування, що в подальшому стало науковою базою для модернізації системи планового управління народним господарством. У межах теорії СОФЕ склалася концепція програмно-цільового планування та управління. При цьому особливої ваги набув ймовірнісний підхід до вивчення економічних явищ, який у подальшому, на основі розвитку та застосування математичної статистики, став методологічним підґрунтям розроблення сценарних прогнозів макроекономічної динаміки.

У роботі "Оптимизация экономики" (1977) поряд із прикладними аспектами впровадження системи оптимізації функціонування економіки значне

⁵⁷⁴ Немчинов В.С. Экономико-математические методы и модели / В.С.Немчинов. – М.: Соцэкгиз, 1962. – С. 52.

місце належить характеристиці народногосподарського рівня оптимізації управління – системного моделювання міжгалузевих зв'язків, прогнозного передбачення складних економічних проблем. Уперше обґрунтовувалася необхідність платності за всі види виробничих ресурсів і на цій основі пропонувалася комплексна система економічного стимулювання. Згадані питання конкретизувалися в аспекті вдосконалення господарського механізму в монографії "Некоторые вопросы теории и практики планирования и управления" (1979), де М.Федоренко наголошував на значенні ціни у підвищенні ефективності виробництва та якості продукції. Крім того, було порушено проблематику комплексного планування і прогнозування соціального, економічного та науково-технічного розвитку, особливо прогнозування зростання народного добробуту.

Зберігають актуальність положення, викладені та аргументовані в книзі "Вопросы оптимального функционирования экономики" (1980), зокрема щодо необхідності та методики узгодження критеріїв оптимальності в ієрархічній структурі управління суспільним виробництвом. Як зазначав М.Федоренко, "мета характеризує найбільш повно сутність і взаємодію елементів у системі, що розвивається. Саме цільовим відношенням соціально-економічної системи і основним законом її функціонування визначається направленість розвитку"⁵⁷⁵. Разом з тим, послідовники теорії СОФЕ у 1980-х роках виступили з обґрунтуванням того, що суспільний критерій оптимальності не може бути зведений до техніко-економічних параметрів. Оптимальність у широкому значенні слова, як і суспільно-економічна ефективність системи, повинна враховувати все багатство динамічних процесів як у сфері безпосереднього процесу виробництва, так і у сфері "культурної революції", що супроводжує і водночас обумовлює технологічні, економічні та інституційні зміни. Науковці наголошували, що динаміка є специфічною рисою техніко-економічної ефективності в її широкому трактуванні.

Окремі автори теорії СОФЕ розглядали відмінності техніко-економічного та соціально-економічного потенціалу розвитку господарства. Техніко-економічний потенціал містить усі елементи продуктивних сил, у тому числі й саму людину, але за певного технічного базису, що відповідає конкретному рівню розвитку економіки. Це – потенціал у вузькому значенні, коли практично не беруться до уваги перевороти в техніці й технологіях, їхній вплив на результати суспільного виробництва. Натомість соціально-

⁵⁷⁵ Федоренко Н.П. Вопросы оптимального функционирования экономики / Н.П.Федоренко. – М.: Наука, 1980. – С. 65–66.

економічний потенціал у широкому сенсі включає рушії вдосконалення продуктивних сил та динаміку розвитку виробничих відносин, що наближає їх до найбільш ефективних із потенційно можливих. Таким чином, фактично через обґрунтування доцільності і можливості еволюційного та революційного перетворення економічних відносин на шляху до досягнення соціально-економічного оптимуму в широкому значенні слова було поставлене питання про історичний характер існуючої економічної системи.

На початку 1980-х років у ході дискусії щодо народногосподарського критерію оптимальності відбулася подальша переорієнтація досліджень у галузі СОФЕ від техніко-економічних до соціально-економічних пріоритетів, ціннісного підходу, що у центр господарської системи ставить людську особистість. З позицій сучасної науки можна говорити про формування передумов становлення теоретичного базису соціалізації економіки. Методологічною основою виокремлення соціальних та економічних складових народногосподарського критерію оптимальності слугувало положення про подвійну роль людини в суспільній системі: з одного боку, людина – елемент продуктивних сил, чинник техніко-економічного розвитку (ресурсний аспект); а з іншого боку, задоволення потреб людини, досягнення її добробуту – мета виробництва, людський розвиток – міра прогресу (цільовий аспект)⁵⁷⁶. Розроблення заходів економічної політики та їх обґрунтування з позицій ресурсного підходу, без орієнтації на цільове призначення покращення якості життя, неминуче призводить до зниження реальної соціально-економічної ефективності.

Саме питання духовного розвитку особистості породили проблему багатокритеріальності оптимуму, коли "соціально-економічний оптимум" не може бути виражений однозначним економічним показником. "Принцип оптимуму – це не тільки техніко-економічний принцип найкращого розподілу ресурсів та організації технологічних процесів в економіці, а й принцип такої форми організації системи соціально-економічних відносин, які б забезпечували повний добробут і вільний всебічний розвиток здібностей кожного члена суспільства"⁵⁷⁷. Аналіз соціально-економічних аспектів СОФЕ виявив неправомірність прямого ототожнення оптимізаційних категорій із, здавалося б, відповідними їм явищами економічної дійсності (оптимальних оцінок продукції – з цінами, що мають місце в господарській практиці, оцінок тру-

дових ресурсів – зі ставками заробітної плати, оцінок відтворюваних капітальних ресурсів – з платою за фонди, оцінок природних ресурсів – з рентними платежами). Вочевидь, справа в тому, що економічні категорії, крім функції співвідношення витрат і результатів, по-перше, несуть певне соціальне навантаження, по-друге, історично змінюють свою роль у ході розвитку виробничих відносин.

Економіко-математичні дослідження у радянський період нашої історії слід розглядати як етап суперечливого процесу розвитку вітчизняної економічної науки та складову загальної тенденції до математизації світової економічної науки. Теоретичне обґрунтування системи оптимального функціонування економіки було спробою виробити альтернативу сталінській моделі соціально-економічного розвитку країни. Радянські економісти-математики в межах цієї концепції запропонували: по-перше, жорсткий облік та вартісну оцінку природних ресурсів замість концепції планового затратного ціноутворення; по-друге, принцип обмеженості виробничих можливостей і технологічного вибору замість безальтернативності директивного централізованого управління; по-третє, оптимізаційне моделювання економічного розвитку на основі застосування математичних методів як штучну заміну ринкових регуляторів.

Основними здобутками концепції СОФЕ стали такі положення: розвиток теоретичних підвалин макроекономічного прогнозування та моделювання, що в подальшому застосовувалися для побудови прогнозів динаміки та міжгалузевого балансу; впровадження раціональних принципів обмеженості ресурсів, еквівалентності обміну, оптимізації пропорцій у практику централізованого державного планування; зміна місця вартісних показників у системі управління економікою; крок до "реабілітації" ринкових відносин і регуляторів. Найперспективнішими стали такі підходи, що склалися в межах розроблення системи оптимального функціонування економіки і зберігають свою актуальність: концепція програмно-цільового планування та управління; ймовірнісний підхід до вивчення економічних явищ; започаткування процесу екологізації та соціалізації економіки (впровадження екологічних та соціальних вимірів результативності господарської діяльності).

Значний внесок у розроблення методології та методики народногосподарського планування на основі балансового методу побудови макроекономічних моделей належить українській економіко-математичній школі. Дослідження, що проводилися в Інституті кібернетики АН УРСР такими вченими, як В.Глушков, В.Михалевич, Н.Шор, Б.Пшеничний та ін. грали ключову роль у формуванні теоретичної бази та практичного розроблення

⁵⁷⁶ Проблемы народнохозяйственного критерия оптимальности : материалы дискуссии / отв. ред. Н.П.Федоренко. – М. : ЦЭМИ АН СССР, 1982. – С. 24.

⁵⁷⁷ Введение в теорию и методологию системы оптимального функционирования экономики. – М., 1983. – С. 19–20.

автоматизованих систем управління (АСУ), становлення теорії оптимізації та системного аналізу; розробки математичних методів планування та управління народним господарством, планування транспорту й розміщення виробництва, автоматизації обліку й економічного аналізу; створення макромоделей та міжгалузевих моделей, моделей ціноутворення, фінансово-кредитного механізму, зовнішньоекономічних зв'язків. Моделювання галузей виробництва дало відчутні результати у вирішенні завдань оптимізації розміщення виробництва, транспортування продукції тощо; для прогнозування розміщення продуктивних сил було використано моделі територіальних систем; розроблено широкий спектр економіко-математичних моделей оптимального використання виробничих потужностей, вибору технологій, оперативного-календарного планування, підготовки виробництва тощо на рівні підприємства. Закладені ще у 1960-х роках основи теорії оптимальних рішень у подальшому забезпечили створення ефективних економіко-математичних моделей і засобів вирішення завдань оптимального управління та планування.

7.3. Формування сучасної наукової школи економічного прогнозування

Комплексний підхід до аналізу практичних проблем удосконалення господарського механізму та забезпечення на цій основі економічного зростання втілюється у становленні та розвитку економіко-математичного моделювання та прогнозування як самостійного напрямку економічних досліджень. З кінця 1960-х років паралельно з розробкою економіко-математичних моделей для рівня підприємства і галузі було розпочато дослідження на макроекономічному та регіональному рівнях. Розроблення українськими вченими (О.Бакаєв, В.Гесць, В.Глушков, В.Голіков) методології економіко-математичного прогнозування головних показників розвитку економіки, теоретичних проблем моделювання систем і процесів, використання економіко-математичних методів при розв'язанні завдань оптимізації господарських рішень на різних рівнях управління, у поточному та перспективному плануванні, а також системи балансів народного господарства України стало значним внеском в економічну науку, сприяло підвищенню ефективності планування та управління економікою⁵⁷⁸.

В Інституті економіки АН УРСР упродовж 1970–1980-х років проблема визначення критеріїв оптимальності отримала ґрунтовне розроблення в ході виконання досліджень відділу оптимізації міжгалузевих зв'язків⁵⁷⁹, а зі створенням сектора економіко-математичного моделювання – в аспекті забезпечення методологічних та методичних основ управління довгостроковим перспективним розвитком економіки. Для вирішення завдання аналізу впливу темпів економічного зростання на оптимальність та надання точкових та інтервальних прогнозів економічного зростання була розроблена оптимізаційна економетрична модель, що отримала назву "ЕКРО" ("Экономический рост") і використовувалася для розрахунків при підготовці пропозицій до Комплексної програми науково-технічного прогресу та його соціально-економічних наслідків, а також Основних напрямів економічного та соціального розвитку країни.

Класична модель міжгалузевого балансу виробництва і розподілу суспільного продукту використана для розв'язання завдання аналізу та прогнозування ефективності динаміки структурних зрушень у галузевій структурі народного господарства. В Інституті було розроблено методику побудови трифакторної виробничої функції аналізу та прогнозування сукупного суспільного продукту (національного доходу)⁵⁸⁰, здійснено синтез економетричних, оптимізаційних, балансових, нормативних і трендових моделей у системі макроекономічного аналізу та прогнозування "СММАП"⁵⁸¹.

У піонерних роботах В.Голікова, М.Герасимчука, В.Гейця було запропоновано методику прогнозування показників розвитку економіки на прикладі союзної республіки, обґрунтовано доцільність і можливість розроблення системи макроекономічних моделей аналізу та прогнозування динаміки та структури суспільного виробництва. Дослідження проблеми оптимізації розподілу національного доходу на фонд нагромадження та фонд споживання дозволили виявити особливості залежності темпів і обсягів зростання виробництва від характеру нагромадження і споживання в Україні. Було обґрунтоване положення, що прискорений розвиток першого підрозділу суспільного виробництва в минулому дозволяє при успішному використанні

129 с.; Геец В.М. Прогнозирование показателей развития экономики (на примере союзной республики) / В.М.Геец. – К.: Наук. думка, 1975. – 108 с.

⁵⁷⁹ Точилин В.А. Цены и оптимизация межотраслевых связей / В.А.Точилин. – К.: Наук. думка, 1979. – 124 с.

⁵⁸⁰ Голиков В.И. Управление в системе экономических отношений / В.И.Голиков. – К.: Наук. думка, 1984. – 117 с.

⁵⁸¹ Геец В.М. Система макроэкономических моделей анализа и прогнозирования динамики и структуры общественного производства союзной республики / В.М.Геец. – М.: ЦЭМИ АН СССР, 1984. – 235 с.

⁵⁷⁸ Голиков В.И. Методология и опыт экономико-математического прогнозирования основных показателей экономики республики / В.И.Голиков, В.М.Геец. – К.: ИЭ АН УССР, 1972. –

технічного прогресу різко збільшити виробництво товарів народного вжитку без випереджальних темпів капіталовкладень у другий підрозділ.

Цінним внеском у теорію макропрогнозування, що дозволяв переглянути усталені підходи до пріоритетів у структурі державних видатків на фінансування економіки, стало розкриття механізму взаємозв'язків функцій зростання продуктивних сил суспільства за умов розвитку технічної революції та скорочення трудових ресурсів. Оцінка впливу чинників технічного прогресу на економічне зростання та прогнозування ефективності структурних зрушень у галузевій структурі народного господарства стали основою розробки макроекономічних моделей динаміки темпів і пропорцій економічного розвитку.

Наприкінці 1980-х років в українській економічній літературі порушено проблему, що виходила за межі радянської доктрини економічного зростання, – прогнозування тенденцій економічного розвитку. Зокрема в монографії М.Гольцберга та В.Колотія автори розглядають методологічні та методичні аспекти довгострокової перспективної оцінки економічного зростання виходячи з огляду на програмні завдання та умови ресурсозабезпечення; питання інвестиційної політики на макрорівні; відтворення матеріальних ресурсів; матеріально-технічне та інфраструктурне забезпечення базових галузей народного господарства. На думку дослідників, прогнозування тенденцій економічного розвитку є багатоаспектною проблемою та містить "оцінку перспектив підвищення рівня життя та добробуту суспільства; вивчення траєкторій змін найважливіших характеристик функціонування економіки, окремих галузей, комплексів, регіонів залежно від проєктованих пріоритетів та цілей розвитку країни; знаходження резервів розвитку економіки в умовах активної структурної та інвестиційної перебудови"⁵⁸².

Разом з тим, у ході реалізації політики "прискорення соціально-економічного розвитку" та "перебудови" реформування системи забезпечення діяльності підприємств та економічного розвитку загалом відбувалося в межах панівної концепції єдиного народногосподарського комплексу країни, що передбачала у функціональному плані створення єдиної системи централізованого державного директивного планування і союзно-республіканської форми управління народним господарством, реалізацію таким чином принципу демократичного централізму в економіці. Механізм централізованого фінансового забезпечення суспільного відтворення виявив низку системних вад, обумовлених об'єктивним відставанням процесів

планування, розподілу і перерозподілу від стрімкого розвитку і зміни структури суспільних потреб⁵⁸³. Шляхи вирішення цієї проблеми в межах централізовано-мобілізаційної моделі економічного розвитку вчені-економісти бачили у вдосконаленні народногосподарського планування на основі економіко-математичного моделювання та прогнозування.

У 1990-х роках з проголошенням державної незалежності України та розгортанням трансформаційних процесів частина положень теорії оптимального функціонування економіки, які раніше були предметом наукової критики і політичних звинувачень, поступово приймалися й ставали загальновищезначимими. Це сприяло поширенню нових підходів до розуміння завдань економічного розвитку і шляхів реформування економіки, утвердженню нового економічного мислення як основи ринкових перетворень. Разом з тим, лібералізація економіки та структурна трансформація суспільства підтвердивши одні положення, остаточно спростувала інші, що базувалися на утопічних спробах побудови оптимальної статичної розрахункової моделі без зміни віджилої системи централізованого планування.

Одним із напрямів подальшої роботи над побудовою оптимізаційних економіко-математичних моделей в Інституті економіки НАН України стало дослідження проблеми оптимізації агропромислового комплексу в умовах становлення ринкових відносин та моделювання еколого-економічних процесів. Науковим колективом під керівництвом В.Точиліна поглиблено методологічні основи програмно-цільового підходу, встановлено особливості та можливості його використання у плануванні республіканського агропромислового комплексу. М.Кузубов, О.Єдинак та Н.Овандер обґрунтували модель оптимізації галузевої структури економіки країни з урахуванням екологічних вимог. Дослідницький колектив аргументував одне з ключових положень розв'язку оптимізаційних задач економіко-математичного моделювання: у багатокритеріальних моделях існує можливість вибору оптимального варіанту розвитку економіки за різними критеріями оптимізації, але при цьому виникає проблема вибору пріоритетного критерію⁵⁸⁴. Таким чином методологічні підходи до вирішення завдань оптимізації, моделювання альтернативних варіантів функціонування економіки на мікро- та макрорівнях, розроблення критеріїв оптимізації отримали подальший розвиток.

⁵⁸³ Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : монографія / В.В.Небрат ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2013. – С. 498–499.

⁵⁸⁴ Кузубов М.В. Моделювання економічних і еколого-економічних процесів / М.В.Кузубов, О.М.Єдинак, Н.Л.Овандер. – К. : КСУ, 2010. – С. 80.

⁵⁸² Гольцберг М.А. Прогнозирование тенденций экономического развития / М.А.Гольцберг, В.Н.Колотий. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 3.

У 1990–2000-х роках на основі попередніх теоретичних здобутків і на працювань наукова школа економічного прогнозування, що сформувалася в Україні, вела дослідження за такими провідними напрямками:

- удосконалення методологічних підходів до модельної оцінки міжсекторних взаємозв'язків;
- моделювання та прогнозування агрегатних макропоказників;
- дослідження потенціалу економічного зростання;
- оцінка та прогнозування стійкого розвитку на основі макроекономічних індикаторів стану економіки;
- моделювання переходу до ендогенно орієнтованої стратегії розвитку національної економіки;
- розроблення інтегрованих міжкраїнних економіко-математичних моделей;
- моделювання взаємозв'язку структурних змін і економічного зростання;
- економіко-математичний аналіз впливу податково-бюджетної політики на економічне зростання;
- економетрична оцінка монетарного забезпечення економічного зростання;
- розроблення моделі участі України в процесах глобалізації та міжнародної інтеграції;
- сценарне прогнозування економічного розвитку.

Упродовж останніх років увага науковців зосереджувалася переважно на актуальних проблемах розвитку методології макроекономічних сценарних прогнозів на основі агрегатних показників⁵⁸⁵; моделюванні переходу до ендогенно орієнтованої стратегії розвитку національної економіки⁵⁸⁶; побудові економіко-математичних моделей, що спроможні синхронізувати регулятори економічної політики щодо заданих цільових орієнтирів⁵⁸⁷; розробленні моделі участі України в процесах глобалізації та міжнародної інтеграції⁵⁸⁸.

Внесок провідних українських учених-прогнозістів початку ХХІ ст. у розвиток теоретичних основ економічного прогнозування полягає, перш за все,

⁵⁸⁵ Скрипниченко М.І. Секторальні та міжкраїнні моделі економічного розвитку / М.І.Скрипниченко – К. : Фенікс, 2004. – 256 с.

⁵⁸⁶ Моделі ендогенного зростання економіки України : монографія / за ред. д-ра екон. наук М.І.Скрипниченко. – К. : Ін-т екон. та прогнозув., 2007. – 576 с.

⁵⁸⁷ Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / за ред. В.М.Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

⁵⁸⁸ Світогосподарська диспропорційність: особливості, тенденції, вплив на економіку України : наукова доповідь / за ред. чл.-кор. НАН України Л.В.Шинкарук ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2012. – 152 с.

у розробленні комплексних інтегрованих макромоделей прогнозування трансформаційної економіки України. Здійснення сценарних макропрогнозів економічного розвитку слугує підґрунтям для визначення пріоритетів, напрямів і засобів проведення державної регуляторної політики. Водночас ефективно впровадження макроекономічного прогнозування в практику державного управління економічним розвитком стримується інституційними механізмами, що послаблюють потенціал практичного застосування економіко-математичних моделей для потреб модернізації регіональної та національної економіки.

Висновки до розділу 7

Формування теоретико-методологічних засад використання математичних методів у економічних дослідженнях пов'язане з науковим обґрунтуванням можливості математичного моделювання економічного явища, ситуації або процесу для вивчення певного аспекту в його розвитку. Утвердження функціональних підходів до аналізу економічних категорій на межі ХІХ–ХХ ст. вимагало залучення до арсеналу економічних методів математичного формалізованого апарату. В українській економічній думці пріоритет застосування математичних методів для аналізу економічних явищ та виявлення закономірностей у розвитку господарства та поведінці економічних суб'єктів належить Є.Слуцькому, який спростував основне заперечення проти формалізації економічних залежностей та обґрунтував використання математичного методу не тільки для унаочнення викладу результатів, а й для проведення дослідження. Головні методологічні підходи до прогнозування економічної динаміки запропонував видатний український учений М.Туган-Барановський. Світовою наукою визнано внесок ученого у теорію економічного розвитку, що полягає у визначенні фундаментального чинника циклічних коливань. Це стало основою формування на зламі ХІХ–ХХ ст. загальноновизнаного методологічного базису для більшості теорій економічної динаміки.

Вагомий внесок у розроблення методології та методики народногосподарського планування на основі балансового методу побудови макроекономічних моделей належить українській економіко-математичній школі. Дослідження, які проводилися в Інституті кібернетики АН УРСР (В.Глушков, В.Михалевич, Н.Шор, Б.Пшеничний та ін.), мали ключову роль у формуванні теоретичної бази та практичного розроблення автоматизованих систем

управління (АСУ), становлення теорії оптимізації та системного аналізу, розробки математичних методів планування та управління народним господарством.

На рубежі 1950–1960-х років спроби запровадження економічних методів управління народним господарством, започаткування процесів лібералізації та демократизації, розширення економічних прав соціалістичних республік і меж господарської самостійності підприємств поряд з розвитком методології централізованого планування обумовили активізацію досліджень у галузі макроекономічного моделювання та прогнозування. Закладені у 1960-х роках основи теорії оптимальних рішень у подальшому забезпечили створення ефективних математичних методів і засобів вирішення завдань оптимізації управління та соціально-економічного планування.

Розроблення у 1960–1980-х роках українськими вченими (О.Бакаєв, В.Геєць, В.Глушков, В.Голіков) методології економіко-математичного прогнозування головних показників розвитку економіки, теоретичних проблем моделювання систем і процесів, використання економіко-математичних методів при розв'язанні завдань оптимізації господарських рішень на різних рівнях управління у поточному та перспективному плануванні, а також системи балансів народного господарства України стало значним внеском в економічну науку, сприяло підвищенню ефективності планування та управління економікою.

Сучасний етап розвитку економіко-математичних методів і моделей почався з 1990-х років з отриманням Україною незалежності та переходом до ринкових відносин. Провідним науковим осередком економічного прогнозування є ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України". Ключовим напрямом наукових досліджень в інституті є розроблення комплексних економіко-математичних моделей, які ув'язують в єдину інтегровану систему різні сфери економіки України, є відповідною базою для кількісного обґрунтування параметрів економічної політики та оцінки їхнього впливу на макроекономічну динаміку в контексті забезпечення стратегічних орієнтирів стійкого зростання та сталого розвитку національної економіки.

СТАНОВЛЕННЯ ПАРАДИГМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

8.1. Зміна пріоритетів економічного розвитку (остання третина ХХ – початок ХХІ ст.)

Починаючи з останньої третини ХХ ст., зростаюча диспропорційність світової економічної динаміки та поглиблення кризових явищ у розвитку глобальних процесів зумовили необхідність кардинального перегляду загальнонаукової парадигми економічного розвитку. Постійно посилюючи антропогенний вплив на довкілля, людство фактично опинилося не лише на межі екологічної кризи, а й знизило ефективність свого економічного поступу, що актуалізувало завдання пошуку шляхів, механізмів і засобів забезпечення органічності розвитку людини та середовища її існування, а також зумовило необхідність перегляду системи наукових поглядів на проблему економічного зростання та поширення ідей сталого розвитку.

Наукове розроблення проблематики сталого розвитку розпочалася із розвідок Римського клубу, названих "Глобальною проблематикою", головною метою яких стало привернення уваги світової громадськості до глобальних проблем сучасності. Поняття "глобальна проблематика" сформувалося як новітня світоглядна концепція, згідно з якою світ розглядається як єдина система, для існування та розвитку якої необхідні спільні зусилля людства щодо розв'язання низки проблем, які не можуть бути вирішені відокремленими ресурсами на локальному рівні. Такий підхід, отримавши назву "нового глобального мислення", актуалізував нові завдання для цілої системи суспільних наук: дослідження стану розвитку людської цивілізації та моделювання світової динаміки, яке враховує взаємозв'язки різних аспектів людського життя – соціального, політичного, морального, культурного, економічного. Новий підхід був сформульований ініціатором створення та першим президентом Римського клубу А.Печчеї як "формування уявлення та аналіз світової проблематики за допомогою системного використання глобальних моделей"⁵⁸⁹.

⁵⁸⁹ А. Печчеї. The Human Quality. – Oxford; New York : "Pergamon Press", 1977. – P. 6.

Центральною ідеєю аналітичних розвідок Римського клубу стала концепція "меж зростання", сформульована на початку 1970-х років, згідно з якою обмеженість розмірів планети та її природних ресурсів передбачають існування межі експоненціального зростання народонаселення і промислового виробництва. Концепція була обґрунтована у праці "Світова динаміка" (1970) Дж.Форрестера⁵⁹⁰ на основі комп'ютерного моделювання глобального розвитку, використання якого уможливило висновок, що подальший розвиток людства в межах традиційної моделі економічного відтворення в найближчі десятиліття призведе до екологічної катастрофи. Як пише А.Печчеї, "так народилося перше покоління комп'ютерних моделей, призначених для дослідження довгострокових тенденцій світового розвитку"⁵⁹¹.

Науковий підхід Дж.Форрестера отримав подальший розвиток у доповіді дослідницької групи під керівництвом Д.Медоуза "Межі зростання"⁵⁹² (1972), в якій було доведено, що розвиток людства на основі виключно індустріальної моделі обмежений вичерпними ресурсами, насамперед викопними (паливно-енергетичними, металорудними, хімічними тощо) у глобальному та особливо регіональному масштабах. За словами А.Печчеї, модель Медоуза продемонструвала, що за умови збереження теперішніх тенденцій до зростання в умовах обмеженості ресурсів планети вже "наступні покоління людства досягнуть меж демографічної та економічної експансії, що призведе систему загалом до неконтрольованої кризи та краху"⁵⁹³. В роботі відмічалось, що можливість уникнути катастрофи полягає в "обмеженні та регулюванні зростання та переорієнтації його цілей"⁵⁹⁴.

У працях Д.Форрестера та Д.Медоуза було зроблено припущення, що при збереженні існуючих тенденцій зростання світового населення, розвитку промислового виробництва і як наслідок – експоненційного збільшення забруднення навколишнього середовища й виснаження природного потенціалу планети спричинить глобальну катастрофу. Таким чином, на думку авторів концепції, подальше економічне зростання призведе до поступового занепаду насамперед промислово розвинених країн, що спричинить нас-

тупну деградацію господарського потенціалу людства, всесвітню екологічну та соціально-економічну кризу та потенційно можливу загибель людства. Результати прогнозів спричинили значну критику у науковому та експертному середовищі, більшість науковців визнала модель неспроможною відобразити всю складність світобудови та глобальної проблематики, висновки про загрози існуючій моделі господарювання та економічного зростання, що отримали назву концепції "нульового зростання", було визнано неадекватними та гіпертрофованими, а самі автори моделі отримали репутацію "неомальтузіанців". Водночас концепція "меж зростання" сприяла розвінчання поширеного технократичного міфу про можливості безмежного економічного зростання, а також привернула увагу світової громадськості до кризових процесів, пов'язаних із споживацьким відношенням до природних ресурсів.

У 1974 р. членами Римського клубу М.Месаровичем і Е.Пестелем було запропоновано інший підхід, що враховував численні критичні зауваження на адресу моделі "меж зростання" і був представлений у доповіді "Людство на роздоріжжі". Методологічною основою роботи стала теорія багаторівневих ієрархічних систем М.Месаровича, обґрунтовуючи основні положення якої автор писав: "Щоб надійно, релевантно та системно охопити весь комплекс факторів, пов'язаних із проблематикою, модель повинна мати ієрархічну структуру, де кожний рівень ієрархії відображає еволюцію світової системи в контексті, сформованому певним набором законів і принципів. Серед цих рівнів можна назвати геофізичний, екологічний, технологічний, економічний, інституціональний, соціально-політичний, культурно-ціннісний і рівень біології людини. Такий підхід дозволяє оптимально використовувати перевірені наукові знання і доступну фактичну інформацію"⁵⁹⁵. На противагу концепції "нульового росту" М.Месаровичем та Е.Пестелем було запропоновано концепцію "органічного розвитку", згідно з якою кожний регіон світу є подібним до клітини живого організму і має виконувати свою особливу функцію у загальному організмі світобудови. Органічний розвиток розглядався авторами концепції як системний і взаємозалежний розвиток, коли жодна підсистема не може змінюватися на шкоду іншій і прогрес в одній з них можливий лише за умови відповідних процесів в інших. Таким чином, подолання суперечностей суспільного розвитку всього людства передбачає узгодження цілей розвитку його окремих спільнот. "Розв'язання кризових ситуацій, – зазначають автори доповіді, – буде

⁵⁹⁰ Forrester Jay W. World Dynamics. Portland. – Oregon : ProductivityPress, 1970.

⁵⁹¹ A. Peccei. The Human Quality. – P. 12.

⁵⁹² Meadows D.H. The Limits to Growth : A Report for the Club of Rome's Project On The Predicament of the Mankind / D.H.Meadows. – NewYork : Universe Books, 1972. – 205 p.

⁵⁹³ A. Peccei. The Human Quality. – P. 14.

⁵⁹⁴ Там само. – P. 14.

⁵⁹⁵ Цит. за: Clark John, Cole Sam et al. Global Simulation Models. London: John Wiley and Sons, 1975. – P. 16.

залежати від того, який із двох шляхів – недиференційоване зростання, що неминує спричиняє катастрофу, або органічний розвиток вибере людство"⁵⁹⁶. Запропонована у моделях Медоуза–Форрестера та Мессаровича–Пестеля методика відіграла роль теоретичної платформи наукових пошуків у сфері глобального моделювання, прогнозування та розробки механізмів регулювання процесів світової динаміки.

Значним внеском у розроблення концептуальних засад нової парадигми економічного розвитку стала доповідь групи Я.Тінбергена "Перегляд міжнародного порядку" (1976)⁵⁹⁷, в якій головною метою світового співтовариства автори назвали забезпечення гідного життя й помірного добробуту всіх громадян світу. Досягнення цього можливе лише за умови кардинальної перебудови структури світової економіки та системи політичної взаємодії, створення нових або реорганізації існуючих інститутів, покликаних забезпечити умови для сталого розвитку світової системи. Доповідь істотно відрізнялась від двох перших – вона була значно відчутніше орієнтованою на практичні перетворення суспільств: у ній не застосовувалася спеціальна наукова методологія, висувалися конкретні рекомендації, щодо зміни принципів суспільної взаємодії, основних напрямків державної політики, створення нових або реорганізації існуючих інститутів. Центральною ідеєю доповіді стала думка про взаємозалежність та нерозривність зв'язків між діями та результатами цих дій всіх людей на Землі. Такий підхід поклав початок переходу від кількісного аналізу глобальних проблем до якісного аналізу людського буття, системи цілей і цінностей.

Центральне місце в системі засадничих принципів дослідження світової динаміки у наукових розвідках Римського клубу посіли концепції "нового гуманізму", "революції світової солідарності" та "революції свідомості", які були сформульовані в доповіді "Цілі для людства" (1977), опублікованій групою вчених під керівництвом Е.Ласло. В доповіді були названі чотири глобальні цілі людства: глобальна безпека (припинення гонки озброєнь, виключення війн і конфліктів, відмова від насильства); вирішення продовольчої проблеми в глобальному масштабі (ліквідація голоду, створення світової системи, що дозволяє задовольнити потреби в продовольстві всіх людей на Землі); глобальний контроль за використанням енергетичних і сировинних ресурсів (розроблення раціонального й екологічно безпечного

⁵⁹⁶ Mesarovic M., Pestel E. Mankind at the Turning Point: The Second Report to the Club of Rome. New-York : E.P. Dutton and Co. Inc., 1974. – P. 34.

⁵⁹⁷ RIO: Reshaping the International Order. A Report to the Club of Rome/Tinbergen, Dolman van Ettinger (Eds.), New-York : E.P. Dutton. 1976.

енерговикористання, контроль над технологією, економічно ефективне природокористування); глобальний розвиток, орієнтований на якісне зростання (підвищення якості життя, соціальна справедливість у розподілі матеріальних і духовних благ).

На початку 1980-х років Римський клуб продовжує аналіз цілей людства. Так, насамперед слід згадати роботу президента Римського клубу А.Печчеї "Людські якості" (1980)⁵⁹⁸ в якій було визначено шість "стартових" цілей розвитку, зокрема: "зовнішні межі" планети; "внутрішні межі" самої людини; культурна спадщина народів; формування світового співтовариства; охорона навколишнього середовища; реорганізація виробничої системи. Доповіді Римському клубу 1980-х років об'єднані загальною проблематикою – розриву між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються (що отримало назву взаємин між "Північчю" та "Півднем"). Це роботи М.Герньє "Третій світ – три чверті світу" (1980); "Імперативи співробітництва між Північчю та Півднем" (1981) Ж.Сен-Жура; "Третій світ здатний себе прогнати" (1984) Р.Ленуара та "Босонога революція" (1988) Б.Шнайдера. В опублікованій у 1980 р. доповіді "Дороговкази в майбутнє" Б.Гаврилишина на суспільне обговорення винесено модель майбутнього світового порядку, заснованого на співіснуванні різних культур та релігій, на колегіальному керівництві та представницькій демократії.

Наступним кроком в процесі концептуалізації засад сталого розвитку стала робота Е.Пестеля "За межами зростання" (1987), в якій здійснено аналіз глобальних перспектив "органічного розвитку", що враховує потенціал нових галузей економіки – мікроелектроніки, біотехнології, атомної енергетики. Автор доповіді звертає увагу на те, що потенціал розвитку суспільства значною мірою залежить від відповідальності людства за те, як воно використовує ресурси та визначає цілі розвитку. "Дух відповідальності повинен і може пройти крізь всі місцеві державні й регіональні кордони, щоб люди, на ділі навчені вирішувати свої місцеві проблеми, були духовно й практично підготовлені до вирішення проблем, що загрожують нашому всесвітньому надбанню – океанам, довкіллю, повітрю, яким ми дихаємо, і головне – загрожує їхньому духовному й моральному багатству – людським цінностям, до яких відноситься усвідомлення своїх обов'язків і своїх прав, терпимість і повага до різних вір і різних рас, і, нарешті, але не в останню чергу, до нашої соціальної й культурної спадщини – основи подальшого соціального й культурного прогресу".

⁵⁹⁸ A. Peccei. The Human Quality. – 214 p.

У 1990 р. вперше з'являється доповідь від імені самого Римського клубу, написана його президентом О.Кінгом та генеральним секретарем Б.Шнайдером "Перша глобальна революція", в якій представлено характеристику поточного стану глобальної проблематики в контексті нової ситуації в міжнародних відносинах, що виникли після закінчення довгого протистояння Сходу й Заходу та представлено аналіз нової економічної ситуації, що склалась внаслідок загострення суперечностей у таких глобальних сферах, як народонаселення, навколишнє середовище, ресурси, енергетика, технологія тощо.

У черговій доповіді Римського клубу "Фактор чотири. Витрат – половина, віддача – подвійна" (Е.Вайцзеккер, Е.Ловінс, Л.Ловінс, 1997) зроблено висновок про те, що сучасна цивілізація досягла рівня розвитку, на якому зростання виробництва фактично у всіх галузях господарства здатне здійснюватися в умовах прогресуючої економіки без залучення додаткових ресурсів і енергії. Остання оновлена версія доповіді Римського клубу опублікована у вигляді книги "Межі зростання: 30 років потому" (2004).

Значним внеском у концептуалізацію нової суспільної парадигми економічного поступу отримала стала спільна заява одинадцяти вчених-економістів та екологів під назвою "Економічне зростання, екологічний потенціал та довкілля" (1995), в якій підтверджувались висновки наукових розвідок Римського клубу про те, що істотними характеристиками сучасного стану розвитку світового господарства, що обмежують можливості економічного зростання є обмеженість ресурсної бази та екологічного потенціалу планети⁵⁹⁹. З огляду на те, що економічне зростання саме по собі не забезпечує покращення якості життя та довкілля, відзначалась нагальна необхідність формування нової парадигми суспільного розвитку. Подальша концептуалізація "глобальної проблематики" знайшла відображення у роботі Г.Дейлі "Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку"⁶⁰⁰, який визначив сталий розвиток як гармонійний, збалансований, безконфліктний прогрес всієї цивілізації, в ході якого одночасно оптимально вирішується комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації бідності та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення⁶⁰¹.

⁵⁹⁹ Arrow K. et al. Economic Growth, Carrying Capacity and the Environment // Science. – 1995. – 28 April.

⁶⁰⁰ Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. – 298 с.

⁶⁰¹ Там само. – С. 6.

Висновки науковців про глобальні загрози існуючої економічної моделі та концептуалізація наукових уявлень про сталий розвиток зумовила необхідність розроблення усталених та універсальних правил суспільної взаємодії у світовому масштабі, що своєю чергою спричинило зростання уваги міжнародних інституцій до цієї проблеми. Увіраження тенденції зростання екологічної загрози стало поштовхом до швидкого розвитку у світі законодавчої діяльності, пов'язаної з прийняттям законів і актів, регламентуючих норми і процедури природокористування. Одним із перших міжнародних документів, в якому вперше було вжито сам термін "сталий розвиток" став звіт Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку "Наше спільне майбутнє" (1972), в якому поняття визначалося як розвиток суспільства, що дозволяє задовольняти потреби сьогодення, не ставлячи під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти власні потреби. Вже через кілька років у резолюції Генеральної Асамблеї ООН "Екологічна перспектива до 2000 року і далі" (1987) сталий розвиток був визнаний керівним принципом діяльності ООН, урядів, приватних та неурядових організацій та найоптимальнішою стратегією суспільного розвитку. Значну роль у концептуалізації засад сталого розвитку суспільства відіграли міжнародні ініціативи, зокрема: Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку у Ріо-де-Жанейро (1992), на якій стратегія сталого розвитку була проголошена стратегією виживання цивілізації у XXI ст. Наступні саміти Землі Ріо+5, Ріо+10, Ріо+20 не лише актуалізували потребу у розробці практичних рекомендацій щодо реалізації цієї стратегії, а й виявили необхідність у науковому аналізі та теоретичному обґрунтуванні проблеми.

У становленні теорії сталого розвитку в українській економічній науці наприкінці ХХ ст. можна виокремити кілька етапів, що пов'язані із дослідженням таких аспектів: актуалізація проблеми екологічного відтворення в контексті геоекологічної концепції ландшафтного розмаїття, яка сформувалася наприкінці 1990-х років у річищі фізичної географії (в межах цього підходу економ-географом О.Шаблієм було обґрунтовано концепцію територіально-суспільного розмаїття та достатньої різноманітності регіональних систем); концепція збалансованого розвитку (обґрунтована у роботах вчених Інституту географії НАН України на межі 1980–1990-х років В.Барановським, Л.Руденко, І.Горленко); визнання необхідності аналізу взаємовпливу економічних й природних параметрів господарювання та перегляду концептуальних засад економічного зростання (у працях Ю.Бицюри, С.Злупка, Л.Корнійчук, В.Шевчука, М.Руденка); концептуалізація ідеї стало-

го розвитку наприкінці 1990-х років (у працях сучасних українських дослідників А.Гвишиани, В.Гейця, В.Горбуліна, Б.Данилишина, М.Згуровського, Л.Мельника, А.Садекова, Ю.Туниці, Є.Хлобистова та ін.).

У працях названих вчених відзначається, що під тиском екологічних та інших глобальних проблем сучасності актуалізується необхідність перегляду парадигми господарювання. Економічна модель господарювання, яку застосовує людство, починаючи з етапу промислової революції – це "природомісткий (природоруйнівний) тип розвитку, який базується на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень. Характерними ознаками техногенного типу розвитку є швидке і виснажливе використання невідновлюваних видів природних ресурсів (перш за все, корисних копалин), надексплуатація відновлюваних ресурсів (ґрунти, ліси тощо) зі швидкістю, яка перевищує можливості їхнього відтворення і відбудови"⁶⁰². В умовах зростання екологічних загроз економічна діяльність людини повинна бути скоригована у відповідності до законів відтворення біологічного середовища її існування. Насамперед, це означає формування нового типу економічного мислення та господарювання, оскільки, як підкреслює С.Злупко, "природа, в індустріалізованому суспільстві сприймається людством як джерело доходу і відповідно об'єкт жорстокої експлуатації (яка, як правило, межує із повною руйнацією). Така практика взаємодії людини і природи у ході еволюції суспільного виробництва стає дедалі згубнішою для довкілля"⁶⁰³. Водночас науковці виявляють тенденцію до зростання кількості надзвичайних ситуацій природного та техногенного походження в світі та узагальнюють висновок про сталість зростання цієї негативної глобальної тенденції з початку 80-х років минулого століття. Надзвичайні ситуації "стають звичайними і очікуваними", що впливає на функціонування економічної системи та її розвиток, оскільки економічні збитки для бізнесу та компенсації постраждалим в результаті надзвичайних ситуацій природного та техногенного походження стають звичайними прогнозованими відшкодуваннями, які реалізуються, перш за все, через систему страхування ризиків"⁶⁰⁴. Отже, спостерігається тенденція до збіль-

⁶⁰² Національна парадигма сталого розвитку України / за ред. Б.Є.Патона – К.: ДУ "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – 72 с.

⁶⁰³ Злупко С. Наука про органічний розвиток людини і довкілля (Передумови виникнення екомології) / С.Злупко // Вісник НАН України. – 2002. – № 10. – С. 15–20.

⁶⁰⁴ Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика / [Андерсон В.М., Андреева Н.М., Алимов О.М. та ін.]; за наук. ред. д.е.н., проф.

шення взаємообумовленості процесів економічного зростання та екологічного занепаду. Відтак, актуалізується завдання наукового пошуку "мотивованих шляхів переходу сучасної, антиекологічної за своєю сутністю, ринкової економіки, тобто всієї системи господарювання (як у національних рамках, так і в межах світового господарства), до "зеленої", екологічно безпечної економіки"⁶⁰⁵. Новою парадигмою економічного розвитку науковці називають сталий розвиток, який має забезпечити цілісність природних систем, їхню життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність усієї біосфери.

Сталий розвиток розглядається як така модель економічного розвитку, що має забезпечити цілісність природних систем, їхню життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Б.Данилишин визначає сталий розвиток як систему відносин суспільного виробництва, у якій досягається оптимальне співвідношення між економічним зростанням, нормалізацією якісного стану природного середовища, збільшенням матеріальних і духовних потреб населення. С.Дорогунцов⁶⁰⁶ розглядає сталий розвиток як певну траєкторію довготермінового збільшення загального блага людства та забезпечення соціально-економічної та техногенно-екологічної безпеки. В.Трегобчук⁶⁰⁷ трактує сталий розвиток як економічне зростання, за якого ефективно розв'язуються найважливіші проблеми життєзабезпечення суспільства без виснаження, деградації і забруднення довкілля. Особливого значення набуває здатність таких систем до самовідновлення та адаптації до змін, замість збереження в певному статичному стані або деградації та втрати біологічної різноманітності⁶⁰⁸.

У широкому розумінні термін "сталий розвиток" означає збалансованість економічних, соціальних та екологічних цілей суспільства, що покращує якість життя і підтримує ефективне відтворення навколишнього середови-

Є.В.Хлобистова / ДУ "ІЕПСР НАН України", ІПРЕЕД НАН України, СумДУ, НДІ СРП. – Сімферополь: ІТ "АРИАЛ", 2011. – С. 8.

⁶⁰⁵ Про концепцію стимулювання екологічно безпечної економіки: виступ академіка НАН України Ю.Ю.Туниці на сесії загальних зборів Національної академії наук України 12 квітня 2012 р. // Вісник НАН України. – 2012. – № 5. – С. 26.

⁶⁰⁶ Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б.М.Данилишин, С.І.Дорогунцов, В.С.Міщенко, В.Я.Коваль, О.С.Новоторов, М.М.Паламарчук. – К.: РВПС України. 1999. – С. 6.

⁶⁰⁷ Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України / В.Трегобчук // Вісник НАН України. – 2002. – № 2. – С. 49.

⁶⁰⁸ Згуровський М.З. Глобальное моделирование процессов устойчивого развития в контексте качества и безопасности жизни людей (2005–2007/2008 годы) / М.З.Згуровский, А.Д.Гвишиани. – К.: НТТУ "КПИ", 2008. – 140 с.

ща⁶⁰⁹. Л.Мельник звертає увагу на суперечливість терміну "сталий розвиток", що полягає в об'єднанні в цьому терміні двох понять, які мають протилежне значення, а саме: "стійкість" передбачає рівновагу, а "розвиток" можливий тільки за умови постійного виходу системи з рівноважного стану; неоднозначність розглянутого поняття полягає в тому, що "стійкість" можна розуміти і як здатність утримувати рівновагу і як стабільність, тобто здатність не змінюватися або підтримувати певні (стійкі) темпи розвитку⁶¹⁰. Таким чином, звертає увагу вчений, "сталий розвиток за своїм внутрішнім змістом має означати перманентне відтворення так званого стану гомеостазу (динамічної рівноваги) з періодичною зміною його рівня, при якому б відбувалося постійне розв'язання суперечностей між внутрішніми компонентами системи, а зміна параметрів біосфери не виходила за межі катастрофічних (фатальних) для системи трансформацій"⁶¹¹.

Як зазначають дослідники, стан динамічних систем залишається стабільним (чи стійким) за рахунок внутрішніх і зовнішніх факторів доти, доки значення дисбалансу гаситимуться раніше, ніж система змінить свою структуру шляхом зміни її складових і процесів, що відповідають за їхню поведінку. Фактори, від яких залежить рівновага системи, Л.Мельник умовно об'єднує у дві групи – зовнішні і внутрішні. Зовнішні фактори, у свою чергу, залежать від двох характеристик: ступеня впливу деструктивних сил, які здатні вивести систему з рівноваги (зокрема, екодеструктивних навантажень); симетричності сил впливу на систему. Симетричні сили впливу ("порушення – відновлення", "дезінтеграція – інтеграція" тощо) взаємозрівноважують одна одну; несиметричні навантаження, навпаки, виводять систему з рівноваги. Внутрішні фактори залежать від потенційної здатності системи (тобто матеріальних, енергетичних, інформаційних факторів) "гасити" дисбалансові турбулентності системи⁶¹². Сталість у рівноважному стані, відзначає Л.Мельник, зводиться до того, що системні компоненти й організаційні параметри адаптуються до мінливих умов усередині системи, коли сама система розвивається⁶¹³.

⁶⁰⁹ Садеков А.А. Система социально-ответственных отношений как способ разрешения проблем устойчивого развития / А.А.Садеков // Сучасні проблеми сталого соціального розвитку регіону: пріоритети та шляхи вирішення : зб. наук. пр. – Вип. І. – Донецьк : Донецький інститут ринку та соціальної політики, 2001. – С. 118.

⁶¹⁰ Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку : навчальний посібник для післядипломної освіти / Л.Г.Мельник. – Суми : ВТД "Університетська книга", 2006. – С. 205.

⁶¹¹ Там само.

⁶¹² Там само. – С. 205.

⁶¹³ Там само. – С. 206.

Аналіз різних теоретичних підходів до трактування сталого розвитку свідчить, що їхньою спільною ознакою є збалансування, врівноваження потреб з ресурсними й екологічними можливостями територій, а також такий розвиток людства та характер використання ресурсів планети, який дає змогу задовольняти потреби сьогодення та не підриває потенційні можливості забезпечення потреб наступних поколінь.

Сутність концепції сталого розвитку "полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів та застосуванні енерго- та ресурсозберігаючих технологій для створення потоку сукупного доходу, який би забезпечував принаймні, збереження (не зменшення) сукупного капіталу (фізичного, природного, або людського, з використанням якого цей сукупний дохід створюється"⁶¹⁴. Досліджуючи потенційні можливості економічного зростання в контексті парадигми сталого розвитку, Л.Мельник звертає увагу на так звані "екологічні межі", які забезпечують стійку рівновагу економічних та біологічних систем, а саме:

- межі використання невідновних природних ресурсів – не повинні перевищуватися темпи заміщення таких видів ресурсів відновними;
- межі використання відновних природних ресурсів – не повинні перевищуватися темпи їхнього відтворення природними системами;
- межі порушення/збруднення природних систем – не повинні перевищуватися ємності асиміляційного/відтворювального потенціалу (несучої здатності, екологічної ємності) природи⁶¹⁵.

Існування природних обмежень економічного розвитку висуває завдання формування нової парадигми господарювання та здійснення "радикальних технологічних змін у напрямі до екологічної економіки"⁶¹⁶. Вільна ринкова економіка, на думку Ю.Туниці, має розбудовуватись у рамках жорстких правових екологічних обмежень, які б водночас виконували не лише каральну функцію, а й слугували механізмом заохочення до запровадження моделі сталого розвитку. Фундаментальним аксіоматичним постулатом економічної взаємодії повинна стати ідея про "органічну єдність та взаємозалежність природної (екологічної) і господарської (економічної) систем, – екологічний імператив мусить стати внутрішньою органічною складовою нової парадигми не лише економічної науки, але й науки загалом"⁶¹⁷.

⁶¹⁴ Сталый розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика. – С. 6.

⁶¹⁵ Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку. – С. 207.

⁶¹⁶ Про концепцію стимулювання екологічно безпечної економіки. – 2012 р. – С. 27.

⁶¹⁷ Там само. – С. 28.

Водночас у наукових працях українських вчених акцентується увага, що дослідження проблем економічного розвитку на теоретичній платформі концепції сталого розвитку актуалізує завдання пошуку нових методологічних підходів до оцінки параметрів та критеріїв економічної ефективності. Як зазначає Ю.Туниця, "критерієм ефективності господарювання має стати максимізація інтегрального еколого-економічного ефекту (сумарно – економічних й екологічних результатів господарської діяльності), замість максимізації бруто-прибутковості, яка не вилучає з прибутку екологічних збитків"⁶¹⁸. У наукових працях українських вчених наголошується на тому, що "взаємозв'язок екологічної та економічної складових потребує вартісної оцінки техногенних впливів на навколишнє середовище, та переоцінювання вартості природних умов і ресурсів, зростання ролі природного капіталу як такого"⁶¹⁹. В межах цього підходу та на основі міждисциплінарного аналізу в українській економічній думці розвиваються різні напрями досліджень проблематики сталого розвитку, зокрема: енергетичного забезпечення сталого розвитку національної економіки в умовах змін планетарного клімату (М.Ворончук, В.Щупіпенко); формування резервного фонду бюджету з урахуванням стратегічного потенціалу еколого-економічної безпеки (Л.Жарова, Л.Добрянська); розроблення методології аналізу макроіндексів економіко-екологічної безпеки (В.Потапенко, П.Какутіч); екологізація промисловості та формування ринку еколого-орієнтованих продовольчих товарів (Л.Дейнеко, Е.Шелудько) тощо.

Разом з тим науковці звертають увагу на те, що становлення нової парадигми актуалізує дослідження проблеми взаємодії соціальної та економічної складових суспільного розвитку та досягнення справедливості при суспільному розподілі матеріальних благ. Як зазначає Л.Мельник, осердям концепції сталого розвитку є "збереження людини як біологічного виду та прогресивний розвиток її як особистісної сутності"⁶²⁰, що передбачає врахування у процесі розвитку його соціально-етичного компоненту – "екосправедливості". Таким чином, українські вчені зазначають, що стратегія сталого розвитку повинна орієнтуватись на вирішення цілого комплексу глобальних проблем сучасності, які є породженням традиційного способу господарювання людей і, водночас характеризують соціальний вимір буття людей, зокрема таких як: надспоживання і недоспоживання, нерівномірності роз-

⁶¹⁸ Там само. – С. 27.

⁶¹⁹ Сталый розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика. – С. 6.

⁶²⁰ Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку. – С. 209.

витку окремих регіонів, перенаселення, расових, національних і релігійних конфліктів.

У книзі "До ефективних суспільств. Дорогокази в майбутнє", що підготовлена як доповідь Римському клубу, Б.Гаврилишин – співзасновник всесвітнього економічного форуму в Давосі, дійсний член Римського клубу, член Світової академії мистецтва та науки – стверджує, що в постіндустріальній економіці виникає нагальна потреба перегляду парадигми суспільного (і насамперед економічного) розвитку та істотно змінюється розуміння його сутності та критеріїв ефективності. "Упродовж кількох останніх десятиліть спостерігається вибухподібне збільшення числа кількісних показників, для визначення параметрів численних явищ розроблено десятки тисяч нових стандартів, критеріїв і показників. Проте ми не наблизилися до визначення комплексного показника ефективності суспільств і напевно не скоро до цього дійдемо"⁶²¹. Одна з причин такої ситуації, на думку Б.Гаврилишина, полягає в тому, що наука досі ніколи не розглядала суспільство з позиції його сукупної ефективності, "поняття ефективності застосовувалося лише до конкретних процесів, корпорацій, організацій, програм або, у кращому разі, економіки в цілому"⁶²². Вчений звертає увагу на недосконалість економічних критеріїв оцінки суспільного виробництва. "Економічні критерії ефективності, що піддаються кількісному виміру, дають можливість легко оцінювати і порівнювати країни, хоча немає єдиного універсального показника економічного становища"⁶²³. Один із універсальних показників економічного розвитку, що отримав найширше застосування у економічній науці і практиці господарювання в усьому світі є валовий національний продукт (ВНП) як в абсолютному вимірі, так і на душу населення, а також темпи його зростання. ВНП та його динаміка є основним критерієм результативності та ефективності економічного розвитку. Проте, як зазначає Б.Гаврилишин, валовий національний продукт – "це показник обсягів економічної (особливо ринкової) діяльності, а не показник добробуту людей і навіть не показник матеріального достатку"⁶²⁴. Цей показник, наголошує вчений, дає недостатньо точну оцінку результатів виробничої діяльності та її економічного потенціалу, відповідно його не можна розцінювати як такий, що свідчить про

⁶²¹ Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дорогокази в майбутнє: доп. Римському Клубові / Б.Гаврилишин; упоряд. В.Рубцов. – Вид. 3-тє, допов. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – С. 200.

⁶²² Там само. – С. 200.

⁶²³ Там само. – С. 18.

⁶²⁴ Там само. – С. 201.

ефективність економічної системи та економічного розвитку загалом. Проблема полягає в тому, що цей показник "все ще залишається прийнятним показником багатства нації, але, звичайно, не його розподілу, не стає показником раціонального використання багатства, пов'язаного з ним рівня добробуту"⁶²⁵. Водночас вчений підкреслює, що динаміка щорічного приросту валового національного продукту на душу населення не може вважатися релевантним показником економічного зростання, оскільки це "показник зростання створеного людьми багатства країни, а не її майбутнього потенціалу"⁶²⁶. Значно об'єктивнішим показником майбутнього розвитку економіки, на думку Б.Гаврилишина, може слугувати розподіл ВВП на інвестиції, особисте споживання, урядові витрати, оскільки "виробничі потужності завтрашнього дня значною мірою визначаються сьогоднішніми інвестиціями". Саме цей розподіл "віддзеркалює як рівень зрілості економіки, так і її майбутній потенціал"⁶²⁷. Відповідно, оцінка рівня ефективності економіки має містити і прогноз майбутніх перспектив її розвитку. "При цьому слід враховувати наявні природні ресурси, стійкі стимули до праці, ймовірність постійного збагачення банку технічного та організаційного ноу-хау, матеріальну інфраструктуру й виробничі потужності, особисту і традиційну схильність до заощаджень, інвестицій", а також "існування інституційної інфраструктури, яка забезпечує сприятливі умови для навчання, експериментування, прискотсування, запровадження нововведень і створення прибутків"⁶²⁸.

Методологічна обмеженість традиційних показників економічного поступу – пише Б.Гаврилишин, – зумовила необхідність пошуку сукупних критеріїв добробуту суспільства, що спричинило появу концепції ВНД (валового національного добробуту) та КЕД (критерію економічного добробуту). Як результат подальшого пошуку критеріїв ефективності економічного розвитку з'явилася низка окремих показників добробуту під назвою соціальних індикаторів, "що за чіткістю і точністю коливались від таких, як денна норма калорійності їжі з розрахунку на одну особу, що легко обчислюється, до ілюзорнішої оцінки якості умов для відпочинку і розваг"⁶²⁹. Проте поява значної кількості показників економічного розвитку не сприяла формуванню релевантного методологічного інструментарію оцінки його ефективності.

⁶²⁵ Там само. – С. 204.

⁶²⁶ Там само.

⁶²⁷ Там само.

⁶²⁸ Там само.

⁶²⁹ Там само. – С. 201.

З іншого боку, методологічним бар'єром аналізу сутності та критеріїв результативності економічного розвитку, на думку Б.Гаврилишина, є "ізолюваність" аналізу економічного поступу від процесу суспільного розвитку загалом, що унеможливує визначення зрозумілих критеріїв оцінки ефективності процесу. "Можна оцінити ефективність конвеєрної лінії або інвестицій, з меншою точністю – програми скорочення безробіття, поліпшення платіжного балансу, темпів росту валового національного продукту (ВВП). Все ще немає можливості виміряти ефективність нації-держави з її економічними, соціальними і політичними інституціями, які разом визначають функціонування країни"⁶³⁰.

Серйозним методологічним прорахунком, що унеможливує оцінку соціального прогресу, як зазначає Б.Гаврилишин, є відсутність комплексного показника суспільної ефективності. Причина такого становища полягає в тому, що більшість істотних для оцінки рівня життя та відповідно, рівня економічного розвитку показників "переважно не піддаються точному кількісному визначенню, вони суттєво різняться за значенням, якого надають їм індивідууми, громади в межах будь-якого суспільства, або навіть різні суспільства". Таким суб'єктивно-оцінюваним, а відтак, і важко вимірюваним показником, учений приміром називає умови існування людини⁶³¹. "Лише кілька показників, що характеризують умови існування людства, зокрема тривалість життя (очікувана тривалість життя), можна легко виміряти, і виконання цих умов бажане для більшості людей"⁶³².

З іншого боку, вчений акцентує увагу на тому, що економічна наука часто-густо нехтує аналізом неекономічних чинників, що визначають ефективність економічного та суспільного розвитку таких як: соціальні та політичні детермінанти. А саме такий підхід, на думку вченого, дає уявлення про прогрес людства та його реальні надбання. Він пропонує по-новому поглянути на ефективність економічного поступу, співвідносячи його із загальноцивілізаційним прогресом, що передбачає аналіз природи та джерел економічного розвитку з позицій глобального процесу еволюції людства та на основі порівняння рівня розвитку різних країн та суспільств. Це дозволяє не лише здійснювати ретроспективний аналіз, а й уможливує прогнозування подальшого розвитку суспільств.

У передмові до книги Б.Гаврилишина архітектор японського економічного дива С.Окіта пише, що "автор обстоює "ідеологічне визволення" від "док-

⁶³⁰ Там само. – С. 200.

⁶³¹ Там само. – С. 201.

⁶³² Там само.

тринерських теорій XIX ст." і утвердження "прагматичної ідеології", що стала б привабливою для всіх"⁶³³. Своєю чергою А.Печчеї відзначає, що в цій книзі автором запропоновано особливий погляд на проблему економічного розвитку та метод дослідження "адаптовано таким чином, що читачеві показуються різні можливі шляхи до кращого майбутнього, стимулюється усвідомлення комплексу завдань, необхідних для поліпшення якості життя і умов існування людства в цілому"⁶³⁴.

Б.Гаврилишин узагальнює думку, що дослідження економічного поступу має ґрунтуватися на аналізі детермінант (соціальних, політичних, економічних) його ефективності. Характер економічних детермінант – ресурсів, насаги до праці, ноу-хау, інвестицій – визначається самою економічною системою, соціальні детермінанти – прагнення, здійснення, взаємовідносини – кореняться в цінностях суспільства, політичні – характер влади, її використання, її сприйняття – знаходять відображення у формах правління⁶³⁵. Однією з ключових тез запропонованого підходу є сумісність складових (детермінант) суспільного устрою як умова його ефективності.

Важливим методологічним інструментом дослідження проблем сталого розвитку поряд із визначенням його детермінант є, як зазначає Л.Мельник, врахування такого параметру як стійкість соціальної системи, оскільки економічна система є лише однією із підсистем соціуму і розвиток обох систем не повинен розглядатися окремо один від одного. Вчений пропонує аналізувати не лише чинники стійкості економічної системи, а й відповідні чинники соціальної системи, що можуть спричиняти дисбаланс усього процесу розвитку. Основними розбалансовуючими факторами соціальної системи вчений називає такі:

- постійне зростання населення як один із найголовніших факторів, який невинно збільшує питоме екологічне навантаження на локальні екосистеми і всю біосферу планети в цілому;
- швидка якісна зміна антропогенних факторів впливу, до якої не встигають пристосуватися компоненти екосистеми (біологічні види та їхні співтовариства);
- збільшення темпів міграції населення планети внаслідок інтенсивного зростання комунікаційної (у тому числі, транспортної) діяльності людини,

⁶³³ Там само. – С. 10.

⁶³⁴ Там само. – С. 8.

⁶³⁵ Там само. – С. 21.

що значною мірою змінює природні процеси метаболізму планети (тобто обмін речовин, енергії та інформації;

- суттєве збільшення кількісного виробництва енергії на планеті⁶³⁶.

Важливого значення у становленні нової парадигми господарювання набуває аналіз таких складових суспільного прогресу, як "плюралізм думок та толерантність у стосунках між ними, збереження культурного капіталу і його розмаїття, в першу чергу спадщини не домінуючих культур"⁶³⁷.

Слід також звернути увагу на обмеженість парадигми сталого розвитку, на що вказував С.Злупко. На його думку, концепція сталого розвитку оперує категоріями збалансованості виробництва і екологічного відтворення на засадах цінних, правових та інших регуляторних механізмів у межах політики національного або глобального рівня. Проте, за переконанням вченого, парадигма сталого розвитку не здатна враховувати специфіку конкретного природного середовища, ті глибинні зв'язки, які єднають той чи інший соціум з його довкіллям. Тому, як справедливо зазначав С.Злупко, концепцію сталого розвитку можна розглядати лише як етап на шляху ноосферогенезу, який має бути доповнено подальшими теоретичними розробками.

Для вирішення завдання пошуку шляхів та засобів гармонізації взаємодії соціуму і навколишнього середовища С.Злупком було запропоновано новий концептуальний підхід, названий "екогенологія", яку вчений визначає як теорію органічного розвитку людини та середовища її існування, що здатна використати всі наукові й культурні надбання, національну та етнічну специфіку для органічного розвитку людини і довкілля, сприяти не тільки обмеженню антропогенного наступу на довкілля, а й адаптації людини до навколишнього природного середовища⁶³⁸. Забезпечення екологічних умов життєдіяльності, відзначає вчений, є однією із найактуальніших проблем сучасності, оскільки саме умови існування значною мірою визначають здоров'я, а відтак, і стан економічної активності населення, яка своєю чергою є основним чинником економічного розвитку. Екогенологія, за С.Злупком, охоплює всю вертикаль природи: від Космосу – до глибин Землі, всю складну будову людини (тіло, душа, дух) в єдиній органічній цілісності, де взаємодіють глобальний, планетарний, континентальний, національний, регіональний і локальний рівні. На його думку, особливістю екогенології є те, що

⁶³⁶ Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку. – С. 210.

⁶³⁷ Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика. – С. 6.

⁶³⁸ Злупко С. Основи екогенології / С.Злупко. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. 2003. – 240 с.

"вона трактує єдність людини і природного довкілля з позицій органічності розвитку, який охоплює не тільки тіло, але й душу і дух людини. Всіма цими складниками людина перебуває в природі, знаходячись з нею у фізично окреслених і невидимих духовних зв'язках"⁶³⁹. Відповідно постає питання не лише про дослідження фізичних параметрів взаємодії людини і природи у процесі господарювання, а й про визначення норм етики господарювання, що відповідають новому рівню розвитку суспільства.

8.2. Корпоративна соціальна відповідальність як інституційний механізм реалізації стратегії сталого розвитку

Парадигма сталого розвитку формує нові орієнтири людської життєдіяльності, висувачи нові екологічні критерії як матеріального виробництва, так і суспільного відтворення, норми екологічної збалансованості і динамічної рівноваги людини і природи, правові обмеження вторгнення людини в природні екосистеми, визначаючи цінності біосферної екологічної етики. Очевидно, що вирішення такого глобального завдання є можливим лише за умови добровільного зобов'язання всіх учасників суспільного процесу діяти етично та соціально відповідально. Відтак, постає питання становлення відповідних інституційних норм та механізмів суспільної взаємодії, що ґрунтуються на принципах "етики відповідальності", ноосферної за її ідейною спрямованістю, завданням якої є формування суспільної свідомості і виховання нових загальнолюдських ціннісних орієнтацій на засадах моральності та екологізму⁶⁴⁰. Саме на вирішення таких завдань скерована концепція "корпоративної соціальної відповідальності". Як справедливо зазначає О.Сохацька, "тривалий час концепція сталого розвитку, або SD-парадигма, мала лише концептуальний вигляд, жодного практичного за-

стосування цієї теорії не було"⁶⁴¹. Лише з появою концепції корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) було сформульовано інституційні рамки для реалізації стратегії сталого розвитку.

Наприкінці ХХ ст. концепція соціальної відповідальності посіла чільне місце у системі пріоритетів західного підприємницького середовища, що визначає стратегічну місію та філософію бізнесу, згідно з якою компанії, зважаючи на добровільно прийняті етичні норми, крім дотримання законів можуть і повинні здійснювати соціально важливу діяльність та відповідати перед суспільством за покращення якості життя та досягнення сталого розвитку. Таким чином, як відзначає О.Сохацька, концепція сталого розвитку, втілена у стратегії відповідального підприємництва, "набуває зовсім іншого виміру: фокус її інтересів поступово зміщується з соціальних відносин до процесу формування компаніями конкурентних переваг та підвищення рівня керованості підприємств"⁶⁴².

Одним із засадничих чинників еволюції поглядів на проблему соціальної відповідальності бізнесу стали наукові дослідження питань сталого розвитку та ідей соціального партнерства у західній науковій літературі. Теоретичне підґрунтя теорії корпоративної соціальної відповідальності було сформоване такими концепціями: корпоративного управління (А.Берле, Г.Мінз, 1932); трансакційних витрат (Р.Коуз, 1937); етики як економічної категорії (А.Керолл, 1979); сталого розвитку (Г.Дейлі, 1979); "корпоративного громадянства", "етики бізнесу" (Дж.Ролз), стратегічної філантропії (А.Керолл, 1970); стейкхолдерів, заінтересованих осіб (Р.Фрімен, 1984). Концептуальні засади сучасного підходу до трактування поняття корпоративної соціальної відповідальності було закладено у праці американського економіста Г.Боуена "Соціальна відповідальність бізнесмена" (1953)⁶⁴³, у якій автор сформулював доктрину соціальної відповідальності як обов'язку бізнесменів здійснювати таку політику та приймати такі рішення, які є пріоритетними з огляду на етичні цінності та цілі розвитку всього суспільства. В результаті еволюції теоретичних поглядів на природу етики бізнесу, корпоративного громадянства та соціальної відповідальності у працях західних

⁶³⁹ Злупко С.М. Екогенологічна компонента регіонального управління і місцевого самоврядування // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональне управління і місцеве самоврядування. Основи формування регіональної соціально-економічної політики (Щорічник наукових праць) / С.М.Злупко. – НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: відп. ред. академік НАН України М.Долішній. – Львів, 2000. – Вип. 14. – С. 36.

⁶⁴⁰ Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г.Йонас. – К.: Лібра, 2001. – С. 7.

⁶⁴¹ Сохацька О.М. Формування нової парадигми корпоративного управління в глобальному середовищі / О.М.Сохацька // Корпорації та інтегровані структури: проблеми науки та практики: монографія. – Харків: ВД "ІНЖЕК", 2007. – С. 88.

⁶⁴² Там само. – С. 88.

⁶⁴³ Bowen H.R. Social Responsibilities of the Businessman. – Harper & Row: N. Y. – 1953.

науковців Г.Боуена, К.Девіса⁶⁴⁴, А.Керолла⁶⁴⁵ та ін. сформувалася наукова концепція корпоративної соціальної відповідальності як обґрунтування необхідності відповідального ставлення бізнесу до суспільства та навколишнього середовища.

Початок наукових досліджень проблеми корпоративної соціальної відповідальності у вітчизняній науці припадає на межу ХХ–ХХІ ст. Поштовхом до їх активізації стало приєднання України у 2006 р. до Глобального Договору ООН (UN Global Compact)⁶⁴⁶, що став базовим глобальним проектом підтримки стратегії сталого розвитку та соціальної відповідальності бізнесу через добровільне дотримання універсальних принципів у сфері прав людини, стандартів праці, захисту довкілля та в боротьбі з корупцією. Членство у Глобальному Договорі (ГД) та дотримання його принципів актуалізувало необхідність формування національної стратегії побудови моделі соціально відповідального партнерства, що в свою чергу спричинило активізацію громадських ініціатив та виявилось, зокрема, в активному розвитку ініціатив соціальної відповідальності у бізнес-середовищі. Згідно з умовами ГД члени його мережі (організації та уряди) беруть на себе добровільне зобов'язання дотримуватися у своїй діяльності десяти універсальних принципів, а саме:

- забезпечувати та поважати захист прав людини, проголошених на міжнародному рівні;
- забезпечувати, щоб їхня власна діяльність не спричиняла порушення прав людини;
- підтримувати свободу асоціацій, визнаючи право на укладання колективних угод;
- виступати за викорінення всіх форм примусової праці;
- сприяти повному викоріненню дитячої праці;
- підтримувати ліквідацію дискримінації у сфері зайнятості;
- сприяти вирішенню екологічних проблем;
- здійснювати ініціативи, спрямовані на підвищення екологічної відповідальності;
- сприяти розвитку та поширенню екологічно безпечних технологій;

⁶⁴⁴ Carroll A.B. Corporate social responsibility: Evolution of definitional construct. *Business and Society*. – 1999. – № 38 (3). – P. 268–295.

⁶⁴⁵ Davis K. Can business afford to ignore social responsibilities? // *California Management Review*, 1960. – № 2 (3). – Vol. 2. – P. 70–76.

⁶⁴⁶ Глобальний Договір ООН [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.globalcompact.org.ua>>.

– протидіяти будь-яким формам корупції, включаючи хабарництво.

Члени мережі Глобального Договору мають впроваджувати у своїй діяльності означені принципи, які визнано міжнародною спільнотою найкращими заходами для досягнення цілей сталого розвитку. Приєднуючись до ГД, компанія чи уряд стають членами міжнародної спільноти, яка, не порушуючи принципів конкуренції, впроваджує принципи соціальної відповідальності не лише на національному, а й на регіональному та глобальному рівнях.

Нові суспільні ініціативи сприяли активізації наукових досліджень проблем соціальної відповідальності. У працях З.Галушки, А.Колота, О.Петроє, О.Лазоренко, М.Саприкіної, Н.Супрун та ін. представлено аналіз основних підходів та практичних механізмів реалізації цього інституту у світовій та вітчизняній практиці. Поява значної кількості публікацій з проблематики КСВ свідчить, що в українському суспільстві сформувався запит на наукову концептуалізацію згаданої проблематики.

Актуальність дослідження зазначеної проблеми у вітчизняному середовищі посилюється тією обставиною, що як українське підприємництво, так і його інституційне оточення, не пройшли у своєму історичному розвитку необхідних етапів еволюційного сходження, які у західному світі призвели до усвідомлення важливості та необхідності формування стратегії корпоративної соціальної відповідальності. З іншого боку, несформованість інших системоутворюючих інститутів ринкового середовища актуалізує потребу у формуванні (і відповідному науковому дослідженні) ефективної моделі соціальної відповідальності в межах трикутника "бізнес – влада – суспільство".

Принагідно необхідно відмітити, що проблема становлення та розвитку інститутів для України має особливе значення. Історичні умови формування вітчизняного національного господарства, той геоекономічний контекст, в якому відбувався цей розвиток, не були, на жаль, сприятливими для еволюції ринкових інститутів. На наш погляд, саме брак цілісності і спадковості в їхньому розвитку вирішальним чином позначився на сучасних процесах економічної трансформації в Україні та спричинив чимало системних проблем. Історія становлення вітчизняного ринкового господарства в новітній період переконливо доводить, що ситуація "інституційної недостатності" не може бути вирішена лише за рахунок імпорту розвинених економічних інститутів західного походження, які сформувалися на принципово відмінній цивілізаційній базі ментально-ціннісних

настанов. Сказане, безперечно стосується і такого важливого інституту як корпоративна соціальна відповідальність, що може розглядатися не тільки як чинник сталого розвитку, а й як одна з найважливіших передумов побудови громадянського суспільства.

Разом з тим, важливо підкреслити, що в українському господарському середовищі філософія соціально відповідального бізнесу не є новим явищем, а має досить тривалу історію. Відтак, дослідження основних тенденцій і пріоритетів розбудови національної моделі корпоративної соціальної відповідальності повинно ґрунтуватися на виявленні еволюційних витоків згаданого інституту в українській історії. Як відомо, в історії вітчизняної господарської культури традиції добродійності та меценатства були закладені ще у XIX ст. відомими підприємцями, серед яких, насамперед, слід назвати родини Терещенків, Ханенків, Тарновських, а також персонально – М.Дегтерева, Є.Чикаленка, Л.Бродського та ін. Благодійницька діяльність українських індустріальних магнатів та великих землевласників створювала можливість для незаможних прошарків населення отримати матеріальну підтримку, бути залученими до більш-менш повноцінного громадського життя. Громадські ініціативи, реалізовані за допомогою благодійних коштів сприяли підвищенню соціального рівня життя населення, зростанню його освіченості та культури, розвитку вітчизняного мистецтва. Так, за сприяння родини Терещенків в Україні було засновано та побудовано Київську консерваторію, Міський музей старожитностей і мистецтва (нині – Національний художній музей України), Троїцький народний дім (нині – Театр оперети), Володимирський собор, Миколаївський собор Покровського монастиря, Покровську церкву, кілька гімназій, лікарню Київського благодійного товариства Червоного Хреста та багато інших важливих соціокультурних закладів. Представники родини одними з перших пожертвували значні кошти на заснування Київського політехнічного інституту, були фундаторами добродійних об'єднань допомоги незаможному студентству. Землевласник-новатор із Херсонщини Є.Чикаленко не тільки запровадив освітні програми навчання для сільського населення, а й, наділивши своїх односельців землями, сприяв становленню та розвитку першого в Російській імперії земельного банку в Одесі, а, відтак, і розвитку нової форми кредитування – іпотечної. Ці та багато інших прикладів благочинності свідчать, що соціальна відповідальність була важливою складовою української підприємницької культури у минулих століттях.

Необхідно зазначити, що у вітчизняній науковій літературі XIX – початку XX ст. (зокрема, у працях М.Бунге, М.Туган-Барановського, І.Тарасова та ін.) етика бізнесу та його соціальна спрямованість розглядалися як важливі складові стабільного розвитку суспільства загалом⁶⁴⁷. У складних умовах інституційних трансформацій, пов'язаних із становленням ринкового середовища, в яких держава виявилася неспроможною забезпечити мінімальні соціальні стандарти для більшості категорій населення, благодійність розглядалася українськими підприємцями та науковцями як основа задоволення елементарних потреб знедолених прошарків суспільства і своєрідний механізм нівелювання соціально-економічних суперечностей у суспільстві. Відтак, вивчення та популяризація традиційних для вітчизняного соціокультурного середовища форм соціальної відповідальності та сформованих українськими вченими відповідних наукових концепцій можуть стати важливим інституційним підґрунтям для формування сучасної національної стратегії та практичних програм розвитку КСВ.

Чинником, що стимулює розвиток традиції соціальної відповідальності, є потреба у формуванні такого інституційного механізму, що спроможний подолати соціально-економічні суперечності, що виникають внаслідок наявного способу господарювання. Водночас, поява КСВ значною мірою зумовлена як "провалами" ринку, так і неспроможністю держави вирішувати серйозні соціальні проблеми через відсутність ефективних механізмів справедливого вирішення суперечливих питань; контролю та підзвітності; мотивації та стимулів; належної організаційної культури. Р.Коуз свого часу зазначав, що економічні агенти спроможні самостійно шляхом домовленостей вирішити проблеми, що виникають між ними за умови незначних трансакційних витрат. У цьому сенсі КСВ може розглядатися як оптимальний інституційний механізм для вирішення означених завдань та приватна альтернатива подекуди неефективному державному регулюванню.

Разом з тим, із початку XXI ст. важливу роль у просуванні КСВ стала відігравати саме держава: уряди європейських країн почали запроваджувати заохочувальні законодавчі норми, створюючи умови для розвитку ринкових стимулів соціально відповідальної поведінки компаній. Так, законодавством Бельгії, Німеччини та Великобританії було унормовано вимогу щодо звітування пенсійними фондами про врахування соціальних та екологічних індикаторів при прийнятті інвестиційних рішень. Окремі

⁶⁴⁷ Докладніше про внесок українських економістів XIX – початку XX ст. у розвиток концепцій соціальної відповідальності підприємництва див. у працях А.Садекова та Н.Супрун.

країни ЄС (Данія, Фінляндія, Франція, Швеція) запровадили для великих компаній обов'язковий принцип підготовки нефінансової звітності – "відзвітуї, або поясни". Важливим заходом урядової підтримки КСВ більшості країн ЄС стало формування системи ринкових стимулів розвитку соціально відповідального маркетингу через запровадження так званого "соціального", "органічного" та "екологічного маркування" – дозволу використовувати спеціальні позначки на товарах, що свідчать про дотримання виробниками відповідних критеріїв виробництва та утилізації продукції. Заходи державного стимулювання поширюються і на підтримку виробництва екологічно-збалансованої продукції, для якої характерним є мінімальний негативний вплив на навколишнє середовище на всіх стадіях її життєвого циклу. Особлива роль у програмах урядової підтримки в країнах ЄС відводиться стимулюванню розвитку КСВ у державних компаніях, через механізми інвестиційної політики, тендерних закупівель з урахуванням індикаторів КСВ, а також сталих (зелених) та етичних закупівель. Реалізуючи державні закупівлі уряди країн ЄС дотримуються принципів прозорості, рівного ставлення, оптимального співвідношення ціни та якості. Ці приклади державного стимулювання КСВ європейськими урядами є не окремими акціями, а частиною системної політики ЄС, скерованої на сприяння розвитку КСВ задля налагодження взаємовідносин з бізнесом для вирішення соціальних та екологічних проблем суспільства.

Означені ініціативи, привернувши суспільну увагу до проблеми корпоративної соціальної відповідальності, запропонували лише рамкові умови для її поширення. Відсутність чіткого формулювання сутності та основних завдань соціальної відповідальності стали бар'єрами для її ефективного розвитку. Тому подальший розвиток міжнародних ініціатив у цій сфері відбувся під гаслом впровадження міжнародних норм та загальноприйнятих правил поведінки у сфері соціальної відповідальності компаній, що знайшло відображення у розробленні міжнародного стандарту корпоративної соціальної відповідальності. Стратегічна консультативна група з питань соціальної відповідальності, створена при Міжнародній організації зі стандартизації, до складу якої увійшли представники різних країн і груп стейкхолдерів (бізнес-структури, державні організації, об'єднання споживачів та працівників, недержавні організації, дослідницькі та міжнародні інституції) на основі аналізу світового досвіду та найбільш ефективних практик у сфері відповідальної поведінки компаній розробила та затвердила у 2011 р. міжнародний стандарт ISO 26000 ("Керівництво із соціальної відповідальності")⁶⁴⁸.

ті")⁶⁴⁸. Згідно з міжнародним стандартом корпоративна соціальна відповідальність розглядається як відповідальність організації за вплив своїх рішень та дій на суспільство, навколишнє середовище, що реалізується шляхом прозорості та етичної поведінки, яка сприяє сталому розвитку, у тому числі здоров'ю та добробуту суспільства, враховує очікування заінтересованих сторін, відповідає чинному законодавству та міжнародним нормам поведінки та інтегрована у діяльність організації.

Цей документ декларує узагальнені правила соціально-відповідальної поведінки організацій, що виходять за межі правових норм та визначають активну соціальну позицію компанії, що полягає в гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі з суспільством та участі у вирішенні найгостріших соціальних проблем. Відповідно, цей стандарт заохочує компанії враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив діяльності компанії на споживачів, працівників, громади та навколишнє середовище в найрізноманітніших сферах своєї діяльності. Важливим атрибутом КСВ визначено ефективне корпоративне управління, високу репутацію компанії, участь у соціальних програмах, стабільний розвиток компанії. Зasadничими принципами КСВ, на яких має будуватися відповідна стратегія компанії, є такі:

- відповідальність за результати діяльності;
- добровільність;
- урахування потреб та очікувань заінтересованих осіб;
- інтегрованість у довгострокову стратегію розвитку організації;
- відповідність правовим (у тому числі – міжнародним) та етичним нормам, прийнятим у суспільстві;
- прозорість діяльності та підзвітність;
- узгодженість із цілями сталого розвитку суспільства.

Реалізуючи стратегію соціальної відповідальності, компанії повинні будувати її на означених принципах з урахуванням стратегічних цілей КСВ, а саме:

- виробництво якісної продукції та послуг для споживачів;
- інвестиції у розвиток виробництва та людського потенціалу;
- неухильне виконання вимог законодавства (податкового, трудового, екологічного);
- побудова добросусідських і взаємовигідних відносин з усіма заінтересованими сторонами;

⁶⁴⁸ ISO 26000 [Електронний ресурс]. – Доступний з : <www.iso.org/iso/home.html>.

– концепція бізнесу, орієнтованого на підвищення національної конкурентоспроможності;

– врахування суспільних очікувань та загальноприйнятих етичних норм у діловій практиці;

– формування громадянського суспільства через партнерські програми та проекти суспільного розвитку.

Як видно із переліку принципів та цілей КСВ, стратегія соціальної відповідальності має на меті вирішення або пом'якшення багатьох соціально значущих проблем шляхом створення умов для гідного рівня соціального забезпечення та стимулювання соціальної згуртованості. Визначальними сферами реалізації КСВ як стратегії сталого розвитку є економічна, соціальна та екологічна. Як відзначають Л.Корнійчук та В.Шевчук, "для досягнення сталого розвитку обов'язковим є врахування всіх компонентів у нерозривній єдності"⁶⁴⁹. На різних етапах розвитку інституційного середовища ці сфери мають різний рівень реалізації у соціальній діяльності бізнесу.

Згідно з підходом, запропонованим одним із засновників теорії соціальної відповідальності А.Кероллом, визначення цілей розвитку та найбільш доцільних заходів корпоративної соціальної відповідальності для конкретної організації повинно відбуватися з урахуванням ранжування стратегічних пріоритетів у сфері КСВ за принципом ієрархії⁶⁵⁰. Роль базового рівня у цій ієрархії відіграють економічна та правова відповідальність. *Економічна відповідальність* компанії як економічного агента та виробника товарів та послуг, що задовольняють певні запити споживачів та партнерів з бізнесу, повинна полягати у виконанні таких функцій:

- бути сталою та прибутковою організацією,
- виготовляти конкурентоспроможні товари та послуги й реалізовувати їх на ринку за економічно обґрунтованими цінами,
- створювати робочі місця,
- дотримуватися принципів чесної конкуренції,
- бути інноваційною.

Правова відповідальність як фундаментальний принцип соціальної відповідальності організації полягає у визнанні верховенства права, що передбачає відповідність діяльності компанії правовим нормам (дотримання

законодавчо-правових норм, податкова чесність, дотримання умов контрактів тощо).

Етична відповідальність означає відповідність цілей діяльності організації запитам та очікуванням суспільства, що базуються на існуючих нормах етики й моралі. До певної міри правова відповідальність відображає відповідність бізнесу формальним правилам та інститутам, а етична відповідальність – неформальним.

Філантропія виявляється у благочинній діяльності компанії, що скерована на створення оптимального рівня соціального забезпечення різних груп суспільства.

Лише будучи відповідальною в економічній сфері та здійснюючи свою діяльність відповідно до прийнятих правових норм, компанія може вважатися соціально відповідальною. Натомість, компанія, що реалізує благодійні чи меценатські проекти не дотримуючись цих базових вимог, не може позиціонуватися як соціально відповідальна.

Базовим принципом системи цінностей КСВ є побудова відносин із заінтересованими сторонами (працівниками, споживачами, партнерами, державою, громадськістю тощо), що передбачає врахування їхніх законних інтересів та активну співпрацю з ними. Важливість взаємодії з заінтересованими особами (стейкхолдерами) визначається тим, що компанія не може існувати незалежно від соціуму, в якому вона функціонує, і кінцевий успіх її діяльності залежить від ефективності взаємодії різних груп осіб. Очікування різних груп заінтересованих осіб можуть стосуватися різних аспектів діяльності компанії: від покращення якості продукції до вимоги участі у соціально-економічному розвитку регіону. Предмет та рівень відповідальності компанії перед кожною групою заінтересованих осіб є різними (табл. 8.1).

Важливим економічним ефектом від розбудови ефективної системи взаємодії зі стейкхолдерами має стати зменшення ризику невизначеності за допомогою налагодженої системи управління нефінансовими ризиками (політичними, соціальними, кадровими, екологічними, репутаційними та ін.), що виникають в процесі діяльності компанії. Управління нефінансовими ризиками повинно бути скероване на формування внутрішнього та зовнішнього середовища компанії на засадах компетентності, екологізму та етичних корпоративних цінностей. Визначаючи нефінансові ризики як ризики недосягнення мети компанії, зумовлені поведінкою ключових груп впливу, в межах загальної стратегії КСВ необхідно налагоджувати постійну роботу з

⁶⁴⁹ Корнійчук Л., Шевчук В. Сталий розвиток і глобальна місія України / Л.Корнійчук, В.Шевчук // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 12.

⁶⁵⁰ Carroll A.B. Corporate social responsibility: Evolution of definitional construct // Business and Society. – 1999. – № 38(3). – P. 270.

виявлення та регулювання взаємодії з заінтересованими сторонами, кожна з яких має економічні, правові, етичні очікування щодо бізнесу. Ефективність КСВ-стратегій залежить від відповідального ставлення компанії до цих очікувань та адекватної реакції на них. Відтак, політика КСВ повинна орієнтуватися на визначення основних прав заінтересованих осіб та бути скерована на оптимізацію взаємодії значного кола груп інтересів шляхом урахування їхніх очікувань та нівелювання можливих ризиків.

Таблиця 8.1

Предмет та об'єкти відповідальності

Об'єкт відповідальності	Предмет відповідальності
споживачі	якість товарів та послуг, створення "безпечної" реклами, справедливе ціноутворення
працівники	безпека праці, соціальний захист, трудові права
партнери	дотримання умов контрактів та етичних норм ведення бізнесу
довкілля	екологічна безпека та менеджмент, економія ресурсів, екологічна утилізація відходів
громадяни	дотримання прав працівників, місцевих жителів, уникнення будь-яких форм дискримінації, примусової праці
інші групи заінтересованих осіб: влада, місцева громада та НУО	участь у соціально-економічному розвитку регіону

Джерело: складено автором.

Важливо відмітити, що взаємодія із заінтересованими сторонами повинна будуватися на загальноприйнятних міжнародних стандартах і методиках організації процесів управління як фінансовою, так і нефінансовою складовою бізнесу та містити такі основні елементи, як: збалансований облік позицій та очікувань груп впливу; взаємовигідна співпраця; діалог із громадськістю. Стратегічним орієнтиром побудови системи взаємовідносин із заінтересованими особами є досягнення соціальної згуртованості.

Організація та реалізація ефективної стратегії КСВ передбачає чітке розмежування її зовнішньої та внутрішньої сфер (табл. 8.2).

Заходи внутрішньої та зовнішньої сфери КСВ

Внутрішнє середовище	Зовнішнє середовище
<ul style="list-style-type: none"> ▪ управління якістю; ▪ охорона здоров'я та безпека праці; ▪ екологічний менеджмент; ▪ політика соціально-трудова відносин; ▪ формування організаційної структури представництва інтересів власників (корпоративного управління); ▪ дотримання прав людини у відносинах з персоналом; ▪ програма мотивації та кар'єрного зростання; ▪ етичні стандарти діяльності – внутрішнє волонтерство. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ управління впливами на довкілля; ▪ розкриття інформації, прозора звітність організацій, яка включає соціальну звітність; ▪ дотримання правил "чесної конкуренції"; ▪ відповідальне управління ланцюгами постачання; ▪ налагодження відносин із постачальниками, споживачами, місцевим громадами, урядовими структурами, НУО, освітніми закладами; ▪ дотримання прав людини у відносинах з постачальниками, споживачами; ▪ соціальне інвестування; ▪ благодійна діяльність: гранти/кредити на благодійні цілі, меценатство, спонсоринг, діяльність pro bono, ендавмент, венчурна та відсоткова філантропія, волонтерство.

Джерело: складено автором.

Важливою складовою КСВ є підготовка та оприлюднення нефінансової (соціальної) звітності, або звітності зі сталого розвитку компанії, яка засвідчує відповідність задекларованих компанією цінностей та цілей у сфері КСВ реально отриманим результатам. Демонструючи результати соціальної та екологічної політики, компанії у соціальних звітах оприлюднюють також і перспективні напрями подолання проблем розвитку. На сучасному етапі розвитку міжнародного бізнесу відсутність соціальної інформації про діяльність компанії розглядається як ризик невизначеності, саме тому ефективність компанії оцінюється за трьома аспектами – економічними, соціальними й екологічними результатами діяльності. Відповідно, зростає обсяг відкритої звітності компаній щодо соціальних проблем, наприклад, екологічних наслідків діяльності компанії, рівня професійної захворюваності, випадків травматизму на виробництві тощо.

**Характеристика конкурентних переваг,
що отримують компанії внаслідок запровадження програм КСВ**

Перевага	Характеристика
скорочення витрат, що є основою зростання прибутковості та ефективності діяльності	відбувається за рахунок екологізації виробництва та утилізації відходів, зменшення енерго- та ресурсомісткості виробництва, скорочення трансакційних витрат
збільшення обсягів продажу та частки ринку	відбувається внаслідок диференціації бренду компанії та зростання довіри населення до соціально відповідальних компаній. Споживачі оцінюють не лише функціональні якості та раціональні переваги продукту, а й прагнуть брати участь у благочинних діях, відчуючи себе співучасником важливих соціальних проектів
зростання вартості всіх типів капіталу компанії – економічного, соціального, організаційного, та як наслідок – зростання конкурентоспроможності бізнесу	відбувається зростання доходу за рахунок збільшення вартості нематеріальних активів (насамперед, гудвілу компанії), що в кінцевому підсумку сприяє зростанню її конкурентоспроможності
мінімізація ризиків діяльності компанії	сприяє запобіганню ризикам (соціальним, економічним, екологічним, юридичним) відбувається за рахунок постійної роботи із стейкхолдерами, що створює можливість превентивних дій. Як наслідок, зростає ефективність управління компанією в цілому
мотивація співробітників компанії	розширює можливості для залучення, утримання, мотивування співробітників компанії. Як результат, спостерігається зниження плинності кадрів та зростання продуктивності праці
покращення репутації	розширює клієнтську базу, зміцнює довіру партнерів та інвесторів, а також лояльність працівників, виступає чинником формування споживчого попиту
покращення інвестиційного клімату	спричиняє полегшення доступу до кредитних та інвестиційних ресурсів. Завдяки прозорій інформаційній політиці, орієнтованій на активну взаємодію із групами впливу зростає рівень довіри власників та інвесторів

Джерело: складено автором.

Корпоративна соціальна відповідальність може бути реалізована лише через конкретну практику ведення бізнесу, що скерована на мінімізацію негативного впливу діяльності компанії та досягнення не лише економічного, а й екологічного та соціального результатів у діяльності, що є основою формування відповідних типів капіталу організації.

Розглянута в першому аспекті (мінімізація негативного впливу) соціально відповідальна стратегія компанії повинна бути орієнтована на виконання таких завдань:

– екологізація економічного відтворення як самої компанії, так і навколишнього середовища, в якому компанія здійснює свою діяльність;

– співвіднесення економічних цілей розвитку компанії з соціально-економічними запитами та очікуваннями різних груп заінтересованих осіб (стейкхолдерів), що має на меті мінімізацію ризиків у діяльності компанії.

З іншого боку, запровадження соціально-відповідальних практик сприяє формуванню системних конкурентних переваг для компаній (табл. 8.3). КСВ може принести користь компанії з точки зору управління ризиками, зниження витрат, доступу до капіталу, відносин з клієнтами, управління людськими ресурсами, та інновацій. Позитивні результати від впровадження КСВ формують систему довгострокових стійких конкурентних переваг організації, що ґрунтується на особливому виді нематеріальних активів – так званих стосункових активів, які своєю чергою виступають чинником збільшення організаційного багатства компанії. Стосункові активи є нематеріальним ресурсом, що формується в результаті взаємодії та спільного використання специфічних активів (знань, інформації, брендів). Компанія, що системно реалізує КСВ-стратегію може збільшити свої доходи за рахунок збільшення свого соціального капіталу, при цьому впливати на зміцнення соціального капіталу суспільства загалом, сприяючи обміну знаннями та інформацією та, як результат, зростанню соціального залучення.

Разом з тим, КСВ є не лише внутрішньоорганізаційною стратегією розвитку, а може розглядатися як активна соціальна позиція компанії, що полягає в гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством та виявляється в участі компанії у вирішенні найгостріших соціальних проблем громади та суспільства. В такому контексті КСВ виступає важливим чинником зростання соціальної згуртованості. Відповідно, від впровадження соціально відповідальних ініціатив окремих організацій значні переваги отримують всі члени суспільства. Зокрема слід назвати такі соціально значущі результати впровадження КСВ на загальнонаціональному рівні, як:

- зростання рівня добробуту та якості життя населення;
 - підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
 - зменшення навантаження на місцеві бюджети за рахунок добровільних соціальних ініціатив бізнесу;
 - оптимізація механізмів захисту прав власності та корпоративного управління;
 - розвиток програм екозбереження та економії ресурсів;
 - детінізація бізнесу та зниження рівня корумпованості суспільства;
 - подолання соціальної ізоляції та зниження рівня соціальної конфліктності за рахунок налагодження взаємодії різних суспільних суб'єктів через соціальний діалог;
 - удосконалення наявних та розвиток нових форм соціального та державно-приватного партнерства;
 - покращення міжнародного іміджу держави та її інвестиційного клімату.
- Таким чином КСВ можна розглядати як інституційний механізм забезпечення сталого розвитку за рахунок такого:
- приросту людського, соціального та організаційного капіталу;
 - збільшення національного багатства;
 - створення нової (мережевої) системи взаємодії;
 - включення у процес суспільного виробництва незадіяних раніше ресурсів (ініціатива, солідарність, довіра).

Особлива роль КСВ полягає у формуванні та зміцненні соціального капіталу через створення нових норм суспільної поведінки; зміцнення довіри; розбудови нових соціальних мереж та зміцнення комунікацій; посилення соціального залучення та громадянської активності.

З огляду на потенційні можливості механізмів КСВ у розв'язанні соціально-економічних проблем суспільства важлива роль у розвитку КСВ належить державному стимулюванню та підтримці соціально відповідальних ініціатив бізнесу, що реалізується у формі:

- законодавчого унормування системи преференцій для компаній, що запроваджують КСВ-стратегії та реалізують соціально значущі програми;
- створення системи ефективних суспільно-правових норм для унеможливлення порушень у сфері екології, стандартів якості та прав людини;
- інформаційної підтримки соціально-відповідальних ініціатив та популяризації цінних практик КСВ;
- стимулювання співпраці між урядовими органами, науковими установами та комерційними організаціями для підтримки практики КСВ;

- сприяння розвитку системи ринкових стимулів (зокрема, запровадження екологічного, органічного та соціального маркування товарів).

Важливо зазначити, що попри очевидну тенденцію поширення ініціатив соціальної відповідальності саме у бізнес-середовищі суб'єктами КСВ можуть і повинні бути всі соціальні групи та організації – від держави до недержавних об'єднань громадян.

Висновки до розділу 8

Загострення соціально-економічних суперечностей суспільного розвитку наприкінці ХХ ст. актуалізувало потребу у кардинальному перегляді системи наукових поглядів на сутність економічного зростання та поширення ідей сталого розвитку, які в останній третині ХХ ст. оформились концептуально у працях західних вчених Г.Дейлі, Д.Медоуза, А.Печеї, А.Гумбольдта, Д.Форестера та набули інституціоналізованої форми у нормах і правилах найавторитетніших міжнародних організацій.

Наукова розробка проблематики сталого розвитку розпочалася з наукових розвідок Римського клубу, що отримали назву "Глобальної проблематики" та сформувавши концептуальні підходи нової суспільної парадигми – сталого розвитку, яка сформувалась як новітня світоглядна концепція, згідно з якою світ розглядається як єдина система, для існування та розвитку якої необхідні спільні зусилля людства щодо розв'язання низки проблем, які не можуть бути вирішені відокремленими ресурсами на локальному рівні. Відтак було сформульовано альтернативну до існуючих систему поглядів на природу та цілі економічного зростання, в основу яких покладалася модель екстенсивного відтворення та які були індіферентними до таких важливих складових суспільного розвитку, як соціальний захист, якість продуктів та збереження навколишнього середовища. Концепція "сталого розвитку" ґрунтується на принципах збалансованості економічних, соціальних та екологічних цілей суспільства, що покращує якість життя і підтримує ефективно відтворення навколишнього середовища. Таким чином, йдеться про гармонійний, безконфліктний прогрес усієї цивілізації, в ході якого одночасно оптимально вирішується комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації бідності та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення.

Найбільший внесок у становлення теорії сталого розвитку в українській економічній науці на межі ХХ–ХХІ ст. здійснено у працях В.Бара-

новського, А.Гвішиані, В.Гейця, В.Горбуліна, Б.Данилишина, М.Згуровського, С.Злупка, Л.Корнійчук, Л.Мельника, Л.Руденко, М.Руденка, А.Садекова, Ю.Туниця, Є.Хлобистова, О.Шаблія, В.Шевчука та ін. У працях названих вчених зазначається, що під тиском глобальних проблем сучасності людство приходить до усвідомлення необхідності перегляду цілей, завдань та критеріїв ефективності господарювання. Природомісткий та природоруйнівний тип економічного розвитку, антиекологічний за своєю сутністю, що ґрунтується на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень, характеризується швидким і виснажливим використанням невідновлюваних видів природних ресурсів, повинен змінитися новою парадигмою сталого розвитку, яка формує нові орієнтири людської життєдіяльності, висуваючи нові екологічні критерії як матеріального виробництва, так і суспільного відтворення, норми екологічної збалансованості і динамічної рівноваги людини і природи, правові обмеження вторгнення людини в природні екосистеми, визначаючи цінності біосферної екологічної етики.

Реалізація цих важливих завдань актуалізувала необхідність у визначенні нових інституційних норм, механізмів та рамкових умов реалізації стратегії сталого розвитку. Інститутом, спроможним виконати роль такого інституційного комплексу названо корпоративну соціальну відповідальність (КСВ). Узагальнюючи різні теоретичні підходи до оцінки ролі корпоративної соціальної відповідальності у розвитку суспільства та досягненні цілей сталого розвитку, можна відзначити, що в сучасній науковій літературі поняття "корпоративна соціальна відповідальність" розглядається як системна наскрізна стратегія, що уможливорює використання соціального потенціалу суспільства як одного з найважливіших ресурсів сталого розвитку.

Одним із найважливіших чинників розвитку соціально відповідальних ініціатив у вітчизняному підприємницькому середовищі стала інтеграція українського бізнесу у світовий економічний простір, у якому стандарти соціальної відповідальності стали нормою та обов'язковою умовою міжнародного інвестування. Напрацювання компаній у сфері КСВ свідчать про усвідомлення важливості та доцільності вивчення досвіду КСВ, що найбільше виявляється в діяльності великих вітчизняних компаній, які розуміють, що освоєння західних ринків та активна міжнародна співпраця можлива лише за умов дотримання універсальних правил ведення бізнесу. Разом з тим, попри позитивні зрушення, розвиток КСВ в Україні відбувається вкрай повільно. Важливою тенденцією формування КСВ в Україні є те, що більшість вітчизняних компаній, які декларують запровадження соціально

відповідальних програм, на практиці здійснюють лише благодійницьку діяльність, здебільшого у вигляді спонсорингу. Така ситуація призводить до деформації самого поняття соціальної відповідальності, яку бізнес перетворює на піар, продовжуючи при цьому масово порушувати податкове, трудове, природоохоронне та інші види законодавства, тоді як базовим рівнем КСВ у світовій практиці визнано дотримання законодавства, а філантропія розглядається як вищий рівень за умови, що вона не використовується лише як елемент рекламної та меркетингової політики.

Інституційним обмеженням розвитку фундаментальних ініціатив соціальної відповідальності бізнесу в Україні слід назвати те, що ця стратегія не має характеру довгострокової суспільної програми. Разом з тим одним із засадничих принципів здійснення соціально відповідального бізнесу – на відміну від філантропії – є довгострокова перспектива, яка передбачає відповідальність перед оточенням за результати бізнес-діяльності і послідовну реалізацію тривалих та стабільних соціальних інвестицій. Серйозним бар'єром ефективного розвитку КСВ в Україні є соціальна та економічна пасивність населення, незначна економічна ефективність компаній, низький рівень довіри до державної політики суспільного розвитку та значна соціальна ізольованість українського суспільства.

Як свідчить дослідження тенденцій розвитку інституту корпоративної соціальної відповідальності, його ефективність залежить від залучення до програм соціальної відповідальності якомога більшого числа учасників, що уможливорює подолання соціальної ізольованості та розв'язання цілого комплексу проблем за рахунок використання таких ресурсів як суспільна ініціатива, солідарність, зміцнення довіри. З іншого боку, реалізація цілей КСВ – створення умов для реалізації прав людини та гідної праці, соціального забезпечення, активної участі громадян у суспільному житті та прийнятті суспільно значущих рішень – сприяє суспільній підтримці економічної політики, спрямованої на сталий економічний розвиток, та є основним чинником подолання соціальної відчуженості.

Стосовно перспектив розбудови системи КСВ в Україні, критично важливим видається наголосити на тому, що порівняно стійка тенденція до активізації соціально відповідальних ініціатив вітчизняного бізнесу може бути зведена до простої формальності, якщо не знайде відображення у відповідній практиці застосування принципів соціальної відповідальності та партнерства на всіх рівнях суспільної взаємодії: від держави – до споживача. Беручи до уваги важливість впровадження стандартів КСВ як основи

сталого розвитку, основним пріоритетом державної регуляторної політики має стати вдосконалення законодавчої бази, орієнтованої на створення правових засад для стимулювання компаній та організацій до розвитку стратегій соціальної відповідальності.

Стратегічним завданням у контексті створення передумов для сталого розвитку повинна стати побудова такої моделі корпоративної соціальної відповідальності, яка б враховувала як національний, так і інтернаціональний зрізи. Норми КСВ мають формуватися на фундаменті місцевого законодавства та бути адаптованими до історичних, соціокультурних особливостей національного господарського середовища.

Теорія господарського розвитку формувалась у вітчизняній економічній думці XIX–XX ст. у тісному взаємозв'язку зі світоглядно-філософськими основами науки та потребами практики – як теоретичний базис економічної політики держави. Це й обумовило зміст, особливості та специфічну траєкторію розвитку теоретичних поглядів на розвиток господарства. Передумовами ж формування цілісної системи наукових поглядів на економічний розвиток стали такі економічні та суспільно-політичні процеси: становлення фабрично-заводського виробництва; ринкові перетворення у вітчизняному господарстві; зародження демократичних рухів, поширення ідей конституціоналізму, посилення суспільних запитів щодо модернізації соціально-політичного устрою держави; формування ринку праці та зміна соціально-економічної ролі людини; зростання внутрішніх економічних дисбалансів і зовнішніх викликів розвитку господарства; посилення негативних тенденцій у сфері державного управління; загострення суперечностей між існуючою фіскальною системою і фінансовими можливостями економіки; технологічні та організаційні зміни у виробництві, обумовлені промисловою революцією; пошук шляхів, методів і механізмів сприяння прогресивним перетворенням.

Як показало проведене дослідження, вітчизняна економічна думка містить багатий арсенал ідей, теоретико-методологічних підходів і цілісних концепцій щодо чинників, механізмів і закономірностей господарського поступу. На всіх історичних етапах процес еволюції концепцій економічного розвитку в Україні як складової економічної думки та основи економічної політики держави був детермінований станом економіки, характером держави, запитами окремих соціальних груп і суспільства загалом щодо розподілу та перерозподілу ресурсів, ступенем усвідомлення суперечностей досягнення економічних і соціальних результатів, наслідками господарської діяльності для довкілля.

Теоретичною основою становлення концепцій економічного розвитку у вітчизняній економічній думці як самостійного наукового напрямку та основи державної політики стали такі положення: утвердження принципів особистої свободи господарюючих суб'єктів; обґрунтування значення правової регламентації економічних і політичних відносин; визнання провідної ролі власності в організації, функціонуванні та розвитку господарства; тракту-

вання ролі держави та її фінансових інститутів як загальної передумови розвитку господарства.

У другій половині XIX ст., у ході становлення в українській економічній думці наукових основ урядової промислової, фіскально-бюджетної та структурної політики, пошуків визначення місця та ролі держави у сприянні індустріальній модернізації господарства сформувалася теоретична модель економічного розвитку. Вона передбачала поєднання провідної ролі держави в інституційному та фінансовому забезпеченні структурних, технологічних, організаційних перетворень вітчизняного господарського середовища та ринкових механізмів його функціонування. Концептуальними джерелами цієї моделі, що визначили її контраверсивний характер, були теорії суспільного та фіскального договору; патерналістська традиція вітчизняної суспільної думки; положення класичної політичної економії та німецької історичної школи щодо ролі інститутів влади в системі економічного розвитку; маржиналістські підходи до оцінки ефективності урядової діяльності; історико-етичні засади трактування критеріїв суспільного розвитку.

Спільною світоглядною позицією у дослідженнях українських вчених доби індустріальних та ринкових перетворень вітчизняного господарського середовища був синтез ідеології економічного лібералізму з протоінституційальною вітчизняною історико-культурною традицією. У процесі підготовки та здійснення економічних реформ 1860–1890-х років було закладено основи теоретичного обґрунтування та практичного створення інституційного забезпечення економічного розвитку, започатковано розроблення теорії економічної політики. Формування в суспільній свідомості розуміння проблем економічного розвитку на основі утвердження ринкових інститутів, консенсусу державницької політики та ліберальної економічної ідеології значною мірою відбулося завдяки науково-педагогічній, громадській та державній діяльності представників Київської наукової школи та історико-етичного напрямку політичної економії – А.Антоновича, М.Бунге, О.Миклашевського, Д.Піхна, Г.Цехановецького, І.Янжула та інших українських учених.

Науковий дискурс щодо ролі держави у ринковій трансформації економіки та її структурно-технологічній модернізації мав теоретико-методологічне (формування наукових основ ринкової моделі економічного розвитку) та практичне (обґрунтування об'єктивної необхідності, змісту, конкретних напрямів і шляхів проведення комплексу урядових реформ) значення. Поліпарадигмальні методологічні основи формування теорії державної політики економічного розвитку обумовили започаткування таких напрямів у дослі-

дженнях українських економістів: по-перше, політико-економічного (обґрунтування принципів і меж державного втручання в економіку, дослідження взаємодії фінансових і господарських процесів, впливу фіскальної політики держави на економічне зростання, аналіз нових економічних явищ, виявлення тенденцій і закономірностей економічного розвитку); по-друге, функціонально-структурного (розроблення організаційно-технологічних та адміністративно-правових механізмів розвитку господарської системи); по-третє, інституційного (застосування історико-етичного та соціологічного підходів до вивчення господарства).

У другій половині XIX – на початку XX ст. в українській економічній думці відбулося становлення головних складових теорії економічного розвитку – теорії економічної політики держави, концепції ресурсного забезпечення розвитку господарства, теоретичних підходів до трактування соціальних чинників економічного розвитку, теорії протекціонізму та урядового регулювання міжнародних економічних відносин, концепцій інвестиційного забезпечення економіки, вчення про взаємообумовленість ринково-господарських і загальнодемократичних перетворень.

На етапі формування ранньоіндустріального суспільства, коли в українському господарстві, що розвивалося в межах інших державних утворень (Російської та Австро-Угорської імперій), зберігалися й домінували докапіталістичні форми господарювання та відповідні технологічні уклади, переважували природні чинники економічного розвитку. Тому у центрі теоретичного дискурсу в цей період опинилася проблематика перспектив вирішення питання власності на землю, землекористування та розвитку підприємницьких відносин в аграрній сфері, забезпечення зростаючої промисловості вільнонайманою робочою силою.

Наукова полеміка у вітчизняній економічній літературі щодо чинників і джерел розвитку господарства розгорнулася в межах наздоганяльної концепції, що передбачає ефективну мобілізацію внутрішніх ресурсів та активне залучення іноземного капіталу, технологічних і організаційних новацій для забезпечення форсованої модернізації економіки за адаптаційною моделлю. Вибір наздоганяльної стратегії економічного розвитку на етапі ранньої індустріалізації, з одного боку, був детермінований технологічною відсталістю господарства, а з іншого, – обумовив укорінення в господарській практиці інститутів державного капіталізму, послаблення позицій національного підприємництва, контраверсійність короткострокових і стратегіч-

них цілей урядової економічної політики, посилення економічних диспропорцій та соціальних суперечностей.

Українські вчені другої половини XIX – початку XX ст. зробили значний внесок у науково-теоретичне розроблення шляхів подолання економічного відставання країни. Зокрема, в частині обґрунтування необхідності запозичення закордонних технологічних досягнень і підприємницького досвіду та їхньої адаптації до вітчизняних умов (В.Каразін, Й.Кулішер, М.Соболев, М.Туган-Барановський, І.Янжул); розроблення заходів регуляторної політики уряду щодо розвитку ключових галузей промисловості та діяльності іноземних компаній (М.Алексєенко, П.Мігулін, О.Миклашевський); теоретичного осмислення нових явищ економічного розвитку, пов'язаних із індустріальними та ринковими перетвореннями господарства (М.Цитович, В.Желєзнов, П.Соболев). Найбільш плідними у науково-прикладному значенні та такими, що зберігають актуальність, є концепції інституційних бар'єрів технологічних та організаційно-економічних запозичень (М.Туган-Барановський), трансформації конкурентного середовища внаслідок припливу іноземного капіталу (В.Желєзнов), "колективно-капіталістичного господарства" (М.Назаревський), "індустріалізації психології країни" (С.Фармаковський).

Теоретичне усвідомлення процесів формування нових економічних відносин, властивих ринковому господарству, та соціальної структури суспільства, що відображає відповідні інституційні зміни, в українській економічній думці обумовило увагу до проблематики змісту підприємницької діяльності та суспільної ролі підприємця як суб'єкта господарювання. Так у працях К.Воблого, В.Желєзнова, М.Туган-Барановського здійснено історико-економічний і теоретичний аналіз підприємництва як активного чинника економічного розвитку та інноваційної ролі підприємця, що полягає у забезпеченні ефективної аллокації ресурсів і технологічної модернізації виробництва.

Дослідження Л.Петражицького, Л.Ходського, Г.Колоножнікова, В.Твердохлебова, М.Туган-Барановського, К.Гаттенбергера сформували основну парадигму розвитку наукового аналізу та практичних підходів до проблематики інвестиційного забезпечення економічного розвитку в період активної розбудови ринкового середовища та форсованої організаційно-технологічної модернізації господарства. Ключовими питаннями активізації інвестиційного процесу як основи економічного зростання визначено такі: розвиток фінансових інвестицій як чинника ринкової трансформації госпо-

дарського середовища та структурних змін; роль урядових запозичень у процесі нагромадження капіталу; вплив іноземних інвестицій на технологічну перебудову господарства, розвиток промисловості та формування фінансового сектора економіки. У роботах вітчизняних науковців другої половини XIX – початку XX ст. відображено формування теоретико-методологічних підходів до аналізу особливостей фінансово-інвестиційного забезпечення економічного розвитку в умовах ринкових перетворень. Нами виявлено наскрізну характеристику вітчизняної моделі економічного розвитку, що базується на акумуляції та спрямуванні фінансових ресурсів через бюджет, а не через механізми фондового ринку. У працях А.Антоновича, М.Алексєєнка, М.Бунге, П.Мігуліна, Г.Цехановецького, І.Янжула, Л.Яснопольського наголошувалося на недосконалому законодавстві, зловживаннях і безконтрольності у галузі державних фінансів, а предметом наукової полеміки були пріоритети політики фінансової підтримки, методи акумуляції коштів, механізми грошово-кредитного регулювання.

Монополізація та одержавлення економіки, потреби концентрації фінансових ресурсів і централізації управління в умовах Першої світової війни призвели до відмови від ринково-модернізаційної концепції економічного розвитку, що базувалася на засадах економічного лібералізму та раціоналізму. Натомість утверджувалась етатистська концепція, що тяжіла до мобілізаційних методів зосередження ресурсів та їх централізованого розподілу. Водночас у працях українських вчених-економістів у межах теорії державного соціалізму отримали розвиток положення, суголосні засадам соціально орієнтованого розвитку економіки. Зокрема, оформилися два домінуючі підходи до розуміння соціальних чинників економічного розвитку: по-перше, історико-етичний (визнання людини метою і мірою соціально-економічного прогресу); по-друге, прагматичний (трактування людини як продуктивної сили суспільства). Праці М.Бунге, В.Желєзнова, Г.Симоненка, М.Туган-Барановського, І.Янжула засвідчують пріоритет українських учених в обґрунтуванні теоретичних засад соціальної політики.

У період етатизації економіки, згорання ринкових відносин і формування централізовано-розподільчих механізмів забезпечення економічного розвитку відбулася чергова зміна поглядів на пріоритети державної політики та засоби досягнення стійкості економіки. Суперечливий характер суспільних перетворень у 1920-х роках становив об'єктивну основу теоретичних досліджень. У працях О.Анциферова, М.Туган-Барановського, В.Желєзнова, Й.Кулішера, Є.Слуцького, М.Соболева та інших учених обстоюва-

лись принципи побудови багатуукладної економіки, раціональної грошової системи, повернення до нормального функціонування банків і податково-бюджетних відносин для подолання кризи та відновлення економічного зростання.

Українські вчені зробили вагомий внесок у розроблення проблематики фінансових механізмів сприяння економічному розвитку, ролі держави у реалізації структурної та промислової політики у період форсованої індустріалізації та формування директивної системи управління економікою. У науковій літературі 1930-х років (праці Г.Тіктіна, В.Акуленка, В.Доброгаєва, М.Волобуєва) вже аргументувалася необхідність дотримання ринкової рівноваги в умовах державного перерозподілу національного доходу для забезпечення позитивної динаміки народного господарства; обґрунтування пропозицій щодо розширення повноважень республіканських фінансових органів за умови бездефіцитності республіканських бюджетів; критичний аналіз практики використання фінансових ресурсів України в загальносоюзних інтересах. Ці напрацювання засвідчують пріоритет принципу науковості в українській економічній думці перед класовим підходом та іншими політичними й ідеологічними наративами, що створювали бар'єри розробленню теорії економічного розвитку в радянський період.

Починаючи з середини ХХ ст., відбувалася зміна науково-практичних пріоритетів концепції ресурсного забезпечення потреб народного господарства, що полягала в поступовому заміщенні екстенсивних підходів до розвитку матеріальної бази суспільного виробництва принципами ресурсозбереження, раціонального природокористування та пошуком шляхів і методів підвищення ефективності використання матеріальних ресурсів. Механізм централізованого ресурсного забезпечення відтворення та економічного розвитку виявив низку системних вад, обумовлених об'єктивним відставанням процесів планування виробництва, розподілу і перерозподілу продукції від стрімкого розвитку і зміни структури суспільних потреб. Шляхи вирішення цієї проблеми в межах централізовано-мобілізаційної моделі економічного розвитку вчені-економісти бачили у вдосконаленні народногосподарського планування на основі економіко-математичного моделювання та прогнозування. Українська економіко-математична школа зробила значний внесок у розроблення методології та методики народногосподарського планування. Проте реалізації макроекономічних моделей ефективного функціонування економіки істотно заважали інституційні бар'єри системи директивного планування та централізованого управління.

Загальна тенденція еволюції поглядів на техніко-технологічні чинники економічного розвитку характеризується відмовою від ідеологеми наздоганяючого розвитку в межах екзогенної моделі та переходом до обґрунтування інноваційно-технологічного імперативу як основи самопідтримуючого економічного розвитку. У розробленні українськими вченими економічної теорії технологічної динаміки в контексті розвитку світової економічної науки новаторськими є такі концептуальні підходи та положення: обґрунтування ролі технічного і технологічного прогресу як основного фактора економічного зростання в довгостроковому періоді; концепція управління науково-технічним прогресом; виявлення інституційних механізмів гальмування технологічного розвитку.

У ході дослідження еволюції наукових поглядів щодо структурних трансформацій національної економіки та суспільної ефективності їхнього впровадження на різних етапах економічного розвитку розкрито провідну роль держави у формуванні концептуальних засад стратегії структурної перебудови трансформаційної економіки України. Виявлено інституційні перешкоди її реалізації (втрата державою ключових галузей національного господарства внаслідок приватизації та відсутність ефективного власника у корпоративному секторі), чинники зниження суспільної ефективності фінансових механізмів структурної політики (інвестиційне виснаження внаслідок урядового фіскалізму та перерозподілу бюджетних ресурсів на користь олігархічних груп), екзогенні детермінанти негативних тенденцій у структурній трансформації національного господарства (спрямування іноземного капіталу у низькотехнологічні уклади та непродуктивну сферу; зниження конкурентоспроможності вітчизняної продукції внаслідок її високої енергетичної матеріаломісткості; посилення відкритості національної економіки за умов її експортної орієнтації; висока імпортозалежність економіки та зростання зовнішнього боргу).

На основі здійсненої періодизації економічних досліджень щодо змін галузевої структури та динаміки національного виробництва на межі ХХ–ХХІ ст. виокремлено такі актуальні положення щодо теоретичного обґрунтування структурних трансформацій національної економіки: 1) необхідність зміни галузевої структури промислового виробництва в напрямі створення завершених технологічних циклів, що забезпечить задоволення внутрішнього попиту споживчими товарами та зменшить необхідність їх імпорту; 2) важливість подолання однобічної експортної орієнтації та посилення диверсифікації експортної структури до значного збіль-

шення частки високотехнологічних виробів та послуг; 3) обґрунтування структурної перебудови промислового комплексу шляхом корпоратизації разом з модернізацією техніки і технологій. Визначені головні проблеми структурної перебудови економіки України, на які були спрямовані наукові пошуки вчених-економістів на межі XX–XXI ст., а саме: подолання сировинної орієнтації економіки та перехід до інноваційного типу розвитку.

У результаті історико-теоретичного узагальнення процесу розроблення в українській економічній літературі 1990–2000-х років питань забезпечення макроекономічної стабільності та економічного зростання виявлено такі актуальні та перспективні положення: визначення ролі фінансових механізмів у трансформації економічної системи та розроблення методологічних основ фінансової політики держави, аргументація положення про стійкість фінансової системи як основу економічного зростання (А.Даниленко); визнання ключового значення відповідності економічних, політичних, правових і соціальних перетворень (А.Гальчинський, В.Геєць, А.Гриценко); обґрунтування методів і механізмів впливу бюджетно-податкової політики держави на економічний розвиток (М.Герасимчук, В.Зимовець, Б.Кваснюк, І.Луніна, Л.Шабліста).

Упродовж останніх років сформувалися нові теоретичні підходи до трактування соціальних чинників економічного розвитку та суспільних трансформацій в Україні, а саме: проблеми соціального залучення та відчуження; порушення комунікативної ефективності взаємодії влади та соціуму; значення розвитку та інституціоналізації соціального діалогу в системі економічної демократизації; комплементарності формальних і неформальних інститутів; соціальної мобільності як критерію оцінки суспільної модернізації; соціальних аспектів "збіднюючого розвитку"; інституційної асиметрії ліберально-ринкових і соціально-політичних перетворень. На основі аналізу теоретичних досліджень проблематики трансформаційної економіки та історичного досвіду господарських реформ можна стверджувати, що забезпечення економічного розвитку передбачає: 1) ефективну інституційну взаємодію держави та економічних суб'єктів; 2) консолідацію суспільства на основі самоідентифікації, розвитку національної культури (в тому числі економічної) та державної ідеології; 3) створення демократичних механізмів контролю над державою та зміцнення інституційної довіри, що становить основу економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності національного господарства.

Зміна парадигми економічного розвитку у XIX – на початку XXI ст. характеризувалася переходом від екзогенно трансформаційних моделей до ендогенно макрорегульованих, а пізніше – до моделі самопідтримуючого цивілізаційного розвитку. Таким чином, змістом еволюції наукових поглядів на джерела економічного розвитку стала ендогенізація моделей, що акцентує увагу на активізації внутрішніх чинників розвитку: ефективного використання ресурсів та оптимізації їх алокації, розширенні місткості внутрішнього ринку, розвитку інституційної структури ринку, нормалізації грошового обігу, створенні умов для нагромадження капіталів.

Концепції економічного розвитку, що сформувалися в українській економічній думці впродовж XIX – початку XXI ст., засвідчують, по-перше, зрілість вітчизняної науки, її адекватність реаліям господарської еволюції та суспільним запитам; по-друге, процес невинного розвитку та генетичної спадкоємності наукового пошуку; по-третє, оригінальність теоретичних підходів, самобутність і новаторський характер економічних концепцій, що були обумовлені особливостями господарського і суспільно-політичного розвитку. Ці особливості значною мірою спричинені тривалим періодом панування планово-централізованих механізмів управління народногосподарським комплексом, що убезпечив від монополізму ринкового інструментарію у вирішенні завдань економічного зростання. Це виразно виявилось у розвитку економіко-математичного моделювання та прогнозування.

На основі комплексного глибокого вивчення наукової літератури, урядових документів, науково-популярних публікацій, фахових фундаментальних досліджень, навчальних посібників та інших джерел вивчення історії економічної думки щодо трансформації теоретичних підходів до визначення критеріїв, змісту і закономірностей економічного розвитку зроблене таке узагальнення: на етапі формування та утвердження ранньоіндустріального суспільства в період ринкових перетворень вітчизняного господарства критерієм економічного розвитку слугував досягнутий рівень розвитку господарства, тобто продуктивних сил, відповідно мірою успішності державної економічної політики слугували технологічно-організаційні прогресивні зміни. У період утвердження державно-монополістичних форм капіталізму критерієм економічного розвитку стала структура та обсяг валового національного продукту, динаміка промислового виробництва, розміри експорту, тож результати економічної політики держави оцінювалися за показниками обсягу виробництва, структури економіки, динаміки доходів бюджету. Воєнно-політичні катаклізми та соціально-економічні трансформації першої по-

ловини ХХ ст. обумовили перегляд критеріїв економічного розвитку під впливом зміни характеру соціальних відносин. Розвиток розуміли не лише як зростання, а насамперед як якісну зміну суспільства, соціальної структури виробництва, перебудову виробничих відносин. Отже, критерієм успішності економічної політики держави стали результати в обсягах виробництва і темпи їхнього зростання, зміни співвідношення між різними формами власності, соціально-економічними укладами, трансформація економічної структури суспільства у напрямі підвищення рівня усупільнення господарства, нарощування економічного потенціалу держави тощо. Перехід до постіндустріального суспільства та вибір інформаційно-інноваційної моделі економічного розвитку поставив питання про перегляд критеріїв економічного розвитку в напрямі соціалізації економіки, подолання суперечності між розвитком індустрії та станом навколишнього середовища.

Здійснене дослідження є першою спробою історико-критичного аналізу, наукового осмислення та теоретичного узагальнення процесу зміни поглядів на зміст, джерела, чинники та виміри економічного розвитку. Вдосконалено методологічний інструментарій історико-економічних досліджень у частині розширення арсеналу спеціальних методів вивчення історії економічної думки (логіко-структурний та дискурсивний аналіз, історіографічний синтез, методи герменевтики та економічної компаративістики) та застосування інституційно-еволюційного підходу для виявлення ключових детермінант і цільових імперативів, періодизації та узагальнення процесу еволюції концепцій економічного розвитку, розкриття впливів інституційних детермінант на ефективність застосування теорії на практиці.

На основі синтезу різних теоретичних підходів економічний розвиток визначений як комбінація ресурсних та інституціональних змін системи, що уможливує застосування кумулятивного потенціалу розвитку, забезпечуючи при цьому сприятливі умови для життєдіяльності людей у теперішньому та майбутньому. Теоретичним результатом наукового розроблення проблематики економічного розвитку на сучасному етапі є уточнення та конкретизація змісту поняття "сталий розвиток". Початкові наукові підходи до сталості як характеристики соціально-економічної динаміки базувалися на усвідомленні важливості таких моментів: 1) поєднання економічної, екологічної та соціальної складових; 2) самопідтримуючий характер розвитку, що забезпечується внутрішніми, а не зовнішніми рушіями; 3) утвердження стратегії випереджуючого, а не наздоганяючого розвитку; 4) перегляд пріоритетів у визначенні чинників зростання та його результатів.

Поглиблене трактування сталого розвитку включає характеристики, обумовлені трансформаційними процесами, впливом інституційних чинників, комплексним підходом до розгляду результатів і наслідків економічного розвитку. У контексті глобальних викликів і світогосподарської нестабільності сталість означає такий суспільний розвиток, який спирається на конкурентоспроможність економіки; розвинений внутрішній ринок; національний виробничий комплекс, що всебічно використовує потенціал транснаціонального капіталу і гарантує економічну безпеку країни; збалансовану соціальну структуру; ефективну політичну систему. Тобто сталість передбачає стійкість економічного розвитку відносно впливу зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників.

Актуальною потребою сьогодення є уточнення трактування сталості суспільного розвитку як синтетичного поняття, що, крім економічного значення, має і суспільно-політичне. Йдеться про ціннісні зміни в суспільній свідомості й можливості адекватних змін у політикумі, моделях економічної поведінки, стандартах державного управління, законодавстві тощо. При цьому важливого значення набуває аналіз впливу екзогенних чинників на зміну парадигми економічного розвитку та виявлення ефективних каналів запозичення інституційних механізмів впровадження соціальної відповідальності як основи реалізації концепції сталого розвитку України.

Беручи до уваги суперечливість сучасної взаємодії соціальних, економічних, політичних, інституційних чинників суспільного розвитку, компаративний аналіз і теоретичне розроблення цієї проблематики потребують подальших розвідок. Важливою і перспективною науковою проблемою є розроблення теоретико-методологічних основ та науково-практичного інструментарію прогнозування інституційної динаміки в контексті завдань економічного розвитку. Для її вирішення потрібні міждисциплінарні дослідження на стику економічної історії, економічної теорії, економічної соціології та теорії державного управління.

Додаток 1

Еволюція поглядів українських вчених-економістів другої половини XIX – початку XXI ст. на природні ресурси як чинник економічного розвитку

Період	Зміст концептуальних положень	Хто розробляв
Друга половина XIX – початок XX ст.	Формування комплексного підходу до вирішення питань збільшення видобутку і підвищення ефективності використання природних матеріальних ресурсів	О.Білімович, М.Бунге, Д.Піхно, М.Цитович
	Ідеї раціонального природокористування і збереження природного середовища на тривалу перспективу	К.Воблій, В.Желєзнов, О.Миклашевський, П.Мігулін
1920–1980-ті роки	Теоретичне обґрунтування екстенсивно-дистрибутивної концепції ресурсного забезпечення потреб розвитку народного господарства	Д.Вірник, О.Рум'янцев, С.Струмлінін, В.Чуїстов
	Розроблення і впровадження принципів ресурсозбереження й раціонального природокористування та пошук шляхів і методів підвищення ефективності використання матеріальних ресурсів	О.Алимов, П.Веденічев, М.Герасимчук, І.Лукінов, О.Онищенко, П.Першин
кінець XX – початок XXI ст.	Становлення екологічної парадигми природокористування, розширення міждисциплінарних еколого-економічних досліджень	О.Веклич, Л.Мельник, В.Трегобчук, О.Шапоренко
	Постановка проблеми раціонального використання природних ресурсів у контексті ідеї сталого економічного розвитку	Б.Буркинський, Б.Данилишин, О.Попова, С.Харічков
	Наукове забезпечення формування інституційної бази збалансованого природокористування як чинника економічної, екологічної, техногенної та енергетичної безпеки	С.Дорогунцов, М.Згуровський, А.Муховиков, Ю.Туниця, М.Хвесик

Перспективні ідеї українських вчених-економістів щодо інституційного забезпечення аграрного розвитку

Автор	Ідея	Напрямок механізм впровадження	Очікуваний результат
С.Булгаков, М.Бунге, В.Крайський, О.Миклашевський, М.Цитович	Необхідність існування інституту приватної власності на землю як закономірного атрибуту капіталістичного ладу та головного інституційного чинника економічного піднесення сільського господарства	Поступова ліквідація застарілих колективних форм землеводіння, запровадження повної приватної власності селян на землю як основи становлення ефективного селянського господарства підприємницького типу та розвитку сільськогосподарської кооперації, державні гарантії прав особи і власності селян	Стимулювання технологічного розвитку та підвищення продуктивності сільського господарства; забезпечення стабільного економічного становища землероба та його зацікавленості у збереженні й відновленні продуктивних сил ґрунту; забезпечення свободи розпорядження землею та її переходу до найбільш ефективних власників
В.Желєзнов, І.Миклашевський	Диференційований підхід до регулювання правовідносин земельної власності залежно від народногосподарського значення різних видів земельного майна	Законодавче обмеження права приватної власності на міські та лісові земельні ділянки шляхом реформи міського оподаткування, втручання держави в орендні відносини, суворого державного контролю за вирубуванням лісів	Запобігання нерівномірності забудови міст, зростанню витрат виробництва та дорожчанню життя міського населення; поліпшення санітарно-гігієнічних умов життя у містах; збереження лісових площ і постійного запасу деревини на тривалу перспективу

Закінчення додатку 2

Автор	Ідея	Напрямок механізм впровадження	Очікуваний результат
А.Антонович, О.Білімович, О.Миклашевський, Д.Піхно, М.Цитович	Вільний конкурентний розвиток і ринкова взаємодія аграрних підприємств різних розмірів і форм власності	Збереження високо-розвинених поміщицьких господарств і збільшення розмірів селянської земельної власності шляхом організації купівлі землі селянами за допомогою державного кредиту	Досягнення збалансованої господарської структури аграрного сектора та використання конкурентних переваг великих і малих підприємств; розвиток сільського господарства паралельно "пруським" та "американським" шляхами з урахуванням інституційних особливостей історичного розвитку різних регіонів країни

Додаток 3

Зміна поглядів на соціальні чинники економічного розвитку

Період	Зміст концептуальних положень	Хто розробляв
кінець XIX – початок XX ст.	Виокремлення історико-етичного (визнання людини метою та мірою соціально-економічного прогресу) та прагматичного (трактування людини як продуктивної сили суспільства) підходів до розуміння соціальних чинників економічного розвитку	А.Антонович, В.Желєзнов, О.Миклашевський, Д.Піхно, С.Подолінський
	Визначення потреб як рушія розвитку суспільного виробництва; дослідження суб'єктивно-психологічних чинників господарства	О.Білімович, С.Булгаков, М.Бунге, І.Вернадський
	Обґрунтування теоретичних засад соціальної політики держави та правового регулювання соціально-трудова відносин	М.Бунге, І.Тарасов, М.Туган-Барановський, Л.Федорович, І.Янжул
	Розроблення новаторської соціальної теорії розподілу, що виходила за межі традиційного трактування процесів ціноутворення на ринку праці	М.Туган-Барановський
1920–1980-ті роки	Розвиток положення про подвійну роль людини в суспільному розвитку: як чинника техніко-економічного розвитку (ресурсний аспект) та як кінцевої мети (цільовий аспект)	М.Долішній, С.Злупко
	Включення соціо-демографічних чинників до дослідження детермінант економічного зростання в контексті теорії трудових ресурсів	Д.Богиня, С.Пирожков, М.Птуха, С.Струмлін
	Дослідження зміни характеру праці та структури трудового потенціалу під впливом НТП не лише як наслідку, а й як умови економічного зростання	П.Багрій, С.Галуза, І.Лукинов
кінець XX – початок XXI ст.	Обґрунтування засад соціо-економічного розвитку	О.Бородіна, В.Геєць, Е.Лібанова, В.Троцинський
	Розроблення проблематики соціальних чинників суспільних трансформацій в Україні	О.Балакірева, В.Геєць, Ю.Зайцев, С.Пирожков
	Розвиток теорії людського та соціального капіталу	С.Бандур, О.Власюк, М.Горожанкіна, О.Грішнова, М.Лесечко, О.Попова, О.Стефанишин
	Обґрунтування змісту та ролі в економічному розвитку корпоративної соціальної відповідальності	О.Петрос, А.Садєков, О.Сохацька, Н.Супрун

Розвиток теоретичних основ інвестиційного забезпечення економіки

Період	Зміст концептуальних положень	Хто розробляв
друга половина XIX – початок XX ст.	Характеристика регуляторної функції державних фінансів	М.Бунге, К.Гаттенбергер, І.Патлаєвський, Д.Піхно
	Дослідження механізмів та інститутів функціонування фондового ринку	К.Гаттенбергер, Л.Петражицький, І.Тарасов
	Обґрунтування залежності між рівнем концентрації виробництва та капіталу, розгортанням монополістичних тенденцій в економіці та зміною ролі фінансово-інвестиційних інститутів в процесах економічного розвитку	М.Туган-Барановський
1920–1980-ті роки	Обґрунтування ролі державних фінансів у реалізації структурної та промислової політики, ефективних методів акумуляції коштів у межах мобілізаційної моделі розвитку	В.Введенський, К.Воблий, П.Кованько, Й.Кулішер, М.Мітіліно, П.Першин, П.Хромов, Л.Юровський, Л.Яснопольський
	Розроблення теорії господарського розрахунку як моделі використання грошово-кредитних і фінансових важелів економічного розвитку в межах адміністративно-командної системи господарювання	О.Ліберман, О.Зайцев, С.Огородник, І.Ястремський
	Обґрунтування принципів плановості, цілеспрямованості, забезпеченості й поворотності як основи надання підприємствам бюджетних і кредитних ресурсів	О.Василик, М.Герасимчук, А.Даниленко, М.Олексієнко, Д.Полозенко, І.Ястремський
кінець XX – початок XXI ст.	Розроблення методологічних основ фінансової політики держави, грошово-кредитного регулювання економіки	В.Геєць, М.Герасимчук, А.Даниленко, Т.Єфименко, В.Зимовець, І.Луніна, Г.П'ятченко, Л.Шаблиста
	Обґрунтування принципів інвестиційної політики підприємств	А.Пересада, А.Поручник, Н.Титаренко, Д.Черваньов
	Пошук шляхів реалізації потенціалу фондового ринку як джерела інвестиційних ресурсів	А.Даниленко, В.Зимовець, І.Лютій, В.Міщенко, В.Поворозник, М.Савлук, А.Федоренко, Н.Шелудько

Еволюція поглядів українських вчених-економістів на техніко-технологічні чинники економічного розвитку

Період	Зміст концептуальних положень	Хто розробляв
друга половина XIX – початок XX ст.	Обґрунтування необхідності запозичення західних техніки та технологій для впровадження їх у виробництво на заміну ручної праці, подолання економічного відставання та проведення індустріалізації й ринкових трансформацій	С.Вітте, К.Воблий, В.Каразін, М.Соболев, А.Фінн-Єнотаєвський
	Трактування західних технологій як чинника розвитку новітніх галузей господарства	А.Ісаєв, Д.Менделєєв, П.Струве, М.Туган-Барановський, І.Янжуп
	Виявлення зв'язку між структурно-технологічними змінами господарства та розвитком монополістичних тенденцій в економіці	А.Антонович, М.Бернацький, Д.Піхно, Л.Федорович, П.Фомін
1920–1980-ті роки	Трактування нових техніки та технологій як головної умови розширеного суспільного відтворення та основи матеріально-технічної бази соціалізму	С.Галуза, О.Нестеренко, О.Хромов
	Обґрунтування необхідності розвитку нових галузей, розроблення принципів технічної політики, методів вимірювання, аналізу, планування та прогнозування науково-технічного прогресу	В.Александрова, В.Лисичкін, Ф.Хилюк, В.Чирков, С.Ямпольський
кінець XX – початок XXI ст.	Аргументація необхідності створення власної НІС, яка б об'єднала технологічні, фінансові та організаційні фактори генерування та поширення інновацій та заміну діючих техніки й технологій на нові більш прогресивні	В.Грига, О.Кузьменко, І.Крапивний, І.Макаренко, О.Марченко, Л.Федулова, М.Шарко, Л.Яремко
	Обґрунтування інноваційно-технологічного імперативу як основи сучасного економічного розвитку	Ю.Бажал, Л.Безчасний, А.Гальчинський, Л.Федулова, М.Чумаченко
	Аргументація необхідності включення "критичних технологій" до пріоритетних напрямів технологічного розвитку	О.Величко, В.Дихановський, В.Зубарев, В.Онікєнко, О.Юрченко

Концептуалізація ролі держави в економічному розвитку

Період	Зміст концептуальних положень	Хто розробляв
друга половина XIX – початок XX ст.	Формування наукових основ урядової промислової, фінансово-бюджетної та структурної політики на основі синтезу ідеології лібералізму та законодавчого регулювання суспільного життя	М.Бунге, К.Воблий, П.Мігулін, Д.Піхно, В.Твердохлебов, Л.Яснопольський
	Обґрунтування специфіки публічного сектору економіки, який, на відміну від ринкового, не передбачає дії механізму конкуренції та ринкового ціноутворення, але забезпечує виробництво суспільних благ	К.Воблий, С.Іловайський, І.Тарасов
	Обґрунтування необхідності суспільного контролю над державою	С.Іловайський, О.Миклашевський
1920–1980-ті роки	Визначення суспільної ролі державних фінансів як інструменту трансформації інституційної структури економічної системи	Й.Кулішер, М.Мітіліно, В.Твердохлебов, Л.Яснопольський
	Обґрунтування пропозицій щодо розширення повноважень республіканських фінансових органів за умови бездефіцитності республіканських бюджетів; критичний аналіз практики використання фінансових ресурсів України в загальносоюзних інтересах	В.Акуленко, М.Волобуєв, В.Доброгаєв, Г.Тіктін
	Розроблення інструментів і механізмів банківської, цінової, індустріально-інвестиційної політики держави	Д.Богорад, О.Новська, С.Ратнер, П.Фомін, Л.Яснопольський
	Формування теоретико-методологічних основ планування розвитку народного господарства як ключового засобу реалізації економічної політики держави	В.Базаров, В.Введенський, В.Громан, В.Струмлілін
кінець XX – початок XXI ст.	Теоретичне обґрунтування ролі держави та державних фінансів у перебудові економіки на засадах інноваційності, необхідності формування системи регулювання ринкових відносин	Б.Кваснюк, Е.Лортикян, І.Лукінов, А.Чухно
	Формування наукових підходів до сталості як характеристики соціально-економічної динаміки, що базується на поєднанні економічної, екологічної та соціальної складових	І.Бистряков, Ю.Бицюра, Б.Данилишин, С.Злупко, Л.Корнійчук, Е.Лібанова, А.Садеков, М.Хвесик, С.Циганов
	Концептуалізація пріоритетів самопідтримуючого, випереджувального розвитку	О.Алимов, Л.Безчасний, В.Геєць, П.Єщенко, Б.Кваснюк, І.Лукінов

Еволюція поглядів на інституційні чинники економічного розвитку

Період	Зміст концептуальних положень	Хто розробляв
XIX – початок XX ст.	Обґрунтування необхідності інституційного забезпечення економічної модернізації	М.Балудянський, І.Вернадський, В.Каразін
	Розкриття взаємозв'язку та взаємообумовленості ринкової трансформації господарського середовища та модернізації системи державного управління	М.Бунге, І.Янжул, Л.Яснопольський
	Визначення ролі економічних інтересів груп у формуванні та реалізації фінансової політики держави	П.Кованько, П.Мігулін, В.Твердохлебов, І.Янжул
1920–1980-ті роки	Виявлення інституційних бар'єрів та механізмів гальмування економічного розвитку в системі планового централізованого управління народним господарством у межах теорії економічного зростання	О.Агафонов, Ю.Пахомов, А.Покритан, В.Черняк, І.Ястремський
кінець XX – початок XXI ст.	Дослідження інституційних змін як передумови та основи економічного розвитку	А.Гриценко, А.Даниленко, В.Зимовець, І.Малий
	Обґрунтування ключового значення відповідності економічних, політичних, правових і соціальних перетворень	А.Гальчинський, В.Геєць, А.Гриценко, В.Тарасевич
	Застосування інституційних підходів до розроблення проблеми ефективності держави	В.Дементьєв, О.Длугопольський, Т.Єфименко, І.Малий

**Концептуалізація міжнародних економічних відносин
як чинника економічного розвитку**

Період	Концепція	Хто розробляв
друга половина XIX – початок XX ст.	"Виховного" протекціонізму	М.Данилевський
	Раціонального протекціонізму	Д.Менделєєв
	Пропорційного росту елементів народногосподарської системи	М.Бунге
	Соціального протекціонізму	Я.Новіков
	Покровительства аграрному виробництву як організаційній основі розвитку ринкової економіки	Б.Брандт, І.Озеров
1920-1980-ті роки	Самостійної інтеграції України у світове господарство як рівноправної та самодостатньої складової світового ринку	К.Воблий, М.Волобуєв, В.Голубничий, І.-С.Коропецький, М.Слабченко
	Державного регулювання зовнішньоекономічної сфери на засадах поєднання адміністративно-планового та ліберального підходів	В.Голіков, Ю.Пахомов, І.Плужников, Є.Примаков, І.Ястремський
кінець XX – початок XXI ст.	Міжнародної економічної інтеграції та інтеграційного розвитку	О.Білорус, В.Будкін, Б.Гаврилишин, Я.Жаліло, Д.Лук'яненко, А.Поручник, А.Філіпенко, В.Храмов
	Регіональної макроекономічної інтеграції	І.Бураковський, А.Гальчинський, А.Мокій, Е.Молчанова,
	Структурної інтеграції	П.Єщенко, В.Сіденко, А.Філіпенко
	Ринково-інституційна концепція міжнародної інтеграції	Я.Жаліло, А.Поручник, В.Рокоча, В.Сіденко

Розвиток теорії економіко-математичного прогнозування

Період	Зміст концептуальних положень	Хто розробляв
кінець XIX – початок XX ст.	Формування теоретико-методологічних засад використання математичних методів у економічних дослідженнях	М.Бунге, Є.Слуцький
	Застосування в економічних дослідженнях кількісного аналізу представниками маржинального напрямку	О.Білімович, Р.Орженцький
	Обґрунтування можливості математичного моделювання поведінки економічних суб'єктів; розроблення праксеології – теорії раціональної діяльності	Є.Слуцький
	Введення параметрів циклічності, ендогенності та синергії для характеристики економічних явищ; розроблення критеріїв і показників оцінки економічної динаміки; прогнозування ринкової кон'юнктури	М.Кондратьєв, М.Туган-Барановський
1920–1980-ті роки	Обґрунтування принципів перспективного економічного планування	В.Громан, Я.Діманштейн, М.Кондратьєв, П.Першин, С.Струмлілін, А.Чаянов
	Застосування методів та засобів економічного прогнозування при складанні планів економічного розвитку	С.Галуза, П.Осадчий, О.Шмідт, С.Ямпольський
	Розроблення системи оптимального функціонування економіки – розвиток теоретичних основ макроекономічного прогнозування та моделювання, що були застосовані для побудови прогнозів господарської динаміки та міжгалузевого балансу; впровадження раціональних принципів обмеженості ресурсів, еквівалентності обміну, оптимізації пропорцій у практику централізованого державного планування	А.Вайнштейн, Л.Канторович, А.Лур'є, В.Немчинов, В.Новожилов, М.Федоренко
	Обґрунтування узагальненої схеми синтетичних показників перспективного розвитку економіки, методики стратегічного прогнозування суспільних потреб та оцінки народногосподарської ефективності їхнього задоволення, галузевого прогнозування	В.Геєць, М.Герасимчук, В.Голіков, М.Гольцберг, В.Колотий, Г.Якименко
кінець XX – початок XXI ст.	Розроблення моделей ендогенного зростання економіки України; моделювання та прогнозування агрегатних макропоказників	В.Геєць, М.Скрипниченко, С.Шумська
	Оцінка та прогнозування стійкого розвитку на основі макроекономічних індикаторів стану економіки; сценарне прогнозування економічного розвитку	В.Геєць, І.Крючкова, М.Скрипниченко
	Розроблення інтегрованих міжкраїнних економіко-математичних моделей; моделі участі України в процесах глобалізації та міжнародної інтеграції	І.Крючкова, В.Сіденко, М.Скрипниченко
	Економетрична оцінка монетарного забезпечення економічного зростання; економіко-математичний аналіз впливу податково-бюджетної політики на економічне зростання	Г.Лебеда, С.Шумська
Моделювання еколого-економічних процесів	О.Єдинак, М.Кузубов, Н.Овандер	

Наукове видання

Вікторія Василівна Небрат
Наталія Анатоліївна Супрун
Ольга Михайлівна Петроє
Тетяна Леонідівна Боднарчук
Кароліна Адольфівна Гордіца
Назар Олегович Горін
Ольга Миколаївна Кудласевич
Тетяна Олександрівна Сливка
Світлана Володимирівна Чистякова

**УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА
ПРО ЧИННИКИ ТА ПРІОРИТЕТИ
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ**

За редакцією доктора економічних наук
В.В.Небрат

Редактори: *І.І.Бажал, І.І.Нестеренко, В.М.Ускова*
Оригінал-макет: *В.М.Бєляєва, С.В.Чимбай*

Підписано до друку 16.12. 2014 р.
Формат 60х90/16. Гарнітура Arial Narrow.
Ум. друк. арк. 24,75 Обл. вид. арк. 24,5.
Наклад 300 прим. Замовлення № 55

Поліграфічна дільниця ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011